

લોહીનો વેપાર

નારાયણગો. ડોસાણી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૮૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ (પોરીને લેખાર

વિષય ૬-૧૩

સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા: પુસ્તક ૫ મું.

લોહીનો વેપાર.

(સામાજિક નવલકથા)

લેખક:

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

૭ અનંતવાડી, મુંબઈ ૨.

પ્રકાશક:

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી.

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૨૩, ગુલાબવાડી: મુંબઈ ૪:

વિક્રમ સંવત્.

૧૯૯૦

ઈસ્વીસન.

૧૯૨૪

કિંમત રૂપીઆ સાડાચાર.

All rights reserved
by the Publisher.

(સર્વ હક અકાશકર્તા સ્વાધીન)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૮૮૭

અનુક્રમ:
વીરશાસન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ વિઠલભાઈ ગ્રાહનલાલે તૈયાર
કે. હાનપટેલની યોગ, અમદાવાદ.

1st Edition.
September 1924.

લોહીનો વેપાર:-

શ્રીયુત દેવજીભાઈ દયાળજી ઠક્કર
ઝરીઆ.

સમર્પણ

શ્રીગુત દેવજીભાઈ દયાળજી ઠક્કર.

ઝરીઆ.

માન્યવર સ્નેહી ભાઈશ્રી,

જગતમાં જન્મ ધારણ કરી, આયબલથી આબળ વધી, ‘મનુષ્યનું જવલંત જીવન પ્રમાણિકતા છે’ તેનું ઉજવળ દૃષ્ટાન્ત આપે જનસમાજને બતાવ્યું છે. સમિતિ, સમાજ અને દેશોન્નતિના દરેક સ્તુત્ય કાર્યમાં ભાગ લઈ આપની હાઈદિક ઉદારતાનો પરિચય કરાવતા રહ્યા છો. ‘શ્રી સમાજની ઉન્નતિ વગર દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે’ એ સર્વમાન્ય સૂત્રને લક્ષમાં રાખી આર્યમહિલાઓની અજ્ઞાનતા દૂર કરવા-ગુજર શ્રીસમાજની ઉન્નતિ સાધવા આપનું હૃદય અહુર્નિશ આતુર રહે છે. આપની સાહિત્યરસિકતા, ગરીબો પ્રત્યેની અનુકંપા, નિરાશિમાનિતા, તથા મારા સામાજિક સેવાના કાર્ય પ્રત્યેની આપની સહૃદયતાદિ, અન્યન્ય સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ આપણા સ્નેહ સંબંધના સ્મરણાર્થે મારું આ ગુજરાતી સામાજિક નવલકથાના સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતું “લોહીનો વેપાર” નામક પ્રકાશન આપના કરકમળમાં સદૃશ સમર્પણ કરી કૃતાર્થ આઉં છું.

આપનો સ્નેહાભિલાષી

ભાઈ નારાયણજી.

સેવાસામિતિ પુસ્તકાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ

રસપૂર્ણ સામાજિક નવલકથાઓ.

તમે નહિ વાંચશો તો જીવનનો એક મોંઘો લ્હાવો ગુમાવી દેશો. જો તમે તમારા સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતારવા માંગતાં હોતો ચુર્નર સમાજના અટપટા પ્રશ્નોનો ઉકેલતી આ મનનીય નવલકથાઓ વાંચવી જ નોંધો. દરેક ભાઈ બહેન, આખાળ વૃદ્ધ સર્વને એક સરખી ઉપયોગી નવલકથાઓ આજ સુધી નીચે મુજબ બહાર પડેલી છે.

અંધકારપર પ્રકાશ: સચિત્ર લેખક: રા. મધુકર કિં. રૂ. ૨-૮-૦

વિન્ધલીલા: „ લેખક: રા. પરિમળ „ ૨-૦-૦

અબળાની આત્મકથાઓ: લેખક: રા. ધીરજ „ ૨-૮-૦

વનિતાની વાતો: „ „ „ ૩-૦-૦

લોહીનો વેપાર: „ લેખક: રા. મધુકર „ ૪-૮-૦

મહિલાની મહાકથાઓ: „ લેખિકા: બહેન લક્ષ્મી (છપાય છે.) ૩-૦-૦

આદર્શચરિત્રાવલિ: (મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો) લેખક: રા. ધીરજ. ૧-૪-૦

સ્વર્ગમાં સેશન્સ: લખનાર: રા. ડોસાણી. ૩-૦-૦

સમાજજીવન. માસિકપત્ર. વાર્ષિક લવાજમ: રૂ. ૪-૦-૦

ઐતિહાસિક:

લોહાણારત્નમાળા: „ લેખકો: બહેન લક્ષ્મી તથા રા. ડોસાણી ૧૦-૦-૦

સેવાસમિતિ અંથમાળાના આલોકોને આ બધાં પુસ્તકો પાણી કિંમતે મળે છે. સત્વર લખો.

નારાયણજી ગોકળદાસ ડોસાણી.

૧૨૩, ગુલાલવાડી: મુંબઈ ૪.

પ્રસ્તાવના.

પ્રજ્ઞ જીવનમાં દરેક યુગમાં ભરતી અને ઝોટ આવે છે જ. પણ જે પ્રજ્ઞ કાળના વહેવા સાથે પોતાની સામાજિક પ્રણાલીમાં યોગ્ય ફેરફાર ન કરે તેને કપાળે મૃત્યુજ લખાયું હોય છે તેની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. હિંદુ જાતિ પૃથ્વીતળપર પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જાતિ હોવા છતાં અને તેને તેના ઋષીમુનિઓ તરફથી અનંત જ્યોતિર્માય સંસ્કૃતિનો વારસો મળેલો હોવા છતાં આજે સદીઓ થયા જે રીતે તે અધોગતિની ખીણમાં ગળડતી રહી છે તે જોઈને સ્વાભાવિક રીતે વિચારકની આંખે અંધારાં આવી જાય છે. હજારો વર્ષ પહેલાં દેશ, કાળ અને સ્થિતિપરત્વે ઘડાયેલા નિયમો આજે પણ અખંડ રાખવાની હિંદુજાતિને જાણે ઘેલછા લાગી હોયતી એવું જણાય છે; અને તેથી એ જાતિ ભવિષ્યમાં જીવશે કે મરશે ? એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.

ગુજરાતી આલમને ચરણે “ લોહીનો વેપાર ” ધરવામાં લેખકનો હેતુ હાલની આપણી સામાજિક અધોગતિનું કંઈક ચિત્ર રજૂ કરી, નવું સમાજમંદિર ચણવાની આવશ્યકતા વિષે પ્રજામત જાગ્રત કરવાનો છે. મારી “ અંધકારપર પ્રકાશ ” નામની નવલકથાનું અવલોકન કરતાં ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ માસિક “ સાહિત્ય ” ના વિદ્વાન અવલોકનકારે સામાજિક પુનર્વિધાનની જરૂર સ્વીકારી યુવાન આલમ કંઈ જાતનાં ખંડ કરશે તે જાણવાની જાણસા દર્શાવી હતી. લોહીનો વેપાર સાહિત્યકાર તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતાં અન્ય ભાઈબહેનોની જાણસા કંઈક અંશે તૃપ્ત કરશે એવી મને આશા છે.

બાળલગ્નો, બાળમાતાઓ, બાળવિધવાઓનાં ફરજિયાત આત્મ-દમન, લગ્નના સંસ્કૃતિત વાડા, ધર્મને નામે ચાલતા દમ્ભ અને એવાં એવાં અનેક અનિષ્ટો આપણી સમાજને આજે કલંકિત કરી રહ્યાં છે. જૂના રિવાજોને વળગી રહેવાની આપણી અક્ષમ્ય હડી-લાઈથી યુવાન આલમ નિસ્તેજ અને બલવીયંદીથી થઈ ગઈ છે. પરદેશીઓની લાતો ખાવા છતાં હજી આપણું સમાજમંદિર સુવ્ય-

વસ્થિત અને સુનિયંત્રીત કરવાની આપણને ધગશ લાગી નથી અને તેને પરિણામે આપણે જાણે અજાણે એક એવા અધિકાર યુગ તરફ ધસ્યા જઈએ છીએ કે જે યુગની કદપનાથી વિચારકને કમકમાં આવે છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે ભગીરથ પ્રયાસ કરતી વખતે જો આપણે આપણી સામાજિક ઇમારત જર્જરિત ખંડેર જેવી જ રહેવા દઈએ તો આપણો કંઈ શુક્રવાર વળવાનો નથી.

હિન્દુસમાજ પોતાના પ્રાચીન સ્મૃતિશાસ્ત્રોને તજ દે એમ કોઈ કહેતું નથી. વસ્તુતઃ આજે સ્થિતિ એવી છે કે પ્રજા એ સ્મૃતિ શાસ્ત્રો જોયા કે જાણ્યા વિના રિવાજને નામે ચાલી આવતા તેના ભયંકર ઓળાની પાછળ તણાઈ રહી છે. આવી જડ સ્થિતિમાં પ્રજા પ્રગતિ ન જ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી જ સામાજિક પુનર્વિધાન માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની આપણી પવિત્ર દુરજ છે.

હાલની અકુદરતી સામાજિક પ્રયાચોથી બળી જળી રહેલાં યુવાનો અને યુવતીઓની મનોવેદના અસહ્ય ઘર્ષ પડતાં તેઓ કયે માર્ગે ખંડ જંગાવશે તે બતાવવાનો “ લોહીના વેપાર ” માં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. એમાંના વિચારો ધણાં ભાઈ બહેનોને રૂચવાના નથી તે હું જાણું છું. કોઈનાપર પરાણે મારા વિચારો લાદવાનો મારો ઇરાદો પણ નથી. છતાં આવા વિચારોપર ગુજરાતના વિચારકો અને ટીકાકારો પ્રમાણિકપણે સ્વતંત્ર ચર્ચા કરતા થાય તો આપણી દુઃખદ દશામાંથી છૂટવાના માર્ગો વહેલા મળી આવે એવી મારી માન્યતા છે અને તેથી “ લોહીના વેપાર ” પર સ્વતંત્ર ટીકા કરવાને ગુજરાતના સર્વ ટીકાકારોને હું સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

જોડણી અને ભાષા સરળ રાખવાને બનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે. છતાં કેટલીક જૂલો રહી ગઈ હશે તે માટે વાંચનાર ભાઈ બહેનો ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

૭, અનંતવાડી
મુંબઈ, તા. ૩૦-૭-૨૪ } આકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧	હું...	જ્યા...	પાને ૩:૩
પ્રકરણ ૨	હું...	ફારસ	૧૦
પ્રકરણ ૩	હું...	હું તો પાંડવને વરવાની છું	૧૫
પ્રકરણ ૪	તું...	શયનગૃહમાં	૨૨
પ્રકરણ ૫	તું...	લલિતા	૨૬
પ્રકરણ ૬	હું...	પહેલો ગાળાબાર	૩૫
પ્રકરણ ૭	તું...	મહાભારતનો મોરચો મંડાયો	૪૫
પ્રકરણ ૮	તું...	પતિપત્નીનું યુદ્ધ	૫૩
પ્રકરણ ૯	તું...	બાપને ત્યાં	૬૩
પ્રકરણ ૧૦	તું...	બળાત્કાર	૭૧
પ્રકરણ ૧૧	તું...	ઐરક પાર્લામેન્ટ	૭૭
પ્રકરણ ૧૨	તું...	ધન્દુલાલ	૮૨
પ્રકરણ ૧૩	તું...	સ્મશાનમાં	૮૯
પ્રકરણ ૧૪	તું...	તાંડવની તૈયારી	૯૨
પ્રકરણ ૧૫	તું...	જ્યા બોમ્બ ફેંકે છે.	૧૦૧
પ્રકરણ ૧૬	તું...	કુસુમ	૧૦૮
પ્રકરણ ૧૭	તું...	ગાંડી ડોકરી...	૧૧૬
પ્રકરણ ૧૮	તું...	હું તમને જાહેરી સુધી ધિકારીશ	૧૨૨
પ્રકરણ ૧૯	તું...	લમ મંડપમાં...	૧૨૮
પ્રકરણ ૨૦	તું...	દુઃખી વધવા...	૧૩૪
પ્રકરણ ૨૧	તું...	જૂલમ	૧૪૦
પ્રકરણ ૨૨	તું...	રામશંકર સમાધાની	૧૪૭
પ્રકરણ ૨૩	તું...	પતનનું પહેલું પગથિયું...	૧૫૫
પ્રકરણ ૨૪	તું...	કુસુમનાં લમ...	૧૬૦
પ્રકરણ ૨૫	તું...	જાપમી ધન્દુ...	૧૬૮
પ્રકરણ ૨૬	તું...	સ્નેહાંકર	૧૭૩
પ્રકરણ ૨૭	તું...	રાંડ્યા પછીનું ડહાપણ...	૧૮૦
પ્રકરણ ૨૮	તું...	પ્રેમનો પહેલો પાઠ	૧૮૬

પ્રકરણ ૨૯ મું...	મંગળાની સલાહ	૧૯૫
પ્રકરણ ૩૦ મું...	કાન્તિલાલના મિત્રો	૨૦૫
પ્રકરણ ૩૧ મું...	મુન્નીબનને ત્યાં	૨૧૫
પ્રકરણ ૩૨ મું...	સામાજિક પુનર્વિધાન...	...	૨૨૩
પ્રકરણ ૩૩ મું...	મોહબળ	૨૩૧
પ્રકરણ ૩૪ મું...	કુસુમ ને જ્યા	૨૪૧
પ્રકરણ ૩૫ મું...	લલિતા ગૂમ થઈ	૨૪૭
પ્રકરણ ૩૬ મું...	પરેલમાં	૨૫૪
પ્રકરણ ૩૭ મું...	લોક નિંદા-નિરાશા	૨૫૮
પ્રકરણ ૩૮ મું...	ટ્રેનમાં	૨૬૩
પ્રકરણ ૩૯ મું...	મૃત્યુ	૨૬૮
પ્રકરણ ૪૦ મું...	નિરાધાર કુસુમ	૨૭૪
પ્રકરણ ૪૧ મું...	જ્યા મુંબઈમાં	૨૮૩
પ્રકરણ ૪૨ મું...	ભયંકર દગો...	૨૯૧
પ્રકરણ ૪૩ મું...	સંધ્યા પત્રનો રિપોર્ટર...	...	૩૦૦
પ્રકરણ ૪૪ મું...	ગર્ભપાત	૩૦૯
પ્રકરણ ૪૫ મું...	કુસુમ નાસી ગઈ	૩૨૦
પ્રકરણ ૪૬ મું...	ઇન્દુલાલનું બજેટ	૩૨૭
પ્રકરણ ૪૭ મું...	જ્યા અને વહેંતીઆ સાક્ષરો	૩૩૨
પ્રકરણ ૪૮ મું...	લલિતા વેશ્યા થઈ	૩૩૮
પ્રકરણ ૪૯ મું...	સીતેમાંમાં	૩૪૩
પ્રકરણ ૫૦ મું...	મહિલાઆશ્રમ	૩૪૮
પ્રકરણ ૫૧ મું...	એકાંત કેદ	૩૫૫
પ્રકરણ ૫૨ મું...	સ્ત્રીત્વનો નાશ	૩૬૧
પ્રકરણ ૫૩ મું...	જ્યા નાસી ગઈ	૩૬૫
પ્રકરણ ૫૪ મું...	એનું નામ પ્રેમ	૩૭૨
પ્રકરણ ૫૫ મું...	ચોવીસ કલાકમાં ખાલી કરો...	...	૩૮૦
પ્રકરણ ૫૬ મું...	નહું સમાજ મંદિર	૩૮૫
પ્રકરણ ૫૭ મું...	અદાલતમાં	૩૯૪

લોહીનો વેપાર.

DREAMING when
Dawn's Left Hand
was in the Sky,
I heard a Voice within the
Tavern cry,
"Awake, my Little ones,
and fill the Cup,
Before Life's Liquor in its
Cup be dry."

Omar Khayyam:

મકરણ ૧ હું.

જ્યા

કેટલાંક વસ્તો નહીં કિનારે ફલકુપ જમીનમાં હોય છે અને
કુદરતની કલાનો મનપસંદ લાલ લાઇ સ્વચ્છંદે ફાલે છે.
પણ કોઇક વાર એવું પણ બને છે કે કોઇ કંઇ ભૂમિમાં કોઇ મન-
મોજી પક્ષી એકાદ બીજ ફેંકી જાય છે, વરસાદના થોડાક છાંટા

પડતાં તેમાંથી છોડ ઉગે છે અને અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ વેડી, વાંકાચૂંકા ફેર લઇ તે છોડ ગગન સાથે જાણે વાત કરવા માંગતો હોયની તેમ, એક વિશાળ વૃક્ષના રૂપમાં ફળ-ફાલી વિજયી નજર ફેંકતો ઉભો રહે છે અને નજીવી મુશ્કેલી આવતાં જ નિરાશ થનારા માનવકુળની હાંસી કરતો તે જીવે છે !

જીવન એક કલા છે-પાશવ લીલા કે નાદાનેના ખેલ નથી. જીવન કલા ન હોત તો આપઘાત કરનારા બાયલા ન ગણાત. જેને જીવતાં ન આવડે તે મનુષ્ય નામને પાત્ર જ નથી. પ્રભુની અનુપમ કલા એટલે માનવજીવન ! માનવકુળમાં પ્રભુ જેટલો પ્રકાશ છે તેટલો કોઇ પણ જીવિષ્ટામાં પ્રકાશતો નથી. મનુષ્ય પ્રભુની જ ઝાંખી છાયા છે અને પૂર્ણ પ્રભુમય થવાને જ માનવકુળની સ્થાપના થઇ છે.

આમ હોવા છતાં હિંદુસમાજમાં ઘેર ઘેર કલહ કંકાસનાં મહાભારત મંડાય, જીવન શુષ્ક મરૂભૂમિ જેવું પસાર થાય અને જ્યાં ત્યાં દેવબાલાઓનાં મધુર સંગીતને બદલે શુર્પણખા કે પુતનાનાં ઝાઝારાં નૃત્યો જ નજરે પડે, તેનું કારણ શું ? પૂનિત શાંતિમય માનવ જીવનમાં નિરંતર અનંત આગ જ ધીખતી રહે છે તેને માટે જવાબદાર કાણુ ? શું વિધિનાં એવાં વિધાન છે ? જો પ્રભુ સર્વ શક્તિમાન અને પરમદયાળુ હોય તો હાલમાં માનવસમાજમાં જે તાંડવ નૃત્ય થઇ રહ્યાં છે તે ચાલવા ન દે. માનવકુળની વર્તમાન દશા જોઇને જો તેનું દીલ દાઝતું હોય અને તે કાંઇ કરી ન શકતો હોય તો તે સર્વશક્તિમાન નથી અને સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં તે હાલની વિકૃત માનવસમાજને સર્વાંગ સુંદર ન બનાવે તો તે પરમકૃપાળુ ન હોવો જોઇએ.

આવા વિચારથી એક પંદર વર્ષની બાલિકાનું મુગ્ધ હૃદય સુઝાઈ રહ્યું હતું. અમદાવાદમાં માંડવીની યોજનામાં આવેલા બે માળના સુંદર ઘરમાં તેના માતાપિતાની લાડકી દીકરી તરિકે તે જીવતી હતી. તેને ઘડતી વખતે જાણી જાણીને કમચંતી અને સ્વસ્વતીચંદ્રની

કુમુદને બૂલી ગયો હશે. તે સુંદરી હતી; પણ તેની સુંદરતા જૂદી જ જતની હતી. આંખને આંજી નાખનાર સાન્દર્ભની ભલક નહિ પણ આત્માને ઉજત કરનાર લાવણ્યની તે સ્વામિની હતી. નવલકથાકારોની કલ્પનામાં રમતાં મૃગનયનો, હંસણી શી નાભુક ગરદન અને ઝેરી સર્પિણી સમા ચોટલાથી જ્યાની ઝોળખાણ કરાવી શકાય તેમ નહોતું. તેનાં વિશાળ, તેજસ્વી અને શ્યામ નયનોમાં તે જાદુ હતું કે જે કૃષ્ણે શુધાની આંખમાં જોયું હતું. તેના શરીરનો એકે એક ભાગ સુડોળ અને મોદક હતો. ગાલોપર આરોગ્યની લાલી હતી. આંખો જાદુ-ભરી હોવા છતાં શાંત અને નિર્ભય લાવથી જોનારાના આત્માને દારતી હતી અને મુલાયમ રેશમ જેવા લાંબા વાળની લોટા દોષ રસિક કલાકારની પીંછીને અમર બનવાની મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી.

જ્યા જન્મી ત્યારે દેવો હસ્યા હતા અને પિશાચોના પેટમાં ફાળ પડી હતી. પાંચ વર્ષની થતાં જ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી તે પોતાની શક્તિ બતાવવા લાગી. શાળામાં દોષ વાત એવી ન શીખવાતી કે જે જ્યાને ન આવડે. જ્યાની મહેતી જ્યા પર ફીદા ફીદા રહેતી. તેની માતા મુમિત્રા પુત્રીની નિપુણતા જોઈ મલકાતી. પિતા હર્ષદરાય ટપાલ ઓફિસમાં માથાકૂટ કરી ઘેર આવતા ત્યારે જ્યાનું સંગીત તેમનો થાક ઉતારી દેતું.

જ્યા પંદર વસંત મહાલી ચૂકી હતી. દર વસંતે જેમ સૃષ્ટિ નવી થતી તેમ જ્યા પણ નવીન બનતી. હમણાં તે પહે પહે તે કંઈ ને કંઈ નૂતનતા પ્રકટાવતી હતી. બાસાને હજી સંસારનો શોખ લાગ્યો નહોતો. પણ આસપાસની સાંસારિક પરિસ્થિતિની વિષમતા જોઈ તેનું કામલ હૃદય દાઝી ગયું હતું. અંગ્રેજ છટ્ટા ધોરણમાં બણતી બાલિકાને બુમિત્રી કે બીજગણીતની પરત્રા નહોતી. સારાં સારાં અંગ્રેજ પુસ્તકો તેણે ઘેર વાંચી નાખ્યાં હતાં. માતૃભાષા માટેનો

તેનો પક્ષપાત જેવો તેવો નહોતો. માતૃભૂમિ માટે ‘કેસરબીના કંથ’ ને ઘૂઘ ભૂમિમાં હસંતે વદને મોકલવાની તેને હોંસ હતી. પૃથ્વીપર સ્વર્ગ અનુભવવાનાં અનેક રમ્ય સ્વપ્નાં બાલિકા બેઠ રહી હતી. પણ ગુર્જરસંસારપર એક જ ઝાંખી નજર ફેંકતાં તે નિરાશ થતી. સર્વત્ર તેને ઢીંગલા ઢીંગલીના ખેલ નજરે પડતા. તેની બી. એ. થયલી શિક્ષિકા પોતાના ધણી પર રોફ ચલાવતી—તેનો ડૉક્ટર પાડોશી પોતાની અલણુ પત્નીને જંગલી-કુવડની પુષ્પાંજલિથી રોજ વધાવી લેતો. બાળા આ બધું ય જોતી અને એકાંતમાં વિચાર કરી શોક પામતી.

તેના પિતા હર્ષદરાય ભલા માણસ હતા. પ્રેમ જેવી વસ્તુ જગતમાં હોઈ શકે અને તેને માટે પ્રાણ સમર્પણ કરી શકાય તે વિષે તેમને મોટી શંકા હતી. પોતે પણ એકવાર ‘લયલા મઝતુ’ ના રસિયા હતા—તેમને પણ એકવાર કુમુદ-કુસુમની લગની લાગી હતી. પરંતુ મુમિત્રા આવ્યા પછી તેમનાં સ્વપ્નાં ઉડી ગયાં હતાં અને પ્રત્યક્ષ જીવન કવિની કલ્પના સમું નથી તથા ન હોઈ શકે એવી તેમની ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. મુમિત્રાએ કોઈ જાતની ફરિયાદ માટે કદિ કારણ જ આપ્યું નહોતું એટલે હિંદુ સ્ત્રીઓ આદર્શ પત્નીઓ છે અને હિંદુ સંસાર કરતાં ઉચ્ચતમ સંસાર જગતમાં ન જ સંભવે એવી તેમના મન પર દઢ છાપ પડી ગઈ હતી.

મુમિત્રા અત્યંત મુશીલ, નમ્ર અને ધરરખ્ય બાઈ હતી. બંડ, વિરોધ, મતભેદ, વગેરે ત્રિકારોના અસ્તિત્વથી પણ તે અળગ હતી. નાનપણથી જ તેને હિંદુ આચાર્યો અને નાના મોટા સર્વેએ ગુરૂમંત્ર પઢાવ્યો હતો કે પતિ એટલે પરમેશ્વર ! પતિ સેતાનના સાથમાં પિશાચલીલા કરે તો પણ પત્નીએ તો તેને પ્રણુ જ માનવાનો ! તેની સામે એક બોલ ન બોલાય, પોતાના અંતરાત્માના પ્રબળ અવાજને પણ પતિ સમક્ષ રણુ ન કરી શકાય, એવી જ ભાવના તેનામાં ગહન-ચુપીમાંથી ભરવામાં આવી હતી. સાસરે આવ્યા પછી હર્ષદરાયની

લોહીનો વેપાર:-

જાયા: “હું એવા પાંડવને વગીશ-નહિતો જ-મલર કુમાની રહીશ”.

(પાનુ ૭)

એકએક આજ્ઞા માનવાને તે તરત જ ટેવાઈ ગઈ. ધર કામમાં કુસળ, રસોઈ કરવામાં નિપુણ, સ્વરૂપમાં ઉષા કે કુસુમ જેવી તો નહિ પણ અલકકિશોરી જેવી તો ખરીજ!—એટલે હર્ષદરાય પણ તેનાપર મીઠી નજર રાખવા લાગ્યા અને દંપતિનું ગાડું સીધું ચાલવા લાગ્યું.

જ્યા જૂદી જ દુનિયાની હતી. તેને માની લીધેલી કે ગમે તે ભોગે મેળવેલી શાંતિ ને મંત્રોષ નહોતાં જોઈતાં. તેને આસપાસ નજર કરતાં કોઈ પુરૂષ જ નહોતો જણાતો. આખા અમદાવાદમાં તેને વહેંતીઆઓ દેખાતા હતા. આવા વહેંતીઆઓને કદિ પણ ન વરડું એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા બાળાએ લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા લેનારી નહોતી જણાતી કે હિંદુસમાજમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લેનારીઓના વ્રતનો ભંગ કરાવવાને ભયંકર તપ કરનારો એક પિશાચસંઘ પડેલો છે.

તેને નૂતન યુગની કેળવણી મળી હતી અને એ શિક્ષણમાંથી તેણે પોતાની ભાવના અનુસાર આદર્શો ધરી કાઢ્યા હતા. ધણીવાર એકંતમાં તે મહાભારત વાંચતી અને દ્રૌપદીના ચારિત્ર્યથી મુગ્ધ થઈ જતી:

“આ તે ખરી સ્ત્રી ! જીવનનો સાચો આનંદ એણે અનુભવ્યો હતો. ધર્મ, બળ, શૌર્ય, જ્ઞાન અને કલા તેના સ્વામી હતા. પાંચ પાંડવ એટલે તેના શરીરપર બ્રૂખ્યા વરૂની પેઠે ત્રાપ મારનાર પાંચ મરદો નહિ; પણ આ પાંચ પુરૂષોચિત શક્તિ ધરાવનાર વીર પાંડવ ! હું એવા પાંડવને વરીશ—નહિ તો જન્મભર કુમારી રહીશ.”

આ તેની પ્રતિજ્ઞા હતી. સ્વભાવે સાદી, ભોળી, સત્યપ્રિય, નમ્ર, સ્નેહાળુ અને મળતાવડી હોવા છતાં તેની ધૃત્વશક્તિ અસામાન્ય હતી. તેના માતૃપિતા તેને હઠીલી કહેતાં પણ બાળાની એ હઠીલાઈમાં હિંચતમ આર્ય આદર્શ સમાયેલો હતો તે કોઈ સમજતું નહોતું.

અતે હિંદુસમાજમાં જે ધડી આવવી જ જોઈએ તે આવી જવાને પારકી કરવાની ચર્ચા થવા લાગી. અમદાવાદ, મુંબઈ અને

સુરતની આખી વણિક ન્યાતના અસંખ્ય યુવાનો જ્યાની કંપના કરી રહ્યા હતા અને જ્યા પાંડવને કંખતી હતી. એક વાર તેની અક્ષતા તેનો અભિલાશ સાંભળી હસી હતી.

“એ તો દેવોની વાત, બહેન ! મનુષ્યોમાં તે કાંઈ પાંડવો હોય !-”

“ ન હોય તો હું કુંવારી રહીશ. ”

“ ગાંડી !-” કહી શુભિનાએ વાત પડતી મૂકી. તે ન્હોતી બચ્ચતી કે હજુય ભારતભૂમિમાં દ્રૌપદીનો આત્મા ગુંજી રહ્યો છે ! હર્ષદરાયે એક વહેવાર ગૃહસ્થ તરિકે યોગ્ય તપાસ કરી સુર-ભંન એક યુવાન સાથે જ્યાની સગાઈ નક્કી કરી.

જ્યાએ એક લગ્નમાં વિદાય વખતે સાંભળ્યું હતું:

“ એક આખો તો પરદેશી છોકરો

“ બહેનડ રમતીતી માંડવ હેઠ

ધુતારો ધુતી ગયો.

“ બહેનડ મેલો ટીંગલીઓના ખેલને,

“ બહેનડ મેલો સપ્તર કેરા સાથ

“ બહેનડ આલ્યાં સાસરે ! ”

આ ગીતમાં તેને અદ્ભુત મસ્તી જણાઈ હતી. આવાં રસિક ગીત જે સમાજમાં પ્રચલિત હોય તે સમાજ ટીંગલા ટીંગલીનાં લગ્ન કેમ કરતી હશે ? આ સવાલ તેના મગજને બંડખોર કરવાને પૂરતો હતો.

“ પિતાજી ! મારે આ સગાઈ માન્ય નથી. ” તેણે હિંમતથી પોતાના પિતાને કહ્યું:

“ કેમ બહેન ! છોકરો જુવાન, શિક્ષિત અને નિરાગી છે. વળે જર પણ સાઈ છે. તારે કોઈ રીતે દુઃખી થવા જેવું નથી. ”

“ પણ મારો અંતરાત્મા તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. હજુ એ સાચું કેવા છે તે હું બચ્ચતી નથી. મેં એને કદિ નજરે નોંધ્યો

નથી; તો પછી તેમની સાથે જીવન પર્યંત રહેવાને હું શી રીતે તૈયાર થાઉં ? ”

હર્ષદરાય વિચારમાં પડ્યા.

“ તને કંઈ સરમ બરમ આવે છે ? આવો ખાનદાન ધણી ક્યાંથી શોધી લાવવાની હતી ? જો મોટી ! તારા બાપની સામે આવી વાત કરતાં જરા સરમાતી પણ નથી ?—” જાંઘી સુધી તાબે થવાને જ ટેવાયલી સુમિત્રાનો મિજબાન પુત્રીની વાત સાંભળી અચાનક ફાટી નીકળ્યો. તે એવી પાઠશાળામાં બણી હતી કે જ્યાં સ્ત્રી મીલકત મનાય છે અને તેથી મીલકતની પેઠે તેને ગમે ત્યાં વેચી શકાય છે.

જ્યા માતાનો ક્રોધ જોઈ કંઈ ન બોલી. તેની મોહક આંખ-માંથી આંસુનું એક ટીપું તેના ગુલાબી ગાલ પર સરી પડ્યું. તે હતાશ થઈ ચાલી ગઈ.

“ તમે તમારે લમ નક્કી કરો ! જ્યા તો બચ્યું છે. એને દુનિયાનું શું બાન ? આવો સારો મુરતીઓ કંઈ બધાને મળે છે ? ” તેણે હર્ષદરાયને કહ્યું અને હર્ષદરાયને પત્નીની વાતમાં ડહાપણ જણાયું.

પ્રકરણ ૨ જી.

ફારસ.

મનુષ્ય બૂલને પાત્ર છે. એક વાર કોઈ બૂલ કરે તો તે માફ થઈ શકે, બીજી બૂલ પણ ઉદાર હૃદયો માફ કરે; પણ હિંદુ માતૃપિતા સદીઓથી જે ભયંકર બૂલો કરતાં આવ્યાં છે તેમને પૂછનાર કોઈ પ્રભુ જગતમાં હશે કે નહિ ?

સ્વાભાવિક રીતે યુગયુગથી ગુલામગીરીમાં ચગદાઈ રહેલાને સ્વતંત્રતા નથી ગમતી. અમેરિકાના સીધીઓની ગુલામગીરીનાં બંધન અચાનક તૂટી જતાં તેમની સ્થિતિ થોડો વખત બહુ વસમી થઈ પડી હતી. આખાં એવી જ સ્થિતિ હિંદુ સ્ત્રીઓની છે. જ્યારે એક વર્ગ બીજા વર્ગને ગુલામગીરીની ચક્કીમાં પીસી નાખવા માગતો હોય ત્યારે એવી ચક્કીમાં પીસાઈ જવું તે મહાન રક્તગુણ છે એવી છાપ ગુલામોના મગજ પર મારવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. પુરૂષોએ પોતાના ભયંકર સ્વાર્થની તૃપ્તિ માટે પોતાની પાશવવાંછનાની તૃપ્તિ માટે સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી તેઓ પતિવ્રત ધર્મની બાંગ મારતા આવ્યા છે. ધર્મશાસ્ત્રો, કાવ્યો, નવલકથાઓ, કાવ્યદાઓ અને સાધારણ વાતોમાં શુદ્ધ ‘ પતિ જ સ્ત્રીનો પરમાત્મા છે. પતિ વિના સ્ત્રીની ગતિ જ નથી ’ એવા વિચારો સ્ત્રીમતિના મગજ પર લાદવામાં આવ્યા છે. અને આ ભયંકર રાક્ષસી જાળ એવી નિપુણતા તથા નીચતાથી પાથરવામાં આવી છે કે એ જાળમાં સપડાઈ સ્ત્રીઓ ફૂર પારધીની જાળમાં ફસાયલી હરણી પેઠે તડફડી રહી છે તેનું તે બિચારીઓને થણુ ભાન નથી એવી જગ્યાની માન્યતા હતી.

સુમિત્રાની નસેનસમાં આવી ગુલામગીરીનું રક્ત દોડતું હતું. જગ્યાના આદર્શો સમજવાની વાત તો બાળ્યે રહી પણ તે કદપવાની

પણ તેનામાં શકિત નહોતી. જ્યાં તેના બાપે નક્કી કરેલી સગાઇની વિરૂદ્ધ થાય, એ વિચાર જ તેને સેતાની જણાયો. તેણે હવે જ્યાં-પર અમલદારી સત્તા ચલાવવા માંડી, તેને બહાર જવાની મના કરી અને રોજ પતિવ્રત ધર્મની ગાથા તેને સંભળાવવા માંડી.

“બા ! તું કહે છે એ બધી વાત સાચી ! પવિત્રતા સૌ સૌની મતા છે. હું પતિવ્રત ધર્મ પાળું તે મારી પવિત્રતા માટે. મારે એ વ્રત પાળવું જ જોઈએ એવો હુકમ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

“તું તે છોકરી છે કે બાલ ? આવા વિચારો તારા મગજમાં ફાણે ભર્યા ?”

“મનુષ્યે.”

“છોકરી ! જરા ડાહી થા ડાહી. છોકરી જન્મને વળી આવો મિજબાન શોભે ?”

“ન શોભે ? શા માટે ન શોભે ? શું પુરૂષો બ્રહ્માને ત્યાંથી કોઈ ખાસ બીજાં લઈને આવ્યા છે ? પુરૂષો પોતાની આપખુદીથી આપણા પર ગમે તેવી સત્તા ભોગવે ને આપણે ખરીદાયલી બાંદીની પેઠે તેમનો જૂલમ વેદી લઈએ ? નહિ, બા ! હું બાલ નથી પણ સાચી સ્ત્રી છું તેથી જ પુરૂષોની યુગયુગજૂની સત્તા સામે હું માથું નમાવવાની ના પાડું છું.”

“આ બધી અંગ્રેજીની મ્હોકાણ ! તું પરણશે પછી તારી બધી ખુમારી નીકળી જશે.”

“હું પરણીશ ? કોને ?”

“કોને વળી ? કાંતિલાલને !—”

“કાંતિલાલ મારો ભાઈ થાય સમજ બા ! હું તને પગે લાગીને કહું છું કે આ સગાઈ તોડી નાખ; નહિ તો પરિણામ બહુ ભયંકર આવશે. તને ખબર તો છે કે હું પાંડવને વરવાની છું—”

“ધુળ ને ધમાસા ! રાંડ ફાટી ફાટી છેક જ ફાટી બચ છે !

આપણે જાણીએ કે સમન્યા-બચ્ચું છે. પણ બચ્ચું માથે છાણા ચાપવા આવે તે કંઈ ખમાય ?-જોઈ છે તો ખરી કે તું પરણે છે કે નહિ ?”

મુમિત્રા અથવા હર્ષદરાયને જ્યાપર પ્રેમ નહોતો એવો આરોપ અમે મૂકવા માગતા નથી. હર્ષદરાયને જ્યાનો વિરોધ જોઈ જરા વિચાર પણ થયો હતો. પણ મુમિત્રાની સલાહથી તેણે સગાઈ નક્કી કરી નાખી હતી. આ સમયે ઉભયને સત્તાનું ગુમાન ચલ્યું હતું. ‘પંદર વર્ષની ટીચકી મારી સામે બોલનાર કેણું ?’ એવા અભિમાનમાં બન્ને તણાયાં હતાં. વળી અનેક હિંદુ માથાપો માને છે તેમ ‘એના નસિબમાં હશે તેમ થશે. સાસરે જન્મને એની મેળે ઠેકાણે આવશે. અહિંયાં લાડમાં ને લાડમાં બગડી ગઈ છે’ એમ બન્ને માની બેઠાં હતાં.

જ્યાનો સ્વભાવ જૂદો જ જાતનો હતો. ‘દોકરી ને ગાય ન્યાં દોરત્રે લાં જોય’ આ કહેવત દોકરીઓને ગુલામીમાં પીસી નાખવા માટે જ પ્રયત્નીત કરવામાં આવી છે એવી તેની ખાસ માન્યતા હતી. તેના અંતરાત્માને જે ન રૂચે તેને ભાંગીને ટૂંકડા ટૂંકડા કરી ફેંકી દેવાને તે સમર્થ હતી. માથાપની આજ્ઞા તોડવાનો તેનો વિચાર નહોતો પણ એ આજ્ઞા જ્યારે અંતરાત્માનું ઉચ્છેદન કરવા આવે ત્યારે તેનો છડેચોક ભંગ કરવાનો પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પ્રભુદત હક્ક છે તે વિષે તેને કશી શંકા નહોતી.

તેણે માતૃપિતાને વિનવણી કરી-રોઈકકળી-અરજ કરી. પણ ઉભય ને ‘સાપનો ભાર’ માથાપરથી હળવો કરવો હતો. બન્ને ‘હાથીને દરબારે બાંધવા’ ને ઉત્સુક હતાં. વળી કંતિલાલથી કોઈ વધુ સારો યુવાન નજરે પડતો નહોતો અને જ્યા પંદર વર્ષની ‘ગોધી’ થઈ ગઈ હતી એટલે ‘હિંદુસ્થાનની ગરમ હવા’ થી કંઈ ઉત્ક્રાપાત થઈ જાય તે પહેલાં જ્યાને ‘પત્ની’ બનાવી દેવાની ઉભયને અનિવાર્ય આવશ્યકતા જણાઈ હતી.

ટૂંકમાં જ્યાનું કંઈ વળ્યું નહિ. સગાઈ જાહેર થઈ. લમની

તિથિ પણ નક્કી થઈ. ધરમાં ધામધુમ થવા લાગી. જ્યાં એ જોઈ હસી. તેને આ બધું મહારીના ખેલ જેવું લાગતું હતું. શું કરવું તેના તેણે દંઢ નિશ્ચય કરી નાખ્યો. પરિણામની તેને પરવા નહોતી. હિંદુ સમાજ કેટલી હદ સુધી ફૂર થઈ શકે છે તેનું તેને લાન નહોતું. પણ આ સમાજ બાપના ફૂવામાં પડવા માટે પોતાનાં બાલ્યાં બાળકોના લોહી પીતાં પણ અચ્છે એવી નથી તે તે જાણતી હતી.

“હું भारी લાચાર બહેનોનો માર્ગ સરળ કરી જઈશ. જોઈ ના ખરી કે રૂઢીનાં ગુલામો અંતરાત્માને કેવી રીતે ચઢી શકે છે !—” તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના વદનપર હવે આખો દહાડો ઉઘટતા રહેવા લાગી.

લગ્નને રૂઢી દશ જ દિવસ રહ્યા. વરપક્ષ અમદાવાદમાં આવી પડ્યો. વિધિપુરઃસર જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ થવા લાગ્યા. જ્યાંને પીઠી ચઢી.

“માલણ ગુંથી લાવ ગુલાબનો ગજરો,

એ ગજરાનો આપીશ મજરો;

“માલણ ગુંથી લાવ ગુલાબનો મજરો.”

આવાં આવાં ગીતો ગૂંછ રહ્યાં. વરારજના હર્ષનો પાર નહોતો. જ્યાં જેવી સૌન્દર્યની પૂતળીની માલિકી મેળવવા માટે તે પોતાને લાગ્યશાળી માનતો હતો. ખીજ બાજુ જ્યાં શાંત ચિત્તે બધું સહી રહી હતી. શાંત જવાલામુખીની શાંતિ જેવી તેની શાંતિ જોઈ તેનાં સાબાપ સમજ્યાં કે જ્યાં ઠેકાણે આવી ગઈ. પણ જ્યાં જેવા આત્મીઓ આખા જગતને ઠેકાણે લાવવા માટે જન્મે છે તેની તે બિચારાંઓને ખબર નહોતી.

માથ માસની પૂર્ણિમા આવી. આજે જ્યાં અને કાંતિલાલની લગ્નતિથિ હતી. આનંદથી ઉલરાતે હૃદયે કાંતિલાલ ઘોડેસ્વાર થઈ જ્યાંને વરવા આવ્યો. ગધેડા જેવા સ્વરે અલણ બાલણોએ ભરડી

મારેલા સંસ્કૃત શ્લોકો લયડયા. જ્યા હસતી હસતી આ ફારસ
જોઈ રહી. અંતે સમપદી બોલાઈ.

“એ મહારાજ ! હું આ વચનો આપતી નથી...” જ્યા બોલી.

“ચુપ રે !” નજીક ઉભેલો તેનો આપ બરાડયો.

કાંતિલાલ પણ વિચારમાં પડ્યો.

અંતે હસ્તમેળાપ થયો. પૈસાને જ માટે જીવતા મહારાજે
યુવાન પતિપત્ની કંઈક રસિક લ્હાવા લે એમ ધારી બન્નેના હાથપર
રૂબાલ દાંકયો. કાંતિલાલે ધીમેથી જ્યાનો હાથ દાખ્યો. જ્યાએ
તિરસ્કારથી હાથ ખૂંચવી લીધો.

કાંતિલાલ આ ‘સત્યભામાનું રૂસણું’ સમજી શક્યો નહિ. તેની
દાસી શરૂઆતથીજ આવાં છણુકાં કરે તે જોઈ તેના મગજની વરાળ
પણ વધવા લાગી.

મંગળ ફેરા ફરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અહિં પણ જ્યાએ બંડ
કર્યું. હસતી હસતી તે એક ફેરો ફરી. બાહ્યણે બીજા ફેરા ફરવાનું
કહેતાં જ્યા બ્રૂટિ ચઢાવી બોલી:

“નથી ફરતી જાઓ !—”

તે બીજા ફેરા ન જ ફરી. પણ યજમાનની ખુશામત અને
દયાપર જ જીવતા બાહ્યણને પોતાની ‘દક્ષિણા’ શિવાય કશાની
પરવા નહોતી. તેણે બધું અષ્ટમપષ્ટમ કરીને આટોપી લીધું. પણ
કાંતિલાલના મગજમાં આ બનાવથી હોળી સળગી ગઈ. આ શુભાની
ઘેરીને ઠેકાણે લાવવા માટે તે દાંત કચકચાવી રહ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

‘હું તો પાંડવને વરવાની છું.’

હજારો હિન્દુ બાલિકાઓ પરણે છે તેમ હર્ષદરાયે જ્યાને પરણાવી. મુમિત્રા જમાઈરાજને જોઈ ઓછી ઓછી થવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓને જ્યાની ઈર્ષ્યા આવી; પણ જ્યાના દીલમાં ભયંકર ચીતા સળગતી હતી. લોકોએ તેને ક્રાંતિલાલની પત્ની બનાવી હતી-માની લીધી હતી અને હવે આકાશમાં વસતો કોઈ ત્રિભુવનપતિ પૃથ્વીપર ઉતરી ના પાડે તો પણ જ્યા ક્રાંતિલાલની પત્ની મરી શકે તેમ નહોતું.

જ્યા પંદર વસંત મહાલી હતી. યુવાનીની કુંપળો તેના અંગ પ્રસંગમાં ફૂટતી હતી અને બાળાની મોહકતા તેથી વધતી હતી. આ સૌન્દર્ય, આ યુવાની, આ રસભર્યું હૃદય હવે પારકાં થયાં હતાં. અત્યાર સુધીના બાળાના સ્વતંત્ર જીવનપર એક અભળ્યા યુવાનની માલિકીનો સીકકો પડ્યો હતો અને દીલના ચીરેચીરાં થઈ જાય ને અંતે આખું જીવન ચીમળાઈ જાય તો પણ જ્યાને ક્રાંતિલાલની પત્નીનો વેષ ભજવવાનો હતો.

ચોવીસે કલાક તેના વદનપર હવે ગંભીરતા છવાઈ રહેતી એકાંતમાં ઘણીવાર તેનાથી રડી દેવાતું અને અત્યાર સુધી પોષેલા આદર્શો પર પાણી ફરવાની બીતિથી બાળાનું હૃદય ચીરાતું. બીજી જ પહે તેના અંતરાત્માનો દુઢુંલી નાદ તેને બળ આપતો-તેની અશ્રુ-બીની આંખો પ્રલયના તેજથી ઝણુટી ઉડતી અને પુનઃ તે મદારીનો ખેલ જોવા તૈયાર થતી.

લાડકી દીકરીને હર્ષદરાય અને મુમિત્રાએ બીની આંખે વિદાય કરી. મુમિત્રાએ શ્રાવણ બાદરવો વરસાઓ. સ્નેહ અને કંઈલાની

પરાકાષ્ટા થઇ. લાગણીની સરિતામાં પૂર આવ્યું. પણ જ્યાં સ્વેચ્છાથી ઉછળતે હોડે પતિ મંદિરે જાય છે કે નહિ એ વિચાર કાઇના મગ-જમાં ન આવ્યો. સ્ત્રી મંડલે કંઈ ગીતો ગાયાં. સુમિત્રાએ જ્યાંને હૃદય સરસી ચાંપી. પુરૂષોની કંઠે ગણાતી છાતી પણ આ કંઈ હૃદય જોઇ જરા નરમ થઇ અને એક બે સહૃદય પુરૂષોની આંખમાંથી એક બે દીપાં પડ્યાં. પણ જ્યાંથી વિખૂટાં પડતાં આંખના આંસુ સુકાવી નાખનારાંઓને જ્યાંના દીક્ષમાં શું થાય છે તે જાણવાની કે પૂછવાની દરકાર નહોતી અથવા તેમ કરવાનું જ્ઞાન નહોતું.

નવલ દમ્પતી માટે ખીજ વર્ગનો એક કમ્પાર્ટમેન્ટ ખાસ રીઝર્વ કરાવેલો હતો. સ્ટેડીઓ સ્ટેશન પર ધ્રુવળાવવા આવ્યાં હતાં. ક્રાંતિલાલ અને જ્યાપર પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ રહી. મિત્રોના અભિનંદન ઓલો ક્રાંતિલાલ ગાડીમાં બેઠો. માતાપિતાના કંઈ મોટા તરફ નજર કરતી, દીખળી સખીઓની મસ્કરી સહતી અને પોતાની મનોવ્યથાથી બળતી જ્યા ક્રાંતિલાલની સામે બેઠી. ‘આવજો કાગળ લખજો, તખીયન સંભાળજો’ વગેરે શબ્દો સંભળાયા ને ગાડી ઉપડી.

દેન ઉપડ્યા પછી ક્રાંતિલાલે પત્ની તરફ મધ્યેલી આંખે એક નજર ફેંકી. બંગાલી ઘોતર, પગમાં સફેદ પમ્પ શુઝ, છેલ્લામાં છેલી ફેશનથી ઓળેલા વાગની વાંકી સેંથી, આઈનાસીલ્કનો ડગલો આદિ ક્રાંતિલાલના શરીરની શોભાને વધારતાં હતાં. સામાન્ય યુવાનો સાથે સરખાવતાં તેનામાં કોઇ જાતની ન્યૂનતા નહોતી. કાલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે ‘સ્ત્રી સન્માન’ પર તેણે અનેક લાખણો આપ્યાં હતાં અને ડિમેટીંગ સોસાયટીમાં ‘સ્ત્રીઓના વકીલ’ ની પદવી તેને ફાળે આવી હતી. ઈન્ટરમાંથી અભ્યાસને નમસ્કાર કર્યા પછી રાજેશ્રીએ મુંબઈની એક વેપારી પેઢીના કારકુનની નોકરી સ્વીકારી હતી અને ત્યાર પછી વેપારીઓના ‘બહોળા જ્ઞાન’ અને ‘લાંબા અનુભવ’ ને પ્રતાપે તેની રસિકતા પર છારી વળી હતી.

જ્યાના મનમાં હજારો વિચારો ધોળાતા હતા. બધે તેમ થાય

લોહીનો વેપાર:-

“તુ મારા સાથે રીસાઈ છે?” દસાનિ કાનિલાલે પૂછ્યું.

(પાનું ૧૭)

તો પણ ફેદીના ગુલામોને નમતું ન જ આપવું એ નિશ્ચય કસોટી કાળ નજીક આવતાં દીલો પડતો જતો હતો. શું થશે ? શું કરવું ? કેમ જીવીશ ? કેમ જીવાશે ? આ પ્રશ્નપરંપરા તેના નાના મગજને ટુંપી ખાતી હતી. કાંતિલાલપર તેને જરાય અભાવ નહોતો. અભાવ હોવાનું કારણ પણ નહોતું. તેને તો સ્ત્રીને જડ મીલકત ગણીને તેનું મને ત્યાં સારું કરી દેવાની માખાપોને કુલ સત્તા આપતી સમાજપર ભયંકર ક્રોધ ઉપજ્યો હતો. જે સમાજ સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વની કદર ન કરે, તેના કુમળા હૃદયનો એક પણ પણ વિચાર ન કરે તે સમાજ જગત્માંથી એક પ્રચંડ ધૂમકેતુની ટકકરથી ફના થઈ જાય તો દુનિયા ક્યાં રંડાઈ જવાની છે એમ તે ધારતી. પણ મનુષ્યની ધમ્મજ આટલી બધી પ્રમજ હોવા છતાં તેની શક્તિની મર્યાદાનું ભાન થતાં જ તે એક ઉંદો નિસાસો નાખી ચુપ થઈ જતી.

કાંતિલાલ યોવનને આંખણે પગ મેલતી જ્યાંને સામે ખેંટલી જોઈ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. તેનાં નયનો તરલ બન્યાં. યુવાન સ્ત્રીને જોતાં જ પુરૂષની આંખમાં એક જતની ફેફ આવે છે. કાંતિલાલની આંખોમાં પણ ઘેન ચઢ્યું.

“ અહિં બેસને-” હાથ વડે પોતાની પાસે બેસવાનો ઇસારો કરતાં કાંતિલાલ હસીને બોલ્યો.

“ અહિં ઠીક છે-” જ્યાંએ જવાબ આપ્યો ને તે બારીમાંથી બહાર જોવા લાગી.

“ તું મારી સાથે રીસાઈ છે ? ” પુનઃ હસીને કાંતિલાલે પૂછ્યું.

“ હું તમારી સાથે શા માટે રીસાઉં ? મને તમારી સાથે રીસાવાનો હકક પણ છે ખરો ? ”

“ આમ શા માટે બોલે છે ? આવું અતકાપણું રાખવાથી તું કે હું સુખી થવાનાં છીએ ? ” આ પહેલે કાંતિલાલને લમ ક્રિયાનો પ્રસંગ જ્યાંનું બંડ-મંગળ ફેરા ફરવાનો ઇનકાર-ચાદ આબ્યાં. જ્યાં

ખીજને ચાહતી હશે ? આ ભયંકર વિચાર કાંતિલાલના મગજમાં પહેલીવાર જન્મ પામ્યો.

“આપણે સુખી થઈએ કે દુઃખી તેનો આધાર તમારા વિચારો પર છે.” જ્યાંએ કષ્ટક સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર જોઈ.

“એટલે ?”

“કાંતિલાલ !” જ્યાંના સ્વરમાં ગંભીરતા આવી, તેનાં નિશ્ચલ નયનો જાણે કાંતિલાલના દીલનો તાગ કાઢવા માગતાં હોયની તેમ વદનપર સ્થિર થયાં. કાંતિલાલ સમજ્યો કે નવોઢા પ્રેમની મસ્તી બ્રજા કરી રહી છે. પણ તેજ પહેલાં આ હિન્દુ પત્નીને મ્હોડે પોતાનું નામ સાંભળીને તે જરા ચમક્યો શુદ્ધ !

“કાંતિલાલ ! તમે શિક્ષિત છો, નવયુગની ભાવનાઓથી પરિચિત છો અને હું માનું છું કે લક્ષ્મીનો અર્થ પણ તમે સમજતા જ હશો.”

મદભર જુવાનીના રસિક લ્હાવા લેવાને તલપી રહેલા કાંતિલાલને જ્યાંએ ઉપાડેલી ચર્ચા ન રૂચી. તેને તો હમણાં અધરરસ પીવાની ને પાવાની ધુન લાગી હતી. મહા મહેનતે તેણે સ્વસ્થ દેખાવાનો પ્રયાસ કરી કહ્યું :

“લક્ષ્મી પવિત્ર વ્યાખ્યા ન સમજું એટલો બધો તું મને મૂર્ખ માને છે ?”

“મેં તમને મૂર્ખ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરી નથી. કાંતિલાલ ! તમે તમારા હૃદયને—તમારા આત્માને પૂછીને જવાબ આપો. આપણું લક્ષ્મી એ સાચું લક્ષ્મી છે ?

“કેમ નહિ”

“લક્ષ્મી એટલે બે આત્માઓની સંલક્ષ્મતા ! બે આત્માઓ. પરસ્પર સ્નેહ ને સહાયથી માનવજીવનની ઉચ્ચતમ ભૂમિકામાંથી દેવભૂમિકામાં જવાની પ્રતિજ્ઞા લે જ લક્ષ્મી ને ?”

“હા.”

“તો પછી એકમેકને જોયા કે જાણ્યા વિના થયલાં આપણાં

લમ નાટકમાં ભજવાતાં એક ફારસ સમાં નથી ? ”

કાંતિલાલ જવાબ આપી શક્યો નહિ. તેના મગજને-તેની બુદ્ધિને જ્યાંની વાત સાચી લાગી. પણ તેના હિંદુપણાએ એ વાત સ્વીકારવાની ના પાડી. ડિબ્રેટીંગ સોસાયટીમાં આદર્શની રમ્ય વાટિકામાં ધૂમતાં ધૂમતાં ‘સ્રી સન્માન’ અને ‘લમની કુલવાડી’ પર ચર્ચા કરનારો હવે ભરથાર બન્યો હતો અને ચોરીમાં તેનો હાથ ઝાલનારી એક અઘાત બાળા તેની દાસી બની હતી.

“ સ્રી એટલે શું તે તમે જાણો છો ? ”

“ તું મારી પરિક્ષક નીમાઇ આવી લાગે છે. ”

“ નહિ, તેમ નથી. સ્રી નામના આ સમાજની દયાપર પોષાતાં એક પ્રાણી વિષેનો તમારો અભિપ્રાય હું જાણુવા ચાહું છું ”

કાંતિલાલ ગુસ્સો દૂર કરી બોલ્યો:

“ સ્રી તેના પતિની જીવનસખી છે, ઉત્સાહ છે, આશા છે, બળ છે, આશ્વાસન છે. ” કાંતિલાલે કવિતાની બુમિકામાં પ્રવેશ કર્યો. આવી શબ્દગ્નજ પાથરવાની કલામાં પારંગત થવા માટે એક નવલકથાનો અભ્યાસ પૂરતો છે.

જ્યા હસી-ચંગથી હસી.

“ તું હસે છે ? તને મશ્કરી જણાય છે ? મારી વાત તને સાચી લાગતી નથી ? ”

“ હું તમારી કવિતા સાંભળી રહી છું. તમે હમણાં જે આદર્શ રજુ કર્યો તે પ્રમાણે તમે વર્તવાને તૈયાર છો ? ”

“ અલબત્ત ! હું ડોલેજમાં હતો ભારથી જ મારા મિત્રોને કહેતો આવ્યો છું કે હું અને મારી પત્ની વસંતમ્મતુની સુરમ્મ રાત્રિએ ચંદનીના પ્રકાશમાં અગાશીમાં બેસી કંઈ વિધવિધ આનંદના કુવારા ઉડાવીશું અને જ્યા !...તારા જેવી રસિક પત્ની મને મળી છે એટલે આપણા આનંદમાં શી ઉણપ રહેશે ? આપણે અગાશીમાં ચંદનીના

ધવલ રમ્ય પ્રકાશમાં ખેસીશું, તું સતારી હાથમાં લઇ કંઈક 'મીકું' ગીત ગાઈશ ને હું તારા સુંદર વદનની ચંદ્ર સાથે તુલના કરી કવિતા રચીશ ત્યારે પૃથ્વીપર કેવું સ્વર્ગ ઉતરશે ?" જાનબૂલ્યા પેઠે કાંતિલાલ લખી ગયો. તેની નસેનસે વિકારની કેફ ચઢી હતી. જ્યાં શાંત, સ્વસ્થ ચિત્તે હસતી હસતી સાંભળી રહી હતી. કાંતિલાલ પોતાની જગાએથી ઉઠી જ્યાની પાસે જઈ ખેડો. તેની આંખોમાં કામની પ્રમારી હતી, વિહવળતાથી શરીર સહેજ ધ્રુજતું હતું અને હોઠો જ્યાનો અધરરસ પીવાને પાગલ થઇ ગયા હતા.

“ બે પળમાં આદર્શના કાવ્યમય પ્રદેશને તજી વિકારનાં ગણમય જંગલમાં આવી પહોંચ્યા ? તમારી ચંદની ક્યાં ? સતારી ક્યાં ? પેલું 'મીકું' ગીત ક્યાં ?—ને તેથીય વધુ આપણા આત્માની સંલગ્નતા ક્યાં ?—” કંઈક કટાક્ષ, કંઈક ભય ને કંઈક તિરસ્કારથી જ્યા બોલી ને કાંતિલાલથી થોડે દૂર જઈ ખેડી.

કાંતિલાલ દબાયો. શરમથી કે ક્રોધથી તે ક્ષુબ્ધ થઇ ગયો. આવા પ્રખળ આત્મા સાથે કામ પાડવાનું થશે એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી અને જ્યાની નિશ્ચળ-તેજસ્વી આંખો સામે જોવાની તેનામાં તાકાત નહોતી. તે મૌન ખેસી રહ્યો.

“ કાંતિલાલ ! બે આત્માની એકતા માટે એકલા પુરૂષના તારંગ કામના નથી હો ! સ્ત્રી પણ તમારા જેવું જ ભાવનાવાહી હૃદય ધરાવે છે. હાં તમારી પોતાની ધડીભરની મઝાને ખાતર બોલાવેલી ચંદની કે સતારી કામ નહિ લાગે—”

“ કોઇ કવિએ એથી ઉંચો આદર્શ નવદમ્પતિના વિલાસ માટે નથી કહ્યો—”

“ જરાબર છે. કેમકે એ કલ્પનાનો વિષય જ નથી. એકના દીક્ષના તોરે બીજા આત્માના તારપર રણકાર કરે એ કલ્પનાનો વિષય નથી પણ અનુભવનો છે. ” તે હસી કાંતિલાલને લાગ્યું કે

અંગ્રેજ શિક્ષણ ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ જમાને આર્થિકતાના ઉચ્ચતમ ક્ષિપરપરથી ગળડાવી દીધી છે.

“ તમને ખબર છે કે હું કેને પરણવાની છું ? ” ઉત્કાસિત વદને જ્યાંએ થોડીવાર પછી કહ્યું.

કાળો નાગ સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ફુંકારો મારતો કાંતિલાલની સામે આવત તો તે ન ચમકત તેટલો આ વાક્ય સાંભળી ચમક્યો. એક પલે મુઝતો ને બીજી પલે ગુસ્સે થતો તે બોલ્યો:

“ પરણવાની છે ? અરે ગાંડી ! હવે આ પાગલ ભાવનાવાદને જવા દે. તું પરણી ચૂકી ને તે મને—”

“ લોકો એમ કહે છે. હું નથી કહેતીને ? હું તો પાંડવને વરવાની છું. ” તે એવા ગૌરવથી બોલતી હતી કે કાંતિલાલ ગુસ્સે થવાને બદલે ઉલટો દબાતો ગયો.

“ શું ?—” કાંતિલાલનો સ્વર ફારી ગયો.

“ ખરાબર સમજતું નથી ? હું તો તદ્દન સાદી ભાષામાં વાત કરી રહી છું. ફરી સાંભળો. હું પાંડવની પત્ની થવાની છું—”

“ ને મારી ? ”

“ તમારી હું શું થઈશ તેનો આધાર તમારા વર્તનપર છે. ”

“ પાંચહજાર વર્ષપર થઈ ગયલા પાંડવો તારે માટે સ્વયંવર જીતવા પાછા આવશે ખરું ? ”

“ પાંડવો નહિ—પાંડવ ! ને એ પાંડવનો અમર આત્મા જે હિંદુસ્થાનમાં પુરૂષો હોય તો હજી પણ તેઓમાં ગુંજતો હોવો જોઈએ. ”

આવી તરંગી સ્ત્રી સાથે વાદવિવાદ કરવામાં કાંતિલાલને કંઈ સાર જણાયો નહિ. હમણાં જ પોતાના પુરૂષત્વનો પરચો બતાવવા માટે જમાને બેચાર તમાચા ચોડી કાઢવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ મુબારકના સહવાસથી આવેલા મુત્સદ્દીપણાએ એ વિચારનો અમલ મુલતવી રાખ્યો.

અતે સુરત આવ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

શયનચુલમાં.

ટ્રેનમાં થયેલી વાતચીતપરથી કાંતિલાલે માની લીધું કે જ્યાં તરંગી છે અને 'કવિઓએ પાથરેલી જુઠાણાંની જળ'માં તે ફસી પડી છે. તેના મગજમાં પાંડવને વરવાનું ભરાયલું જૂત કાઢી નાખતાં વધુવાર લાગવાની નથી એવા વિચારથી તેને એક જાતનો સંતોષ તો થયો પણ તે સાથેજ હિંદુ બાલાઓમાં ન કદખી શકાય એવી પોતાના આદર્શને વળગી રહેવાની અને પરણ્યા પતિ સામે બંડ ઉઠાવવાની જ્યાની દૃઢતા જોઈ તેના પુરૂષત્વનું અભિમાન ધવાયું હતું.

જ્યા દિવ્ય આદર્શમાં રમતી દેવબાલા હતી. ટ્રેનમાં કાંતિલાલ સાથે થયેલી વાતપરથી તે સમજી શકી કે તેને તેના માઆપે બીજાં માઆપો પોતાની પુત્રીઓને આપે છે તે કરતાં સારો દીંગલો આપ્યો હતો. પોક્કળ આદર્શો-અર્થ વિનાના લવારામાં કાંતિલાલ મજા માણતો હતો. સ્ત્રી એટલે માતા નહિ; પણ પુરૂષના વિલાસનું એક રમકડું એ માન્યતા સુધારક ગણાવાનો દાવો કરતા કાંતિલાલમાં પરોક્ષ રીતે હતી અને ધણી સુધારકોમાં હોય છે. આમાં દોષ કાંતિલાલનો નહોતો; પણ જગતના આદિકાલથી કે કાણુ જાણે ક્યારથી સ્ત્રીને પોતાની મોહની પૂતળી બનાવનાર પુરૂષસમાજનો હતો. જ્યાનો વિદ્રોહ કાંતિલાલ સામે નહોતો પણ પુરૂષસમાજ સામે હતો. ઉદારતા, વિનય, પ્રેમ, શૌર્ય અને ખાનદાનીથી જ્યા જીતી શકાત. પણ તેને બદલે કાંતિલાલે જુદા જ ઉપાય લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેને લાગ્યું કે જુવાનીના આરંભમાં શૈક્ષણિક ને રૂમા, ઉપા ને કુસુમના સ્વપ્નમય તરંગોથી યુવાન હૃદયો મસ્ત બની જાય છે પણ એ મસ્તી વહેવારના શુષ્ક પ્રદેશમાં પગ મુકતાં જ ઉડી જશે. કાલેજમાંનો તેનો

ભાવનાવાદ વેપારની મરૂમૂંઝામમાં અલોપ થઈ ગયો હતો તેમ જવાનો પાંડવ કાંતિલાલના ક્ષયનગૃહમાં ક્યાંય ચરવા ચાલ્યો જશે એવી તેને ખાત્રી નહિ તો આશા તો હતી જ.

આ વિચારથી તેણે દેનમાં વધુ ગડબડ કરી નહિ. સુરત આવ્યું અને પુનઃ લોકોની ધમાલ શરૂ થઈ. સુરતના સ્નેહીઓએ નવલ યુગલને પુષ્પોથી વધાવ્યું અને વાજતેગાજતે બધાં ઘેર આવ્યાં.

અત્રે કાંતિલાલના કુટુંબનો થોડોક પરિચય કરાવવાની જરૂર છે. તે પોતે ઇન્ટરમાંથી અભ્યાસને તિલાંજલી આપી મુંબઈની એક વેપારી પેઢીમાં ૮૦ રૂપિયાના પગારની કારકુની કરતો હતો. તેની વૃદ્ધ માતા જીવકોર હજી જીવતી હતી અને જીવકોરને કાંતિલાલ કરતાં વધુ શુદ્ધિશાળી યુવાન જગતમાં હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે ચંબીર શક હતો. તેની એક બહેન સોળ સત્તર વર્ષની ઉંમરે હજીક મહિનાપર વિધવા થઈ હતી અને જીવકોરે મીનાચંદ્ર બાવાની ઇચ્છાને વશ થઈ વિધવા લલિતા ખૂણો પાળતી હોવા છતાં દીકરાને ધોડે ચલાવ્યો હતો !

પહેલે જ દિવસે વહુપર સત્તા જમાવવાનો જીવકોરે આરંભ કર્યો. હવે વહુ ઘરમાં આવી ગઈ-તેને લાત મારીને રસ્તામાં ફેંકી દો તો પણ તે ચાલી જવાની નથી-એવી ખાત્રી હોવાથી જવાને અનેક કામ સોંપાવા લાગ્યાં ને જરા વિલંબ થતાં ‘ઓ માડીરે ! આ સુંવાળપ શી ? આટલું કામ તો પાનને ચુનો લગાડતામાં થઈ જાય તેમાં આટલી બધી વાર ?’ વગેરે વેદના મંત્રો ઉચ્ચારવા લાગ્યા. લલિતા વિધવા હોવાથી તેને બાઈ બાલીની દયાપર જીવવાનું હતું. તેથી તથા તેનું હૃદય મુદ્દાચમ હોવાથી તે જવાને કઠોર શબ્દ કહેતી નહિ. ઉલટી તે જીવકોરને વારતી. આમ થતાં જીવકોરના મગજની વરાળ વધુ ગરમ થવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે પહેલે જ દહાડે કાંતિલાલના ઘરમાં જીવકોરે મહાભારતના યુદ્ધનો મોરચો

ચાંડયો પણ સામી પ્રતિસ્પર્ધા નહિ મળવાથી તે મુઝાઈ.

કાંતિલાલને જ્યાંને વશ કરવાની ધૂન લાગી હતી. સુંદર વચ્ચા-
લંકારો એટલે સ્ત્રી પાસે શુભામગીરી લખાવી લેવાનું અનિવાર્ય
પ્રલોભન, એવી તેની માન્યતા હતી. બીજે દિવસે તેણે ‘હનિમુન’
મુઝરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પતિપત્નીની પહેલી રાત એટલે દેવોને
ખખ્યાને પ્રસંગ ! પણ હિંદુસંસ્કારની પહેલી રાત જેવાને સેતાનાય
આવતા નહિ હોય.

કાંતિલાલે માથી છૂપી રીતે પુષ્પોની આદર કરાવરાવી ને કાષ્ઠ
ન જાણે તેમ મેઝાપર સંતાડી રાખી. વસ્ત્રો ને આભૂષણો તો જ્યાંને
મોટે જોષએ તેટલાં હતાં. ત્રિયાને પ્રથમ રજનીએ બેઠે આપવાને
કાંતિલાલે પોતાની એક વીટી બહાર કાઢી હતી.

રાતે નવ વાગ્યા. કાંતિલાલે જાતે જ બિછાનાપર પુષ્પની આદર
બિછાવી દીધી અને પોતે એક આરામખુરશી પર ‘મેઘદૂત’ વાંચતો
થયો. પોતાની રસિકતા પૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત કરવાનો આજે તેને
નિશ્ચય હતો.

સાંત, સ્થિર ડગલાં ભરતી જ્યા દરોક વાગે ધરકામમાંથી પર-
વારી શયનગૃહમાં દાખલ થઈ. તેનાં સ્વામ ઉજ્જવલ નયનોમાં દ્રોપદીનો
અખર નિશ્ચય હતો. જુવાન સ્ત્રીને જેતાં પુરુષ હૃદય ધ્રુજી ઉઠે પણ જ્યા
કાંતિલાલને જોષ ધ્રુજી નહિ. તે આરામખુરશીની પાછળ જઈ ઉભી રહી.

કાંતિલાલે ઉચું જોયું. તે હસ્યો. જ્યા પણ અનિમિષ હસી.

“હું મેઘદૂત વાંચતો હતો.”

“હા—” જ્યા બોલી,

“તને મેઘદૂત ગમે છે?”

“હા.....”

“તું વાંચીશ ?.....પણ બારણું કેમ ઉઘાડું રાખ્યું ? બંધ
કરની !—”

“ બલે ઉધાડું રહે—”

“ નહિ, નહિ. બા જોશે તો જીવ કાઢી નાખશે—” કંઠી કંઠિલાલે પોતે જ બારણું બંધ કર્યું.

“ કાંતિલાલ ! તમે મને બળાત્કારે જીતવા માગો છો ?” જ્યાના સ્વરમાં કંઈક કર્ણી ભાવ આવ્યો.

“ નહિ, બહાલી ! જો તને હૃદય ચીરી બતાવાવું હોય તો હું બતાવું કે મારા હૃદયમાં તારે માટે કેટલો બધો પ્રેમ છે ?”

“ કેવો પ્રેમ છે ?”

“ વિશુદ્ધ દેવોના ગીત સમો—કવિની કલ્પના સમો—”

“ ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે શું કરો ?”

“ જા, એવી વાત ના કર.—”

“ કેમ ન કરું ? કાંતિલાલ ! હું કાલને બહાણે મરી જાઉં તો તમારો આ દેવોના ગીત સમો પ્રેમ પરમદિને નવી વહુ ઉપાડી લાવશે એ બચંકર સત્ય તમે જાણો છો ?”

કાંતિલાલ કંઈ જ ન બોલ્યો.

“ તમે પુરૂષો—” જ્યા બોલવા લાગી:

“ સ્ત્રીઓને મોહની પૂતળી ગણી, વસ્ત્ર અને અલંકારના મોહમાં અને તમારા મીઠા શબ્દોની જાળમાં ફસાવી રાખો છો, ભરતીના પાણી પેઠે તમે અચાનક ધસી આવો છો ને તમારી વાસનાની તુષિ અત્યાં સામા હૃદયના તડફડાટની પરવા કર્યા વિના નવાં રમકકાં શોધવા જાઓ છો—”

“ જ્યા ! હું તને એવા પ્રેમથી ચાહતો નથી. મારો પ્રેમ વિકારહીન, નિર્મળ અને શાશ્વત છે.—” કાંતિલાલ વિશુદ્ધ પ્રેમ બોલી ગયો !

“ એમ !—” જ્યા જરા બકુટિ નચાવતી બોલી.

“ હા—તારી સાથે પ્રણયગાન ગાવાને મારું હૃદય કેવું કંઈ

રહ્યું છે તે હું તને શી રીતે સમજાવું ? વ્હાલી ! તારે માટે આ કુસોની ચાદર મેં બિછાવી છે ને આજને મંગલ દિને તને મારા પ્રેમના સ્મરણ તરિકે આ...” કહી કાંતિલાલે વીંટી કહાડી ને તે જ્યાંને પહેરાવવા માટે તેનો કામળ હાથ પકડ્યો. કાંતિલાલે સ્મિત-જાર મુખે જ્યાંની નાજુક આંગળી પર વીંટી શોભાવી દીધી.

“ કાંતિલાલ ! તમે હમણાં જ કશું કે તમે મને ચાહો છો. એ ખરું છે કે મારી સમજમાં જૂલ ચાય છે ? ” જ્યાએ ગંભીર સ્વરે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તદ્દન ખરું છે—”

“ તો મને વચન આપો કે મારી સંમતિ વિના તમે મારા જરીરને અડશો નહિ—” આટલા શબ્દો બોલી જ્યા નિશ્ચલ આંખે કાંતિલાલની આંખો તરફ જોઈ રહી.

કાંતિલાલ વિચારમાં પડ્યો. તેને રૂંચે રૂંચે વિકાર પડી ગયો હતો. અણત ગણાતા કામદેવને જીતવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તેને લાગ્યું કે જ્યા પાગલ બની ગઈ છે અથવા તેનો છળ કરી રહી છે.

“ જ્યા ! હું તારો પતિ છું—” બોલ્યો.

“ પતિ ! તમે મારા પતિ ! મેં તમને દ્રેનમાં જ કહી દીધું છે કે તમને હજુ મારો આત્મા સ્વીકારતો નથી. તમે ધારો તો તમે પણ મારા આદર્શની મૂર્તિ-પાંડવ થઈ શકશો. જે પહેલે તમારામાંથી હું પાંડવસમાં ધર્મ, શૌર્ય ને પ્રેમનાં કિરણો પ્રગટતાં જોઈશ તે દિને તમારે આમ દીન કામીની પેઠે યાચના કરવાની નહિ રહે.....”

કાંતિલાલના મગજમાં અનેક જૂતો ભમવા લાગ્યા. હિંદુ બાલિકામાં આવી હિમ્મત હોય એમ કોઈ માનતું જ નથી. આવા માણસો સનાતન આર્યસંસ્કૃતિનો મૂળ પાયો આર્ય લલનાઓના આત્મબળપર રચાયો હતો એ ભવ્ય સત્ય જ જોઈ શકતા નથી. કાંતિલાલને શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ. જ્યાના આત્માના પ્રખર તેજ

આગળ તે ઝાંખો પડી ગયો. તેના મગજમાં સત્તાની ધૂત આવી. તેની સામે ઉભેલી સૌન્દર્યની પૂતળીનો તે સ્વામી છે—માલિક છે અને જ્યાં તેની દાસી છે એ વિચાર તે કેમે કરી દૂર કરી શક્યો નહિ.

“જ્યા !—” તે સત્તા બતાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતો બોલ્યો:

“તને તારા માતપિતાએ ધર્મ પ્રમાણે મને સાંપી છે...તું જે વચન માગે છે તે તારા ધર્મથી ઉલટું છે...”

“હવે તમે મને ધર્મ સમજાવવા નીકળ્યા કે ? તમે મને કહ્યું કે તમે મને ચાહો છો અને પ્રેમ પ્રિયજનને દુઃખી કરવા કરતાં પોતાના સ્વાર્થનો ખુશીથી ભોગ આપી શકે છે. તમારામાં પ્રેમનું બુંદ પણ નથી. ફક્ત લાલસાનો અમિ ધીખી રહ્યો છે અને તેથી જ તમને તમારો પક્ષ સળગ કરવા માટે ધર્મ, સમાજ અને કાયદાની સત્તા ખોળવી પડે છે. કાંતિલાલ ! એક દીલ વગરની સ્ત્રીને બળાતકારે તમારી વાસનાની તૃપ્તિ માટે, તમે દુઃખી કરવા માગો છો ?—” જ્યા બોલી. તેના અવાજ ખાટો થઈ ગયો.

“હું તારા મગજમાંનું ભૂત કાઢી નાખવા માગું છું. નવલ દમ્પતિની પહેલી રાતે અહિં આનંદનો ફુવારો ઉડવો જોઈએ તેને બદલે તું હોળી સળગાવવા બેઠી છે—”

“હા, અને જ્યાં સુધી તમે જૂખ્યા વરૂની પેડે મારા શરીર-પર ત્રાપ મારવાની વૃત્તિ રાખશો ત્યાં સુધી એ હોળી સળગ્યા જ કરશે.” જ્યાએ તીક્ષ્ણ બાણ ફેંક્યું.

“એમ કે ? બહુ ગુમાન ધરાવે છે ? અત્યારસુધી હું શાંતિથી તારા મગજની ખુમારી જોયા કરતો હતો—એમાંય એક જાતની મજા હતી—પણ હવે હું મારી સત્તાનો ઉપયોગ કરીશ.” કહી કાંતિલાલે જ્યાનો હાથ પકડ્યો.

“હોડા !—”

“શા માટે હોડું ? હું કંઈ પારકો છું ? કોઈ ખીજના શય-નગૃહમાં ધુસી આવ્યો છું ? જ્યા ! આ ખોટી હડ જવા દે—નહિ તો...”

“ નહિ તો શું કરશો ? ” જ્યાની આંખમાંથી અમિ ખર્ચો.

“ નહિ તો તારી જીંદગીની કુળપાણી થઇ જશે. ”

“ તમે તમારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માગો છો ? ”

“ હા. ”

“ અને તેથી તમને સુખ મળશે ? ”

“ સુખ નહિ મળે તો મારી સત્તાનો અમલ કરવાનો સંતોષ તો જરૂર મળશે. ”

“ હં ! એ સત્તાના અમલ માટે તમે મારા શરીર પર ત્રાપ મારવા માગો છો ! જલે: પણ યાદ રાખજો કે જો તમે બળાત્કાર કરશો તો એક લાગણીહીન વેશ્યા કે મુરદાના વિલાસ કરનાં વધુ સુખ તમે મેળવી શકવાના નથી. મારા માતૃપિતાએ તમને માઈ શરીર સોંપ્યું છે. અને આ શરીરનું રક્તમાંસ આપને જ તમે રાજ થઇ શકતા હો તો લો—જલે માઈ લોહી પીઓ—”

જ્યાની ઉચ્ચતાનો પાર રહ્યો નહિ. તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ. તેના ગંભીર માર્મિક શબ્દપ્રહારોથી ક્રાંતિલાલ થીજ ગયો: તેના હાથમાંથી જ્યાનો હાથ છૂટી ગયો ને જ્યા એક પુરશી પર જઈ બેઠી.

પ્રકરણ ૫ મું.

લલિતા.

કાંતિલાલનું પોત પ્રકાશી ગયું. જ્યાને વશ કરવા માટે તેની પાસે પ્રેમની જડી યુદ્ધી નહોતી પણ સત્તાનો ફારડો જ હતો. જ્યાના આત્માના પ્રભાવથી તે દબાયો હતો છતાં સત્તા વાપરવાને તેનો નિશ્ચય હવે ઉઠાડો પડી ગયો. મનુસ્મૃતિની ભાવ-વાહી સક્ષપદીના દેવી મંત્રો ક્યાં ? બે જીવની એકતા ને આત્માની ઉન્નતિ ક્યાં ? અને આ યોવન અને સૌન્દર્યપરની બાજ પક્ષી સમડી પર મારે તેવી ત્રાપ ક્યાં ? જ્યાને પારાવાર શોક થયો. તેના મગજમાં દ્રૌપદી રેમી રહી હતી. હૃદયમાં અર્જુન સમો વીર તોફાન મચાવી રહ્યો હતો અને તેની નજર સામે શરીરભૂખ્યો કાંતિ-લાલ હતો. પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે થઇ ગયેલ પાંડવ જ્યાને વરવા પાછો આવશે; નહિ તો જ્યા બ્રહ્માચારિણી થશે એવો જ્યાનો સંકલ્પ હતો. ભાવનામાં રમતી જ્યાને કમનસિમે ફર હાંદુસમાજ સાથે પાનું પડ્યું હતું. તે મુઝાઇ. તે રાતે કાંતિલાલે તેના પર બીજું આક્રમણ ન કર્યું. કેમકે તે જ્યાના તેજથી ઝાંખો પડી ગયો હતો. ઉભય વચ્ચે તિરસ્કારની લાગણી જન્મી ચૂકી. કાંતિલાલ અમે તેમ થાય તો પણ જ્યાને બ્રજ કરવા માગતો હતો અને જ્યા તેથીય પ્રખર નિશ્ચયથી વાસનાભૂખ્યા વરૂની સામે થવાને તૈયાર હતી.

ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં કાંતિલાલ મળશકે પાંચ વાગે ઉઠી ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગયો. જ્યા એકલી પડી. અત્યાર સધી તે એક પણ મટકું માર્યા વિના ખુરશીપર બેસી જ રહી હતી. કામાંધ કાંતિલાલ તેના ઉંઘતા શરીરપર હલ્લો કરતાં પણ અચકે એવો નથી એમ જ્યાને લાગતું હતું અને તેથી કાંતિલાલપર તેને સ્વાભાવિક ધિક્કાર આવ્યો હતો.

“ આ અમારી ઉજવણી આર્થ સંસ્કૃતિ ! ” તે મનમાં વિચારવા લાગી: “ અમારી સમાજને સ્ત્રીતા ને સાવિત્રી જોઈએ છે. શા માટે ? સ્ત્રીતાની સહિષ્ણુતા વખત કવખતે સ્ત્રીઓને સંભળાવી પતિ કહેવાતા પશુના ગમે તેવા દુરાચારો સહી લેવાની તેમને ટેવ પાડવા માટે !! અમને સાવિત્રી જોઈએ છે-વૃદ્ધ, રોગી, દુરાચારી, ગમે તેવા એળીયલ પુરૂષની ગુલામગીરી કરવા સ્ત્રીઓને સતીના દૃષ્ટાંતોને નામે ફરજ પાડવાને !! પુરૂષોને રામ થવાની પરવા નથી. કોઈ લવ, કુશ કે અભિમન્યુ તો નજરે જ પડતો નથી. બધા વહેંતીઆઓને સાવિત્રી ને સ્ત્રીતા જોઈએ છે-કોઈને પ્રખર તેજથી દીપતી દ્રૌપદી જોઈતી નથી....” લમણે હાથ દઈ તે ગંભીર વિચારમાં પડી. તેની આંખો ઉભંગરાથી બળતી હતી. હૃદયમાં હોળી સળગતી હતી. બાળાનું કુંજું આશાભર્યું હૃદય યોવનને આંગણે પગ મૂકતાં જ સમાજે ચીરી નાખ્યું હતું. યુગયુગ થયા પૃથ્વીના પુરૂષો સ્ત્રીઓને ચિરંતન ગુલામીમાં રાખવાને અવનવા પ્રપંચો કરતા આવ્યા છે. સ્મૃતિકાલે સ્ત્રીને માથે પતિને પરમેશ્વર કરી ચાખ્યો, નીતિશાસ્ત્રોએ સ્ત્રીને નર્કની ખાણ કહી, ધર્મશાસ્ત્રોએ તેને સન્માર્ગે ચાલતા ગરિબ બિચારા પુરૂષને ચળાવનાર માયા માની, કાયદાએ પતિને પત્નીનો માલિક કરાવ્યો. આ જળ એવી ચાલાકીથી પાથરવામાં આવી છે કે સ્ત્રીઓ કઈ જાતની જળમાં ફસાઈ છે તે તે બિચારીઓ પણ જાણતી નથી. દિવસ ઉગે હિંદુસમાજ પડખમ બળવીને સ્ત્રીઓના કાનમાં ધર્મ મંત્રો ફૂંકે છે કે પતિ પરમેશ્વર છે. સ્ત્રી તે માની લે છે ને પરમેશ્વર ગણાતા પત્થરની પૂજા કર્યા કરે છે. જ્યાં જોવી કોક દેવબાલા આત્મપ્રભાવથી પુરૂષ સમાજના યુગયુગ જૂના જૂલમ સામે ઝૂઝવા તૈયાર થાય ત્યારે આખો સમાજ કમર કરીને તેની સામે થાય છે ને પરિણામે જલિમોના જૂલમો ચાલુ જ રહે છે. જ્યાં જોવા માગતી હતી કે આ જલિમોની સમાજ તેને કઈ રીતે દબાવે છે !

રહવાર થયું. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ સંભળાયો. માણસોની આવ

જા રાત્ર ચંદ્ર. સૂર્યનાં બાળકિરણો ઉત્સાહ ધ્રેરવા લાગ્યાં. પણ એ કિરણો જ્યાંને ઉત્સાહ આપવાને અસમર્થ હતાં. તેનું દીલ દાઝી ગયું હતું. તેના કામળ હૃદયપર વજ્ર પ્રહાર થયો હતો. તેના માથાપે તેને એક અળપ્યા યુવાનના ધરમાં ધકકેલી દીધી હતી. સમાજે 'પારકાને ઘેર પરાણે મોકલવાની ક્રિયા' પર પોતાની સંમતિને સીકકો માર્યો હતો અને બ્રાહ્મણોએ સાવધાનની નેકી પોકારી દ્રોણ-આર્ય ને પરશુરામની કીર્તિ વધારી હતી

નાણાવટમાં કાંતિલાલનું ધર હતું. ધરની પાછળ મોટો વાડો હતો. તેમાં જીવકાર ડોશીએ તુળશીના છોડ વાવ્યા હતા ને લલિતા નાની હતી ત્યારે તેણે કેટલાંક પુષ્પોના છોડ ઉછેર્યા હતા તે હજુ કાયમ હતા. મનુષ્યની આંખને ટાઢક આપવાને પુષ્પોના છોડો તૈયાર હતા. પણ જ્યાંને ટાઢક આપનાર ત્યાં કોઇ નહોતું.

નાહી ઘે ઇ જ રસોડામાં ભરાઇ. તેના માતપિતાએ તેને કાંતિલાલને સોંપી હતી તેથી જ્યા માતપિતાને ખાતર કાંતિલાલ તરફ એક ફરજ માનતી હતી. આ ફરજ તે કાંતિલાલના ધરનું વૈતરૂં કરવાની ! પોતાના ગુજરાનનો ખર્ચ તે ધરકામ કરીને વાળી આપવા માગતી હતી. કાંતિલાલના ધરનું અનાજ તે મફત ખાવાને નારાજ હતી. તેના મગજની આ ધુન જગરી હતી.

રસોડામાં જ્યાની નણુંદ લલિતા તેને સહાય કરતી હતી. જીવકાર ડોશી દેવમંદિરમાં બેઠાં બેઠાં શ્રીનાથજીના નામનો જાપ જાપતાં હતાં ને શ્રીનાથજીની કૃપાથી દીકરાને ઘેર પારણું અંધાય એવી પ્રાર્થના કરતાં હતાં. લલિતા જ્યાની રડી રડીને લાલ થયેલ આંખ બોતાં જ વિચારમાં પડી. કંઈક ખટપટ થઇ છે એટલું તે તે સમજી ગઈ.

“કેમ લાભી ! આજે આંખો લાલ કેમ છે ?-” લલિતાએ લાગણીભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

“અમરતી !”

“ના. ના. લાભી ! એમ ઉડાવો ના. મોટા લાઇ તમને વઢયા તો નથી ને ?—”

“બહેન ! મને મરી રહેવા દોને ! તમે મને સુખી કરી શકવાનાં છો ?—” જ્યાની આંખમાં ઝળઝળાયાં આંખ્યાં. લલિતાનું કામળ હૃદય દ્રવી ગયું. તે લુગડાના છેડાથી જ્યાનાં આંસુ લુછતી બોલી :

“મારા સમ ! લાભી ! તમે ના રડો...જીએને ! હું કંઈ જોઈ દુઃખી છું...” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં લલિતાનું મોઢો ઉતરી ગયું.

“બહેન !” જ્યા બોલી : “તમે કેટલા વર્ષ સાસરે રહ્યાં હતાં ?—”

“છ મહિના—”

“તમારા પતિ તમને ચાહતા હતા ?—” લલિતા કંઈ બોલી નહિ. તે મુંઝાઇ. ને એક દીર્ઘ નિસાસો નાખ્યો.

“તમારા પતિ સાથી મરી ગયા ?—”

“કાંઈ ખરાબ રોગથી—”

“તેનું નામ !—”

“મને ખબર નથી. ”

“સીરીક્સ !—”

“હા-હા-ડોક્ટર એવું જ કંઈ કહેતો’તો. મરતી વખતે એમના આખા શરીર પર ચાકાં પડી ગયાં હતાં—”

“ને એ રોગ તમને પણ તમારો પરમેશ્વર ગણાતો પતિ આપી ગયો છે તે જોઈ શકો છો ?—”

“લાભી ! તમે મારા મનની વાત ક્યાંથી જાણી ? આ વાત હજી કોઇ જાણતું નથી—” લલિતાને જ્યા તરફ જ્ઞાસ છૂટ્યું.

“કોઇ જાણતું નથી કેમકે કોઇને જાણવાની દરકાર નથી. તમારા પતિ પોતાના દુષ્ટત્વથી મરણ પામ્યા છતાં ‘કાળમુખાં’ તમે ગણાવ છો. લલિતા બહેન ! પોતાની નીચ વાસનાની તૃપ્તિ માટે બ્રહ્મ ઓળોના સમાગમથી રોગી થનારાને તમારા જેવી નિર્દોષ

અને નિરાગી સ્ત્રીના આરોગ્યનું ખૂન કરવાનો શો હક્ક હતો?—”

“આવી વાતમાં મને બરાબર સમજ નથી પડતી, બાબી?”

“હું એમ કહું છું લક્ષિતા બહેન! કે તમારા પતિ બૂરા રાગથી પીડાતા હતા તો લમ ક્યાં વિના તેમનું ક્યું સિંદાસન ચાલ્યું જતું હતું? અને લગ્ન કરીને તેમણે સંસારનું શું અજવાળ્યું? તમને રાગ અને વૈધવ્યનો વારસો આપ્યો તે કે કંઈ બીજું?—”

“હશે બહેન! આપણા કરમમાં લખ્યું હોય તે થાય—”

“એમાં કરમ શું કરે? છતી આંખે દીવો લઈ કૂવામાં પડનારને કરમ ક્યાં બચાવવા આવે? તમને પરણ્યાં ત્યારે તમારી માતાએ તમારા પતિની ચાલચલગતની તપાસ કરી હતી?—”

“તે હું નથી જાણતી.”

“તમને પરણાવતી વખતે તમને કોઈએ પૂછ્યું હતું કે તમે પરણવાને રાજ છો કે નહિ?”

“મને કોણ પૂછે?—”

“કેમ નહિ પૂછે? તમારી કાંદગીની પાળ બંધાતી હતી—તમે પરણવાનાં હતાં—કંઈ તમારી મા પરણવાની નહોતી.”

“આ બધી વાત સાચી છે, જ્યાં બહેન! પણ બધો આપણે જીરાંનો તે કંઈ અવતાર છે! જેમ તેમ એ વાર રોટલા ખાઈને દહાડો પૂરો કરવાનો!—”

“નહિ બહેન, આપણે આટલી બધી નમ્ર છીએ તેથી જ આપણ પર ઘોળે દહાડે જૂલમ થાય છે...”

લક્ષિતાએ ડોકું ધુણાવી હા પાડી.

“પણ બાબી! તમારા લગ્ન વખતે તમને તમારા માતાપે પૂછ્યું હતું?” અનિમિષ લક્ષિતાએ આ પ્રશ્ન પુછ્યો જ્યાં તે સાંભળતાં જ ગંભીર થઈ ગઈ. તેના મુંદર વડનપર શોકની આંખ છટા આવી.

“ નહિ. મારી સંમતિ વિના કાંતિલાલ મને ખેંચી લાવ્યા છે ને તેને લીધે જ આજે બે દિવસથી અમને ખટપટ થયા કરે છે. ગઇ સતે હું એક પલ ઉઠી નહોતી.”

“ કેમ ?—”

“ એ વાતમાં તમે નહિ સમજો, બહેન ! તમે તમારી ચિંતા કરો. મને તમારી બહુ દયા આવે છે. તમારા શરીરમાં કંઈક છૂપો રોગ છે. જે અત્યારથી ઉપાય નહિ કરો તો દુઃખી થશો.”

“ હું શું કરું ભાભી ! ભાખોને કંઈ મારાથી કહેવાય ? બાને કહું તો મને જ ખાઇ જાય !”

“ કંઈ શીકર નહિ. અહિંયાં મારી એક ઝોળખીતી નર્સ છે તે તમારી દવા કરશે. લલિતા બહેન ! તમારા પતિએ તમારી જીંદગીની કેવી પાયમાલી કરી નાંખી છે તેનો તમે કદિ વિચાર કર્યો છે ? જો તે વધુ જીવ્યા દેાન તો તમારાં બચ્ચાં કેવાં થાત ? રોગી, બીહામણા ને બેરોગ !...ઓ પ્રભુ ! પુરુષોના પાપની સજા અમે નિર્દોષ સ્ત્રીઓ શા ભોગવાયે ?”

“ ‘ અલી લલી ! કાંકારજીના ભોગ માટે મેસરી લાવ તો !...’ ”
જીવકોરબાનો સ્વર અંબગાયો ને નળુંદ ભોગનહતી વાત એટલેથી અટકી.

પ્રકરણ ૬ હું.

પહેલો ગાળીબાર.

જુવાની ચિંતા વધી. લલિતાને તેની વાત સાંભળીને તેના પર બહાલ છૂટ્યું. તે રંડાઈ ત્યારથી તેની સાથે મીઠું મોઢે કોઈએ વાત કરી નહોતી. જુવાનીના બહારમાં હોવા છતાં લલિતાનું શરીર સૂકલકડી જેવું હતું. જાણે મોતની રાહ જોતી હોય તેમ તે દહાડા પૂરા કરતી હતી. સાસરામાં તેનો પતિ મરી ગયા પછી તે ખરાબ પગલાંની ગણાઈ હતી. તેની સાસુ વારંવાર તેને મહેણાં મારતી કે ‘આ રાંડે આવી મારા દીકરાનો ભોગ લીધો.’ ખરી વાત એ હતી કે તેના દીકરાનો ભોગ તેના પોતાના જ પાપે લીધો હતો. લલિતાનો પતિ સોળ વર્ષનો થયો ત્યારથી મુરતના ચકલાનો વિહારી બન્યો હતો. ૩૦ વરસની વયે રાજેશ્રીને ઘરમાં ગૃહિણી લાવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. તે વખતે તેને ગરમીના રોગો થઈ ચૂક્યા હતા ને વેદ હકીમની દવાઓથી તે જેમ તેમ ટકી રહ્યો હતો. લલિતાને પરણતાં જ તેની મરદાઈ સિંધુ નદીમાં ઉત્તરનામાં રેલ આવે તેમ કાટી નીકળી. પરિણામે તે નિર્જળ થતો ગયો—તેના દબાયેલા રોગો ઉભરી નીકળ્યા—લલિતાને તેના રોગનો એપ લાગ્યો અને રાજેશ્રી એક આશાભરી, યુવાન, ખુશસુરત સ્ત્રીને વિધવા બનાવી નેંચાલી ગયા.

સાસરામાં જીંદગી ગાળવી લલિતા માટે અસહ્ય થઈ પડી. તેને ડગલે ડગલે મહેણાં મારવામાં આવતાં. તેની હુંડા જેવી સાસુને તલમાં તસુ ઓછું પડતાં લલિતા પર અપાડી મેહ વરસતો. અંતે બિચારી કંટાળીને પિયર આવી. જીવકાર ડોશીએ વિધવા દીકરીને જોઈ માથું કૂટ્યું ને કરમને દોષ દઈ લલિતાને ઘરમાં રાખી. લલિતાને હવે સખત વૈરાગ્ય વ્રત પાળવું પડતું. તેનાથી કોઈ સાથે હસીને વાત કરાય નહિ, સારાં વસ્ત્રાલંકાર સભ્ય નહિ, જગતને માયા ગણીને મીનાથજી બાવાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અંતે વૈકુંઠમાં ચાલી જવાનો જ તેનો ધર્મ છે,

તે શિવાય તેને માટે બીજો કોઈ આરો નથી: આ હિંદુસમાજના વિધવાઓ માટેના કાયદાનો સારાંશ ! લલિતાની ધૃષ્ટિ હોય કે ન હોય, તો પણ આ કાયદાને નમ્યા વિના તેનો છૂટકો નહોતો. છ મહિનાનો રોગી પતિ સાથેનો સંસાર તેની વાસનાની તૃપ્તિ માટે બસ છે, હવે એટલાથી જ સંતોષ માનીને તેણે આખી જીંદગી ચક્રામાં રખડી રખડીને સડી જઈ મરી ગયલા તેના 'પરમાત્મા'ની પાછળ કુરબાન કરવી જોઈએ એવો હુકમ કરતાં આપણી સમાજને જરા લાજ કે શરમ પણ આવતી નથી.

લલિતાનું આખું જીવન ધુળમાં મળ્યું તે માટે કોઈને દયા આવી નહિ. પણ તેના નખખોદીયા પગલાંથી તેનો કુકર્મી માલિક જહનમમાં ગયો એમ બધા છોટાંક બોલતા. કરમની કક્ષણાઈ એ હતી કે સંધવા-વિધવા બંધીય સ્ત્રીઓ નિર્દોષ લલિતાને દોષ દેતી ગરિબ બિચારી લલિતા ! તેને દીક્ર ઠાકવવાનું એક પણ સ્થળ નહોતું. હૃદયની ઉન્દી વરાળ કાઢવાની કોઈ જગ્યા નહોતી. આખો વખત ધરમાં ભરાઈ રહેવાનું, દાસીની પેઠે ધરનાં વૈતરાં કરવાનાં અને એકાંત મળતાં મોતી જેવાં આંસુ સારવાનાં એ શિવાય તેને માટે બીજો રસ્તો જ નહોતો.

આ અમાનુષી જૂલમને લલિતા અગ્નણ્યતાં તાબે થઈ હતી. આજ સુધી તે પણ એમ માનતી હતી કે તેના દુઃખનું કારણ તેનું નસિબ જ છે. જાણે અગ્નણ્ય તે પણ એમ સમજતી હતી કે તેના પતિ મરી ગયો તેમાં તેનું પાપ છે ! આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તે બિચારી દીક્રની ખાખ કરી નાખીને કરી રહી હતી. જ્યાંએ તેની સામે એક નવીન પ્રકરણ ઉઘાડ્યું. પહેલી જ વાર લલિતાએ બે મીઠા બોલ સાંભળ્યા. સહાનુભૂતિ જેવી કંઈ ચીજ દુનિયામાં છે તેનું લલિતાને જ્યાંએ લાન કરાવ્યું. સમાજના જૂલમની ધીખતી આગમાં બળતી બાલા જ્યાંપરથી ઓછી ઓછી થઈ ગઈ. તેને જ્યાં દેવી સમી લાગી. જીવકાર ડોશીને 'મેસરી' આપી તે પાછી આવી.

રસોઈ તૈયાર થઈ. કાંતિલાલ ને જીવકાર ડોશી જમ્યાં. પછી લલિતા ને જ્યાએ પેટનો ખાડો પૂર્યો ને વાસણ માંજ બાર વાગે બન્ને પરવારી.

“બહેન: તમે આવોછોને ?—” જ્યાએ લલિતાને પૂછ્યું.

“ક્યાં ?”

“મારી બહેનપણીને ત્યાં. તે નર્સ છે. તમારે જલદી જલદી દવા લેવાની જરૂર છે.”

“પણ બા મને ઘરમાંથી બહાર જવા નહિ દે તેનું શું ?”

“કેમ નહિ જવા દે ? તમે કંઈ ગુલામગીરી લખી આપી છે ? ગુલામોને પણ અમુક સમય બહાર જવાનો મળતો હશે !”

“અરે ! બાબી ! મારાં દુઃખ તે કોની પાસે રહું ? આજે છ છ મહિનાથી આ ઘરની દીવાલ વચ્ચે પૂરાઈ રહીધું. જ્યારે અકળાઈ જાઉં ત્યારે રહુંધું ને પ્રભુ પાસે મોત માગું છું—” લલિતા રડી પડી. જ્યાને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. એક તો નિર્દોષ કુસુમ કલિઓનાં જીવન છંદી નાખવાં ને ઉપરથી આવો જૂલમ ! ભયંકરમાં ભયંકર ખૂનીને પણ સરકાર એકાંતવાસમાં રાખતી નથી. પણ હિંદુસમાજને એક ઉગતી, આશાભરી જીંદગીને એકાંતમાં પૂરી રાખવાના છૂટ ! જ્યાના વદનપર ક્રોધની રતારા ધાઈ આવી.

“લલિ બહેન ! તમે બહુ સહી લીધું—હવે હદ થઈ. જાઓ, તમારી માને પૂછી જાઓ. સીધી રીતે રજા આપે તો ઠીક છે; નહિ તો તમારા આરોગ્યને ખાતર માની આજ્ઞા તોડવામાં કંઈ પાપ નથી—”

“બાબી !—” દયામણા સ્વરે લલિતા બોલી.

જ્યા જરા કચવાઈ. ‘બાબી’ શબ્દ સાંભળી તેના માથાપર ધા થતો હતો.

“લલિ બહેન ! બડકરો નહિ. પણ મને હવે પછી બાબી ના કહેતાં.”

જ્યાએ બડકવાની ના પાડવા છતાં લલિતા બડકી.

“કેમ ?” ફાટી આંખે જ્યા તરફ જોઇ તે બોલી.

“કારણ કે કાંતિલાલ મારા પતિ નથી.”

“ત્યારે કાણ છે ?”

“એક પરાયો માણસ ! બહુ બહુ તો મારો શેઠ ! હું એને ત્યાં રસોઈપણ તરિકે-દાસી તરિકે આવા છું ને જે કામ હું કરું છું તેના બદલામાં એ મને બે ટંક ખાવાનું આપે છે, એ શિવાય બીજું કંઈ નહિ.”

લાહિના સામે તોપનો ગોળો આવી પડ્યો હોય તેમ તે ભડકી-બ્હીધી-ધ્રુજ ગઈ. જ્યાંએ જરા ઉતાવળ કરી હતી. લાહિનાથી ન પચાવાય એવી માત્ર તેણે તેની આગળ ધરી દીધી. પોતાના દીક્ષમાં લાગતી આગ તે વધુ વાર દબાવી શકી નહિ.

“ભડકો છો શા માટે ? લાહિના બહેન ! મને પૂછ્યા વિના, મારી મંમતિ વિના, તમારા લાઇ મને અહિં ખેંચી લાવ્યા, મારા માતપિતાએ એ બળાત્કારમાં ભાગ લીધો, સમાજે એ બળાત્કારને વધાવી લીધો, બ્રાહ્મણોએ તેના પર સૂર્યની સાક્ષીની મહોર મારી; પણ તેથી હું કાંતિલાલની પત્ની થઈ ગઈ ? લમ એટલે બે આત્માનું મિલન-એ જીવનો ઉંચે જવાનો સહકાર-એ આત્માની દેવત્વ તરફ કુચ ! પતિ અને પત્નીના આત્મા એક તાર થાય ત્યારે એક દેવ બને છે ! દેવ એટલે એકલો પુરૂષ નહિ !-પુરૂષ અને પ્રકૃતિના આત્માના તારમાંથી એક જ સુર નીકળતો થાય ત્યારે દેવત્વ જન્મે છે ! કવિની કવિતા ને મસ્ત અવધૂતનો પરમાનંદ એવા મિલનમાંથી જન્મે છે. કાંતિલાલ સાથેની મારી સગાઇમાં એમાંનું કંઈ પણ છે ? ઘોડાપર સવાર થઈ વાજતેગાજતે એ એક દાસી ખરીદવા આવ્યા ને મારા માતપિતાએ મને વેચી નાખી ! હું એક આત્મા છું, મારું પણ જૂદું વ્યક્તિત્વ છે, મારામાં પણ પુરૂષના જેટલી જ સુખદુઃખ સમજવાની લામણી છે, મને મારો જીવનસાથી પસંદ

કરવાનો હક છે—એ બધું જૂલો જવામાં આવ્યું ને અમેરિકામાં એક વાર સીધી ગુલામો બજારમાં વેચાતા મળતા તેવી જ રીતે મને પણ ક્રાંતિલાલે વેચાતી લીધી. એ ગુલામો જેમ માલિકોનું વૈતરું કરતા તેમ હું પણ આ ઘરનું કામ કરું છું. અમેરિકાનો કાયદો ગુલામને જૂએ ન મારવાની ફરજ માલિકો પર નાખતો હતો તે જ ફરજ ક્રાંતિલાલ અદા કરી રહ્યા છે. મને જૂએ મારવામાં આવતી નથી. એ ટંક ભોજન આપવામાં આવે છે ને તેના બદલામાં હું ચાક-રડી પેટે કામ કરું છું. પણ નહિ. તમારા ભાઈ એટલાથી જ મંતોષ પામતા નથી. તેમને મારું શરીર જોઈએ છે. આ લોહી પીવાની ક્રિયાને તેઓ પ્રેમ કહે છે ને હું એ ક્રિયાને પાશવતા કહું છું. કંઈ સમજાય છે, લલિત બહેન ?—”

લલિતા અવાજ બની સાંભળી રહી હતી. આવી વાત તેણે કદિ સ્વપ્નમાં પણ સાંભળી નહોતી. આવા વિચારોનું અસ્તિત્વ હશે એવું પણ તેને ભાન નહોતું. ને અમેરિકાના ગુલામોની પેટે ગુલામીમાં ટેવાઈ ગઈ હતી. લાંબા કાળથી ગુલામગીરીમાં ટેવાઈ ચક્રા માણસોને સ્વતંત્રતાની હસ્તિત્વું ભાન હોતું નથી. તેઓ માલિકના હાથના ઇશારા ને ચાકુના મારથી જ પરિચિત હોય છે. લલિતાની દશા આખાદ એવી હતી. તેની જીંદગીની પાયમાલી કરનાર તેની માતા, તેનો ભાઈ તથા આખી હિંદુસમાજ અને એ સમાજના શાસકો સામે વિદ્રોહ થઈ શકે એ વાત તેને મન આઠાશકુસુમવત્ હતી. વિદ્રોહ કંઈ નવતની ચીડીયા છે તે પણ તે નજીની નહોતી. જ્યાંએ તેને બીજી જ દુનિયા બતાવી. હિંદુઓની વર્તમાન સમાજના અંધારા—નીચતાથી ખદબદતા વાતાવરણની દુર્ગંધમાંથી જ્યાંએ તેને કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં લઈ જવાનો પ્રયાસ કર્યો. એ માર્ગે જતાં લલિતાના પગ લથડ્યા. અંધારામાં જ જીંદગી પુરી કરનારને અચાનક અજવાળામાં આવી પડતાં જેવી મુઠવણ થાય છે તેવી મુઠવણ લલિતાને થઈ. અંતરના બહુ

ઉંડા પડમાં આનંદનાં કિરણો પ્રગટયાં. પણ હજુ ઉપકાં પડોપર અંધકાર હતો.

“જુઓ લલિ બહેન !—” જ્યા પુનઃ બોલવા લાગી: “હું મારી વાત બાબુ રાખી તમને તમારી જ વાત સંભળાવું. તમે પણ માણસ છો, તમને બધાની પેકે હાથ પગ છે, તમારામાં લાગણી છે, આશા છે, મનોરથ છે. પણ તમારો દુરાચારી પતિ અશ્વિની-કુમારપર બળીને ખાખ થઈ ગયા પછી તમારા સુખની કાંઈએ ખરવા કરી છે ? તમારી મા જેવી મા તમને એ મીઠા બોલ કહે છે ? તમારા માજણ્યા લાઈએ તમને કદિ દિલાસાના એ બોલ કહ્યા છે ? એ લોકો એમ સમજે છે કે વિધવાને સંસારની વાત કરવાથી તે બગડી જશે, તેનામાં વિકાર ઉત્પન્ન થશે ને તેનો પગ આડો અવળો પડી જશે ! શું આપણે એટલી બધી નીચ, હલકી અને કંગાળ છીએ કે જરાવારમાં ગમે તેની વાસના આગળ નમી જઈએ ! તમને ખૂણો પળાવવામાં આવે છે ને એકાંતમાં રડી રડીને તમે શીઠાં ક્ય થઈ ગયાં છો તેનું કારણ શું પતિમરણથી તમને થયલું દુઃખ છે ? નહિ. ઉલટું તમે તો તમારા દુરાચારી પતિના મરણને આશિષ સમું માન્યું હશે. તમે એ બદમાસના પંજામાંથી છૂટયાં—જો એ જીવ્યો હોત તો તમારી દશા અસહ્ય થઈ પડત ! કયો પુરૂષ એક રોગી, બ્યભિચારી અને દુર્ગુણી સ્ત્રીની હૈમાતીમાં પણ તેને વફાદાર રહે છે ? તમારા જેવી સદ્ગુણી, સુશીલ અને રાંક ગાય જેવી પત્ની મળવા છતાં તમારા પતિ ભટ-કવાની ટેવ છોડી શક્યા નહિ તો તમારી પાસે આખી જીંદગીની કુરબાની માગવાનો કેને હક્ક છે ?—” જ્યા બુસ્સાથી બોલી ગઈ. તેના ક્રોધનો પાર નહોતો. તે બંડખોર બની હતી. બંડનું પરિણામ શું આવશે તે તે જાણતી નહોતી ને જાણવા ઇચ્છતી પણ નહોતી. પરિણામ ગમે તે આવે પણ જાણિમોના દોર તોડવા માટે પોતાની સખળી શક્તિ ખરચી નાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પ્રથમ તે

પોતાને થયેલા અન્યાય સામે ઝંઝુમતી હતી. હવે લલિતા જેવી રંક ગાયની ઝ્હારે ધાવાને તે તૈયાર થઇ ને આ નવીન પ્રેરણાથી તેને વિશેષ બળ મળ્યું.

“ જાઓ લલિત બહેન ! વિચાર ના કરો. હું કોઇ વહેલ બધા નથી કે તમને આડે રસ્તે દોરી જાઉં ! જાઓ, તમારા માજીને જાણને ચોકખું કહી દો કે તમારો પરમાત્મા ગણાનો પત્થર તમને વારસામાં જુરો. રોગ આપી ગયો છે. એ ‘વારસો’ તમે રાખવા માગતાં નથી. એટલે તમારે દવા લેવાની જરૂર છે. એમ પણ કહેજો કે તમે મારી સાથે નર્સને ત્યાં દવા લેવા આવવાનાં છો ” જ્યાંએ લલિતાને કહ્યું. લલિતાને ગરમીનો ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો હતો, તેનું લોહી બગડ્યું હતું ને તે દિનપરદિન સૂકાઈને હાડપિંજર સમી થતી જતી હતી. જ્યાં લલિતાના ગાલપર તંદુરસ્તીની રાતી સુરખી જેવા માગતી હતી.

લલિતા સાંભળી જ રહી. જીવકોર ડોશી પાસે રળ માગવા જવાની તેની હિમ્મત ન ચાલી. જ્યાંને તેની અત્યંત દયા આવી.

“ તમારા તરફથી હું રળ માગી લઉં ? ” જ્યાંએ ઉપાય અંતાવ્યો. દીન આંખોએ લલિતાએ જ્યાં તરફ નઝર ફેંકી.

“ ઠીક ત્યારે હું જ માજીની રળ લઇ આવું. ”

આગલા ખંડમાં જીવકોર ડોશી બેઠાં બેઠાં તપખીર સુંઘતાં હતાં જ્યાં ત્યાં આવી બોલી:

“ માજી ! હું અને લલિત બહેન જરા બહાર જઇ આવીએ ?—”

“ ક્યાં જવું છે ? ”

“ મારી એક બહેનપણીને ત્યાં. ”

“ ઘરમાં કંઈ કામ છે કે નહિ ? ”

“ હમણાં કંઈ કામ નથી. જે હશે તે આવીને કરી નાખીશું. ”

“ તારે જવું હોય તો જા. લલિતી નહિ જવાય. ”

“લલિ બહેનનું જ કામ છે.”

“શું છે ?”

“જુઓની માથું ! એમના શરીરમાં કંઈ રોગ છે. બિચારાં કેવાં નખાઈ ગયાં છે તે તો જુઓ !” જ્યાંએ મીઠાશથી કામ કાઢી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

“એ તો બળાબળાતે એવી થઈ ગઈ છે ! એનું નસિય ! એને કંઈ રોગ નથી વડું !—”

“નહિ માથું ! તમે બળાનાં નથી. લલિબહેનના વરનો રોગ એમને લાગુ પડ્યો છે !—”

“શું ? મારા જમાઈને તું વગોવનાર કોણ ? રાંડ કરકશા ! અંત્રેજી બળતરનું બૂન મારા ઘરમાં વળગાડવા આવી છે ! મુગી મુગી મરી રહે—” ડોશીનો મિળજ કાટ્યો.

“હું ખરું કહું છું માથું ! જો તમે અત્યારથી ઉપાય નહિ લો તો લલિ બહેન નહિ જીવે—” જ્યાં લોહીનો ઘૂંટ ગળીને નત્રતા સાચવી રહી.

“નહિ જીવે તો હવે એને જીવીને શું જગન ગાંડવો છે ? એનો મારી મુઓ તે જ દહાડે એ કેમ ન મરી ગઈ ?”

“મોત ન આવ્યું એટલે લલિ બહેન ન મરી ગયાં ! પણ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી તો એમની જરા સંભાળ લો—”

“એની સંભાળ લેવા માટે તું મને કહેનાર કોણ ? તું આજ-કલની દીયકી-હજુ ચાર દહાડા મારા ઘરમાં આવ્યાને થયા નથી ત્યાં આ તમાસા ! વડું ! આવું મારા ઘરમાં નહિ ચાલે. સમજ ! લલિ મારી દીકરી છે. તને પારકી જગીને તેની શી પડી છે ?”

“મને પડી છે તેથી તો હું તમારી પાસે કાલાવાકા કરતી આવી છું. લલિ બહેનને આજને આજ દવા અપાવવાની જરૂર છે.”

“ તું મને હુકમ કરનારી કાણુ ? મારે જોઈશિ તો દવા અપાવીશ; નહિ તો નહિ અપાવું. સમજ ? હજી એનો ચુડો ભાગ્યાને વરસ દહાડો થયો નથી તેટલામાં એને બહાર કાઢવા નીકળી છે ? તમે આજકાલની ઐરીઓ કરવા શું બેસી છો ? ”

“ પણ માજી ! ચુનીલાલ એમને મોતે મરી ગયા તેમાં લલિત બહેનનાં શાં પાપ કે એમનાથી બહાર પણ ન જવાય ? ”

“ ચુપ રહે ! રાંડ ! મ્હોબળી ! આવા બોલ બોલતાં તારી જીભ કપાતી નથી ? આવવા દે કાંતિને ! પછી તારી વાત ! હું જાણું કે હશે—નાદાન છે—પણ આટલી અમથી ટીચકી તો મારે માથે બેસવા નીકળી છે !—”

“ લલિતા બહેન વધુ ખીમાર થઈ જશે ત્યારે તમે મારા બોલ યાદ કરશો. ”

“ એ છો મરી જતી ! મરી જશે તો મારી દીકરી મરી જશે ! રાંડી દીકરી મુઆનું દુઃખ શું ? ”

“ તમે પણ રંડાયલાં છો—” જ્યાથી હવે ન રહેવાયું.

જીવકાર ડોશીને પીતો ફાટ્યો. તેણે જ્યાને કટકે કટકે ગાળો દીધી. વાંચનારને અમે એ ગાળો સંભળાવીને કંટાળો આપવા માગતા નથી.

જીવકારની ગાળો સાંભળી લલિતા ત્યાં ધ્રુજતી ધ્રુજતી આવી પુગી.

“ બા !—” દયામણો સ્વર સંભળાયો :

“ મારી તખીયત સારી નથી. ”

“ તું ભલે મરી જતી ! હું તને બહાર જવા દેવાની નથી. ”

“ તો ઘેર નર્સને બોલાવો. ” જ્યાએ સુચના કરી.

“ હું કંઈ જ કરવાની નથી. ”

“ ત્યારે લલિતા બહેન ! હું મારી જવાબદારીથી તમને બહાર લઈ જઈશ. ચાલો—”

“ શું ? ” વાધણુ જેવી ગર્જના કરી જીવકાર ડોશી ઉભી થઇ. “ લલિ ! ઘરમાં જા—”

“ લલિતા બહેન ! જીવનું હોય તો મારી સાથે ચાલો. ” જ્યા દૃઢ સ્વરે બોલી. જીવકાર જ્યાના પ્રભાવથી દબાઈ. લલિતાની સ્થિતિ કંદોડી થઇ પડી.

“ હું શું કરું બહેન !—”

“ તમે મારી સાથે ચાલો. તમે કંઈ ચોરી કરવા નથી જતાં કે લોકો તમારી વાત કરે. ચાલો...” જ્યાએ લલિતાનો હાથ પકડ્યો. જીવકાર ડોશીએ કાકારોગ કરી મૂકી. બે ચાર પાડોશણો એકઠી થઈ ગઇ. જીવકારે જ્યાનો હાથ પકડ્યો. જ્યાએ નેસથી તેનો હાથ તરછોડી નાખ્યો.

“ ખબરદાર, જે કોઇ વચ્ચે આવ્યું તો ! તમે બધા લલિતાનું ખૂન પીવા માગો છો—હું એને જીવાડવા માગું છું. ચાલો, લલિ બહેન !

જ્યા લલિતાને લઈ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઇ અને જીવકાર ડોશી અને તેની પાડોશણો આ વઠેલ વહુને કટકે કટકે ગાળો દેવા લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહાભારતનો મારથો મંડાયો.

જ્યા લલિતાને લઈ આવી ગઈ. માર્ગમાં તે અનેક વિચારો કરવા લાગી. લલિતાના મગજમાં પણ વિચારોનો એક નવો પ્રવાહ શરૂ થયો. જ્યા લલિતાને સનાતન ધર્મની કબર ખણવા લઈ જતી નહોતી. લલિતાના બીમાર શરીરને આરામ થાય તે માટે તે તેને દવા અપાવવા માગતી હતી. નર્સને ત્યાંથી દવા લઈ આવવામાં જીવકાર ડોશીનો ક્યો ધર્મ ડૂબી જવાનો હતો તે સમજવાની જ્યામાં શક્તિ નહોતી. લલિતા કુછ ગઈ હતી. ડોશીમાના ક્રોધથી તે ચર-ચરતી હતી. તે જ્યા સાથે ગઈ નો ખરી પણ હવે શું થશે ? એ વિચાર તેને કમ્પાવવાને પૂરતો હતો. જ્યાને કશી રીકર નહોતી. તેના આત્માનો અનાહત નાદ તેને શાંતિ આપી રહ્યો હતો. તે એક દુઃખી બાળાની વ્હારે ધાઈ હતી. શિષ્ટાચારના નિયમ પ્રમાણે તેણે જીવકાર ડોશીને સમજવાય તેટલી સમજવાની હતી છતાં જીવકાર ન સમજ તેમાં જ્યાનો દોષ શે ?

“ લલિ બહેન ! તમારાં માજીની લાગણી જોઈ ? તમે મનમાં ને મનમાં બળી રહ્યાં છો, દિવસે દિવસે તમે મોતની નજીક જતાં જાઓ છો છતાં માજીને તમારા જીવનની જરા પણ કાળજી છે ? ” જ્યાએ લલિતાને કહ્યું.

“ બહેન ! હવે બા ધરતું પાન થઈ. એના બોલવાનો ગુસ્સો ન કરશો. ”

“ મને મારા અપમાન માટે ગુસ્સો ચઢતો નથી પણ અજ્ઞાનને લીધે એ તમને મરેલાં જોવા માગે છે તેથી તો મને ભયંકર ક્રોધ ઉપજે છે લલિ બહેન ! એમણે કહ્યું તે સાંભળ્યું ? છો તમે મરી જતાં ! વિધવાને જીવવાની શી જરૂર છે ? જાણે વિધવાને

જીવતી રાખવામાં પ્રભુ પણ પાપ કરતો હોયની તેમ આપણા લોકો વિધવાનાં મોત માગે છે ! બહેન ! આપણે ધર્મ દયા ધર્મના સિદ્ધાંતપર રચાયેલો છે. આપણે કાઠીકુંજરને પોષવામાં ધર્મ માનીએ છીએ. શું વિધવાઓ દૂતરાઓ કરતાં પણ હલકી છે કે તેમનાં મોત માગવામાં આવે ?... ”

“ જયા બહેન ! તમે કહો છો તે બધું સાચું છે પણ બાપ-દાદાને વારેથી ચાલતું આવ્યું તેમ ચાલે છે. મને પણ મારા પતિ મરી ગયા ત્યારે મારું મોત આવન તો સાદું એમ થયું હતું ! ”

“ બનવાબેગ છે. એમાં તમારો વાંક નથી. આપણને એવા જ વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે છે. આપણને એવા જ વિચાર કરવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે અને પ્રુડપની ગુલામગીરી કરવામાં જ આપણે આ લોક અને પરલોકનો ઉદ્ધાર છે એવા મંત્રો આપણને ગત્યુ-થીમાંથી લણાવવામાં આવે છે...ગમે તેમ થાય પણ હું આ બુદ્ધ-મીઓને નમતું આપવાની નથી. ”

“ તમારી વાત મને ગમે છે, મારા મનપર તેની ઘણી અસર થઈ છે. પણ બહેન ! મને બહુ ખીંક લાગે છે. બા કોણ જાણે હવે શું કરશે ! ”

“ શું કરશે ? તમારો જીવ લેશે ? બહુ બહુ તો ચાર દહાડા મ્હો ચઢાવી રહેશે—નહિ દેવાની ગાળો દેશે. આપણે એ સહી શકીશું. હું પણ સહી લઈશ. પણ તમને જાણી જોઈને મરવા દેવામાં આવે તે હું કદિ પણ જોઈ રહેવાની નથી. ”

લાગણીહીન વાતાવરણમાં જીવનાર વ્યક્તિ તરફ અચાનક સહા-નુજૂતિ ઝરવા માંડે ત્યારે તેને કેવી શાંતિ થાય ? લલિતાને જ્યાંને ભેટી પડવાનો ઉમળકો આવ્યો. જીવકાર ડાશીથી તે બહુ ડરતી હતી. પાડોશીઓ તેને પીપ્પી ખાશે તે પણ તે જાણતી હતી. એક બાજુ તે ભયથી થરથરતી હતી. પણ એ ભયનો થથરાટ જ્યાંની

દિવસોજીથી ઝોછો થતો હતો.

વાતમાં ને વાતમાં નર્સ મંગળાગૌરીનું ઘર આવ્યું. મંગળા જ્યાંની બાળસખી હતી. બન્ને અમદાવાદમાં સાથે ભણેલી. મંગળા નર્સ થયા પછી પરણીને સુરત આવી હતી. બન્ને સખીઓ એક-મેકને બહેન જેવી ચાહતી હતી. જ્યાંને જેતાં જ મંગળાના મુખપર હાસ્ય ફરક્યું. બન્નેના દીલમાં પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો. ઘણે દહાડે બન્ને સખીઓ મળવાથી ઉભય એકમેકને ભેટી પડી.

“જયા ! તું સુરત ક્યારે આવી ?” મંગળાએ પૂછ્યું.

“ચાર પાંચ દિવસ થયા.”

“ને મને મળવા આજે આવે છે ?”

“બહેન ! તું હમણાં એ વાત જાણ દે. મારા કરમની કથની હું તને કોઇ ખીજવાર સંભળાવીશ. હું આજે તને મળવા નથી આવી પણ તારી મહેરબાની માગવા આવી છું.” જયાના ગંભીર સ્વરથી મંગળા પણ ગંભીર થઈ. જયા દુઃખી છે એ વાત જાણતાં તેને દુઃખ થયું.

“શું છે, બહેન !—” તે ગળગળા સ્વરે બોલી.

“આ બહેન દુનિયાની સગાઇ પ્રમાણે મારી નાણુંદ થાય ! જ મહિનાપર એનો ધણી મરણ પામ્યા હતા.” જયાએ ગંભીર સ્વરે વાતની શરૂઆત કરી.

મંગળાને દયા આવી. ખીજ એક લયંકર શંકા પણ થઈ. પણ તે તેણે વ્યક્ત થવા દીધી નહિ. વિધવાપર શંકા લાવતાં સ્ત્રીઓને પણ સંકેત થતો નથી ! વિધવા એટલે જ શંકાનું સ્થાન—વિધવા એટલે નિર્બળતા—અને છતાં વિધવા એટલે સનાતન આર્ય સંસ્કૃતિને પવિત્રતાની તપશ્ચર્યાથી ઉન્નત રાખનાર મહાદેવી—એવી વ્યાખ્યા કરનારા હિંદુસમાજમાં કેટલા હશે !

“એના પતિને મરતી વખતે ગરમીનો રોગ હતો. એ જ રોગથી

એ સડીને મરી ગયો. અને આ બિચારીને પોતાના લયંકર રોગનો વારસો આપી ગયો છે.” જ્યાંએ વાત પૂરી કરી.

મંગળાની શંકા ઉડી ગઈ અને તેની જગ્યા કરણાએ લીધી. વિધવા જ નહિ પણ અનેક સધવાઓ પોતાના ‘પરમાત્મા’ની અમી-દૃષ્ટિથી રોગી થઈ મંગળાને ત્યાં આવી હતી. તેમનાં જીવનની કરણ-દયા જોઈ મંગળાની છાતી ચીરાઈ જતી ને તે પોતાની સધળી નિપુણતા તેમની સારવાર પાછળ ખરચી નાખતી.

“મંગળા ! હજુ આ બિચારી કુમળું કુલ છે ! એને જીવન આશા છે, ઉત્સાહ છે, કલા છે, એમ કહેનાર કે સમજાવનાર કોઈ નથી. જો ! એનો પતિ ચક્રલામાં રખડીને સડી ગયો તે માટે એના વદનની અનુપમ શોભા-એના સુંદર વાળની કેવી દશા કરવામાં આવી છે તે-જો ! આજે એને દવા લેવા આવવાની પણ એની માએ ના પાડી. તેણે તો મને કહ્યું કે એ છે મરી જતી ! હું મારી સાચુ ગણાતી કર્કશાની આસા તોડી એને અહિં લઈ આવી છું. એ હજુ ખૂણે પાળે છે. મેં એ ખૂણામાંથી આજે એને બહાર કાઢી તેથી અમારે માથે જવાળામુખી ધીખી રહ્યો છે. તે ક્યારે કાટશે તેનો નિયમ નથી. કદાચ હમણાં કાટી પણ ચૂક્યો હશે !-” કહી જયા હસી. / એ હાસ્યમાં પ્રલયવાદીનો ધિક્કાર છૂપાયેલો હતો.

લલિતા ગુપ્તપૂર્ણ ખેસી રહી હતી. તે મનમાં નવા અને જૂના જીવનની તુલના કરતી હતી. જ્યાંએ જાંડું ખીજ વાગ્યું હતું, નવા વિચારો સાથે ઓળખ કરાવી હતી, જીવનનું કંઈક રહસ્ય સમજાવ્યું હતું અને સ્ત્રીના જીવનની પણ કિન્મત છે એ સનાતન સત્યનું તેને જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. લલિતા બહુ ભણી નહોતી. એક બે ગુજરાતી ચોપડી ભણ્યા પછી તેની માએ તેને નિશાળમાં મોકલવાની જરૂર જોઈ નહોતી. આમ હોવાથી તે જ્યાંના મહદ્ સિદ્ધાંતો સમજી શકતી નહિ. પણ જ્યાં જે કહે છે તે સાચું છે એમ માનતાં તેને મુશ્કેલી નડતી નહોતી.

“ચાલો, બહેન ! તમે જરા પણ મુઝાશો નહિ. પંદર દિવસમાં હું તમને તંદુરસ્ત બનાવી દઈશ.” મંગળાએ લલિતાના કાનમાં અમૃત રેડ્યું. તેનું હૃદય આભારથી દબાવા લાગ્યું.

“તમારો આભાર બહેન ! પરમેશ્વર તમારું લલું કરશે.”

“મંગળા ! મારે મારી લલિ બહેનના ગાલપર આરોગ્યની લાલી નેવી છે. ને ! એ બિચારી કેવી રૂની પૂણી જેવી થઈ ગઈ છે ! મંગળા ! આવી કેટલી નિર્દોષ કળીઓ પુરૂષોની વાસનાના અગ્નિમાં સળગી જતી હશે !-”

“અસંખ્ય !-” મંગળા બોલી : “મારે ત્યાં આવતી દરદીઓમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા આવા જ ખૂરા રોગથી પીડાય છે.”

“અને એ રોગ આપનાર તેમનો પરમાત્મા ! એવા માણસોને ‘મનુષ્ય’ કહેતાં પણ મોં સંકોચ થાય છે તો તેમને પરમાત્મા અથવા પ્રભુ કહેવાની ફરજ પાડનારને મારે કેવા ગણુવા ?” જ્યાંએ પોતાનો ક્રોધ વ્યક્ત કર્યો.

“ચાલો બહેન !-” કહી મંગળા લલિતાને દરદીના ઓરડામાં લઈ ગઈ. લલિતાના શરીરની તપાસ કરતાં મંગળાને રોગની શરૂઆત જણાઈ.

“તમે હજી ભાગ્યશાળી છો ! બહુ થોડા વખતમાં તમે સારાં થઈ જશો.” મંગળાએ કહ્યું. જ્યાંને પણ તેણે ખાત્રી આપી કે લલિતાને માટે ભય જેવું કંઈ નથી.

હવા આપ્યા પછી મંગળાએ પોતાની સખીનું સ્વાગત કર્યું. મહાપાણી થયાં. સરખે સરખાં મળે ત્યારે દીલના બોળ હલકા થાય છે. જ્યાં અને મંગળાએ અનેક વાતો કરી અને બે ત્રણ કલાક પછી જ્યાં લલિતાને લઈ ઘેર આવી.

મેડાપરની બારીએ લાલ આંખ કરી કાંતિલાલ ઉભો હતો. જીવકોર ડોશી ઓટલાપર બેઠાં બેઠાં સરસ્વતી બણી રહ્યાં હતાં.

જ્યા ને લલિતાને જોતાં જ તેમની જીભમાં વીજળી આવી. જ્યા સમજી ગઈ કે મહાભારતના યુદ્ધનો મોરચો મંડાઈ ગયો છે. કુરૂપક્ષ તરફથી કાંતિલાલ રણુમાં ઉતરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ઉભો હતો. જ્યાને એકલે હાથે લડવાની તૈયારી કરવાની હતી. પણ આવા આત્મા સત્ય માટે યુદ્ધમાં પડવાને હમ્મેશાં તૈયાર જ હોય છે.

જીવંદાર ડોશીને જોઈ તે હસી. એવી હસી કે જીવંદારની ટેમ્પરેચર ‘૧૦૬’ ડીગ્રી થઈ ગઈ ! તે લલિતાનો હાથ પકડી એકદમ ધરમાં આવી ગઈ.

“ તમે કંઈ ન બોલશો ખુદેન ! હું બધું સંભાળી લઈશ. મંગળા ખુદેને કલા પ્રમાણે નિયમિત દવા ચાલુ રાખજો. ”

“ વારૂ. પણ તમે બહુ ન બોલશો હોં ! મને બહુ બીક લાગે છે ! ભાઈ પણ કેવા ગુસ્સે થઈ ગયા છે—”

“ તમે ચિંતા ન કરો. તમે તથિયત સંભાળો ખુદેન ! હું કોઈ સાથે નકામી લડવાની નથી. ”

લલિતા શાંત રહી. જ્યા ધરના કામમાં પડી.

“ એ ! સાંભળે છે કે ? પાણી લાવ—” મેડાપરથી કાંતિલાલે કોઈ નામવગરની વ્યક્તિને બૂમ પાડી.

જ્યાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

“ એઈ ! પાણી લાવ ! કેટલીવાર ? ” બીજો ગુસ્સાભર્યો અવાજ આપ્યો.

જ્યાનું રૂંતું પણ ન હાલ્યું.

“ ભાભી ! ભાઈ પાણી માગે છે !—” લલિતાએ કહ્યું.

“ એ મને બોલાવતા નથી. ”

“ અરે ! તમને બોલાવે છે ભાભી !—”

“ વારૂ. તમે પાછલા ખંડમાં ભરાઈને કામ કર્યા કરો...”
જ્ઞાનભર્યા અવાજે લલિતાને આટલા મજાદો કહી જ્યાએ પાછલા ખંડમાં મોકલી.

આ પલે ત્રીન્ને બરાડો સંભળાયો.

“એ નવલશા હીરજીની દીકરી ! સાંભળતી નથી ? તારો હાથનો ધરતો ક્યારનો ખૂમ પાડે છે તે ?-” જીવકાર ડોશીએ જ્યા પાસે આવી ગોળીબાર કર્યો.

“મને કાંઈ બોલાવતું નથી.” જ્યાએ શાંત સ્વરે કહ્યું.

“ત્યારે કંઈ તારી શોક્યને બોલાવે છે ?”

“તે મને શી ખબર પડે ?”

કાંતિલાલ ધબધબ દાદરપરથી નીચે ઉતરી આવ્યો.

“સાળી ! સાંભળતી નથી ? ત્રણ ત્રણ ખૂમો પાડી તે !” તેણે લાલ આંખ બતાવી કહ્યું.

“તમે કાંઈ “એઈ” નામની વ્યક્તિને ખૂમ પાડતા હતા. તમારી એ “એઈ” જે હશે તે તમને પાછી આપવા આવશે. મારું નામ તો જ્યા છે જ્યા ! સમજ્યા સાહેબ ! મારા નામ શિવાય બીજા નામે મને બોલાવનારને જવાબ આપવાની મને ટેવ નથી” ગૌરવશીલ અવાજે જ્યાએ જવાબ આપ્યો અને કાંતિલાલ તથા જીવકાર ડોશીનાં મોઢાં છબી પાડવા જેવાં થઈ ગયાં !

પ્રકરણ ૮ મું.

પતિ પાત્રીનું યુદ્ધ.

જ્યાના ગૌરવ આગળ કાંતિલાલ ઝાંખો પડી ગયો. જીવકાર ડોશી ડહાઈ ગઈ. બે પલ ત્રણે એક બીજા તરફ સ્થિર નજરે જોઈ રહ્યાં.

“ મુઆ ! બાયલા ! જોઈ શું રહ્યો છે ? રાંડથી ડરી જાય છે ? જીવકાર ડોશી ફાટ્યાં.

કાંતિલાલની આંખમાંથી અગ્નિ ખર્યો. તેનું શરીર કમ્પ્યું. પાગલ પેઠે તેણે એક ખૂણામાંથી લાકડી લીધી અને જ્યાના બરડાપર એક પ્રહાર કર્યો.

“ખબરદાર ! જો બીજો ફટકો માર્યો તો હું પોલિસમાં જઈશ.” જ્યાનાં નયનમાંથી વીજળી ખરી : “ મારા હાથમાં લાકડી આપીને પછી તમારે યુદ્ધ કરવું હોય તો સામા આવો. એક લાચાર છોકરીપર હાથ ચલાવતાં તમને શરમ નથી આવતી ? ગુજરાતમાં હમણાં તમારા જેવા જ બહાદુરો પડ્યા લાગે છે !...” કાંતિલાલે જ્યાપર લાકડીનો પ્રહાર તો કર્યો; પણ જ્યાનો આ વાક્યપ્રહાર તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેનું માથું ચક્કર ચક્કર ધ્રુમવા લાગ્યું. હાથમાંથી લાકડી પડી ગઈ ને તે સ્તબ્ધ બિભો રહ્યો.

“ મેં શો ગુન્હો કર્યો છે ? તમારી બહેન તમારા બદમાસ બનેવીના રોગનો ભોગ થઈ પડી, તેને હું દવા અપાવવા લાઈ ગઈ તેમાં તમારો કયો ધર્મ રસાતળમાં પહોંચી ગયો ? માજીને મેં પ્રથમ વિનવીને સમજાવ્યાં પણ એમનું પત્થર જેવું દીલ ન પલખ્યું; ત્યારે હું લાલિ બહેનને માજીની આગા વિરૂદ્ધ નર્સને ત્યાં લાઈ ગઈ. એક રોગી અને લાચાર છોકરીને બચાવવા જતાં મેં તમારા કયા ‘શ્રીનાથજી બાવા’ ની આજુ તોડી ?...તમે શિક્ષિત અને રસિક

ગણવાનો ફાંકો રાખો છો, તમને નવયુગના લ્હાવા ભોગવવાની અભિલાશ છે. એ અભિલાશ તમ કરવા માટે એક પરાણે ધરમાં બેસાડી દીધેલી લાચાર બાળાને લાકડીથી મારવાની કળા તમને કોણે શીખવી ?” જ્યાં મસ્તક ઉંચું રાખી, અભિમાનથી બોલી.

“ જ્યાં ! જ્યાં ! બસ કર. તારા આ બંડને દાખી નાખતાં મને જરા પણ વાર લાગવાની નથી. હું જોડલો શાંત રહું છું તેટલી તું ઉગ્ર બને છે પણ ધ્યાનમાં રાખ કે મારી ધીરજની પણ હદ છે...”

“ તમે કંઈ ધીરજ બતાવી જ નથી. આ ધરમાં હું આવી ત્યારથી મેં અહીં નીચ પાશવતા શિવાય કંઈ જ જોયું નથી. તમારી મા સ્ત્રી હોવા છતાં પોતાની સમી દીકરીની દયા નથી રાખતી તો તેના દીકરામાં દયા ક્યાંથી હોય ?...તમને તો તમારી...”

“ અરે ! રાંડ ! કરકશા ! તારી જીભડી બંધ કરને ! કાંતિ ! મુઆ બાયલા ! જોઈ શું રહ્યો છે ?—” જીવકાર ડોશી ચંડિકા થઈ ગઈ. કાંતિલાલના હાથમાંથી પડી ગયેલી લાકડી તેણે ઉપાડી લીધી ને જ્યાંપર હાથ ઉગામ્યો.

“ શાખાશ ! વીરાંગના !...” જીવકારનો ફટકો હાથપર ઝીલી, લાકડી પકડી લઈ જ્યાં કઠોર હાસ્ય કરતી બોલી: “ હું અજબ થતી હતી કે ચીતોડની રજપુતાણીઓ ક્યાં છુપાઈ ગઈ છે ? આજે મને તેનો પત્તો લાગ્યો...”

જીવકાર આ ભયંકર કટાક્ષમાં ન સમજી શકી પણ કાંતિલાલ સમજ્યો. તેના અભિમાનના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. બહીલે મ્હોડે તે મેડા તરફ જવા લાગ્યો.

“ અરે મુઆ હીજડા ! આ તારી રાંડ મારી સામી ચાય છે તે તો જો !...ચાલ, મૂક લાકડી !...” જીવકાર જ્યાંના હાથમાંથી લાકડી છોડાવવા માથાફૂટ કરવા લાગી.

“ જુઓ, કાંતિલાલ !...” સત્તાદર્શક અવાજે જ્યાં બોલી:

“ આવતી કાલે મને અમદાવાદ મોકલી દો; નહિ તો હું શું કરીશ તે કહી શકતી નથી. જો તમારી મા મારાપર ખીજવાર હુમલો કરશે તો હું મારા બચાવ માટે એના શરીરનાં હાડકા પાંસળાં તોડી નાખીશ ને તમે જો ફરીથી તમારું શરાતન બતાવવા આવશો તો જોવા જેવું કરીશ. સમજ્યા !... મારે કાલ ને કાલ અમદાવાદ જવું છે—ખોલો, શું કહોછો ? હા કે ના ?...”

“ બલે જજે...” કાંતિલાલ ધીમેથી બોલ્યો.

“ ક્યાં જજે ? જહન્નમમાં ! એ જેમ નચાવે તેમ નાચ્યા કરે છે, મુઝા પાણી વગરના ! નહિ જવાય અહિંથી અમારી રજા વિના ! સમજ ?—” જીવકારે આંખ લાલ કરી કહ્યું.

જયા હતી. એ હાસ્યમાં પ્રલયના તણુખા હતા.

“ નહિ જવાય ? ”

“ નહિ. ”

“ ઠીક. કાલે જેની તાકાત હોય તે મને રોકવા આવજો. પછી જણાશે કે જવાય છે કે નહિ !...” એક તિરસ્કાર ભરી નજર ફેંકી જયા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

જયાને માર પડ્યો છતાં જીવકાર ડોશીનો જીવ ફર્યો નહિ. તેને કાંતિલાલ તદ્દન નમાલો લાગ્યો. જો કાંતિલાલે જયાને ઢોર ગણીને નિર્દયતાથી ખૂબ માર માર્યો હોત તો તેનું કાળજી ટાળું થાત ! સ્ત્રી જાતિ, વૃદ્ધ હિંમત અને વિધવા હોવા છતાં જીવકાર શીમાડો આટલી બધી નિર્દયતા ક્યાંથી આવી હશે તે અમે જાણતાં નથી. પણ વાંચનાર પોતાની આસપાસ એક જ નજર ફેંકશે તો તેની નજરે જીવકાર ડોશીથીય ચઢીઆતાં નંગો જણાશે !

લલિતા જયાનું ધર્મયુદ્ધ જોઈ કમકમી રહી હતી. તેને હવે પસ્તાવો થવા લાગ્યો: “ શા માટે હું જયાબહેન સાથે ગઈ ? મારે લીધે એ દેવીને ભાધએ માર માર્યો ! એનાપર મારી માતાએ

જૂલમ ગુજર્યો ! બિચારીએ મારે ખાતર સઘળું સહી લીધું. ” આવા વિચાર તે કરવા લાગી. તેનો જ્યાપરનો પ્રેમ વધ્યો—જ્યા તરફ અત્યંત પૂન્યભાવ પેદા થયો અને બાઈ તથા માતા તરફ તેને અભાવ આવ્યો. જીવકાર અને કાંતિલાલને છેલ્લું કહેણ આપીને જ્યા લલિતા પાસે ગઈ ત્યારે લલિતા તેને એકદમ ભેટી પડીને કુંસકે કુંસકે રોવા લાગી.

“ ઓ જ્યા ખેન ! મારે માટે તમારાપર આવો જૂલમ ? તમે શા માટે મને લઈ ગયાં ? હું બલે મરી જાઉં—”

“ નહિ ખેનાં ! તું મરવા સરજાઈ નથી. ” બહાથી લલિતા માથાપર હાંથ ફેરવતી જ્યા બોલીઃ “ બલેને એ લોકો મારા પર જૂલમ ગુજરે ! તું શા માટે ગભરાય છે ? જે આપણે એ જૂલમો મુગે મ્હોડે વેઠી લઈએ તો જાલિમોના જૂલમોનો પાર રહે નહિ. જૂલમ કરનાર કરતાં જૂલમ સહન કરનાર જૂલમની આગ સળગાવવા માટે વધુ જવાબદાર છે ! જે આપણી સમાજમાં જૂલમને નમણું આપનાર સ્ત્રીઓ ન હોય તો કાંતિલાલ જેવા પુરૂષો ને જીવકાર ડાશી જેવી કૂર સ્ત્રીઓ બે દિવસ પણ ન ટકી શકે. ”

બન્ને દુઃખીઆરી બાળાઓ પાછલા ખંડમાં જમીનપર બેસી વાતો કરતી હતી. લલિતાની આંખમાંથી હળુ પણ આંસુ વહેતાં હતાં.

“ ખેન ! તમે જશો પછી માફ શું થશે ?—” તેની આંખોમાં—તેના વદનપર—તેના સ્વરમાં ગંભીર કંઈકેલાવ હતો. જ્યાનું મ્હોં ઊતરી ગયું. તેણે એક લાચાર હરિણીને પારધી સામે વીકરાવી હતી. હવે એ રાંક પ્રાણીને પારધીના પંઝામાં છોડી જતાં તેને કમકમાં આવ્યાં.

“ હું પાછી આવું ત્યાં સુધી.....”

“ ઓ જ્યા ખેન ! મારી બાને તમે ઓળખતાં નથી. કાણ

જાણે કેમ એ તમારાથી દબાઇ ગઇ. પણ તમે જતાં રહેશો તો મારાપર ઝાડનાં ઝાડ તોડી પાડશે...” લલિતા નવધાર આંસુ રેડવા લાગી.

“ તું રડ ના. લલિ ! મેં બહુ ગંભીર પગલું લીધું છે. મારી બચાવકર જવાબદારીનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે. તું મારી સાથે અમદાવાદ આવીશ ? ”

“ હું તો તૈયાર છું, પણ મને બા આવવા દેશે ત્યારે ને ? ”

જ્યાને હજી હિંદુસમાજ નિર્દયતાની કઈ સીમાએ જઈ શકે છે તેનું ભાન નહોતું. આજના બનાવે એને નિર્દયતાની કંઈક ઝાંખી કરાવી. લલિતાનો પ્રશ્ન તેને બહુ ગંભીર લાગ્યો. તેને છોડી જતાં તેનું દીલ ચાલ્યું નહિ. તે પોતે વધુવાર કાંતિલાલને ત્યાં રહી શકે તેમ નહોતું. હવે શું કરવું ? લલિતાને સાથે લઇ જવી ? જીવકાર ડોશી સામે બંડ કરી કદાચ તે તેને લઈ પણ જાય. પણ અમદાવાદમાં તેનાં માતૃપિતા શું કહેશે ? લલિતામાં જ્યા જેટલી શક્તિ નહોતી. જ્યાનો સાથ જતાં તે પુનઃ વધુ જૂલમનો ભોગ થઇ પડવાની એવી તેની ખાત્રી હતી. જ્યાનું મગજ ગુચ્ચવાઇ ગયું.

“ લલિ જ્ઞેન ! હમણાં તો મને જવાદો. તમારી બા તમને મારી નાંખવાની નથી. આટલા દિવસ સહી લીધું તેમ થોડા દહાડા વધુ સહી લેજો. તમારે માટે હું થોડા વખતમાં બીજો બંદોબસ્ત કરીશ—”

લલિતાની દશા લાચાર ગાય જેવી હતી. તે જ્યાપર વધુ દબાણ પણ કેમ કરી શકે ? જ્યાની દશા કફોડી હતી. હજી તેને માથે માતૃપિતાના ક્રોધનો જવાલામુખી ધુંધવાતો હતો. તેની ચારે બાજુએ આગ સળગી હતી. સમાજની તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નહોતી. તેનો માલિક તેની સામે રૂક્યો હતો. જે તે તેને તેનું શરીર વેચી દે તો કાન્તિલાલ તેની હથેલી પર નાચે—મા, જ્ઞેન, પ્રભુ, સર્વને તિલાંજલી આપી દે ! પણ જ્યા તેના માલિક સાથે વ્યભિચાર કરવા

મગતી નહોતી. તેના પિતા શું કરશે તે તે જાણતી નહોતી; પણ તેની માતા કદિ પણ તેનો પક્ષ કરવાની નથી એવી તેની ખાત્રી હતી. ક્રાન્તિલાલ સાથે તેની સગાઇ નક્કી થઈ ત્યારે જ તેની માતાએ પોતાની સત્તાનો પડથો પાડ્યો હતો. એક બાળુ લલિતાની લાચાર દશા જ્યાની છાતી ચીરી નાખતી હતી ને બીજી બાળુ હિંદુસ-માજ તરફના અસામાન્ય ધિક્કારથી તેની આંખ અગ્નિ વરસાવી રહી હતી.

દિવસના થાક પછી મનુષ્યને માટે આરામ લઈ આવનારી રાત્રિ કેને ગમતી નથી ? પ્રેમીઓ ઉત્સુકતાથી રાતની રાહ જુએ છે. નીલાકાશપર મુગ્ધાની સાડીપરની રૂપેરી ઢાર સમી આકાશગંગા જગતના આદિકાળથી કવિકુળને પોષતી આવી છે. કાંઈ મદનર નયનાં નાકમાં ચમકતી રત્નની જડ સરખા તારલા, મંદ મંદ વહી જતી સમીર લહરી અને પ્રેમીઓને જગતના તપ્ત કરતાં અતિ બહાલું એકાંત-એ શ્રીશાદેવી માનવીઓને માટે રોજ લઈ આવે છે. આજે પણ રમણીય સંધ્યા પછી તેવી જ રમ્ય રજની આવી; પણ ક્રાન્તિલાલના ઘરમાં ઘેર અંધકાર હતો. દીવાના પ્રકાશ છતાં આંખને અંધારાં આવતાં હતાં. ઉન્મત યુવાનીના આરંભ છતાં હૃદયમાં નિરાશાની ઓટ હતી. જ્યાએ તેને લાલપીળાં બતાવ્યાં હતાં. તેણે જ્યાને એક રાંક, નમ્ર, આંખને ઈસારે જેમ નચાવે તેમ નાચનારી દાસી જેવાની આશા રાખી હતી, જ્યા જૂદી જ નીકળી. બાલપણથી તેણે દ્રૌપદીને હૃદયમાં રમાડી હતી. અર્જુન સાથે સ્વપ્નમાં મસ્તી કરી હતી, સહદેવ સાથે જ્ઞાન ગોષ્ઠી કરી હતી, યુધિષ્ઠિરનું ધર્મામૃત પીધું હતું, બીમની પ્રચંડ શક્તિ જોઈ હતી, શ્રીકૃષ્ણની કલામાં તે રસબસ થઈ હતી. ક્યાં એનો બત્રીસ લક્ષણો પાંડવ ને ક્યાં આ વહેંતીઓ, પોતાના જ આત્માને છેતરનારો ક્રાન્તિલાલ! ચંદની, વસંત, પુષ્પોની કુંજ ને સીતારીના સૂર ક્રાન્તિલાલને પ્રેમને ખાતર નહિ; પણ એ ચીજો વાસનાની ખુમારીમાં ઘેરી કેદ લાવે છે તે

માટે જોઈતી હતી. કવિતાને ખાતર તે કવિ નહોતો. પણ પોતાની પાશવતાને કાવ્યમય ગણાવવાના વલખાં મારનાર ઉલ્લુ હતો ! અંતે તેણે જડ અલણની પેઠે જ્યાની લાકડીથી જ પૂજા કરી પોતાનો ક્રોધ વ્યક્ત કર્યો ને બદલામાં જ્યાનો જીવનપર્યંતનો ધિક્કાર બહારી લીધો.

તેનું મગજ ધુમી ગયું હતું. શું કરવું તે તે જાણતો જ નહોતો. કેમકે જ્યા યુદ્ધમાં ઉતરશે એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. આજના બનાવથી તેની ખાત્રી થઈ કે જ્યાને તેની તલમાત્ર પરવા નથી. આ અભિમાની સ્ત્રીને ગમે તે રીતે એક વાર તો નમાવવી જ જોઈએ, નહિ તો તેનું પુરુષત્વ કલંકિત થાય એવા વિચાર તેને આવવા લાગ્યા. તે જ્યાનો ગુન્હેગાર હતો, તેણે જ્યાની માણી માગવી જોઈએ, વિના કારણે તેણે તેને માર માર્યો છે, એ વાત તેના દીલમાં વસી જ નહિ. જ્યા તેની નીચ માગણીનો ધનકાર કરી જ કેમ શકે ? આ પ્રશ્ન તેને ફારી ખાતો હતો. આવતી કાલે જ્યાને અમદાવાદ મોકલવાનું તેણે કબજું હતું. એક બાબુથી સત્તાનું ગુમાન તેને અંધ બનાવતું હતું. બીજી બાબુથી અંતરાત્માનો અવાજ તેને શિથીલ બનાવી દેતો હતો. વાંચનાર, સત્તા કેવી ખૂરી ચીજ છે. ?

રાતે દશ વાગે જ્યા મેડે ગઈ. કાન્તિલાલ વિચાર કરતો આરામ ખુરશીપર પડ્યો હતો. શાંત, ગૌરવભર્યાં ડગલાં ભરતી જ્યા ઓરડામાં આવી.

“ જ્યા ! હું તને એક વાત કહેવા માગું છું...” કાન્તિલાલે ઉંચું જોઈ કહ્યું.

“ એક શા માટે ? દશ સંભળાવી દોની ? ”

“ તું શા માટે મારા જીવનની ધૂળધાણી કરી રહી છે ? ”

“ હું તમારા જીવનની ધૂળધાણી કરું છું કે તમે મારા જીવનને

મીટીમાં મીલાવી દીધું છે ?...”

“ થનાર થઇ ગઇ. હવે તેના કંઇ ઉપાય નથી. શું આપણે સંધી ન કરી શકીએ ? ”

“ કરી શકીએ. તમે મારા શેઠ થાઓ—હું તમારી દાસી થઇશ. શેઠ ને નોકર શિવાય આપણી વચ્ચે બીજો સંબંધ થવો અશક્ય છે. ”

કાન્તિલાલ મુત્સદ્દી થવા ગયો પણ થઇ શક્યો નહિ.

“ જ્યા ! જ્યા !... ” પુનઃ કાન્તિલાલના સ્વરમાં ક્રોધની છાંટ આવી: “ તું શા માટે માફ લોહી ઉકાળે છે ? હું તારાથી ડરી ગયો છું એમ જો હું માનતી હોય તો તારી જૂલ છે. તારૂં આવું તોફાન કેટલા દિવસ ચાલશે ? ”

“ જ્યાં સુધી તમે જનવર મટી મનુષ્ય નહિ થાઓ ત્યાં સુધી—” જ્યાએ વળ્લુએ ફેંક્યું.

“ એમ કે ! તો જો આ જનવર તારૂં ગુમાન કેમ તોડે છે તે જો !... ” કાન્તિલાલના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. જેસથી તેણે જ્યાનો હાથ ઝાલ્યો અને તેના ગંદા ઓઠ જ્યાના અધરપર લગાવવા તૈયાર થયો.

“ તું મારી બૈરી છે. સમજી ? હું તને આજે નથી છોડવાનો...”

“ મેં તમને કેટલીવાર કહ્યું કે તમે મારા પતિ નથી ને હું તમારી પત્ની નથી. હું તો પાંડવને વરવાની છું તેની ખબર નથી ?...” કાન્તિલાલ સાથે હિમ્મતથી ઝઘમટતી બાલા બોલી.

“ શું આ શિવાય તને બીજી કોઈ વાત જ આવડતી નથી ? આવા તીવ્ર વચનબાણો સહન કરવા માટે મેં તારી સાથે લમ કર્યા હતાં ?...” તે આ શબ્દો બોલતો હતો એવામાં જ્યા તેના હાથમાંથી હાથ છોડાવી દૂર જઇ બેઠી.

“ ત્યારે શા માટે લમ કર્યા હતાં ?—” તેણે સામે સવાલ પૂછ્યો.

“કેવો વિચિત્ર સવાલ છે ? લોકો શા માટે લમ્મ કરતા હશે ?” કશ્નિલાલ બોલ્યો.

“કેમ કરતા હશે ? વિલાસ-વાસના તમ કરવા માટે ! ખરૂં ?—”

“હા...”

“તો એક વેશ્યા જ કેમ ન રાખી લીધી ?” આ તીર સામા હૃદયમાં સોંસરૂં પેસી ગયું.

“આહ ! જ્યા ! તું મને પાગલ બૂનાવી દેશે...” એ હાથે માથું દબાવતો તે બોલ્યો.

“કશ્નિલાલ ! જો તમે તમારી પશુવૃત્તિનું જ પ્રદર્શન કરવા માગતા હો તો તેનું સ્થાન કુલીન કામિનીનું પવિત્ર અંતઃપુર નથી. એ કામ માટે વેશ્યાના સુસજ્જિત નર્કભુવનમાં જાઓ. તમે રૂપીઆ આપો—તે રૂપ આપશે. તમે તેની પાસે વાસનાની તૃપ્તિ માટે જશો—તે તમારી પાસે પાપી પેટની આગની બળતરાથી આવશે. પતિ-પત્નીનો સંબંધ એવો નથી.”

“ત્યારે ?”

“દમ્પતીજીવન પ્રેમજીવન છે. પ્રેમ જ તેનો આધાર છે. એ પ્રેમ પ્રિયજનથી ધરાતો નથી, રોજરોજ કંઈક નુતનતા જન્માવે છે. એ પ્રેમ પોતાની ચિંતા ભૂલી જાય છે. તે પ્રિયજનને ખાતર હોમાઈ જવામાં જીવન સાફલ્ય સમજે છે. એ પ્રેમ પ્રભાતના કિરણની માફક જેનાપર પડે છે તેને જ્યોતિર્ભય બનાવે છે, ગંગા જળની પેઠે પવિત્રતા અર્પે છે, દેવતાના વરદાન સમ એ પ્રેમ જેના પર વરસે છે તેનું નસિબ જ ફરી જાય છે. એ પ્રેમ શાંત, સ્થિર અને આનંદમય છે. કેમકે તે સ્વાર્થત્યાગનું રૂપાંતર છે. તમારામાં આમાંનું કંઈ પણ છે ? તમે તો ફૂતરાની પેઠે આ તુચ્છ ચોવન અને સૌન્દર્યની પાછળ પડ્યા છો ! એક વાર તૃપ્તિ ચતાં તમે બીજા જ હાડચામનાં પૂતળાંની શોધમાં પડવાના...” તેના સ્વરમાં, તેના શબ્દમાં, તેના નયનમાં ને તેના અંગ પ્રત્યંગમાં કોઈક અજબ

લોહીનો વેપાર:-

“તો એક વેશ્યાજ કેમ ન રાખી લીધી ?” (પાન ૬૦)

પ્રભાવ જણાતો હતો. કાન્તિલાલ કંઈ જ ન સમજ્યો. તેને રૂંચે રૂંચે કામ વ્યાપી ગયો હતો. વાસનાએ તેને અંધ બનાવ્યો હતો. જ્યાના ભયંકર વ્યંગથી તેના ક્રોધની જ્વાલા ભભુકી નીકળી. વિકરાળ વાધની પેઠે તેણે જ્યાપર હક્કો કર્યો. તે સાનભાન ભૂલ્યો હતો, મનુષ્યત્વ ભૂલ્યો હતો, સારાસાર વિસર્યો હતો. ક્રોધ અને કામની જ્વાલા તેના આખા શરીરમાં ધીખી રહી હતી.

જ્યા ધ્રુજ ગઈ. આ પ્રયંડ હલ્લા સામે ઝુઝતાં તેની શક્તિ નષ્ટ થવાનો તેને ભય લાગ્યો. એક પલ તેની આંખે અંધારા આવ્યાં. એક પલ હિમ્મત તેને તણ જતી જણાઈ. બીજી જ પલે તે સાવધ થઈ. પુનઃ તેની શક્તિ સતેજ થઈ. કાન્તિલાલપરનો તેનો ધિક્કાર હવે અસામાન્ય થઈ પડ્યો. તે પણ વક્રગાયલી વાઘણ જેવી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ.

“છોડ ! બદમાશ ! હીચકારા !—” કાન્તિલાલના બાહુપાશમાંથી છૂટવા માટે સઘળી શક્તિ સહિત ઝૂમતી તે બોલી. કાન્તિલાલ ન સમજ્યો. તે અંધ થયો હતો. જ્યા વીકરી. તેણે કાન્તિલાલ સાથે મક્કકુસ્તી શરૂ કરી. કાન્તિલાલનું જોર સહેજ નરમ પડ્યું—જ્યાએ આ તક ઝડપી લીધી ને તેને ધક્કો મારી જમીનપર પછાડ્યો.

હવે હલ થઈ. કાન્તિલાલ પુનઃ ઉભો થયો. આ પલે જ્યા ઓરડાનું બારણું બોલી બહાર નીકળી ગઈ હતી. કાન્તિલાલ તેની પાછળ ગયો. લલિતા ભગી. જીવકાર ડોશીની ઉંધ ઉડી ગઈ. જ્યા ધબધબ દાદરપરથી નીચે ઉતરી પડી. તેણે વીજળી વેગે ધરનાં બારણું ઉઘાડી નાખ્યાં ને તે ઓટલાપર જઈ ઉભી.

“ચાલ, ધરમાં ચાલ—” કાન્તિલાલ બહાર આવી બરાડ્યો.

“હવે તમારે તમારી ખાનદાની બતાવવી હોય તેટલી બતાવો. આખી રાત હું ઓટલાપર કાઢીશ. જો અહિં નહિ રહેવા દો તો રસ્તાપર પડી રહીશ. હું ધરમાં તો નથી જ આવવાની.” જ્યા હલ સ્વરે બોલી. કાન્તિલાલને ચક્કર આવ્યા. શું કરવું તે જ તેને સમજ્યું નહિ. એક હિંદુ પતિ માટે આ તદ્દન નવો અનુભવ હતો.

યુગયુગથી દાસીઓપર હુકમ બળવવાને ટેવાયલા હિંદુ પતિઓને જ્યાના બંડમાં સનાતન ધર્મની કબર દેખાય અથવા આર્ય સતીત્વનું ખૂન જણાય તે સ્વાભાવિક છે. હડહડતી ગુલામગીરીમાં સડી જઈને જ્યા “સતી” ગણાવા નહોતી માગતી. ક્રાન્તિલાલને આ સમયે લાગ્યું કે દુનિયાનો પ્રલય બહુ નજીક આવી પહોંચ્યો છે. જીવકાર ડોશીએ તેને ઉશ્કેરવાનો બહુ પ્રયાસ કર્યો પણ ક્રાન્તિલાલ જ્યાપર હાથ ઉગામવાની હિમ્મત કરી શક્યો નહિ. ડોશીએ “શ્રીનાથજીબાવા” ને સંભાર્યો પણ શ્રીનાથજીબાવા ટોઈ ગોપી સાથે રાસ રમવા ગયેલા હોવાથી જીવકાર ડોશીની બહારે ધાયા નહિ. લલિતા એક ખુણામાં થરથર ધ્રુજતી ઉભી ઉભી હિંદુ-સંસારનો આ કર્ણ નાટક જોઈ રહી હતી.

“ચાલ, ઘરમાં ચાલ. હું તને કંઈ નહ કહું—” ક્રાન્તિલાલ સહેજ ધીમે પડી ઓલ્યો.

“નહિ સાહેબ ! માફ કરો. હવે તમારાપર મને વિશ્વાસ નથી આવતો. એ તો વાગ્યા છે. રહવારે સાત વાગે તો મારે જવું છે. રાત્રિના ત્રણ ચાર કલાક ઓટલાપર પડી રહેવામાં કેવી મઝા છે તેનો મારે અનુભવ લેવો છે...”

કોણ જાણે કેમ ક્રાન્તિલાલના ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં. તેની માએ તેને અનેક રીતે ઉશ્કેર્યો, ગાળો દીધી, હીચકારો કહ્યો. પણ ક્રાન્તિલાલ પુનઃ યુદ્ધમાં ઉતરવા તૈયાર ન થયો. તેને કારી ધા થયો હતો. એવી જખમી હાલતમાં જ્યાને પરાજિત કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તે બીલે ગહોડે મેડે ચાલી ગયો. જીવકાર ડોશીએ જ્યાને પુષ્પાંજલિ અર્પવા માંડી.

જ્યાની હક બચંકર હતી. આખી રાત તેણે ઓટલે જ પસાર કરી. રહવારે છ વાગતાં તેણે ટૂંક તૈયાર કરી ને લલિતાને હિમ્મત રાખવાનું કહી તે રેલેશન તરફ રવાના થઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

આપને ત્યાં.

જ્યા પ્રભુને આશરે દેનમાં બેઠી. હજારો વિચારો યાળાના કામળ હૃદયને કાતરી ખાતા હતા. કાન્તિલાલના વર્ધનથી પુરુષસમાજ તરફ તેના દીલમાં અસીમ ધિક્કાર ઉપજ્યો હતો. હવે તે યુદ્ધ પોકારી ચૂકી હતી. યુદ્ધનો આરંભ પણ થઈ ગયો હતો. આ યુદ્ધમાં તેના માતૃપિતા કોને પડખે રહે છે તે જોવા તે જતી હતી. તેની ખાતરી હતી કે તેની માતા મુમિત્રા તો જમાઈરાજની સેનામાં જ લગશે. પિતાપર તેને કાંઈક આશા હતી. રાક્ષસી રિવાજ એક વાર જડ ઘાલી બેઠા પછી અભણ સ્ત્રીઓ તેને જેટલું પોષણ આપે છે તેટલું જૂલમી અને સત્તાશીલ પુરૂષો નથી આપતા. પુરૂષો આવી વખતે સ્ત્રીની બુદ્ધિને અનુસરે છે.

લથડતે પગલે, બીની આંખે જ્યા અમદાવાદના સ્ટેશનપર ઉતરી. ઘેર ગઈ. હર્ષદરાય ગંબીર વિચારમાં બેઠા હતા. મુમિત્રા તેમની પાસે બેસી મોટે મોટે વાત કરી રહી હતી.

“દીકરીની જાતને બહુ બહેકાવી તેનું આ પરિણામ ! લેતા જાઓ હવે—” બારણામાં પગ મૂકતાં જ જ્યાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા. જ્યાના દીલ પર પહેલી વાર વજ્રપ્રહાર થયો. માતાની હુંકારી ગોઠ માટે સ્વર્ગને તુચ્છ ગણવાના રસિયા કવિઓના કથન જ્યાને આ પહેલે જુકાં લાગ્યાં. તે જન્મદાતા માતાપિતાને આંગણે પોતાના દુઃખ રોવા આવી હતી. તેને સહાનુભૂતિ, પ્રેમ અને આર્દ્રતાની આશા હતી. પ્રેમને સ્થાને તેને અહિં કઠોરતા મળી અને તે પણ પ્રેમથી છલકાતી માતા તરફથી !

“બા !.....” જ્યા દ્રંક ધરમાં મૂકી માતૃપિતા પાસે જઈ દીન સ્વરે બોલી :

“તું આવી ? મરી કેમ ન ગઇ ? તારા માટીને ત્યાં આવા ધીંગાણાં કરીને અહિં આવતાં તને લાજ ન આવી ?—” મુમિત્રાનો બધાય પ્રેમ જ્યાને જોઇ સૂકાઈ ગયો. જ્યા અક્ષમ્ય અપરાધ કરીને વિના હકકે પિયરમાં આવી હતી એમ તેને લાગ્યું.

કાન્તિલાલે જ્યાના બાંડની બધીય વિગત હર્ષદરાય ઉપર અગાઉથી લખી મોકલી હતી. તેમાં તેણે પોતાને દેવ ચીતર્યો હતો અને જ્યાને ડાકણના અવતાર રૂપ આલેખી હતી. જ્યાને કાઠ સાથે આડો વહેવાર હોવો જોઈએ એવી પરોક્ષ સૂચના કરવાને પણ ‘જ્યાનો પ્રભુ’ ચૂક્યો નહોતો. ગઈ રાતના બનાવની તેણે હર્ષદરાયને તારથી ખબર આપી હતી. આ સમાચારે હર્ષદરાયને ગંભીર બનાવ્યો હતો. અને મુમિત્રા તે સાંભળી લાલપીળી થઇ ગઈ હતી.

“માથાપને ઘેર આવતાં દીકરીને લાજ શાની ? બા ! તે મને આવા પિશાચને પરણાવી તેના કરતાં ચાર પૈસાનું ઝેર કેમ પાઈ ન દીધું ?” જ્યા આંસુ સારતી બોલી : “બાપુજી ! હું કસમ ખાઈને કહું છું કે મારો વાંક નથી. મારો જે કંઈ દોષ હોય તો તે એ કે મેં કાન્તિલાલને મારું દીલ ન મળે ત્યાં સુધી મારા પતિ તરિકે સ્વીકારવાની ના પાડી—”

“અરે ! રાંડ ! કાળમુખી ! તું ડહાપણ કેની આગળ ડહોળે છે ? એ તારો ઘણી છે કે કાણુ ? તું એનો હુકમ તોડનારી કાણુ ? ચાર માણસની વચ્ચે જોડેચોક તારો જમણો હાથ પકડીને એ તને લઈ ગયો હતો. સમજી !—”

“હા. સમજી !—” જ્યાનો સ્વર તીવ્ર થયો : “ચાર માણસની વચ્ચે મારી મરજી વિરુદ્ધ એ મને ઉપાડી ગયો હતો અને એ રાક્ષસી બલાત્કારને ‘લગ્ન’ મઠ્ઠાને તમે મલકાયાં હતાં. તમારા એ પિશાચી લગ્નને હું ગુલામી વેપાર કહું છું. બાપુજી ! સાંભળો ! તમે મારી નાખશો તો મારો કાઠ મારો નથી ! હિંદુ સમાજમાં જન્મી છું એટલે મારે કપાળે રોવાનું તો લખ્યું જ છે;

પણ હું મારી બીજી બહેનોની પેઠે પશુજીવનમાં સંતોષ માનવાની નથી. તમારે મને આમ જ ગમે ત્યાં ફેંકી દેવી હતી તો મને બાણાવી શા માટે ? મારી બાવનાઓને તમે વિકસાવી તો હવે તે પર નિર્દય થા શા માટે કરો છો ? મારી નિર્દોષ લલિબહેનને હું દવા આપાવવા નર્સને ત્યાં લઈ ગઈ તેમાં ક્યો ધર્મ રસાતળમાં પહોંચી ગયો ? કાન્તિલાલે ને તેની નિર્દય માએ મારા પર કેવાં ઝાડ ઉગાડ્યાં છે તે તમે જાણો છો ? જુઓ, હજુ મારા બરડા પર લાકડીના મારની નિશાની છે—” કહી જયાએ હુર્ષદરાયને કાન્તિલાલે આપેલા ‘સ્વર્ગિય ઉપહાર’ ના દર્શન કરાવ્યાં. પતિનો માર પતિવ્રતાની છાતી પર-પતિની લાત એટલે પ્રભુના ધરની અમૂલ્ય ભેટ-એ ગુલામગીરીના મંત્રો જયા નહોતી માનતી.

“હશે, બહેન ! તારા નસિબમાં આવું લખ્યું હશે તેમાં હું શું કરું ? જા-ખાઈ લે. આખા દિવસની જૂખી હશે-એને ખવડાવ-” છેલ્લા શબ્દો હુર્ષદરાયે સુમિત્રાને કહ્યા. પિતાના સ્વરમાં રહેલી કામળતાએ જયાના દીલમાં કંઈક આશા પ્રકટાવી. પણ તેની મા પ્રાચીન સતીત્વના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાને જીવતી જગતી બેઠી હતી.

“જે ધણીની ઉપરવટ થઇને ચાલી આવી તે આખો દહાડો માંખ્યા વિના રહી હશે ? તમે પણ કેવી વાત કરો છો ? અરે ! એ તો સ્ટેશને સ્ટેશને હોજરું ભરતી આવી હશે !-”

“તારા હીરા જેવા જમાઇએ મને કુબેરની દૌલત સાથે ખંધાવી છેને એટલે હું ખાતી ખાતી જ આવું તો !-” જયાએ વાગ્યાણ ફેંક્યું.

“જુઓ તો ખરા ! એતી જીલને કાંટા વાગે છે ? મારી સામે આવું બોલે છે તો ત્યાં કાણ એની મા એવા બોલ સાંખી રહે ? જીવકારખા જેવી બોળી વૈજલ્ય બાઈ, મરતાને મર ન કહે; પણ આ રાંડે જાણી જોઇને હોળી સળગાવી હશે. અહિંયાં કયા તારા માટીને ત્યાં મરવાની છે ?-”

“ઓહ ! મારે માથે પાંડવ જેવો પતિ છે...” જ્યાનો સ્વર ગૌરવશીલ થયો: “તારા વહેંતીઆ જમાઈની મને પરવા નથી, સમજ ! બાપુજીને દયા આવે તો મને રાખે—નહિ રાખે તો દુનિયા અફાટ પડી છે—”

“સાંભળો ! હું પહેલાથી જ કહેતી’તી કે દીકરીની જાતને બહુ ના ચઢાવો રે ! ના ચઢાવો. પણ તમારે દીકરીને બારીસ્ટર બનાવવી હતી ! લો હવે આ બારીસ્ટરને સાંભળો ! નાતજાતમાં કેવી વાતો થાય છે તે જાણો છો ? બધાને તમારી દીકરીની નામનાની ખબર છે. તમારે શું છે ? તમે તો આખો દહાડો ઓફીસમાં બેસી રહો. પણ માફ તો લોકોની વાત સાંભળી કાળજી કારાઈ જાય છે—”

“લોકોને મારી સાથે શું લાગે વળગે ?—” જ્યાએ પૂછ્યું.

“તું તો તરી પાર ઉતરી ગઈ ને ! એટલે લોકોને તારી સાથે કંઈ લાગે વળગે નહિ ! જો મોટી ! આટલી અમથી દીકરીની કંઈ જાણ ચાલેજ ! આવી કાતર જેવી લુલી હોય તો પારકે ઘેર ક્યાંથી સમાજ થાય ?—”

“નહિ થાય તો મને પારકે ઘેર નાખી શા માટે ?—”

“ત્યારે શું આવી ગોધા જેવી છોકરી ઘરમાં રાખી મેલું ? રાંડ અભાગણી ! તને શું ઓછું પડ્યું ? કાન્તિલાલ જેવો વર ને ઘર ક્યાં મળવાનાં હતાં ? તારે ક્યા નવલખીનું ઘર માંડવું છે ?—” મુમિત્રાએ અર્ધાંદા મૂકી દીધી. જ્યાના વદન પર કોધની રતાશ છવાઈ.

“જો બા ! હું કેાનું ઘર માંડીશ ને કેાનું નહિ તે તારે નક્કી કરવાનું નથી. તેં મારી મરજી વિરૂદ્ધ કાન્તિલાલનું ઘર માંડ્યું ! જા, જાને પૂછી આવ કે એ ઘર માંડવામાં કેવી લહેજત છે !—”

“જ્યા ! દીકરી !—” હર્ષદરાય ગંભીર સ્વરે બોલ્યા: “તું શાંત નહિ થાય ?—”

“તમે બાને વારતા નથી, બાપુજી !—”

“ એને શું કહું ? એ અચાન છે. ”

“ હું અચાન ને તમે બધા બણીને પાટલે બેઠેલા ! અરે તમારા જેવા સુધરેલાઓએ જ બધું નખખોદ વાળ્યું છે. કાલને કાલ એને પાછી મોકલી દો. જીવાન દીકરીને આપણે ત્યાં રાખશે તો દુનિયા શું કહેશે ? ”

“ દુનિયા જે કહેવાની હશે તે કહેશે. પણ હું તો કહીશ કે આજે હિંદુસ્થાનમાં એવાં હિંદુ માબાપો છે કે જે પોતાની નિર્દોષ ગાય જેવી દીકરીને કસાઇને સોંપી દેવામાં ધર્મ સમજે છે. હું પોકાર મારીને દુનિયાને જણાવીશ કે હિંદુ સ્ત્રીઓ પોતાની સગી દીકરીઓ પર આવો રાક્ષસી જૂલમ ગુજરવામાં ભાગ લે છે ને હિંદુસ્થાનના નામદ પુરૂષો આ જૂલમ ઉઘાડી આંખે જોયા કરે છે !—”

“ જયા ! તું બહુ બોલે છે. માતાપિતા પ્રત્યેની ફરજ પણ તું ભૂલી ગઈ ? ”

“ નહિ, પિતાજી ! હું ફરજ ભૂલી નથી. પણ તમે જુલમ છો. તમે મારી સગાઇ નક્કી કરી ત્યારે મેં ના નહોતી પાડી ? તમે લમને નામે ફારસ બજવું અને આખી અમદાવાદની વણિક ન્યાત મિષ્ટાન્ન ખાઈ ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. પણ તમે એક આશાભરી જીંદગીની કેવી ધુળધાણી કરી છે તેનું તમને ભાન છે ? તમને પુરૂષોને તમારા ધાંધલીઆ જીવનમાં ભાવનાના ખૂનથી બહુ નહિ લાગી આવતું હોય; પણ અમને એક વાર ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ગયા પછી ગળડી પડતાં કેવું દુઃખ થાય છે તે તમે નહિ સમજો ! મેં કેવા કેવા મનોરથો ધડેલા, કેવી કેવી આશાઓ બાંધેલી. એ સર્વ મનોરથો, એ સર્વ આશાઓ ધુળમાં મળી ગયાં. આજે હું એક ફૂર માલીકની દાસી થઈ ગઈ છું. એ માલીકના ફૂર આવાસમાંથી હું ચાલી આવી તે માટે હિંદુસમાજ મારા પડછાયાથી પણ અપવિત્ર ગણે; મારા માતાપિતા મને આશરો નહિ આપે; કાઠી ને કૂત-

રાને બચાવવા માટે તરફદી મરતા હિંદુઓ અને મરતી બોધ 'પતિની આજ્ઞાનું ઉક્ષંબન કરનારના આવા જ હાલ થાય' એમ કહેશે: અને આવી રીતે છંદાઈ જતી કુસુમકલિઓની ખાખ પર હિંદુસમાજ ખડી રહેવા માગે છે ! શું સુંદર સમાજવ્યવસ્થા છે ! કોઈ સેતાને આ સમાજના પોલાદી ચોકાં ગોઠવ્યાં હશે. આવા લોખંડી કાયદા બે કોઈ પ્રભુએ ધડયા હોય તો તે પ્રભુ ને સેતાન મારે મન સરખા જ છે..." જ્યાનાં નયનોમાંથી આગના તનખા ખર્યા. તેના સુંદર વદન પર ક્રોધની રક્તમા છવાવાથી તે વધુ મોહક બન્યું. તેની ઉમતી જીંદગીપર ચતા આઘાતોથી તે વીફરી હતી. હર્ષદરાયને છોકરી ઉદ્ધત જણાઈ. મુમિત્રાને તો તે વહી ગયલી-વંદી ગયલી-લાગી. જ્યા જેવા પવિત્ર આત્મામાં દોષ બેનારી 'સતીઓ' ને તેની દિવ્ય ભૂમિકાપર જતાં બીજા હજારો જન્મે લેવા પડશે !

"તમે સુખ કેમ બેઠા છો ? આ શાહજાદી બોલે છે તે સાંભળો છો ? હમણાં કોણ જાણે એ શું લવી ગઈ ? રાંડ ! ઇશ્વરને પણ મ્મમ્મ દે છે..."

"તું સમજ્યા વિના આગમાં લી ના રેડ-" હર્ષદરાય જરા ચીડાયા.

"મુઠ રાંડ હું ! મારે નસિબે જશ લખાયો જ નથી. સાચું કહીએ છીએ ત્યારે દુઃખ લાગે છે ! પડોને બન્ને બાપ દીકરી મોટા ખાડામાં ! મારું શું બય છે ? દુનિયામાં નાક કપાઈ જશે ત્યારે મારા બોલ યાદ આવશે..."

"જ્યા ! બ દીકરી, આપણે આ વાતનો પછી વિચાર કરશું...તું આર્ષ લે..."

બબરૂતી ફફડતી મુમિત્રા રસોડામાં ગઈ. હિંદુ લલના ગાયને બહાલથી ખવડાવે, કૂતરાને બોલાવીને રોટલો નાખે; પણ જ્યાના નસિબમાં એ રીતે પણ કટકો રોટલો ખાવાનું લખ્યું નહોતું. કોઈ

હતભાગી ગુલામ તરફ ધિઃક્રારથી કકડો ફેંકવામાં આવે તેમ જ્યાનું ભાણું પીરસાયું. જ્યા એ કાળીઆ પણુ ન ભરી શકી. માતાની નિષ્કૃતતા જોઈ તેનું હૃદય બળી ગયું. તેની મોહક આંખો દડદડ આંસુ રેડી રહી. મુમિત્રાને કંઈ ન લાગ્યું. તેની નજરે જ્યા ભયંકરમાં ભયંકર ગુનેહગાર જણાઈ. એ પાપીણીને સજા કરવાને મુમિત્રા તલપી રહી હતી. જ્યા દુઃખી દીલે કંઈ ખાઈ ન શકી. મુમિત્રાએ તેનો ઉલટો જ અર્થ કર્યો.

“ રાંડ ! આંખું નહોતું તો ખાતી કેમ નથી ?—”

“ બહુ થયું. બા ! હવે હદ થઈ...” કહી જ્યા રડતી રડતી ભાણુપરથી ઉઠી ગઈ.

“ આટલો બધો નખરો હતો તો કેાઈ રાજાને ત્યાં જનમવું હતું...” જ્યાની માતાએ પડતીને પાડું માર્યું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

બલાતકાર.

વેળીઆ ગુલામને ટુકડો નાખે તેમ જ્યાને ખવડાવી
 સુમિત્રા સુધ ગઇ. જ્યા પછુ બેઠાયલા દીલે પોતાના
 ઓરડામાં ગઇ. એકલી પડતાં જ બાળાની સઘળી હિમ્મત ચાલી
 ગઇ. ગઇ રાતે તે કાન્તિલાલની પાશવતા સામે ઝુઝી હતી. પિતાને
 ત્યાં આવતાં વાર તેની માના શબ્દબાણોએ તેના કેમળ હૃદયને
 વીધીને ચાળણી જેવું કરી નાખ્યું. તે ઉશીકા પર મ્હો નાખી કુંસકે કુંસકે
 રડવા લાગી. થોડીક વારમાં તેના દીલનો બાર થોડાક ઓછો થયો.

“ઓ પ્રભુ ! તેં કેવી સૃષ્ટિ રચી છે ? માનવજાતિ આટલી
 બધી નિષ્ઠૂર ? પોતાના બાળક કરતાં એક જંગલી રિવાજની મહત્તા
 વધારે ?... સમજ નથી પડતી કે હિંદુસમાજ આવા લોખંડી કાય-
 દાથી કઇ જાતની સિદ્ધિ મેળવવા માગે છે ?...” જ્યા મનમાં બબડી.
 પુનઃ તે વિચારમાં પડી. તેણે પોતાના વર્તન પર વિચાર કર્યો. મેં
 શું બૂલ કરી ? કાન્તિલાલને ન સ્વીકારું તેમાં મારો દોષ છે ? લલિ-
 તોને આરામ આપવામાં પાપ છે ? મારા આત્માનો અવાજ સર્વ
 સમક્ષ રજુ કરવો એ ગુન્હો છે ? આવા સવાસો તેણે તેના મગજને
 પૂછ્યા.

“ નહિ...” તે પુનઃ બબડી : “ મારો કંઈજ વાંક નથી. આ
 સમાજના પાયાજ સડેલા છે. પ્રત્યેક હિંદુ પર સેતાનની છાયા ફરી
 વળી છે. અમને લણાવે, ગણાવે, અમારી ભાવનાઓનો વિકાસ થવા
 દે ને પછી ગમે તેવા વહેંતીયા સાથે અમારા જીવનની સાંકળ જોડી
 દે—એ શું ન્યાય છે ? મારા માતપિતાને હવે વસયું લાગે છે તેમાં હું
 શું કરું ? મેં લગ્ન વખતે જ ના ન્હોતી પાડી ?...” તે થોડીકવાર મૌન રહી.

પુનઃ જ્યાના વિચારોનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો : “ હું ધાર-
 તીતી કે નવયુગની અસર જીવાનો પર થઇ હશે; પછુ કાન્તિલાલે

મને ઉલટોળ અનુભવ કરાવ્યો. તે મનુષ્યજ નથી—સા'વ પશુ છે. એવા પશુને પ્રભુ ગણવાની મને આશા કરનાર સમાજનું સત્યાનાશ જન્મે ! આહ ! હિંદુઓ ! તમે પશુ કેવાં પોલાદી ચોકઠાં ગોઠવી રાખ્યાં છે. એ પોલાદી પાયાપર આર્યસંસ્કૃતિ તમારે ટકાવી રાખવી છે. દીલ વિનાના લમ પર જે આર્યસંસ્કૃતિ ટકવાની હોય તો તે આ પહે લલે નષ્ટ થતી ! જે કોઈ મનુ મારે માથે કાન્તિલાલનું પ્રભુત્વ ફેંકતો હોય તો એ મનુ મને નથી જોઈતો...હવે શું છે ? પાસા તો નાખી ચૂકા છું. બાજુ હારૂં યા જીતું તેની મને પરવા નથી. બહુ થશે તો મોત આવશે ! મોત વહેલું મોડું આવવાનું તો છેજ. શા માટે હું મારા આત્માનો પોકાર ગળવતી જ ન મરૂં ? કાન્તિલાલને હું વશ થઈ જાઉં તો એ મારો ગુલામ થઈ જાય. પછી હું ગમે તેમ મ્હાલું તોય મને કંઈ ન કહે. પશુ મારે એવો દમ્બ નથી કરવો. મારે સમાજને બતાવવું છે કે તેનાં પોલાદી ચોકઠાંની જ્યાને બીક નથી..." જ્યાની હિંમત પાછી આવી. સમાજના અત્યાચારો સામે ઝૂઝવાનો નિશ્ચય હવે પ્રખર થઈ ગયો. આખા દિવસના થાકથી કંટાળેલી હોવા છતાં જ્યાને જલદી ઊંઘ ન આવી. લગભગ કલાકિક તેણે વિચારમાં પસાર કરી નાખ્યો. પ્રત્યેક પહે તેને ગેબી નાદ સંભળાતો કે તે જે કરી રહી છે તે પ્રભુને પ્રિય છે. તે સ્ત્રીનું સાચું ગૌરવ સિદ્ધ કરવા માગતી હતી. સ્ત્રીની લાચાર ગુલામ-ગીરી ફના કરી નાખવાને તે હોમાઈ જવાને તૈયાર હતી. એક અબળા સામે હિંદુસમાજ કેવા કેવા રાક્ષસી જૂલમો ગુળરી શકે છે તે દુનિયાને બતાવવાને તે કટિબદ્ધ થઈ હતી.

આ વખતે ધડિયાળમાં બારના ટકોરા થયા. મધરાત થઈ. રાત્રી બચંકર સણસણાટ કરી રહી હતી. મહોક્ષામાં મ્યુનિસિપાલીટીનું ફાનસ ટમટમી રહ્યું હતું. જ્યાની આંખ સહેજ ભારી થઈ. નિદ્રા-દેવી તેની પાસે હળવે પગે આવતી જણાઈ. એવામાં રાત્રીની મિરવતા ૪ એક બચંકર-કરૂણ ચીસે બેદી નાખી. જ્યા સફાળી બેઠી થઈ.

“ઓ મા રે !...” બીજી ચીચીઆરી સંભળાઇ. ચીસ પાડનારનાં ફૂંસકા પશુ જ્યાં સાંભળી શકી. તેણે બારી ખોલી નાખી. બાજુના મકાનમાંથી—સામેથી જ ત્રીજી ચીસ સંભળાઇ. જ્યાં કંઈક સમજી. તેની આંખમાંથી વીજળી ખરી. જો તેનું ચાલતું હોત તો તેજ પહે તે જીલમગારને સૂળીએ ચઢાવી દેત !

“ઓ ! તમને પગે લાગ્યું ! મને છોડો—” રડતાં રડતાં બોલાયલા આ કંઈક શબ્દો જ્યાંને કાને અચડાયા. તેની શંકા મટી ગઈ. તેની ખાત્રી થઈ ગઈ કે તેની પાડોશમાં રહેતા કોઈ પશુની જીવાનીમાં પૂર આવ્યું છે !

“ઓ ! પ્રભુ ! આ વખતે હું શું કરું ? હું શી રીતે આ લાચાર હરણીને બચાવી લઉં ? એનો પ્રભુ આજે એનું ખૂન કરશે...” જ્યાં બંબડી. એજ પહે બીજી ચીસ પડી.

રાત્રીની શાંતિ હજારો વર્ષથી હિંદુસ્થાનમાં આવી કંઈક ચીસોથી ભેદાતી રહી છે; પશુ એ કારમી ચીસો સાંભળી હિંદુઓનાં કાળજી કદિ કંઈમાં નથી. દૈત્યોને કંપાવનારી આવી ચીસો વંશવૃદ્ધિ માટે હિંદુઓ આર્નદથી સાંભળે છે. જમાના થયાં બારબાર તેરતેર વર્ષની બાળાઓ પર રાક્ષસી બલાત્કારો થતા આવ્યા છે. પશુ આદિ સંસ્કૃતિના વારસો હજી તેમાં ધર્મ માની રહ્યા છે.

“ઓ પ્રભુ ! મને કંઈ રસ્તો બતાવ ! આ બદમાશ બિચારી નાનીને મારી નાંખવાનો.” જ્યાંએ લાચારીથી આકાશ તરફ નઝર ફેંકી. એજ પહે સામા ધરના ઓરડાના બારણા પર કોઈની પ્રચંડ લાત પડી.

“ખોલો...” ક્રોધથી ધગધગતો સ્વર સંભળાયો. ક્રોધ અને કંઈકથી વાતાવરણ કુખ્ધ થઇ ગયું. જ્યાં ફાટી આંખે જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ સ્તબ્ધ ઉભી રહી.

“કોણ છે ?” ઓરડામાંથી કોઈ બોલ્યું.

“હું ઇંદુ! ખોલો જલદી...” ખોલનારાનો અવાજ સત્તાશીલ હતો. મારણું ખુલ્યું.

“તમને શરમ નથી આવતી આવો રાક્ષસી જૂલમ ગુજરતાં?...” ઇંદુનો દમમદાર અવાજ સંભળાયો.

આ વખતે જ્યાની સામેની બારી ખોલી એક તેર વર્ષની બાળા અસ્તવ્યસ્ત દશામાં બારી આગળ આવી ઉભી રહી. તે ત્રાસી ગઇ હતી-કંપી રહી હતી. તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ પડતાં હતાં. ફરિયાદ કરવાનું તેને માટે સ્થાન નહોતું. ઇંદુકુમાર ઝોરડામાં આવતાં તે બારી પાસે રડતી રડતી નીચું જોઇ ઉભી રહી. જ્યા એ કામળ કલિને જોતાંજ દાઝી ગઇ. કેવી સુકુમાર ! કેવી ગરીબ ! કેટલી સુંદર ! આ મોહક કલિને તેનો ‘આ અને પેલી દુનિયા’નો ઉદ્ધારક નિર્દયતાથી, પોતાની ક્ષણિક વાસનાને ખાતર છુદી નાખતો હતો. બાળાની કારમી ચીચીઆરીઓની તેણે પરવા કરી નહોતી. બાળા મરી જત તો પણ તેને સુરજની સાખ્યે ખેંચી લાવેલો રાક્ષસ છોડવાનો નહોતો.

“ભોગીલાલ !...” ઇંદુકુમાર કઠોર સ્વરે બોલ્યો:

“તમને હમણાંને હમણાં હું પોલિસને હવાલે કરું છું...”

ભોગીલાલ કંઈ સમજ્યો નહિ. ઇંદુકુમાર તેનાજ ધરનો ભાકુત હતો. ભોગીલાલ નહોતો જાણતો કે તેની દાસીને મારી નાખવામાં કંઈ પાપ છે !*

* હિંદુસ્થાનમાં કાયદાએ સંમતી વય (age of consent) એટલે સ્ત્રીને સંસારમાં પડવા લાયક ઉમ્મરની હદ ૧૨ વર્ષની ઠરાવેલી છે. બાર વર્ષની તથા તેથી મોટી એટલે તેર ચૌદ વર્ષની પત્ની પર બલાત્કાર ગુજરનાર પતિના કૃત્યને બલાત્કાર (Rape) સમાન ગણી રાકાતું નથી. જો સ્ત્રીના શરીરને ઈજા થાય તો કાયદો જવાબ માગી શકે છે: પણ આપણી સમાજના રિવાજો અને નાદાન બાળાઓની શરમાળ તથા લાચાર હાલતને લીધે શરીરને ઈજા કરનારા બલાત્કારો પણ જહોરમાં આવતા નથી. સંમતિવય ૧૨

“ ઈંદુભાઈ! વધુ લપનછપન ના કરો. તમે કહેવા શું માગો છો?”

“હું એમ કહેવા માગું છું કે તમારી નાદાન પત્ની પર જૂલમ ગુજારવા માટે તમે ગુન્હેગાર છો-”

“ એમ ! ને તમે મને સજા કરનારા ! સીધા સીધા રસ્તો માપો; નહિ તો કાંઈ સાંભળી જશો ! એ મારી ઐરી છે. હું એને ગમે તે કંઈ તે સાથે તમને કંઈ લેવા દેવા નથી-”

“ મને લેવા દેવા છે તેથી તો તમારા બારણા ચઘદી નાખ્યાં, સમજ્યાને ! હું એકજ વાત કહેવા માગું છું. જો હું ફરીથી આજના જેવી ચીસ સાંભળીશ તો તમને જૂ પીતા કરી નાખીશ. ”

ઈંદુ આ શબ્દો એવા દમામથી બોલ્યો કે લોગીલાલ અવાક થઈ ગયો. તેની નાદાન પત્નીએ ઈંદુને છૂપી આશિષથી વધાવી લીધો. જ્યા આ યુવાન તરફ માનથી જોઈ રહી.

“ નાની ! મારી પાસે આવવું છે ?-” જ્યાએ લોગીલાલની પત્નીને કહ્યું. ઈંદુનું લક્ષ જ્યા તરફ ગયું. તે સ્તબ્ધ થઈ જવાને જોઈ રહ્યો. એક હિંદુ બાળા પણ આવા જુલમ તરફ ધિરકાર વરસાવતી સામે ઉભી છે તે જોઈ તેને શેર લોહી ચઢ્યું. તેને તેનું સાહસ સફળ થયલું જણાયું.

જ્યાના બહાલભર્યા નિમંત્રણનો નાનીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“ લોગીલાલ ! નાની ખૂબેન ત્રાસી ગયાં છે. એમને આજની રાત જ્યાખૂબેનને ત્યાં મોકલો...”

“ ઠીક...જા-” લોગીલાલથી બોલાઈ ગયું અને બીજા બોલની રાહ જોયા વિના નાની જ્યાને ત્યાં ચાલી ગઈ. પાપીઓનાં હૃદય

વર્ષ પછી વધારી ૧૪ વર્ષનું કરાવનારા કાયદાનો ખરડો લેજસલેટીવ એસેમ્બલીમાં બકી સોદનલાલે થોડા વખત પર રજુ કર્યો હતો; પણ “ આપણા પ્રતિનિધિઓએ” એ બીલ બહુમતિએ ઉડાવી દીધું હતું. સનાતન ધર્મના કિશ્કાની આંટો પહોર ચોકી કરનાર એક શંકરાચાર્યે પણ આ બીલ સામે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો !

હમેશાં નિર્બળ રહે છે. ભોગીલાલે ઈંદુના શબ્દને કાયદા જેટલું માન આપ્યું તેનું એક માત્ર કારણ એ હતું કે આવા માણસો હીચકરા જ હોય છે.

“ તમે જો તમારું બહું ચાહતા હો તો આવી પાશવતા ફરીથી ના બતાવતા...” કહી ઈન્દુ ત્યાંથી ચાલી ગયો. જ્યાં આ જીવાન તરફ માનભરી દૃષ્ટિએ જોઈ રહી. તેને તેના વર્તનથી સંતોષ ઉપજ્યો. ઈન્દુ અદૃશ્ય થતાં તે બારી પાસેથી ખસી ગઈ.

ભોગીલાલની નાદાન પત્ની નાની દોડતી દોડતી તેના ‘ સ્વર્ગિય આવાસ ’ માંથી બહાર નીકળી આવી. જ્યાંના ઘર આગળ આવી તેણે કમાડ ઠોક્યાં. જ્યાં તરતજ બારણું ઉઘાડવા નીચે ગઈ. આ અવાજથી સુમિત્રા જાગી.

“ કણુ છે ? ”

“ કોઈ નહિ. ” જ્યાં બોલી.

“ હમણું બારણું કેમ ઉઘાડે છે ? ”

“ કામ છે. ” કહી જ્યાંએ નાનીને અંદર લીધી. જીલમથી ત્રાસી ગયેલી બાળા જ્યાંને વળગી પડી. જ્યાંએ તેને બહાલથી છાતી સરસી આંધી દીધી. તેની છાતી ધડકી રહી હતી. તેની આંખો રડી રડીને થાકી ગઈ હતી.

“ ઓ જ્યાંબહેન ! હું શું કરું ?...” તે કંઈક સ્વરે બોલી.

“ તું ગભરા ના મીઠી ! હવે કંઈ ભય નથી. તને કેટલાં વરસ થયાં ? ”

“ તેર ચૌદ થયાં હશે ! ”

જ્યાંનું માથું ભમી ગયું. આવી સુકુમાર કન્યાનું ખૂન થઈ જાય; છતાં કાયદો ખૂનીને પૂછી શકે નહિ, સમાજ ખૂની પાસે જવાબ ન માગે અને રાત્રીની શાંતિ આવી કંઈક કીકીઆરીથી બેઠાવી ચાલુજ રહે ! એ સ્થિતિજ જ્યાંને અસહ્ય થઈ પડી. કમાડ બંધ કરી તે નાનીને લઈ મેડે જવા લાગી.

સુમિત્રાએ જ્યાં અને નાનીની વાતચીત સાંભળી. તેને લાગ્યું કે જ્યાંએ કંઈ નવુંજ તુત ઢિલું કર્યું છે. તે પધારીમાં બેઠી થઇ બરાડી:

“જ્યા ! આ કોણ છે ?”

“નાનીબહેન !...”

“એનું આટલી રાતે અહિં શું કામ છે ?”

“અહિં આવ-કહું—”

સુમિત્રા જ્યા પાસે ગઇ. નાની હલુય ચરચર ધ્રુજતી હતી.

“જો બા ! આ બિચારીની દશા જો !—”

“એને શું થયું ?”

“એનો પતિ એને મારી નાખતો હતો.”

“કેમ ?”

“કેમકે તે ચાર માણસની વચ્ચે એનો જમણો હાથ પકડી એને લઈ આવ્યો છે—” તેનો સ્વર પાછો ખાટો થઇ ગયો.

“સીધી વાત કરની !—”

જ્યાએ બધી વાત કહી. સુમિત્રા આ વખતે નાનીનો પક્ષ લેશે એવી તેને આશા હતી. પણ તેની આશા ફળી નહિ.

“એનો ઘણી છે ને એ છે ! તારે વચમાં પડવાની શી જરૂર ?...”

“આ બિચારી મરી જાય તો !”

“એમ મરી જતી હશે. એ તો સંસાર છે. મોકલી દે એને...”

“નહિ. એ કેવી ધુજી રહી છે તે તો જો. બા ! તને કંઈજ દયા નથી આવતી ?”

“હવે હું તને શું કહું ? તારે દુનિયામાં રહેવું છે કે પાવૈયાની પેઠે ગમે તેમ નાચવું છે ?”

“બા ! બા ! તારૂં હૃદય આટલું બધું કૂર કોણે કર્યું ? આ નાદાન બાળકીની તને જરા દયા નથી આવતી ? બા ! એ બિચારી આજની રાત મારી પાસે સૂઇ રહે તેમાં તારૂં શું જવાનું છે ?”

“ઓ મા ! આ દોકરીને કેમ પહોંચાણે—” સુમિત્રા હારી. ઠસામાં ને ઠસામાં તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ ને જ્યાંએ પારકા ઘરમાં લગાડેલી આગની હુર્પદરાયને વાત કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઐરક પાલમિંટ.

જાણું વાયું. માંડવીની પોળ જગી ને દુનિયાનો કાલા-
હલ શરૂ થઈ ગયો. ગઈ રાતે બનેલા શરમભર્યા બનાવની ઇન્દુલાલે
કાઢને વાત કરી નહોતી પણ મુમિત્રાએ એ વાત વાયરલેસ કરતાં
પણ વધુ ઝડપથી ફેલાવવાનું બીકું ઝડપ્યું. સ્થવારના પહોરમાંજ
તેણે નાનીને ધમકાવીને તેને ઘેર મોકલી દીધી ને જ્યાંને કટકે કટકે ૪
ગાળ દેવા માંડી. ઇન્દુલાલ પણ લ્હાણુમાં આવ્યો. સુરજની સાખ્યે
ને બાલણુને વચને ભોગીલાલ દાસી ખરીદી લાવ્યો હતો. તેને
જોઈએ તો તે નાનીને તારે અથવા મારે-સુખી કરે યા દુઃખી કરે-
જીવવા દે અથવા જમને હવાલે કરી દે તેમાં ઇન્દુલાલ વચ્ચે બોલ-
નાર કોણ ? અરધી રાતે પારકી પીડા બહારવાની-પારકા ઘરમાં
હોળી સળગાવવાની તેને શી પડી છે ? મુઆએ કોઈ કારણસર
ભોગીલાલ પર વેર લીધું હશે એવો આરોપ મૂકતાં પણ મુમિ-
ત્રાની જીભ અચકી નહિ. મુમિત્રાએ એક પછી એક પોળની સ્ત્રીઓ
બેગી કરવા માંડી, બધી સ્ત્રીઓ સમક્ષ ઇન્દુલાલના અક્ષમ્ય અપરા-
ધની કથા તેણે રસ લઈ લઈને કહી. દુર્ભાગ્યવશાત્ કોઈ પણ સ્ત્રીને
ઇન્દુલાલ ‘ સારો માણસ ’ લાગ્યો નહિ. એકલી જ્યાં ઇન્દુલાલના
પક્ષમાં હતી, ઐરાંઓની કાતિલ જીભથી નાની પણ ન બચી.

“ ને રાંડ એની ઐરી પણ કેવી છે : આવડી મોટી ગધેડી
થઈ તોય ચીસ લાગી પાડી મરી ? મારી કીકીની અધરણી આવી
ત્યારે તે તો નાનીથી પણ નાની હતી ! ”—એક બાઈએ તેની કીકી
અધરણી લાવવામાં કેટલી પરાક્રમી છે તેનું વર્ણન કરી કહ્યું.

“ હમણું તમારી કીકીને કેટલાં બચ્ચાં છે ! ” જ્યાંએ પૂછ્યું.

“ મારી કીકીને હજી વરસ તો વીસ ને બે થયાં છે; પણ શ્રી-

નાથજી આવાની મહેરથી તેને પાંચ બચ્ચાં છે..." કીકીની મા મલકાઇને બોલી.

" તે બધાંને પૂરાં કપડાં પહેરવાનાં મળે છે કે ? " જ્યાએ બીજો સવાલ પૂછ્યો.

" ત્યારે નહિ મળતાં હોય ? કીકીને કણુ ને હાથીને મણુ આપનારો હજાર હાથનો ધણી બેઠો છે—" મુમિત્રા બોલી.

" તો પછી કીકીનાં બચ્ચાં ફાટેલે વસ્ત્રે કેમ ફરે છે ? "

" તારા જેવા સોદાગર નથી તેથી ! ઘરડે માબાપે ને ફાટેલે વસ્ત્રે લાજ શાની ?—"

" પૌષ્ટિક ખોરાક વિના તેમના હાડકાંની એકેએક પાંસળા ગણાય છે તે તેં જોયું છે બા ? "

" હશે. એકવડા બાંધાનાં બચ્ચાં એવાંજ હોય !—"

" એમ કે ?..." કહી જ્યા હસી.

" મારા જમાઇને જે મળે તે પ્રમાણે આબરૂ દરકારથી ગરીબ સંસાર નીલાવે છે. મારી કીકી જેવી ઘરરખુ બાઇડીઓ આ જમાનામાં મળવી મુશ્કેલ છે, બહેન !"—કીકીની માએ કીકીના હાપ-થળની સ્તુતિ કરી.

" તમારી કીકી આ જમાનાની નથી તો ક્યા જમાનાની છે ? તમે કહ્યું કે તેને બાવીસ વર્ષ થયાં ! હજુ કેટલુંક જીવશે ? તેની કમ્મર તો વાંકી વળી ગઇ છે, ડામાં બેસી ગયાં છે, આંખ ભૂંડી ઉતરી ગઇ છે ને વાળ સફેદ થવા આવ્યા છે. આવતે વર્ષે પારણું બાંધાશે ને ત્યારે એથીય વધુ સારા હાલ થશે ! " જ્યાથી ન સહેવાયું. બાવીસ વર્ષની તરફથી વય હોવા છતાં મોતને કિનારે જઈ પહોંચેલી કીકીને તેણે જોઇ હતી. કીકી પોતે પારણું બાંધવા રાજ નહોતી પણ તેના આલોક ને પરલોકના ધજગરદારને હિંદુસ્થાનની વસ્તી ઘટી જાય તેની મોટી ચિંતા હતી ! તેણે વર્ષે વર્ષે કીકીને એક એક માયકાંકલા

જેવા બાળકની બક્ષીસ આપવી ચાલુ રાખી હતી. ત્રીસ રૂપિયાના પગારમાં પાંચ બાળકો ને પત્નીનું પોષણ કરતાં કીકીના પતિદેવના લોહીનું પાણી ઘર્ષ જતું. બાળકોને પૂરતાં અન્નવસ્ત્ર મળતાં નહોતાં. ઘરની સ્થિતિ તદ્દન કંગાળ હતી. કીકી પૈસા પૈસા માટે ટળવળતી. કોઈ બાળક બીમાર થતાં દવા દારૂના વાખા પડતા. નિર્દોષ બાળકો હાડપિંજર જેવાં નાગાં મહોલાઓમાં રખડીને દહાડો પૂરો કરતાં. પણ તેથી આર્યાવર્તની વસ્તી ઘટવા દેવાય ?

“રાંડ ! તને આટલી બધી જીભ ચલાવવાની શી જરૂર છે ?—” મુમિત્રા ફાટી: “હું તો આ દોકરીથી હારી બહેન ! કાણ જાણું કેવા કાળ ચોખ્ખીઆમાં મારે પેટ પડી છે ! કાલે મધરાતે એ રાંડ નાનીની બહારે ધાધ એ મહોબળીને મારે ઘેર ભઈ આવી. લોગીલાલ જાણ્યો કે અમે જ તેના ઘરમાં રોખંડે જગાડયું હશે !.....”

વાયુ વેગે આ વાત આખી માંડવીની પોળમાં પ્રસરી ગઇ. જીવાન પુરૂષો તે સાંભળી હસતા—કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હસતી; પણ લોગીલાલનો દોષ કોઇના દીલમાં વસતો નહોતો. બધાને ઇન્દુલાલ અને જ્યા જ બદમાસ લાગ્યાં. કાણ જાણું કેમ હતું હિંદુસમાજ આવો રાક્ષસી અત્યાચાર કરનારને પણ નિર્દોષ માની રહી છે ! સમાજને આંખ ને કાન જ નથી ને હોય તો તે બંધ રાખવાના તેણે સદીઓ થયા કસમ લીધા છે !

લોગીલાલે ઉઠતાં વાર ઇન્દુલાલને નોટિસ મોકલી કે તેણે આઠ દહાડામાં મેડો ખાલી કરવો. તેની ‘પહેલી રાત’ની ઇન્દુએ ધૂળધાણી કરી નાખી હતી. એક ભયંકર પાતક કરતો ઇન્દુએ તેને બચાવ્યો હતો તે માટે આજાર માનવાની નહિ પણ તેનાપર વેર લેવાની અને પોતાની પત્ની પરની પોતાની સત્તા બીજા પતિઓ જેટલી જ છે તે સિદ્ધ કરવાની લોગીલાલને તાલાવેલી લાગી હતી. નાની મુમિત્રાની ગાળ ખાઇ ધુજતી ધુજતી પાછી આવી. તેના તરફ રાજેશ્રીએ કરડી આંખે જોઇ તેને સમજાવી દીધું કે તે તેનો માલીક છે, પાત

છે, બહા, વિષ્ણુ ને મહેષ છે ! નાનીના રામ મરી ગયા. તે બિચારી જ્યાં જોટલું ભણી નહોતી તેમ તેનામાં જ્યાં જોટલી શક્તિ પણ નહોતી. બચપણથી તાબેદારીમાં ઉછરી હતી. પતિ એટલે પરમેશ્વર એજ મંત્રો ભણી આવી હતી. પતિ મનુષ્યના રૂપમાં સેતાન થાય ત્યારે પણ તેને પ્રભુ ગણવાની સમાજે તેને આજ્ઞા કરી હતી. એ આજ્ઞાપર મનુસ્મૃતિનો સહી સીકો હોવાથી સદીઓ થયાં હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ તેને તાબે થતી આવી છે. બર દરબારમાં પોતાની સ્ત્રીને જુગારની હોડમાં મૂકનાર શુધિહીરને હિંદુઓ ધર્માત્મા માને, ગર્ભવતી સીતાને વિના વાંકે જંગલમાં હાંકી કાઢનાર રામ-ચંદ્રને આદર્શ પતિ ગણાવે ને અરધી રાતે પૂરા વિશ્વાસથી પડખે સૂતેલી કમયંતીને નિરાધાર તણ જનાર જુગારાજને પૂણ્યશ્લોકની પદવી આપે. પણ સ્ત્રી ! સ્ત્રી પરપુરુષ સાથે નિર્દોષ બાવે હાસ્ય કરે તો તરત જ તે પતિદેવની સેવા માટે નાશાયક થઇ જાય. સ્ત્રીનો ત્યાગ થઇ શકે, છળ થઇ શકે, અર્ધાંગુનાના ભ્રમાત્મક-મોહક ઉપનામ નીચે તેને સોંધી મજુરણુ અને વિષય વાસનાની તૃપ્તિના યંત્ર સમાન ગણી તેના શરીર અને આત્માની અધોગતિ કરી નાખવામાં આવે- એ બધું સ્મૃતિવાદીઓને મંજુર ! આ બધી સેતાની બાજુ ખેલવાની પુરૂષોને છૂટ ! આવી રાક્ષસી ટંકશાળમાં ઘડાયલી સ્ત્રીઓ બીર, રાંક ગુલામ અને નમાલી થઇ જાય તેમાં નવાઈ શી ?

સ્ત્રીઓની વાતો સાંભળી જ્યાં તો ઉભીને ઉભી સળગી ગઈ. પરાધીનતા અને ગરીબીમાંથી હજારો દુર્ગણો પેદા થાય છે તેનું તેને અત્યક્ષ જ્ઞાન થયું. તેની ખાત્રી થઈ કે પુરૂષોની ઝુહાકી અને હિંદની ગરીબીને લીધેજ સ્ત્રીસમાજ તદ્દન નિર્માત્મ્ય થઇ ગઇ છે. તેને ઉજ્જત કરવા માટે પુરૂષોના દોર તોડવાની જરૂર છે. એ દોર તોડવા માટે સામનો કરવાની શક્તિ કેળવવી જોઈશે અને પુરૂષોનો આધાર આપ્યો જતાં ગુજરાન કરવાની તાકાત પણ સ્ત્રીઓએ મેળવી લેવી જોઈશે. આ વિચારોએ જ્યાં મગજમાં ધર કર્યું.

તે કંટાળી-મુઝાઈ. બપોરે બારેક વાગ્યા હતા. એકવાક પાણી કાઢી તે પરવારી ચુકી હતી. નાનીના ધરમાં તેના પરમાત્માએ હજી કંઈ નવાજીની કરી બતાવેલી જણાતી નહોતી. ઇન્દુએ ભોગી-લાલને કંઈ જવાબ આપ્યો નહોતો એટલે જ્યાં ભોગીલાલને ઇન્દુ સાથે થયેલી ખટપટ જણી શકી નહોતી. ધરમાં તો તેને માટે આરામ હતોજ નહિ. તેની માતા ચંડિકા જેવી તેની પાછળ પડી હતી તે સુમિત્રાને પહેાંચી વળવાની હુર્ષદરાયમાં તાકાત નહોતી. જ્યાંને એકલે હાથે સઘળી દિશાના હુમલાઓ સામે ટક્કર ઝીલવાની હતી.

“બા ! હું જરા બહાર જઈ આવું !-” ઇન્દુલાલને મળવાની ઇચ્છા થતાં જ્યાંએ સુમિત્રાને કહ્યું.

“ક્યાં મરવું છે ?” સુમિત્રાએ ગોળો છોડ્યો. જ્યાંને માતા માટે જે વ્હાલ હતું તે હવે સુકાતું જતું હતું. સુમિત્રા નમ્ર, રંક તાબેદાર ગુલામ જેવી હતી. જ્યાંએ ક્રાંતિકાલ સાથે વિમુક્ત જગાડ્યો ત્યારથી તે તેની કટ્ટી શત્રુ ચર્ધ ગઈ હતી. અભણ અને અજ્ઞાન જંગલીઓ જેને ધર્મ માની ભે તેને માટે ગમે તેવો ભોગ આપતાં ને ગમે તેવો જૂલમ ગુજારતાં અટકતા નથી. સુમિત્રા એ જંગલી વર્ગની હતી.

“હું ઇન્દુલાલને મળવા જાઉં છું.”

“ક્યાં જાય છે ?”

“સંભળાતું નથી ? ઇન્દુલાલને મળવા જાઉં છું...” જ્યાં મોટે સ્વરે બોલી.

“રાંડ કરકશા ! નાના મોટાનું તો જરા જ્ઞાન રાખ !...”

“હવે રાખી મૂક્યું. મોટેરા રાક્ષસ થાય ત્યારે નાના પાસેથી માનમર્યાદાની આશા જ રાખવી નકામી.”

“પણ એ વંઠેલને ત્યાં શું બળ્યું છે ?”

“એ વંઠેલ ને પેલો ભોગીલાલ ખાનદાન ! તને પ્રભુએ કોડીની પણ અક્કલ આપી છે કે નહિ ?...” કહી જ્યાં તરત ધરમાંથી બહાર નીકળી. સુમિત્રામાં જો શક્તિ હોત તો તે જ્યાંને ઉભી ને ઉભી ચીરી નાખત.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ધન્ડુલાલ.

ધન્ડુલાલ વીસ એકવીસ વર્ષનેા તરૂણ હતો. તે સમજણો થયો ત્યારથીજ સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિનેા અભ્યાસ કરવાનેા તેને નાદ લાગ્યો હતો. 'જીંદગી એટલે શું ?' એ ગહન પ્રશ્ન લાખો માનવીઓ કદિ પણ પોતાના અંતરાત્માને પૂછતા નથી. ધન્ડુને એ પ્રશ્ન પર ચાલુ વિચાર કરવાની ટેવ હતી. યુગરાત કોલેજમાં તે સિનિયર બી. એ. ના વર્ગમાં બન્યો હતો. શેલી ને મિલ્ટન, કાલિદાસ ને ભવભૂતિ તેના પ્રિય સખા હતા. પ્રતાપ, શિવાજી, કાલોંછલ ને કેન્ટ સાથે રમવાનેા તેને શોખ હતો. હિંદુસમાજની આધુનિક સ્થિતિ જોઇ તેનું હૃદય બળી જતું હતું. માનવ જીવનના વિકાસ માટે અનિવાર્ય જરૂરી સ્વતંત્રતાનેા આ દેશના રિવાજો ડગલે ને પગલે વધ કયા જાય છે તેથીજ અહિંની પ્રજા નિર્વીર્ય થઇ ગઇ છે એવી તેની માન્યતા હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના અમલથી આજ સુધીના અંગ્રેજી અમલનું તે બારીક નિરીક્ષણ કરી ગયો હતો. અંગ્રેજી રાજ્યતંત્રની ખામીઓ તેની નજર બહાર નહોતી. ૧૮૭૮ નો 'આર્મસ એક્ટ' તેની આંખમાં ભાલા જેવો ખૂંચતો હતો. હથિયારબંધીના કાયદાથી પ્રજાની થયેલી કંગાળ દશા પર વિચાર કરવામાં તે કલાકોના કલાક ગાળી નાખતો. અસહ્ય કરોના બોળ નીચે ચગદાયલા ખેડૂતો, પરદેશી સરકારની બેદરકારીથી ૧૫૦ વર્ષ થયા ચાલુ રહેલી ધોર અજ્ઞાનતા, વેડીઆ કારકુન બનાવનારી કોલેજની કેળવણી અને જીવનવસંતકાળમાંથી મુવાનેા પર પડતા ભયંકર બોળથી તેમની થતી પાયમાલી, ધન્ડુ જાણ્યો હતો. રાજ્યતંત્રમાં સુધારણા કરાવવા માટે મહાસભા અને ખીજી રાજ્યદારી સંસ્થાઓ જે હલચલ કરી રહી છે તે તરફ પણ તે ઉદાર્શિન નહોતો. છતાં એક વાત દીવા જેવી

સ્પષ્ટ હતી. મહાસભા કે કોઈ પ્રમંડ નાયક પ્રજા સમક્ષ જે યોજના ધરે તેનો અમલ કરવાની પ્રજામાં તાકાત જ નહોતી. પ્રાથમિક ઉત્સાહ, અદ્ય સમયની જુમાખૂમ ને સાતડેસાત ! આવી ચૂક-વળ જોઈ ' જોન છુલ ' નું પૂછકું પણ ન હાલે તે વિષે તેને કશો શંક નહોતો.

તેણે સમાજ તરફ નજર ફેંકી-સામાજિક પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી. અંગ્રેજો જરા દબાતાં કંઈક પણ ઢીલું મૂકે છે-હોહો વધી પડતાં એક બે નવા હક્કોના ટૂંકડા ફેંકી બસતા ફૂતરાને શાંત પાડવાની વેતરણ કરે છે. પણ હિંદુસમાજ ! તે ફના થઈ જવાની અણી પર આવી રહી છે તો પણ હાલની વિકૃતિ સુધારવા આહતી નથી. પ્રજા દિનપ્રતિદિન અધમ અને નમાલી થતી જાય છે તે નરી આંખે જોવા છતાં હિંદુઓ હજારો વર્ષ પર ધડાયલા લોખંડી કાયદાને જોવો ને તેવો અખંડ રાખવા માગે છે. સ્ત્રી-જગતની માતાની આ સમાજને બીલકૂલ પરવા જ નથી. ધર્મને નામે રિવાજોના પોલાદી ચોક્કાં પર ઉભેલી આ સમાજ દરરોજ હજારો બળિદાન લે છે-હજારો આશાભર્યા જીવનોની હોળી થઈ જાય છે. પહે પહે વાતાવરણ લાખો નિસાસાઓથી કલુષિત થાય છે; પણ જગતની આદિ સંસ્કૃતિના વારસો પર તેની કંઈ અસર થતી નથી.

તે ગંભીર વિચારમાં લીન થઈ લમણે હાથ દઈ ઓરડામાં ખેડો હતો. ત્યાં જ્યાં આવી. જ્યાંના વદન પર ઝગમગતું તેજ, તેની રડતી આંખોમાં જણાતી નિશ્ચલતા અને સ્થિર ડગલાં ભરતી બાળાની હિંમત જોઈ ઈન્દુ એક પલ અવાક થઈ ગયો. બીજી પહે કુદરતી રીતે તેના વદન પર હાસ્ય ફરક્યું. તેણે જ્યાંને સત્કારી.

“ આવો જ્યાં બહેન !-”

જ્યાં એક ખુરશી પર ખેડી.

“ ઈન્દુભાઈ ! મારાં અભિનંદન ! તમે જો ગઈ રાતે જાનીને

ન બચાવી હોત તો એ બિચારીને એનો બદમાસ પતિ મારી નાખત—”

“મેં કંઈ બહુ મોટું પરાક્રમ નથી બતાવ્યું જ્યા બહેન !—”

“નાહિ. પણ તમે જે હિંમત બતાવી તે વિરલ પરાક્રમની ભૂમિકા રૂપ ગણી શકાય—”

ધન્દુ માથું નમાવી રહ્યો.

“ધન્દુલાલ ! આપણું શું થશે ?” જ્યાના સ્વરમાં ગંભીરતા આવી.

“શું થશે ? ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર લખશે કે આ જગતમાં વીસમી સદીના પ્રગતિવંત જમાનામાં હિંદુ નામે એક આળસુ, એદી કુછંદી અને રાક્ષસી ગતિ વસતી હતી. તે આદિ સંસ્કૃતિના વારસ તરિકેના ધમંડમાં ને ધમંડમાં પોતાના બાળકોના લોહી પીવાના ઝોઝારા પાપ માટે શાપિત થઈ આખરે પૃથ્વીના પડ પરથી ફેંટા મૂકાઈ ગઈ.” ધન્દુની આંખો લોહી વરસાવી રહી. જ્યા સ્તબ્ધ થઈ તેના તરફ જોઈ રહી.

“તમે આટલા બધા નિરાશ થઈ ગયા છો ? તમને હિંદુસમાજના ઉદ્ધારની આશા જ નથી ?” જ્યાએ પૂછ્યું.

“જ્યા બહેન ! હિંદુ સમાજનો ઉદ્ધાર ! કેવો સુંદર ભાવ ને છતાં કેટલો લયંકર ! જે દરદી સંધીવાથી ઝલાઈ ગયો હોય ને વૈદ્યની એકે સલાહ ન માનતાં એકલા ઊંટ વૈદ્યના ઓસડીઆ પર જ વિશ્વાસ રાખે તો તે સાંજે થાય ખરો ? તેને લાયક સ્થાન સ્મશાનજ છે.”

“તમારા જેવા તરૂણો આટલા નિરાશવાદી હોય તોજ આપણે સ્મશાનમાં જવાનો વખત આવે.....” જ્યાને ધન્દુલાલમાં બીજળી પ્રકટાવવી હતી.

“હું નિરાશવાદી નથી તેમ હવે બહુ આશાવાદી પણ નથી

રહ્યો. આપણા જીવનમાં કંઈ પણ રસકસ રહ્યો છે જ્યાં ખૂંદેન ? સ્થવારથી સ્કાંજ સુધી ગદ્દા મહેનત કરી ઘેર આવતા પુરૂષને ધરમાં શાંતિ મળે છે ?—”

“ સ્ત્રીઓ પુરૂષોની આરામકુંજને બદલે શાંત કબાગરી દાસીઓ થઈ ગઈ છે. દાસત્વ બધી મસ્તીને મારી નાખે છે તે તમે જાણો છો ? ”

જ્યાનો આ પ્રશ્ન સાંભળી ઈન્દુ સ્ફેજ ચોકચો. તેની હવે ખાત્રી થઈ કે તે કોઈ વિચિત્ર આત્મા સાથે વાત કરી રહ્યો છે.

“ જ્યા ખૂંદેન ! હિંદુ બાળાઓની દયાજનક દશા મારા ભક્ષ બહાર નથી. ”

“ નહિ હોય. પણ તમે એ માનો છો કે એ દશા પુરૂષોએ જ કરી છે ? ”

“ હા. ”

“ ઇન્દુભાઈ ! તમારા જેવા વીરો પુરૂષોમાં હજી છે તે સંતોષની વાત છે. પુરૂષ સમાજને માથે કુદરતનું કરજ ભયંકર હટ્ટે વધી ગયું છે. તમે તમારી શક્તિના મદમાં તમારા તરંગ પ્રમાણે સૃષ્ટિની ઇમારત ધડી—તમે અનેક પ્રલયો અને ક્રાંતિઓ આણી—સ્ત્રી હૃદય પર તમે ડગલે ડગલે વજ્રપ્રહાર કરવા ચાલુ રાખ્યા. આને પરિણામે આજે સ્ત્રી સ્ત્રીત્વ ગુમાવી બેઠી છે ને તેથી જ આપણાં ગૃહમંદિરો રસસત્તાં છે. તેમાં પૂતળીઓ છે, યત્રો છે, દાસીઓ છે પણ સ્ત્રીઓ નથી. ”

“ અમારા ગુન્હાનો હું ઇનકાર કરવા નથી ચાહતો જ્યા ખૂંદેન ! પણ તમે એમ માનો છો કે અમે જાણી જોઈને તમને અગદી નાખી છે ? ”

“ નહિ તો શું ? તમે સ્મૃતિ શાસ્ત્રો બનાવ્યાં, તમે કાયદા બંધ્યા, તમે અમારે માથે તમારી સત્તા કાયમ કરવાને ધર્મના

ઉપયોગ કર્યો ને આ કાયદાના જમાનામાં કાયદાનો ઉપયોગ કરે છે.”

“જરાજરા. પણ અમે પણ કેટકેટલું સહન કર્યું છે તેનો તો જરા વિચાર કરો. સાતમી સદીથી આગણીસમી સદી સુધી હિંદુઓને એક જ વિચાર કરવાનો હતો અને તે સરહદ પરથી આવતા હક્ક સામે બચાવ કરવાનો ! એક પછી એક લડાઇઓ થઈ, લાખો માનવ બંધુઓ રહેંસાઈ ગયા ને દોઢસો વર્ષથી એક ખંધી પ્રજા બંદુક્કા કુંદાને જોરે શાંતિ સ્થાપી શકી ત્યારે અમે નવી જ મોહજળમાં ફરી પડ્યા. અમને હિંદુસ્થાનને ઈંગ્લીસ્તાન બનાવવાનો વાસુ થયો. પુરૂષોએ જાણી જોઈને સ્ત્રીઓને અધમ બનાવી નંથી; પણ તેમની બેદરકારીથી સ્ત્રીઓના જીવન પર પડ બાઝી ગયાં છે.”

“એકની એક વાત બીજા શબ્દોમાં કહેવાની કલા તે આનું નામ !” સહેજ વ્યંગ કરતી જ્યા બોલી.

“જ્યા બહેન ! મારી બૂલ થતી હોય તો તમે મારાં મિત્ર મધ સુધારજો.”

ઈન્દુના સરળ જવાબથી જ્યાના દીલમાં બહાલ ઊભરાયું. તે બોલી:

“ઈન્દુભાઈ ! માફ કરજો. મારા પર એક પુરૂષે એવી વીતાવી છે કે હું સઘળા પુરૂષોને દાંભિક અને નીચ માનતાં શીખી છું.”

“આવો અભિપ્રાય બાંધી લેવો ઠીક ગણાય ? સઘળા સ્ત્રીઓ કજીઆખોર શંખણી જેવી છે એમ પુરૂષો માની લે તો તમે શું કહો ?”

“મારી બૂલ મને સમજાય છે, ઈન્દુભાઈ ! બોગીલાલે તમને કંઈ કહ્યું ? એ બદમાસ સુધરશે ?”

“સુધરે એવાં મિન્દો તો નથી જણાતાં. મને એણે ખાલી કરવાની નોટિસ આપી છે.”

“કેવો નીચ !”

“નીચ તો ખરો પણ જ્યાં બહેન ! જ્યાં સુધી સમાજનો મોટો ભાગ આવા રાક્ષસી અત્યાચારમાં પાપ જોતો ન થાય ત્યાં સુધી લોગીલાલ જેવા માણસો નિર્દોષ બાળાઓના ભોગ લેવા માલુ જ રાખશે.”

“કમનસિમે સ્ત્રીઓને પણ કંઈ લાગતું નથી. મારી બા ને ખીજી સ્ત્રીઓ જે વાત કરતી હતી તે સાંભળી હું તો આત્મી જ થઈ ગયો. ઈન્દુભાઈ ! તમે મારા મિત્ર મશો ?” જ્યાનો સ્વર લાગણી-ભીનો થયો.

“તમારો મિત્ર થવાની કાણુ ના પાડી શકે ?”

“મારે કાંઈ જ મિત્ર નથી. મારી સગી મા પણ નહિ. હું બહુ જ દુઃખી છું” જ્યાની આંખ ભીની થઈ. ઈન્દુના વદન પર ગંભીરતા છવાઈ. જ્યાએ હુંકમાં પોતાનાં વીતકો તેને સંભળાવ્યાં.

“તમે વીરાંગના પેઢે એ પામર સામે ઝુઝી રહ્યાં છો તે માટે મારા ખરા જીગરનું અભિનંદન ! જ્યા ! તમને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ઈન્દુ તમારી સેવામાં તૈયાર છે.”

જ્યા ઈન્દુની આભારી થઈ.

આ વખતે એક નોકરે ઈન્દુના નામની ખૂસ પાડી.

“કાણુ છો. ભાઈ ?”

“એ તો હું લીખો-ચીમન શેઠનો નોકર.”

“શું છે ?”

“શેઠાણી ગુજરી ગયાં...”

“હું !—”

નોકર દયામણે મ્હોડે ચુપ ઉભો રહ્યો.

“જા હું આતું છું.”

નોકર ગયો.

“ગરિબ બિચારી ! પૂરાં પચીસ વર્ષ પણ ન જીવી...”

“ચીમનલાલને તમે ઓળખો છો ?”

“હા. એ મારા મિત્ર છે.”

“તેમની ઝીને શું થયું હતું ?”

“ક્ષય !...”

“તમારા મિત્ર તેને ચાહતા હતા ?”

“હા...”

“આજે એ ચાહતી ખાખ થઇ જશે.” જ્યાંએ દૂર હાથ્ય કયું.

“એટલે ?”

“એટલે સ્મશાનમાં તમારા મિત્ર પોતાની પત્નીના શરીરની ખાખ સાથે તેનાં સ્નેહ અને સ્મરણની પથુ ખાખ કરી નાખશે.”

“જાઓ બહેન ! એવું ના બોલો. ઝીમનનું હૃદય એવું નથી. તમે એને ઝાળખો છો ?”

“નહિ, ખાસ પરિચય નથી. પથુ એમની ન્યાતને હું ઝાળખું છું ને !—”

“તમે સ્પષ્ટ બોલશો ?”

“ઇન્દુલાલ ! ઝીમનલાલની ન્યાતમાં એવો રિવાજ છે કે પત્ની મરી ગયા પછી તેની લાસ સાબરમતીપર બરમ થતી હોય તેજ વખતે જેને પાછા ચાંદા થાય તે ખાનદાનને ખાનદાન ! બારમા સુધીમાં ખીજાં પટરાણી આવે તો સામાન્ય માણસ ! અને બારમું વીત્યું કે ખેલ ખલાસ ! પછી તે માણસ જાંદગી સુધી વા ખાતો રહી જાય.”

ઇન્દુએ બે હાથોએ માથું દબાવ્યું.

“ઝીમન જાંદગી સુધી તમે કહો છો તેમ વા ખાતો રહેશે...”

“એ તમારી માન્યતા છે. મારી માન્યતા એવી છે કે તે આજ-કાલમાં ગાળધાણા વહેંચાવશે...”

“મને જવા દો. તમે મારું માથું બમાવી નાખો છો. શું અમે એટલા બધા લાગણીહીન હૃદયશૂન્ય પથુ બની ગયા છીએ ?—”

“તમારી ખાત્રી ન થતી હોય તો કરી આવો...”

જ્યાં ઘેર આવી. ઇન્દુલાલ મૈત્રમાં જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સ્મશાનમાં.

ઈન્દુલાલનો મિત્ર ચીમનલાલ પાંચ પૈસે સુખી અને શિક્ષિત ગૃહસ્થ હતો. કપોળને નામે ઓળખાતા ‘હિંદુ ફૂવા’માંનો તે દેડકો હતો. હાલમાં તેનું વય ૩૦ વર્ષનું હતું. કાલેજમાં ભણતો હતો ત્યારથી તેને સાહિત્યનો શોખ લાગ્યો હતો. સુધારક ગણાવાની તેને હોંસ હતી. વિધવા વિવાહ, વર્ષાંતર લમની વકીલાત કરવામાં શ્રેયો હતો. તેની પત્ની મુરજ તે પંદર વર્ષનો હતો ત્યારે તેના માતપિતાએ તેને સોંપી હતી અને જીવાનીના પ્રારંભથી મુરજ પર સંબંધો પ્રેમ ઢાળી દઇ તે સ્નેહકુંજો થઇ ગયો હતો. સ્નેહકુંજો ગણાવામાં તે અભિમાન લેતો. પાંચ પૈસા પાસે હોવાથી દુનિયા તેને વહુધેલો કહી નીંદતી નહોતી. ન્હાનાં ન્હાનાં રમ્મ પ્રસંગો પર કાવ્યો બનાવવાની તેને ધૂન હતી. પ્રિયાના વાળની લટ, બહાલીની આંખનું કામણ, અલીની હથેલીપરની મેંદી વગેરે વગેરે અનેક સ્નેહલીનાં કાવ્યો લખીને તે લલિત કાવ્યોનો ઈશ્વરદાર થવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. સ્ત્રી ચુકાનો ચાકરડી નથી પણ જીવનની સહચરી છે, આરામ કુંજ છે, હૃદયનો આરામ અને વિશ્રામ છે, સ્ત્રીની આ ડોલનમય વ્યાખ્યા પર તે પાગલ હતો. મુરજને તેણે દુઃખી કરી નહોતી. મુરજે પણ પ્રિયતમનાં પ્રેમના વ્રત અપનાવી લીધાં હતાં. બાર વર્ષના મસ્તીભર્યા સહચાર પછી મુરજ તેને છોડી ગઇ. ચીમનના શોકનો પાર ન રહ્યો. ઇન્દુ તેને ઘેર ગયો ત્યારે ચીમન રડી રડીને અરધો થઇ ગયો હતો. ઇન્દુએ તેને દિલાસો દઇ જેમ તેમ શાંત કર્યો.

મુરજની લાસ ઉપડી. સાબરમતીના કિનારા પર ચિતા ખડકાઈ અને ચીમનલાલે બળતે હૃદયે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ભડભડ ચિતા સળગી રહી. ચીમનની અર્ધાંગનાનું શરીર ધીમે ધીમે ખાખ થવા લાગ્યું. નજીકમાં ખીજ ત્રણ ચાર ચિતા સળગતી હતી. સંસારીઓ સ્મશાન-

જૂમિમાં બેસી જગતની મોહ માયા પર વિચાર કરતા હતા. કેટલાક ખીડી કુંકતા હતા તો કેટલાક મરનારની ખાર પેઠી ઉઠેલવાનો ધંધો લઇ બેઠા હતા.

ચીમન ઇન્દુલાલને પડખે શોકગ્રસ્ત વદને બેઠો હતો. તેણે મુર-જની પાછળ એક પત્નીવ્રત પાળવાનું ઇન્દુને વચન આપ્યું હતું.

“મારી આંખોનું નુર ચાલી ગયું. હવે હું ખીન્ન વલખાં માફે એમ તું માની જ કેમ શકે છે?” ચીમને કહ્યું.

“હું માનતો નથી પણ તને ચેતાવું છું.”

આ વખતે ચીમનલાલનો જુદ પિતા હસતો હસતો બન્ને મિત્રોની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. લાલદાસની સાથે એક ખીન્ને ગૃહસ્થ હતો તે પણ હસી રહ્યો હતો.

“ચીમન! રડે છે શાનો?” લાલદાસે ચીમનના માથાપર હાથ મૂકી કહ્યું.

“રડું નહિ તો શું કરું આપુજી? મારી દુનિયા ખાટી થઈ ગઈ. માફે જીવન ધુળમાં મળ્યું. મારો મુરજ હમેશને માટે આશ્રમી ગયો.”

“તું તો ગાંડો છે. સંસાર છે-જન્મે છે તે જવા માટે! તેમાં આટલો બધો શોક શાનો? ચાલ, ડાહ્યો થા હવે! તારૂં સગ-પણુ નક્કી થઈ ગયું.”

“શું?...” બન્ને મિત્રો સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“ચમકો છો શા માટે? આપણા જેવા ખાનદાનને વળી વહુ લાવતાં વાર કેટલી? વહુને નહાવા લીધી ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં છ માગાં આવી ગયાં. છગનલાલ શેઠની કુસુમ સાથે મેં તારૂં નક્કી કરી નાખ્યું છે, દીકરા! હવે જરા હસ. મ્હો સૂકાઈ ગયું છે?...”

“કુસુમ મારી બહેન થાય, પિતાજી!” ચીમન જરા ઉચ્છે-રાઈને બોલ્યો: “મારી મુરજના શરીરની હજી ખાખ થઈ નથી લાં આવી વાત? તમને મુરજની જરાય લાગણી નથી?”

“ લાગણીનાં ભલેને ગાડાં ભર્યા હોય ! એકલી લાગણી પર જગ-
તમાં જીવાતું હશે?” ચીમનલાલના ભાવી સસરાજી છગનલાલ બોલ્યા.

“ તમારાથી ન જીવાતું હોય તો ભલે. મારો બીજું લક્ષ
કરવાનો વિચાર નથી. ”

“ આ વળી શું ધર્તીંગ છે ? મ્હોંમાં બત્રીસી ન હોય તે લોકો
ચોથી પાંચમી વાર પરણે છે તો તને શું વાંધો છે ? તે તો પૂરી
ત્રીસ દીવાળી પણ જોઈ નથી. ”

“ તેનું કંઈ નહિ. મેં બહુ સંસાર જોગવ્યો. પ્રભુએ મને પ્રેમની
પ્રતિમા આપી હતી એ ચાલી ગઈ. બસ હવે મારું નાટક પૂરું થયું. ”

“ તું તો ગાંડો છે ગાંડો ! એક ગઈ તો બીજી આવશે. ”

“ લાલદાસ શેઠ ! સુરજ બહેન તમારાં કુલલક્ષ્મી ! ચીમન-
લાલને પરણ્યા પછી એ તમારા ઘરમાં ૧૦-૧૫ વર્ષ રહ્યાં. એ પાંચ
વર્ષ સુધી પાળેલા કૂતરાના મરણ પાછળ પણ માણસ થોડાક દિવસ
શોક પાળે છે. શું સુરજ બહેનની કિંમત પાળેલા કૂતરા જેટલી
પણ નથી ? ”

“ તમે આજ કાલના જીવાનીઆ સંસાર વહેવારમાં ન સમજો.
ઘેર બેઠાં ગંગા આવે ત્યારે મ્હો ધોવા ન જોઈએ. ચાલો છગનલાલ !
તમારે આ લોકોના બોલવા પર ધ્યાન આપવાનું નથી. હોય જીવાન
છાકરા છે ! બે ઘડી પછી ઠેકાણે આવી જશે. ”

બન્ને વૃદ્ધ હસતા હસતા ચાલ્યા ગયા તે ચિતા પરથી લાકડું
ગબડી પડવાથી આમ તેમ અમિની ચીનગારી હીડી રહી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

તાંડવની તેયારી.

જાએ ઇન્દુને કહ્યું હતું કે ચીમનની પત્ની મુરજનાં સ્નેહ અને સ્મરણની સ્મશાનમાં ખાખ થઈ જશે. ઇન્દુ આ ભયંકર કથન સાંભળી ભડક્યો હતો. તેણે ચીમનને ચેતાવ્યો. ચીમને તાજ સ્નેહ સ્મરણને લીધે સ્મશાનમાં જ નવવધુ લાવવાની ના પાડી અને મુરજના શરીરની ખાખ થઈ ગઈ.

ચીમન રડી રહ્યો. તેના સ્નેહભીના હૃદયપર ધા થયો. મુરજના વિરહમાં તેણે અસંખ્ય કાવ્યો ચીતરી માર્યા. કેટલાંક કાવ્યો જૂત-કાળના મીઠાં સંસ્મરણનાં હતાં, કેટલાંકમાં મુરજને એકલી ઉપાડી લેવા માટે તેણે પ્રજુને દોષ દીધો હતો, કેટલેક કાવ્યમાં યમ રાગની શૂળ ખંખેરી કાઢી હતી અને કેટલેક કાવ્યમાં પોતે સ્વર્ગમાં મુરજનો કબજો લેવા આવે ત્યાંસુધી તેનું સારી પેઠે જતન કરવાની પ્રજુને વિનંતિ કરી હતી. તેના માતપિતા મુરજની લાશ બાળીને ડાહ્યો પાછા ફર્યા ત્યારથીજ તેની પાછળ લાગ્યાં હતાં. બન્નેની મરજ દીકરાને ઘેર દીવો રાખવાની હતી. મુરજના સ્નેહની તેમને મન બહુ ઓછી કિંમત હતી. ‘એ મરી ગઈ તો શું થયું? આપણા જેવા ખાનદાનને ખૈરીના શા ટોટા? આમ બાયલાની માફક રડેછ શાનો? તારે જોઇએ તો ઈંદ્રની અપસરા આણી આપું?’ આવાં વાક્યો ચીમનલાલની માતા બોલતી. ડોશીનું હૃદય સ્નેહાળ હતું. તે પ્રમાણિકપણે માનતી હતી કે મુરજ મરી ગયા પછી ચીમને તેની પાછળ બાવા બનવાની કે વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની કંઈજ જરૂર નથી. કેટલેક ગરીબ બિખારી એવું પ્રત લે તો તે માફ કરી શકાય. પણ ચીમન જેવો ખાનદાન યુવાન તો વિધુર થતાં તરતજ ઝડપાઈ જવો જોઈએ.

વડીલોએ સમજાવું નક્કી કરી નાખ્યું હતું. ચીમનને સમજાવીને

ઠેકાણે લાવવાનું ડાશીએ ખીકું ઝડપ્યું હતું. લાલદાસ શેઠ પણ વચમાં વચમાં પુત્ર પર પોતાની માત્રા અજમાવી જોતા હતા. સગા વ્હાલાં-ઝોમાંથી 'ભાભી' નો સંબંધ ધરાવતી કેટલીક યુવાન સ્ત્રીઓ પણ ચીમનને ઘોડે ચઢાવવાને ઉત્સુક હતી. ચીમનનું વહાણ આમ તોફાની વમળમાં સપડાયું હતું. તેનો નિશ્ચય ધીમે ધીમે ડગતો હતો. ઇન્દુ તેને રોજ મળતો ને તેના ઢીલા પડતા નિશ્ચયને પુનઃ પ્રબલ કરી જતો. પણ ચીમનનું મન નળળું પડતું ગયું. તેને સગાં વ્હાલાંઓની વાતમાં ડહાપણ જણાવા લાગ્યું ને અંતે સુરજના મરણ પછી દશમે દહાડે તેણે બીજી સ્ત્રીને પોતાની જીવનસાથી બનાવવાની હા પાડી. તેના માતૃપિતાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ચીમનની ભાભીઓ મલકાઈ ગઈ. ન્યાતમાં આ વાત વાયુવેગે પ્રસરી રહી અને મોટેરાંઓને સ્વર્ગ એ જ ડગલાં દૂર રહેલું જણાયું.

ઇન્દુ આ ખબર મળતાં અવાકૂજ થઈ ગયો. તેને ભોગીલાલે ધર ખાલી કરવાની નોટિસ આપી હતી. હજુ તેને બીજું ધર મળ્યું નહોતું. સુરજના મરણ પછી ધણો ખરો વખત તેણે ચીમન સાથે જ ગાળ્યો હતો. જાની પરના બલાત્કારનો બનાવ રમરણમાં તાજો જ હતો. જ્યાની દીલ કમ્પાવનારી કહાણી તેને અશાંત બનાવી રહી હતી. આવા વિચિત્ર સંજોગોમાં સપડાયલા ઇન્દુની એકની એક આશા નષ્ટ થઈ. ચીમન જેવો શિક્ષિત અને લાવનાવાદી યુવાન આવા રાક્ષસી રિવાજને વશ થશે એમ તે માની શકતો નહોતો. તેની માન્યતા ખોટી ફરી. ચીમને હવે વિરહને બદલે નવીજ જાતનાં કાવ્યો રચવા માંડયાં હતાં. 'નવવધુને સત્કાર,' 'નવજીવનનાં વધામણાં,' વગેરે નવાં કાવ્યોનો રંગ ચીમન પર અડ્યો. સુરજના નયન મદધેલાં હતાં—નવવધુના નયન તેને જાદુભર્યાં જણાયાં. સુરજના વદન પર કમલપુષ્પ શી સુંદરતા હતી—નવવધુના વદનને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની ઉપમા મળી. ઇન્દુ આ તમાસો જોઈ આવો જ થઈ ગયો. તે સીધો ચીમન પાસે ગયો. કાણુ જાણે કેમ પહેલીવાર

ચીમનને ઇન્દુ અકારે લાગ્યો.

“આ વાત સાચી ?” ઇન્દુએ હિતાવળા સ્વરે પૂછ્યું.

“કંઈ ?”

“તારા બીજા લક્ષ્મી ?”

“હા, ઇન્દુ ! આપણો પાગલ ભાવનાવાદ વહેવારમાં નકામો છે. ખેસ, મેં બહુ વિચાર કરીને હા પાડી છે. મને લાગે છે કે મારા સ્નેહકુણા સ્વભાવને લીધે જીવનસખી વિના મારાથી નહિ જીવાય—” ચીમને ગંભીરતાથી હાસ્ય કરી કહ્યું.

“ચીમન ! તું શું બોલે છે ? તારાં બધાં કાવ્યો જુદાં ? તારા વચનો જુદાં ? તું પોતે પણ જુદો ? સ્મશાનમાં તેં શું કહ્યું હતું ? ‘મારી આંખોનું નૂર ચાલી ગયું’ એમ તું બોલ્યો હતો ? એ આંખોનું નૂર દશ દિવસમાં પાછું આવ્યું ? સુરજ બહેનના અણુભોજ સ્નેહની આટલીજ કિંમત !” ઇન્દુ આવેશમાં ને આવેશમાં બરાડ્યો.

“એના સ્નેહની મને બહુજ કિંમત છે. પણ જો ઇન્દુ ! મરનારની પાછળ કંઈ મરી જવાય છે ? વળી માતપિતા તરફની ફરજનો પણ મારે ખ્યાલ રાખવાનો છે. મારાં માતપિતાને બીજું લક્ષ્મી ન કરે તો કેટલું દુઃખ થાય તેનો ખ્યાલ છે ?”

“તું તારી ધર્મપત્નીના સ્મરણમાં બીજું લક્ષ્મી ન કરે તેમાં માતપિતાને શું દુઃખ ?”

“તું એ વાત ન સમજે. હવે બન્ને ઘરડાં થયાં. મારી માથી હવે ઘરપર દેખરેખ રખાય તેમ છે ?”

“આ બધાં બહાનાં ! તાર્કિક મન ચળી ગયું છે...”

“હા બાઈ તેમ ! તારાપર વીતશે તારે તનેય આવો જ અનુભવ થશે”—ચીમન હસ્યો. જાણે સુરજ મરી ગયાને યુગો થઈ ગયા હોયતી તેમ !

“ એવો અનુભવ મને થાય તે પહેલાં પ્રભુ પાસે હું મોત માગી લઉંશ. ”

“ હું પણ પહેલાં એમ જ કહેતો હતો. ”

“ ત્યારે જ્યાં બહેન સાચું જ કહેતાં હતાં. પ્રથમથી જ એમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે સ્મશાનમાં જ મુરજ બહેનનાં સ્નેહ અને સ્મરણની ખાખ થઈ જશે. તેં એ ભવિષ્ય વાણી સાચી પાડી.....”

“ ઈન્દુ ! આમ તપી જવામાં કંઈ સાર નથી. આપણું બધાં વલખાં નકામાં છે. માનવજીવન એટલે જ નિર્બળતા !—”

“ વાહ ! શી શીલસુરી ! માનવજીવન એટલે જ નિર્બળતા ! પુરૂષ પત્નીના મરણ પછી દશ દિવસમાં બીજી સહચરી શોધવા તૈયાર થાય અને સ્ત્રીને પતિ મરી જતાં જીવનભર તપશ્ચર્યા કરવાની ! સ્ત્રીમન ! હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણે ફના તરફ દૂર કરી રહ્યા છીએ...”

“ તું કહે છે તે બધું હું સમજું છું. પણ મારાથી મારા માતપિતા અને સમાજની સામે થવાતું નથી...”

ઈન્દુલાલ નિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો :

“ ભલે તારે સહચરી શોધવી હોય તો શોધી લે...”

“ હવે શોધવાનું ક્યાં બાકી છે ? એ તો શોધાઈ ગઈ...”

“ એમ નહિ. જો તારે સહચરી જ જોઈતી હોય તો કાઢ યોગ્ય વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર...”

“ શું ?...” લાલદાસ શેઠ આ વખતે ઓરડામાં આવી બેસ્યા.

“ મારો દીકરો પુનર્લગ્ન કરે ? શા માટે ? શું કપોળની ન્યા-તમાં કન્યાઓનો ટુકાળ પડ્યો છે કે મારો દીકરો નાતફં કરવા જાય ? ઈન્દુલાલ ! તમેજ મારા સાલસ છોકરાને બંબેરી મૂક્યો છે. આજ સુધી તમારા ઝેરી ઉપદેશની મને ખબર નહોતી. જાઓ, ફરીથી

આ ધરમાં પગ મૂકશે તો અપમાન થશે. ”

“એવા અપમાન ખમવા માટે હું નવરો નથી શેઠ !.....”

“બાપુજી !” ચીમન વચ્ચે પડ્યો : “ મને ઇન્દુએ કદી ખૂરી સલાહ આપી નથી. ”

“ સુપ રહે, મેં મારે કાને એને પુનર્લભની સલાહ આપતો સાંભળ્યો છે. ”

“ હા. હા. મેંજ એને એ સલાહ આપી છે. લાલદાસ શેઠ ! ચીમનલાલે આજ સુધી સુધારક હોવાના બળગાં માર્યા છે અને તમે પણ એક બે વખત વિધવાવિવાહની હિમાયત કરી છે. હવે તમારે ત્યાં ઈશ્વરે એવો પ્રસંગ આપ્યો છે તો તમારા વિચારોનો અમલ કરી બતાવો—”

“ ઇન્દુલાલ ! ચીમન જે લખે ને બોલે તે બીજાઓ માટે-અમારે માટે નહિ, સમજ્યા ! ”

“ સમજ્યો સાહેબ ! જ્યાં સુધી તમારા જેવા ગૃહસ્થો સમાજસુધારાની સંસ્થાઓના નેતા હોય ત્યાં સુધી સુધારણાની આશા રાખવી નકામી છે. ”

“ તમારે વધારે ગડબડ કરવાની જરૂર નથી. અમે અમારી મરજી પડશે તેમ કરશું. તમે અમને કહેનાર કાણુ ?... ”

“ ચીમન ! તારા વિચારો પણ આવાજ છે કે ? ”

“ દુનિયા એમજ ચાલે છે ઇન્દુ ! તું ખોટું ન લગાડ—”

“ હવે હદ થઈ. ”

ઇન્દુ અશાંત મને ઘેર આવ્યો. પાંચ મિનિટ ન ગઇ એટલામાં જ્યાં હસતી હસતી આવી ઉભી રહી.

“ કેમ ! ઇન્દુભાઈ ! મારી વાત સાચી પડીને ? ”

“ હા ખરેખર ! ” ઇન્દુ શોકગ્રસ્ત સ્વરે બોલ્યો.

“ તમે શા માટે દુઃખી થાઓ છો ઇન્દુભાઈ ! આ સમાજ

ફના થવા જ સરળયલી છે એટલે તેને આવા ઉંધાં કામ જ સૂઝવાનાં. સ્ત્રી વિધવા થાય તો તેને જીવનપર્યંત આત્મદમનની ભયંકર સજા ને પુરૂષને પત્નીની લાશ ખાળતી વખતે નવી કરવાની છૂટ ! આવા તાંડવનૃત્ય હિંદુસમાજ શિવાય ખીજ કાંઈ સમાજમાં થતાં જોયાં છે ?” જ્યાનાં નયનોમાંથી અમિ ખર્યો.

“જ્યા બહેન ! મને કંઈજ સૂઝતું નથી. હજુ મને ખીજું ધર મળ્યું નથી. ભોગીલાલ રોજ દમ દાટી કરે છે ને સ્ત્રીમને મારે હૃદય ભાગી નાખ્યું છે.”

“આટલામાં નિરાશ થઈ ગયા ? ઇન્દુલાલ ! હજુ તો તમારે ઘણાં રણક્ષેત્રો વટાવવાનાં છે...”

“હા, પણ હું એકલો શું કરીશ ?”

“હું છું ને !” જ્યા હસી. એ હાસ્યે ઇન્દુની નસોનસ ઉછાળી મેલી.

“ઓહ ! જ્યા ! જો તમે મારે પડ્યો હો, જો તમારી અમીબરી વાણી મારામાં પ્રેરણા રેડતી હોય તો હું આખું ત્રિભુવન ડોલાવું...”

“એમને ? ત્યારે ત્રિભુવન ડોલાવવા તૈયાર થઈ જાઓ—જોઈ !—” જ્યાનાં નયનમાં મસ્તી આવી. ઇન્દુ કોઈક અનિર્વાચ્ય આનંદમાં ડૂબી ગયો.

“તમે સ્ત્રીમનભાષને મળી આવ્યાં ?” થોડીક પલ પછી જ્યાએ પૂછ્યું.

“હા. ત્યાં તાંડવની તૈયારી ચાલી રહી છે. સ્ત્રીમનના માતપિતા નવી વહુ લાવવા ફેદી રહ્યાં છે—”

“તેઓ તો અજ્ઞાન છે; પણ સ્ત્રીમનલાલ કેમ નમી પડ્યા ?”

“હું ધારતો હતો તેવું આત્મબળ તેનામાં નથી.”

“ ઇન્દુલાલ ! આજની આખી તરફ પ્રજા એવીજ છે. બધા ખેલવામાં બહાદુર ! કસોટી કાળ નજર સામે આવી ઉભો રહેતાં ભલભલા સુધારકની ડાગળી ચસકી જાય છે ! આ સમાજને સુવ્યવસ્થિત અને સુસુન્દર બનાવવા માટે વહેંતીઆ પુરૂષોની જરૂર નથી—શાબ્દિક ઠંઠેરાની જરૂર નથી—સુમધુર ભાષણોની આવશ્યકતા નથી; પણ હૃદયની જરૂર છે—દીલના દરદીઓની ફ્રેજની જરૂર છે. આવા દીલના દરદીઓ જ્યારે સમાજ સામે જંગમાં ઉતરશે ત્યારે રિવાજોના લોખંડી કિલ્લાઓ એની મેળે કડાકડ તુટી જશે...”

ઇન્દુ આ દીલની દરદીને માનભાવે—પૂજ્યભાવે જોઇ રહ્યો. જ્યાના એક એક શબ્દમાં હૃદયની વેદના હતી. તેના એક એક વાક્યમાં આગની ચીનગારી હતી. ઇન્દુના હૃદયમાં જ્યાનો પ્રત્યેક ખેલ પ્રેરણા રેડતો, નવી શક્તિ જન્માવતો, નવી આશા ઉત્પન્ન કરતો. ચીમનની નિર્જળતાથી તેના યુવાન હૃદય પર જળરંધ્રા ધા થયો હતો. આવા યુવાનો સમરજૂમિમાં ઉઘાડી છાતીને ઉભા ન રહે તો ખીજની તો વાતજ શી કરવી ? એ વિચારે ઇન્દુ-લાલને નિરાશ કર્યો હતો. નિરાશાના એ મોજાને જ્યાના ઉત્સાહે તોડી નાખ્યું.

“ ઇન્દુલાલ ! હું તો યુદ્ધ પોકારી ચૂકી છું. મને તેમાં વિજય મળશે કે નહિ તે હું જાણતી નથી. પણ મારી એક ખાત્રી છે. આકાશ ઉપરથી નીચે ઉતરે તોપણ હું પરાજય નથી સ્વીકારવાની...”

“ જ્યા ! જ્યા ! આર્ય લલનાની તેજસ્વી પ્રતિભાનું તમે મને પ્રત્યક્ષ લાન કરાવો છો. હું પ્રજાને હાજર ગણી સોગન ખાઉં છું કે તમે આરંભેલા યજ્ઞમાં મારાથી અપારો તેટલો બલિ હું પણ આપીશ.”

“ એ યજ્ઞ નથી—એ તો ખપ્પર છે. ” જ્યા મસ્તીભર્યું હાસ્ય કરતી ખેલી : “ આપણી સમાજ જોગમાયા છે. એના ખપ્પરમાં આપણા જેવા નિર્દોષ આત્માઓ જ હોમાવા જોઇએ, સદીઓ થયાં

આપણાં માબાપો પોતાનાં બહાલાં સંતાનોને એ ખપ્પરમાં હોમતાં આવ્યાં છે. તેઓ અળણતાં હોમાઇ જતાં એટલે ઇતિહાસે તેમની તોંધ લીધી નથી. આપણે જાણી જોઇને હોમાઇ જઇશું ને એ પવિત્ર તથા ભયંકર હોમ કાંતો આપણો ઉદ્ધાર કરશે અથવા હિંદુ-
 ૫ સમાજ પૃથ્વીના પડપરથી ભુંસાઇ જશે..." યુધ્ધે જતા પતિને સશસ્ત્ર કરતી વીરાંગના સમી તે ઇન્દુલાલ તરફ જોઇ રહી. ઇન્દુ કંઇ જ બોલી શક્યો નહિ. તેને જ્યાં સાક્ષાત્ દ્રૌપદીના અવતાર સમી જણાઇ.

" તમે ચીમનલાલને સમજાવી ન શક્યા ? "

" નહિ. મારી સઘળી મહેનત ધૂળમાં મળી. વિરહી કાવ્યોની હવે પૂણાહુતિ થઇ છે ને રાજેશ્રી નવવધુના સત્કારની ધુનમાં પડ્યા છે. "

" તમે એને શું કહ્યું ? "

" મેં મુરજપરના એના સ્નેહની યાદ આપી, એના લેખો બતાવ્યા; પણ એ કહે છે કે એના સ્નેહકુંથા સ્વભાવને..... "

" પૂતળીની જરૂર છે એમજને !—"

" હા. મેં એમ પણ કહ્યું કે જો સહચરી જ જોઇતી હોય તો પુનર્લગ્ન કર..."

" એટલે ? કોઇ વિધવા સાથે એ પત્નીના મરણ પછી પારમે દિવસે સંસાર માંડે તેથી એ પ્રેમનો ખૂની મટી જશે ? "

જ્યાની આ દલીલ અભંગ હતી. ઇન્દુએ તરતજ પોતાની બૂલ કબજી.

" એ ચિત્રવિચિત્ર દલીલો કરવા લાગ્યો ત્યારે મેં એને વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની સલાહ આપી હતી. પણ એ સલાહ ખોટી હતી. "

“ તમે તમારી શક્તિ વાપરી આવ્યા. હવે હું મારી શક્તિ વાપરું. ચીમનલાલના લગ્ન કુંસુમની સાથે થવાનાં છેને ? ”

“ હા. પણ તમે શું કરશો ? ”

“ જુઓ તો ખરા ! હું ચીમનલાલને બતાવવા માગું છું કે મુરજની ખાખ સાથે બીજી મુરજ લાવવામાં કવિતા નથી. ”

છંદુ આ નવા બોંબથી ભડક્યો. જ્યાં નમન નચાવતી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જયા બોંબ ફેંકે છે !

જયા માતપિતાની હંફાળી મનાતી હાયામાં હતી પણ ત્યાં તેને સુખ નહોતું. હર્ષદરાયની સર્વ સત્તા સુમિત્રાએ છીનવી લીધી હતી અને તેથી સુમિત્રાની મરજીથી જ આખું તંત્ર ચાલતું હતું. ઢોધકવાર હર્ષદરાય લાગણીથી જયાની વ્હારે ધાય તો સુમિત્રા રડી કકળી છાતી માથાં ફૂટીને તેમને ઠેકાણે લાવતી. ત્રાગાંથી સામાને ઠેકાણે લાવવાની કલામાં આવી સ્ત્રીઓ નિપુણ હોય છે.

જયા એકલે હાથે ઝુઝવાને તૈયાર હતી. તેની માતા ધર્મ ડૂળી જતો અટકાવવા માટે તેની સામે રણમાં ઉતરી હતી. રોજ વ્હાણું વાતાં જયાને સાસરે મોકલવાની વાત થતી. નાના પ્રકારના ત્રાસથી જયાને સતાવવામાં આવતી. પણ જયાનું ફેંડું પણ ન હાલતું. તે દીલમાંને દીલમાં બળી મરતી. પણ બહારથી કદિ નમણું ન આપતી. ઇન્દુલાલ સાથે પરિચય થયા પછી પોળની સ્ત્રીઓની નીંદાની પરવા કર્યા વિના તે ઇન્દુને મેડે વારંવાર જતી અને તેની સાથે કલાકો સુધી વાત કરતી બેસી રહેતી. સુમિત્રા પુત્રીથી હારી ગઈ. જયા હાર કબૂલવા જન્મી જ નહોતી.

દૂંક સહવાસમાં ઇન્દુ અને જયા ગાઢ મિત્રો બની ગયાં હતાં. દીલના દરદીઓ મળતાં અંતરના પટ એની મેળે ફાટી ભથ્થે છે. ઉભયે એક બીજા સમક્ષ પોતાનાં દીલ ખુલાં મૂકી દીધાં હતાં. બન્નેની ભાવનાઓ દિવ્ય હતી. બન્નેએ હિન્દુસમાજની વિકૃતિ ક્ષના કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ઇન્દુને હવે અભ્યાસમાં રસ પડતો નહોતો. જયાના ઉત્તમ આત્મામાંથી નીકળતા સૂર તેને નવા જ પાઠ ભણાવતા હતા. સ્ત્રીમન જેવા નિર્બલ અને સરલ હૃદયના સુધારકો જ સુધારણાના પ્રવાહને રોકી દે છે એવી ઉભયની ખાત્રી થઈ.

જ્યા ચીમનની દુશ્મન નહોતી પણ ચીમન સ્ત્રીજાતિનું અપમાન કરી રહ્યો હતો તેથી તે ગુસ્સે ભરાઈ હતી.

“ મારી જાતિની બારે હું નહિ ધાઉં તો કાણુ ધારે ? મુરજ બહેન જીવતાં હતાં સારે તે એને બહુ મીઠાં લાગ્યાં ! એ મરી જતાંજ આવી નીચતા ? પાળેલા કૂતરાના મોત માટે પણ માણસ પાંચ છ મહિના શોક પાળે છે. કેટલાકાને જીંદગીભર પાળેલા જનવરનો વિરહ સાલે છે. હિંદુસમાજમાં સ્ત્રીની કિંમત પાળેલા જનવર જેટલી પણ નહિ ? અમને અર્ધાંગુ, દેવી, પત્ની, સહચરીના ગૌરવભર્યા નામો આપવામાં આવે છે તે અમારી મહત્તાને ખાતર નહિ; પણ અમે પુરૂષોને મોહની મદીલી કેદમાં નિરંતર નચાવ્યા કરીએ તે માટે ! પુરૂષોને અમારી પરવા નથી—અમારા હાડચામની પરવા છે. આ ભયંકર દંભ હું છતો કરીશ. ” જ્યાએ ઘેર આવી વિચારમાળા યથવા મંડી.

“ બિચારી કુસુમ ! બોળી, ભલી, સરલ ! એ મુરજની પેઠેજ ચીમનના ભ્રાત્રમક કાવ્યમાં, એના સ્નેહકુણ્ડા સ્વભાવમાં ફસી પડશે, એના પરથી જીવન એવારી નાખશે અને ન કરે નારાયણને એ પણ મુરજની સાથી થાય તો ચીમનલાલ ભાઈ પાછા એ ચાર વિરહનાં કાવ્યો ચીતરી ત્રીજી નવ વધુને સત્કારવા તૈયાર થશે ! પ્રેમની—લમની—સ્ત્રી જાતિની આવી ભયંકર મશ્કરી એ પ્રભુ ! તું ક્યાં સુધી ચાલવા દેશે ? ” તેનું માથું ભમવા લાગ્યું. એક પછી એક તેના લમ પછીના બનાવો સીનેમાનાં ચિત્રો પેઠે તેની નજર આગળથી પસાર થઈ ગયા. ક્રાંતિલાલનો જુઠો ભાવનાવાદ, એ ભાવનાવાદની પાછળ છૂપાયેલી નીચ વાસના અને એ વાસનાની તૃપ્તિ માટે સત્તાનો ફેરડો, જ્યાને યાદ આવ્યાં. જીવકોર ડોશીની અજ્ઞાનતાને લીધે જુઠા અને લાગણીહીન થયેલા હૃદયની નિષ્કૃતતા અને લલિતાના આશાભર્યા જીવનની ધૂળધાણી ! કામલસુકુમાર કલિસમી નાની પર રાક્ષસી બલાત્કાર તથા તેની માતાની તેના પરની જુહાડી !

ચીમનલાલનાં મોહક કાવ્યો, વિધવાઓની વકીલાત, સ્ત્રીસન્માન પરનાં ભાષણો અને લેખો તથા એ બધા પર પાણી ફેરવનારા તેનાં ખીળાં લમ્ ! જ્યાની આસપાસ દુનિયા ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી. સર્વત્ર તેને દાંલ જ જણાયો. આજકાલનાં જુકા દાંભિક સુધારકો કરતાં જૂના વિચારના અજ્ઞાન જુલમીઓ તેને વધુ સારા લાગ્યા. આ અજ્ઞાન જુલમીઓ હૃદયની નીચતાથી જુલમ ગુળરતા નથી. પણ એક માની લીધેલી જુકી ધર્મભાવનાને અચળ રાખવા માટે લડે છે. દાંભિક સુધારકો પ્રથમ સ્ત્રીસન્માનની વાતો કરે છે, કેટલીક સ્ત્રીઓની ભાવનાઓ વિકસાવે છે, નવીન આશાઓને જન્મ આપે છે, ભાવનાના ક્ષેત્રને વિશાલ બનાવે છે અને પછી કસોટી કાળ આવતાં પોતે જૂનામાં જૂના વિચારના રાક્ષસ કરતાંય અધમ કર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે ! તેઓ કેટલાક અજ્ઞાન જીવોને લડાઇમાં ઉતારે છે ને લડાઇના મેદાનમાં તેમને નિરાધાર છોડી હીચકારાની પેઠે નાસી જાય છે.

“આવા દાંભિકોથી સમાજસુધારણા થવાની હતી ? તેઓ તો વિદ્રોહીઓ વધારી મેલશે ને પાછળથી એજ વિદ્રોહીઓ સામે પોતે જ સમશેરના ધા કરશે ! પ્રજાસત્તાક ચળવળમાં જો પ્રજાપક્ષની જીત થાય તો પ્રેસીડન્ટ થવાના સ્વાર્થથી બંડખોરોને છૂપી મદદ કરનારા અને રાજ્યને પક્ષે રહી પ્રજાપક્ષનું જોર નરમ પડે તો પ્રજાને છૂંદી નાખી સત્તાધીશ થવાના નીચ કાવત્રાં રચનારા મુત્સદીઓ જેવા જ આ સમાજસુધારકો છે ! તેમને સ્ત્રીની ગુલામગીરી સાલતી નથી પણ સ્ત્રીઓને બહેકાવી મુકી તેઓ પોતાની નીચ વાસના તૃપ્ત કરવા માગે છે. અહીંયાં પણ પુરુષજાતિ સ્ત્રીજાતિના હિતચિંતક તરીકે તેને ઝેરી ગોળી જ આપી રહી છે. આહા દાંલ, દગો, નીચતા, જુલમ, આપખુદી અને પ્રપંચના આવા નીચ યત્રો શોધી કાઢવામાં પુરૂષો કેટલા હુશિયાર છે ? સ્ત્રી એટલે જગતની માતા-પ્રજાનું જીવન-

ભાવી પ્રભનું સત્વ ! આ સ્ત્રીને જે સમાજ પળે પળે છળ કરે, તેને ડગલે ડગલે છૂંદી નાખે, તે સમાજ જગતની ખીજ જાતિઓમાં ઉંચે મસ્તકે રહેવાની આશા રાખે તે પણ ગુન્હો છે. જો આ પ્રભ સ્ત્રીને ગુલામગીરીમાં રાખીને સ્વરાજ્ય મેળવશે તો તે દિને હું કહીશ કે પ્રભુ અદલ ઈનસારી નથી પણ સત્તાના નીશામાં ચક્ર્યુર થઇ રાક્ષસી જીલમ ગુજરનારાઓનો સાથી છે.” સમાજના ભયંકર છળથી ત્રાસી વિદ્રોહી બનેલી જ્યાના આ વિચારોમાં આવેશ હશે, ઉદ્ધતાઇ હશે, અવિચાર હશે; પણ અસત્ય તો નથીજ. યુગયુગજૂની ગુલામગીરીની પ્રથાની સામે તે બંડ ઉઠાવી રહી હતી. આ બંડખોર બાળા જે શસ્ત્ર વાપરી રહી છે તે શસ્ત્ર કદાચ ધાર્મી નિશાન ન પણ પાડે. પણ તેથી શત્રુપક્ષ નિશ્ચિત ઉઘી તો નહિજ શકે. એક જ્યાનો આત્મા કાંતિલાલ જેવા વિકારીને ધૂળ ચાટતો કરે, ચીમન જેવા પાગલ ભાવનાવાદી સામે લડવા તૈયાર થાય, ઈન્દુલાલ જેવા યુવાનને પ્રેરણાનું પિયુષ પાય, લોગીલાલ જેવા રાક્ષસને ઝાંખો પાડી દે અને જીવકાર ડોસી તથા મુમિત્રા જેવી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓના અમાનુષી જીલમને પગ તળે કચરીને આગળ વધે તો સેંકડો જ્યા ગુજરાતમાં સ્ત્રીસન્માનની પ્રસ્થાપના કરી પૃથ્વીપર સાચું સ્વર્ગ ઉતારે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય યા અતિશયોક્તિ છે ?

“ હું કુસુમને શી રીતે બચાવું ? ” જ્યા પુનઃ મુદ્દા પર આવી.

“ એ તો ચીમનને દેવ જેવો માનતી હશે. ચીમનલાલ ખરામ માણસ નથી પણ નિર્બળ વહેંતીઓ છે. દશ દિવસમાં એનો ભાવનાવાદ નષ્ટ થઇ ગયો—એનાં કાવ્યો પર એણે પાણી ફેરવ્યું. દિવ્ય પ્રેમ અને સ્નેહજીવનની એણે ધડેલી વ્યાખ્યા એણે જ તોડી. એ સાચો વિદ્રોહી છે ! એ ખરો અરાજક છે ! એને સળ થવીજ જોઇએ.” જ્યાને કંઈક વિચાર આવ્યો. તુરત તે ટેબલ પાસે જઇ એક કાગળ લખવા બેઠી.

“પ્રિય બહેન કુસુમ:

હવે દહાડે તને આ પત્ર લખું છું. તું મારી બાળ સુખી છે. આપણે બન્ને મહિલા વિદ્યાલયમાં સાથે બેઠેલી. તારા આદર્શો હું જાણું છું. આપણે બન્ને ‘ઈન્દુકુમાર’ સાથે વાંચતાં ત્યારે કાંતિના આદર્શ પતિ પર તું મોહી પડેલી. આજે તારા પતિનું પદ નક્કી થવાનો સમય આવ્યો છે. ચીમનલાલ સાથે તારી સગાઈ નક્કી થઈ છે. આ સમયે તું તારા આદર્શ પતિને ભૂલી જઈશ ?

બહેન ! તું સુખી થાય તેમાંજ મારો આનંદ છે. મારું જીવન તો મારા માતૃપિતાના તરંગથી ધૂળમાં રગદોળાઈ ગયું છે. મારાં બળતા દીલના અનુભવને આધારે તને ચેતવવાની મારી ફરજ બજાવવાના પવિત્ર હેતુથી જ મેં શબ્દો લખું છું તે પર તું વિચાર કરશે જ એવી મારી ખાત્રી છે.

ચીમનલાલનાં કાવ્યો અને લેખો વાંચીને તું ગાંડી થઈ હોય તે સંભવિત છે. તેના લેખો આપણને ખરેખર પાગલ કરી નાખે એવા છે. તે પોતે પણ ખરાબ માણસ નથી. છતાં એક વાત સ્પષ્ટ છે અને તે એ કે તે સુધરેલો ધુતારો છે. તેનાં કાવ્યો—તેના લેખો—તેની વારતાઓ સર્વ મોહક પણ કાંટાળા પુખ્તોની જાળ છે. દૂરથી મોહક—નજીક જતાં બીહામણી એવી તેની માયા છે. હું એક જ દાખલો આપીશ. મુરજ બહેન જીવતાં હતાં ત્યારે તેણે આદર્શ દમ્પતીજીવન પર વિદ્યાલયમાં બાંધણો આપેલાં તે તને યાદ છે ? તે સમયે તેણે એક પત્નીવ્રતની ભાવના પર લાંબાં લાંબાં વિવેચનો કર્યાં હતાં. ‘સ્ત્રી ચુલ્હાની આકરડી નથી, પુરૂષની વાસનાની તૃપ્તિનું સાધન નથી. પણ જીવનનો આરામ અને વિશ્રામ છે’ એવી સુંદર વ્યાખ્યાથી તે આપણી પ્રશંસા પામી ગયો હતો. આજે તેની એ વ્યાખ્યા મુરજ બહેનની ખાખની સાથે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. ફક્ત દશ દિવસમાં તે મુરજ બહેનને ભૂલી જઈ જે સ્થાન મુરજ બહેને બાર બાર વર્ષ સુધી ભોગવ્યું હતું તે સ્થાન અચાનક તને આપી દેવા તૈયાર થયો છે. માનવજીવનની નિર્બળતા મારાથી અજાણી નથી. એકલાના

જીવનની બચંકરતા મારી જાણુ બહાર નથી. પણ આ પ્રશ્ન એકલવાયા જીવનનો નથી. આ પ્રશ્ન સ્ત્રીના ગૌરવનો છે. પત્નીના મરણ પછી દશ દિવસમાં ખીજ પૂતળાને ખરીદી લાવવાની આ પ્રથા જંગલીમાં જંગલી અને નીચમાં નીચ છે. આપણે સ્ત્રીઓએ જ તે સામે લડવું પડશે. ધણા થોડા પુરૂષો

૪ સાચા દીલથી આપણી લડત અપનાવી લેશે; કારણ કે પુરૂષસમાજ યુગયુગ થયા પાશવતામાં ટેવાઈ ગયો છે. તેમને મન સ્ત્રી એટલે ખરીદેલી બાંદી-દાસી ! બહુ બહુ તો તેમના વિલાસનું એક મોહક રમકડું ! તું આવું મોહક રમકડું થવા માગે છે ? પ્રભુ તને દીર્ઘાયુષ્ય અરપે; પણ ધડીભર માની લે કે બે વર્ષ પછી તું મરી જાય ને

૫ **ચીમનલાલ** એક બે વિરહી કાવ્યો લખી ત્રીજ વડુ લઈ આવે તો તને કેવું લાગે ? **ચીમનલાલ**ને ત્યાં તને આર્થિક દુઃખ નથી પડવાનું. પણ જે આદર્શ દમ્પતીજીવનની તેં આશા રાખી છે તે આશા તો નથી જ ફળવાની. એને કાવ્યો જોઈએ છે, પણ તે પૃથ્વી પર પ્રભુમય જીવન ઉતારવાને નહિ-એ કાવ્યો એના વિલાસી સ્વભાવને પોષે છે તે માટે !

છેવટે હું એકજ વાત કહેવા માગું છું. બલે એ પુરૂષોમાં રત્ન સમો હોય; તોપણ જે માણસના મનમાં પોતાની સ્નેહાળ પત્નીના મરણ માટે પાળેલા કૂતરા જેટલો પણ શોક થતો નથી તેની પત્ની બનીને ત્રિભુવનનું સુખ ભોગવવું તે મારે મન ધોરતમ પાપ છે. હું તને જે સલાહ આપું છું તેની ગંભીરતાનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે. તારા માતૃપિતા, **ચીમનલાલ** ને આખી કપોળ જ્ઞાતિ અને તે સાથે આખી હિંદુસમાજ તારાં દુઃખમન થશે. કદાચ તારે રખડતી બીખારણુ પણ થવું પડે. આવી સ્થિતિ સહી લેવા જેટલું આત્મબળ તારામાં હોય તોજ **ચીમનલાલ**નો હાથ ધરવાની ના પાડજે; નહિ તો આપણી હજારો બહેનો જીવે છે તેમ **ચીમનલાલ**ની પત્નીનો વેષ ભજવી જીંદગી પૂરી કરજે.

સીસમાળના ડગલે ડગલે મતાં અપમાનોથી માફ કાળજી ધીખી રહું છે તેથી મારાથી કાઈ કડવો બોલ લખાયો હોય તો મારી કુસુમ મને માફ કરશે એવી મારી ખાત્રી છે.

લી૦ તારી,
જયા.

આ પત્ર લખી જયા પાછી વિચારમાં પડી. એક હોંસીલી-આ-શાલરી, લમ મંડપમાં ખીરાજવાને તત્પર થયલી બાળાના દીલમાં તે અમ્મંતોષની આગ સળગાવતી હતી. આમ કરવામાં તેની ભૂલ તો ન થતી હોય ! તેણે ખુબ વિચાર કર્યો. જો કુસુમ સાચે જ પોતાના માતપિતાની સામે થાય તો બહુ બહુ તો તેને ગરીબી વેઠવી પડે ! તે ગુજરાન જેટલું કમાવાની શક્તિવાળી છે ! આવી બાળાને સ્ત્રીમ-નલાલ જેવા દમ્બી સુધારકને ગળે વળગતી મુઠે મ્હોડે જોઈ રહેવામાં જયાને પાપ જણાયું. તે જો કરી રહી છે તે ચોખ્ખું છે એવો તેના દીલમાંથી ટંકાર થયો. તરતજ તેણે પત્ર પરખીડીઆમાં ખીડ્યો ને કુસુમ પર રવાના કર્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કુસુમ.

“આત્મા ઝોળખે તે વર,
ને ન ઝોળખે તે પર:”*

જ્યા આ કાળજૂના સત્યને ઝોળખી કાન્તિલાલને અવગણી રહી હતી. સત્યને માટે ઝૂમતાં અસત્યના દાવાનળ ભલુકી નીકળ્યા. બાળા દાઝી પણ ડરી નહિ. એક પછી એક તેની નજરે દિ-દુસમાજના જૂલમો ખુલા થવા લાગ્યા. કાન્તિલાલ વિદ્યાર્થી-માતપિતા રૂઠ્યાં-ચારે પાસથી તે હીણાવા લાગી. એવામાં કુસુમના ભયંકર બળિદાનની તૈયારી ચર્ચ રહી. જ્યા ધર્મયુદ્ધમાં ફેદી પડવા એકદમ તૈયાર ચર્ચ ગઇ ને તેણે કુસુમને એતાવવા પત્ર લખી નાખ્યો.

ચીમનલાલની વિવાહિત પત્ની કુસુમ જ્યાની બાળસખી હતી. બન્ને અમદાવાદના મહિલા વિદ્યાલયમાં સાથે ભણેલી. બન્નેએ અનેકવાર ભાવી જીવનનાં સુંદર ચિત્રો સાથે મળીને દોર્યા હતાં. જ્યાના આદર્શો જીવનમાં પડતાં વાર ધવાયા. કુસુમના કૌમારના દહાડા હવે પૂરા થવા આવ્યા હતા.

કુસુમ શ્રીમંત માતપિતાની એકની એક લાડકવાઇ કન્યા હતી. તેના પિતા જીગનલાલે તેને બચપણથી જ સ્વતંત્રતામાં ઉછેરી હતી. કુસુમની ભાવનાઓ અનુકૂળ સંજોગો, શિક્ષણ અને માતપિતાના પ્રેમથી પોષાઇને વિકસિત થઇ હતી. દુઃખ અથવા ગ્લાનિ કંઈ જાતની ચીડીયા છે તેનું બાળાને સ્વપ્નું પણ નહોતું આવ્યું. કૌમારની મોહક લાગણ તેને પોપચે તરવરતી હતી. નેત્રો તેજસ્વી ને સ્થામ ! એ નયનોમાં કંઈક એવું કામણ હતું કે જે વિના શસ્ત્રે

સહતનતો ડોહાવી નાખે ! બહુ વર્ષો મહોપર નિર્દોષતા અને તેજેમય શાંતિ હતી. કંઈ કંઈ ઉત્તમ મનોરથો ધડતી મુઠ્ઠા “ સુદરીસમાજના મહામૂલા મુગટ ” સમી શોભતી. આ દેવબાળા પર ચીમનલાલની માલિકાનો સીકો ઉભયના માખાપે માર્યો હતો. ચીમનની સંમતિ લેવામાં આવી હતી; પણ કુસુમ તો આત્મા વિનાનું-લાગણી વિનાનું જડ પ્રાણી એટલે તેની સંમતિ લેવાની કઠિન જરૂર જણાઈ નહોતી. સ્વર્ગિય આદર્શોમાં રમતી કુસુમને પણ આ મહા ભૂલ દેખાઈ નહોતી. માતૃપિતાના પ્રેમમાં તે એટલી બધી ઝમોળાઈ ગઈ હતી કે તેનાં માખાપ ભૂલ કરે એ વાત પણ તેના મનમાં આવતી નહિ. ચીમન સાથની તેની સગાઈ જાહેર થતાં તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. ચીમનનાં લેખો અને કાવ્યો પર તે અસહ્ય જ મોહિત હતી. આ મોહની કેફ એટલી બધી ઘેરી હતી કે ચીમન સુરજની ખાખ પર નવું સ્નેહમંદિર ચણી રહ્યો છે તેનું જ્ઞાન કુસુમને થયું નહિ.

છગનલાલ અને તેની પત્ની જમના સદેહ સ્વર્ગમાં મહાલતાં હતાં. કુસુમ માટે ચીમનલાલ જેવો પતિ મળ્યો તે માટે ઉભય પરમાત્માનો આભાર માની રહ્યાં હતાં. ધન, રૂપ, ગુણ ને વિદ્યાનું મધુર મિશ્રન ચીમનમાં હતું. કુસુમ તેની સાથે સુખી થશે એવી ખાત્રીથી છગનલાલે આ સગાઈ કરી હતી.

ધનાસુતારની પોળમાં છગનલાલના ઘરમાં લક્ષ્મીની તૈયારી થવા લાગી. સ્ત્રી વર્ગ વડી પાપડ કરવામાં શુશ્રૂષા ગયો. અનેક સુંદર ગીતોથી છગનલાલનું ઘર શુભ રહ્યું. કુસુમ આ આનંદમાં તરખોળ થઈ રહી હતી. તેના મોહક અધર પર હમેશાં જાદુબર્તુ સ્મિત ફરક્યા કરતું. સખીઓની મસ્કરી જીલતી, વડીલોથી શરમાતી. કુસુમ એક એવા રમ્ય ઉપવનમાં મહાલતી હતી કે જ્યાં જીવન કાવ્યમય બની રહેતું. ચીમનની એક પણ ખાત્રી બાહ્યને દીલે વસી નહોતી.

એકાંતમાં તે ઇન્દુકુમાર લઈ બેસતી અને મલકાતે મુખડે લમની
સુંદર-કાવ્યમય કલ્પના વાંચતી:

“કુમારાને તો કરમાવાનું
પછી હોય શું પુરૂષ
કે શું સુન્દરીની વેલ !—”

‘તે ગણુગણી-હસી. એવું મીઠું હસી કે જે હાસ્ય માટે કોઈ
મસ્ત કવિ બોખારા કે સમરકંદ કુરળાન કરી દેત !

બાળા આગળ વાંચવા લાગી:

“પતિ ! પ્રમદા ! પતિ:
નહિ અધુરો, નહિ સમોવડો
પણુ પ્રાણેશ્વર, જીવનનિયન્તા:
જેના આદેશ ગમ ઉચું જોઈ
નેત્ર ઢાળી પ્રણિપતો કરે;
સંસાર સાગરમાં મ્હારી નૌકા
જેના કરકૌશલ્યમાં ધીરે
એવો રસવીર નાવિક:
મ્હારો આત્મજેતા યશસ્વી સ્વામિન:
મ્હારો આશાકેન્દ્ર હૃદયનાથ:
મ્હારો પૃથ્વી ઉપરનો પ્રભુ:
અહોરાત્ર નમન નમવા
પ્રેમથાળ ભરી ભરી પૂજવા
મ્હારે ગૃહદેવ જોઈએ છીએ.... ”

“કેવો સુંદર આદર્શ ? કેવી રમ્ય કલ્પના ? અને હવે એ કલ્પના
સાચી પડશે ! એ પ્રભુ ! તું કેવો દયાળુ છે ? સ્નેહાળ આત્માની
તને કટલી બધી ચિંતા છે ? લમ એ તો પ્રાણુ વિકાસનું મહાવ્રત !
અરેખર ! બે આત્માઓ ઉંચે જવા માટે, પ્રભુને પામવા માટે,

સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતારવા સટે જે સ્નેહાળ સહકાર કરે તેનું નામ લગ્ન ! આવાં લગ્નો-મારા જેવાં લગ્નો હિંદુ સમાજમાં ઘેર ઘેર થતાં હોય તો કેવું સાઈ... ” તે બબડી. ગરિય ઝિચારી કુસુમ ! તે નહોતી જાણતી કે તે સ્ત્રીજાતિના જાચંકર વિદ્રોહીનું સ્નેહમંદિર ચણી રહી છે. તે નહોતી જાણતી કે તે જામાતમક કાવ્યની મરૂ જૂમિમાં સુંદર કાવ્ય સૃષ્ટિ જોઈ રહી છે. સ્ત્રીમનલાલનાં સઘળાં કાવ્યો નિર્બળતાના નમુના હતાં. તેમાં દીલનો ઉછાળો અને દીલનાં દર્દ નહોતાં. પ્રેમની સારતામાં તરત પૂર આવે-દીલ ધડક ધડક થાય-પાછી આટ આવે-ઘડીભર દીલપર ધા થયેલો જણાય-ને પાછું જેમ ચાલતું હોય તેમજ જીવન ચાલ્યું જાય એવા સ્ત્રીમનલાલની દશા હતી. તેનો સ્વભાવજ એવા તરલ, ચંચલ અને માહાધ હતો. સુરજ ગઘ-તેના અવસાનપર બે ચાર આંસુ રેડ્યા-કુસુમ આવી-કુસુમનો સત્કાર કર્યો-કુસુમ જાય-પાછી બે ઘડીની ફકારા આવે-બસ, આવાજ કમ સ્ત્રીમનલાલને પસંદ હતો.

“ હું મારી બહેનોને બતાવીશ કે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ આમ ઉતરે છે ! ”

કુસુમના અંધર પર હાસ્ય રમી રહ્યું. તેની આંખો એકાંતમાં પણ શરમધી નીચે ઢળી ગઈ. છાતી ધડકી રહી. હર્ષના પૂરમાં નાદાન બાળા તણાઈ રહી હતી. આ વખતે ટપાલીનો અવાજ સંભળાયો. કુસુમ બારણે ગઈ. પત્ર લીધો, ખોલ્યો, વાંચ્યો. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. ઘડી પહેલાની રમ્ય સૃષ્ટિ અલોપ થઈ ગઈ. તેનો આદર્શ પતિ વહેંતીઓજ નહિ પણ મોહાંધ દંભી જણાયો. કુસુમનું આખું શરીર ધ્રુજ રહ્યું. બે ડગલાં ચાલવાની તાકાત પણ ન રહી. તેણે જોસથી માથું દાબી શાંત થવાનો પ્રયાસ કર્યો. જેમ તેમ, લથડતે પગલે, તે ઝોરડામાં ગઈ. બારણાં બંધ કરી તેણે જ્યાનો પત્ર પાછો વાંચ્યો. ફરી ફરી વાંચ્યો. જ્યાના દીલની આગે કુસુમને સળગાવી મેલી. બાળાનું સ્વાત્માભિમાન

જાત્રત થયું. સ્ત્રી સમાજના વિદ્રોહીની ? જાળ તોડી નાખવા નાદાન-
કામળ પુષ્પ સમી કુસુમ તૈયાર થઇ. જ્યાનો હેતુ સફળ થયો.

“ અરેરે ! મને આ વિચાર પ્રથમથી કેમ ન આવ્યો ? ખરેખર,
જે પુરુષ બાર બાર વર્ષની સહચરીને બાર દિવસમાં ભૂલી જાય
તેની નિર્દયતાને કેવાં વિશેષણ લગાડવાં ? આ મારો આદર્શ-
પતિ જેને હું ‘ નેત્ર દાળી દાળી પ્રશ્નિપતો કરવાની ’ હતી ! નહિ.
નહિ. ઓ પ્રભુ ! ઓ જ્યા ! તેં મને વખતસર બચાવી લીધી. હું
એની મોહક જાળમાં ફસાઇ ગઇ હતી. એ સુંદર ઈશ્વરણું હું ન
ઓળખી શકી. સ્ત્રીસમાજને બળરની વસ્તુ સમજી ખરીદવા ચાહ-
નાર સ્ત્રીમનલાલને હવે હું બતાવી આપીશ કે તે જુદો છે, તેનો
ભાવનાવાદ જુદો છે, તેની કવિતાઓ જુદી છે—”

તે થોડીક પળ મૌન રહી. સેંકડો વિચારો તેના કામળ મગ-
જમાંથી પસાર થઇ ગયા. હિંદુ સમાજમાં વિવાહિત કુમારિકાનાં
વિવાહ ખાનદાન કુટુંબોમાં તૂટતાં નથી. કુસુમના વિવાહ શી રીતે
તૂટશે ? તેના માત પિતા શું કરશે ? યાત્રિ શું બોલશે ? કુસુમ ગુન્-
વાઇ પણ તેનો નિશ્ચય તૂટ્યો નહિ.

“ ગમે તેમ થાય; પણ આ જુદો કવિ મારે નથી જોઇતો.
એના સ્નેહકુંળા સ્વભાવને સુરજ બહેનની ખાખ પર કવિતા લખી
મારો સત્કાર કરતાં શરમ ન આવી ! એ સોનાનો હોય તોપણ
મારે તો કથીરજ ! ક્યાં મારો આદર્શ પતિ ને ક્યાં આ દમ્બી ભાવના
વાદી ? જ્યા બહેન સાચુંજ કહે છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ આવા
રાક્ષસી રિવાજોની સામે કમ્મર ન કેસે ત્યાં સુધી કંઈ વળવાનું નથી.
સ્ત્રી સમાજનો ઉદ્ધાર થોડાક મુઠ્ઠીભર સુધારકાથી નથી થવાનો. તેને
માટે તો સ્ત્રીઓએ પોતેજ કેસરીયાં કરવાં પડશે. ”

તે ચાર પાંચ પળ મૌન રહી. સ્ત્રીમનલાલની મૂર્તિ તેની દષ્ટિ
સમક્ષ ખડી થઇ. કુસુમ અનિમિષ ખિલખિલ હસી:

“આ મારો આત્મજેતા યશસ્વી સ્વામિન! આ મારો આશા-
કેન્દ્ર હૃદયનાથ! મારો પૃથ્વી પરનો પ્રભુ! આને મારે પ્રેમ થાળ
ભરી ભરીને ધરાવવી! હું પણ કેવી મૂર્ખા બની હતી? મને પણ
કેવી બચકર કેફ ચઢી હતી? જ્યા! બહાલી બહેન! તેં જો એ કેફ
ન ઉતારી હોત તો મારું જીવન ધૂળમાં મળત. પ્રભુ તારું કલ્યાણ
કરે.” જ્યા તરફ આભારથી ભળી પડતાં હૃદયે જ્યાને આશિષ
દીધી. ચીમનલાલમાં છૂપાયેલો-માની લીધેલો ઇન્દુ કુમાર ઉડી ગયો.
હવે ચીમનલાલ-એકલો ચીમનલાલ તેનાં જુઠાં સ્વપ્નાંથી કુસુમને
વરવો લાગ્યો.

‘ઇન્દુકુમાર’ ના કથન જરા પછટાવી કુસુમ બબ્બડી:

“અમે તો રસ રાજ્યની રાણીઓ! અમે પાછાં એટલું જ
પાણી પુરુષો પીએ; વાદળી વરસે તેટલું જગત પામે. અમૃતના
સરોવર સમાં ઉડાં અમારાં ઘેરાં નયન, સોના રૂપાના થાળ શાં
વદન, અને કાર્તિની કાર જેવી, નાયતી ને જગનચવતી અલકલટો-
એ શું ચીમનલાલ જેવાનાં કાવ્યોની બનાવટી સામગ્રીઓ છે?”

કુસુમ થંભી.

પુનઃ વિચારમાળા આગળ ચાલી.

“નાનાલાલનેય કાણ જાણે શું જૂત ભરાયું છે?” કુસુમ
પોતાના આદર્શો બૂલી કવિની સમાલોચક ચર્ષ: “આવી સુંદર
ભાવના! આવા રમ્ય શબ્દો! સ્વર્ગના મીઠા મધુરા અમીરસ સમી
એમની વાણીને “કાવ્ય” ની પેઠે ગોઠવવામાં કવિને કદ જાતની
‘કલા’ જણાતી હશે? ગેયત્વ ન હોય તો ભલે-અમે એમને પદ્યમય
ગદ્યના લેખક તરિકે પૂછશું; પણ આમ કવિતાની પેઠે લીંટીઓ
ગોઠવવાથી ગદ્ય પદ્ય બની જતું હશે?”

પુનઃ તે વિચારમાં પડી:

“ભલે હું કુમારી રહેતી! હો મારા આદર્શો મારી પાસે

પડ્યા રહેતા ! એ રમ્ય આદર્શોને હું પુરૂષના રમકડાં બનાવવા નથી માગતી. હું સ્ત્રી છું—મારા સ્ત્રીત્વને લગ્નવી, સ્ત્રીગતિનું ભયંકર અપમાન કરનારને હું મારી દેહ નથી વેચવાની.” થયું. કુસુમનો બધો આનંદ ઉડી ગયો અને તેની જગ્યા વીરાંગનાના શૌર્યે લીધી. તે જ્યાંની પેઠેજ હિંદુ સમાજ સામે યુદ્ધમાં ઉતરવા તૈયાર થઇ.

“હું પ્રથમ માત પિતાને વીનવીશ—રડીશ—કરગરીશ. જો નહિજ માને તો પછી માફ હૃદય કહેશે તે રસ્તે જઇશ. પણ એ પ્રભુ ! તું મને બળ આપજો. મને નિર્બળ ન બનાવતો. આ ગરીબ દેશની ગાય જેવી કન્યાને તારે જોઇએ તો આ દુનિયામાંથી ઉપાડી લેજો. પણ મારા આદર્શોના ખુનીની ગુલામગીરી મને ના સોંપતો !—”

- મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ગુણ એવો છે કે તેને જ્યાં સુધી એક આદર્શની લગની લાગતી નથી ત્યાં સુધી તે સમાજના જીલ્લો સામે માથું ઉઠાવતો નથી. એકવાર આદર્શની ધુન જાગ્યા પછી નિર્બળમાં નિર્બળ માણસો પણ તેની પાછળ શહીદીની પેઠે કુરબાની કરી જાય છે. કુસુમની સમાજ સામે રણાંગણ જળવવાની તત્પરતા આદર્શની લગનીને આભારી હતી. એક સ્વર્ગીય આદર્શમાં રમ્યા પછી, તેનો ફલિતાર્થ થવાની પળે નિરાશાનાં વાદળાં ઘેરાઈ આવતાં જે શોક થાય તેવો શોક કુસુમને પણ થયો. છતાં તે અડગ રહી. તે ઇન્દુ કુમારની “કાન્તિ” થવા માગતી હતી. તેનો ઇન્દુ કુમાર બનાવટી નીકળ્યો. આ આઘાત બાળાના કોમળ હૃદયને ભેદી નાખે તેવો હતો. અસામાન્ય સહન શક્તિથી તે આ વજ્ર પ્રહાર ખમી રહી તે થોડીક વાર પછી તેણે નીચેનો જવાબ જ્યાં પર લખી મોકલ્યો :

પ્રિય બહેન,

તારી છેલ્લી ધડીની કિમતી સલાહ માટે કયા શબ્દોમાં આભાર માનું ? જ્યાં બહેન ! હું ખરેજ ભોળવાઈ ગઇ હતી. સુરજ બહેનનું ખત મારી સ્મૃતિમાં પણ નહોતું. બાર બાર વર્ષની સહચરીને બાર

દિવસમાં જૂલી જવાનો અક્ષમ્ય અપરાધ કરનાર ચીમનલાલ મારી નજરમાં દેવ જેવો હતો: પણ તે મને ચેતાવી. મારી આંખ પરની અંધારી હવે ઉઠી ગઈ છે.

હમણાં લાંબો પત્ર લખવાની મને કુરશદ નથી. માત્ર પિતા, સમાજ, સગાં બહાલાં, આદિ સામે ટુંક સમયમાંજ મારે વિગ્રહ જગશે એવો ભય છે. આ વિગ્રહમાં પ્રભુ મને બળ આપે એવી પ્રાર્થના કરું છું. બહેન ! છેવટે તને એક ખાત્રી આપું છું. જીવ જતાં પણ હું ચીમનલાલને નથી વરવાની.

લી.

તારી કુમુમ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

“ ગાંધી છાકરી ”

“ ભલે એ પુરૂષોમાં રત્ન સમો હોય; તો પણ જે માણસના મનમાં પોતાની સ્નેહાળ પત્નીના મરણ માટે પાળેલા કૂતરા જેટલો પણ શોક થતો નથી તેની પત્ની બનીને ત્રિભુવનનું સુખ ભોગવવું તે મારે મન ધોરતમ પાપ છે. ” જ્યાના બળતા દીલમાંથી નીકળેલા આ શબ્દોની આગ કુસુમને રૂંધેરૂંધે લાગી ગઇ હતી. ”

સુન્દરી સમાજના થતા હડહડતા અપમાનથી તેની છાતી બેદાઇ ગઇ. ધડી પહેલાંની હસતી, રમતી, કંઈકંઈ રસ ભર્યા સ્વપ્નાં જોતી કુસુમ હવે ચંડિકા બની. ચીમનલાલ પ્રતિ તેના દીલમાં અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજ્યો અને પહેલીજ તકે તેણે પોતાના માતપિતાને વીનવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જ્યાને જવાબ લખી તે પુનઃ વિચારમાં પડી. તેની સામે ગંભીર કર્તવ્ય આવી પડ્યું હતું. જે માત પિતાએ આજસુધી તેનો પડતો બોલ ઝીલી લીધો હતો, જેમની હુંકાળી ગોદમાં તે આજ સુધી ઉછરી હતી તેમની સામે થતાં બાળાના ક્રોધને અત્યંત દુઃખ થયું. શું કરવું? બીજો કોઇ ઉપાયજ નહોતો. કુસુમના માત પિતાએ પુત્રીના સુખનો પૂરે પૂરો વિચાર કરીનેજ આ સગાઈ નક્કી કરી હતી. પણ વિધાતાનું નિર્માણ કંઈક જીદુજ હતું. અરધો એક કલાક સુધી તે વિચારમાં ને વિચારમાં બેસી રહી. ધણા ધણા વિચાર કર્યા પણ જ્યાની સલાહજ તેને સાચી જણાઈ. તેણે છેલ્લીવાર નિશ્ચય કર્યો ને તે દિવાનખાનામાં ગઇ.

તેના વદન પર શોક અને ગંભીરતા છવાઈ હતી. દિવાનખાનામાં તેનાં માતપિતા તેના લગ્ન વિષેજ મલકાતે મુખે વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં. કુસુમનું કરમાયેલું મોઢો જોતાંજ ઉભયના પેદમાં ફાળ પડી.

“ શું છે દીકરા ?—” જમનાએ બહાલથી પુત્રીના માથા પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“ બા ! બાપુજી ! હું તમને એક અરજ કરવા આવી છું ” નમ્ર-વિનીત સ્વરે તે બોલી

“ શું છે બહેન ?—”

“ મારે ચીમનલાલને નથી પરણવું—” કુસુમના સ્વરમાં દૃઢતા આવી. સ્થિર નયને તે માતૃપિતા તરફ જોઈ રહી.

“ શું ?—” જાણે પગ આગળ હોવિટકર તોપનો ગોળો આવી પડ્યો હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈ છગનલાલ બોલી ઉઠ્યો. જમના આ સંલ છે કે સ્વપ્ન તેનો વિચાર કરવા લાગી.

“ બાપુજી ! હું કરગરીને તમને વિનવું છું કે મારી સગાઈ તોડી નાખો—” કુસુમ પુનઃ બોલી.

“ સગાઈ તોડી નાખું ? કુસુમ ! બહેન ! તું શું કહે છે ? તું ગાંડી તો નથી થઈ ?”

“ નહિ બાપુજી ! હું ગાંડી નથી થઈ. તમારા દીલપર ધા કરતાં મને મોત જેવું દુઃખ થાય છે. હું ઇચ્છું છું કે આજ પળે યમ-રાજના દૂત મને ઉપાડી જાય. મારે ચીમનલાલ સગા ભાઈ જેવો છે.”

“ ગમે તેમ શું લવલવ કરે છે ? સીધી વાત કરની !—” જમના પોતે સ્વપ્નામાં નથી એવી ખાત્રી થતાં સહેજ ગરમ સ્વરે બોલી.

“ બા ! સુરજ બહેનને મરી ગયાને કેટલા દિવસ થયા ?—”

“ એએક મહિના થયા હશે. ”

“ બરાબર ! જે માણસ સુરજ બહેનને આટલી વારમાં બૂલી જાય તે મને ન બૂલી જાય ? ”

“ એટલે ?—”

“ જે પુરૂષ પોતાની પત્નીના મરણ પછી એક પખવાડીયામાં ખીજી લાવતાં શરમાતો નથી તે મને શું સુખી કરવાનો હતો ? ”

“ ગાંડી રે ગાંડી !—” ઇમનલાલ માયાળુ સ્વરે બોલ્યા: “ એમાં ચીમનલાલનો વાંક નથી. આપણી ન્યાતનો રિવાજ જ એવો છે કે એક સ્ત્રી મરી જતાં તુરત તુરત ખીજ સગાઇ થવી જોઈએ—”

“ ને તેમ ન થાય તો ? ”

“ તેમ ન થાય તો જન્મ સુધી વાંઢો રહે ” જમનાએ તાપસી પૂરી.

“ ચીમનલાલ પ્રથમથીજ સગાઇ વિરૂદ્ધ હતા. તેમને ઠેકાણે લાવતાં આલ અવનિ એક કરવા પડ્યાં છે બહેન !—”

“ નહિ બાપુજી ! નહિ. ચીમનલાલની પહેલાની આનાકાની રમશાન વૈરાગ્યનું પરિણામ હતું. એ ચોકખો દમ્ભ હતો. મુરજ બહેનના અવસાનપર એમણે રચેલાં કાવ્યો તમે વાંચ્યાં છે ? તેમાં એ કહે છે કે મુરજની પાછળ પોતે પણ જૂરી જૂરીને મરી જશે. જૂરી જૂરીને મરી જવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ દશપંદર દિવસમાં મુરજ બહેનને તદ્દન જીવી જઈ એ ખીજ પરણવા તૈયાર થયો છે. અમારૂં સ્ત્રીઓનું આ કંઈ જેવું તેવું અપમાન છે ? હું એ અપમાન કદિ પણ સાંખવાની નથી. ”

“ હવે એસને સ્ત્રીના અપમાન વાળી ! નાને મ્હોડે મોટા બોલ બોલે છે ? શરમ નથી આવતી ? જરા નાનામોટાનું જાન તો રાખ ! ચીમનલાલ જેવો લાયક જીવાન ખીજે કયો છે ?—” જમનાનું મગજ વીરૂં. આવો વિરોધ દીકરીથી નજ થઈ શકે એવી તેની અતૂટ માન્યતા હતી.

“ નહિ હોય તો હું કુંવારી રહીશ. ”

“ સરસ્વતીની દીકરી ખરીને ? જો મોટી ! લાડમાં લાડમાં રાખી તારે આટલી બધી ચઢી ગઈ ! જરા ડાહી થા બહેન ! તારા મગજમાં આ જૂત કાણે લરાવ્યું ? ”

“ કાંઈ નહિ. સારૂં થયું કે મારી આંખ વહેલી ઉધડી. ગમે તેમ થાય તો પણ હું મુરજ બહેનની ખાખ પર ગાદી નથી માંડ-

વાની—” કુસુમના સ્વરની દબતા, તેના વદન પર તરવરતી ઝાનિ અને તેનાં નેત્રોની નિશ્ચલતા જોઈ જગનલાલ વિચારમાં પડ્યો.

“કુસુમ ! મેં તને લાડ કાડમાં ઉછેરી તેનું આ પરિણામ ?—”

“તમેજ વિચાર કરી જુઓ પિતાજી ! ચીમનલાલનું વર્તન તમને એક મહા દમ્ભી જેવું નથી લાગતું ?—”

“દુનિયાના બધાજ જીવાનો એવા હોય છે.”

“હશે. દુનિયાના એવા જીવાનોને જોઈએ તેટલી ઐરી મળી રહેશે. મારે એની પટરાણીનું પદ નથી જોઈતું.”

“કુસુમ ! તેં તો કહી નાખ્યું કે તારે નથી પરણવું પણ દુનિયામાં એવું ગાંડપણ નથી ચાલતું. આપણા કુટુંબનો ખોલ કદિ તુટ્યો નથી. જુલેન ! આપણી ન્યાતમાં એક વાર સગાઈ થયા પછી તે નાતરીયા ન્યાતની પેઠે તોડી શકાતી નથી.” જગનલાલે બહાલથી કુસુમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ત્યારે તમે મને જાણી જોઈને અંગારામાં નાખશો ? બાપુજી ! તમને તમારી દીકરી કરતાં ન્યાતનો જંગલી રિવાજ વધારે બહોલો છે ? જે ન્યાત બળતી ચીતા પર બીજા લામ કરવાની છુટ આપે તે ન્યાતને જીવવાનો કંઈ હક છે ખરો ?” કુસુમનો સ્વર તીવ્ર થયો. તેની આંખ ચમકી રહી.

“જો કુસુમ ! તારા બાપની સામે આમ કાતર જેવી જીભ ન ચલાવ સમજી ? દીકરીની જાતને મોઢાં દાંડીઆની રમત નહિ જાણે ! આજકાલ કેટલાક ઉદ્ધત જીવાનીઆઓ મડમ લાવવાની ધુનમાં પડ્યા છે તેમ દીકરીઓ મનપસંદ માટી પરણવાની વાત કરે તે નથી ચાલવાનું...” જમનાનો પીતો ઉકળ્યો.

“બા ! હું પગે પડીને માગી લઉં છું કે તારે જોઈએ તો મને બળતી ચેહમાં ફેંકી દે, કુવામાં નાખ પણ આ સગપણ તોડી નાખ—”

“પણ તને ઝોણું શું પડ્યું? ચીમનલાલ જેવો ધનવાન, બહેલો ગણેલો લાયક વર તું ક્યા સુલામાંથી શોધી લાવવાની?—”

“કમનસીબી એ છે કે હું માથું પટકીને મરી જઈં તો પણ મારી વાત તું સમજી શકવાની નથી. બાપુજી ! તમારે આવીજ રીતે મારો ભોગ આપી દેવો હતો તો મને બચાવી શા માટે? અમને ઉંચા ઉંચા મનોરથોના મિનારા બાંધવા દઈ અચાનક અંધારી ખાલીમાં શા માટે ધકેલી દો છો?”

“આ તું બકે છે શું? કુસુમ !”

“લો, હવે આ દીકરીને બહુ બચાવી તેનું પરિણામ ! કહે છે કે પરણવું નથી ! ડાસો કુંવારો રહે—કંઈ ડાસી કુંવારી રહી સાંભળી છે?—”

“બા ! અસહનના વખતમાં આર્ગી ને સરસ્વતી જેવી દેવીઓ કુંવારી નહોતી રહી?—”

“એ જમાનો ગયો. એ જમાનાના લોકો ગયા. આ તો કળાયુગ છે—”

“જેવી માણસની લાવના તેવો યુગ ! જે મારા વિચારો શુદ્ધ હોય તો મારે માટે સત્યયુગ છે—”

“કરો વકીલાત હવે આની સાથે?—” છગનલાલ તરફ જોઇ જમના કંટાળીને બોલી.

“કુસુમ ! કુસુમ ! જરા ડાસી ચા. દીકરી ! તને આવું ન શાભે. જે ચીમનલાલમાં બીજો દોષ હોય તો મને કહે. પણ આવી ગાંડી વાત જવા દે—”

“એ હીરા જેવો હોમ તોપણ મારે નકામો છે બાપુજી ! જેને સ્ત્રીની કિંમતજ નથી તે મારો પતિ થવાને નાલાયક છે.”

“અરે વાહરે રાજા વિક્રમની દીકરી !” જમના માતાનું બોલ બૂલી બગ કરનારી સ્ત્રી થઈ ગઈ: “શું રૂઆબથી વાત કરે છે ?

તમે પણ શું દીલી દોરી મૂકા છો ? આજે આટલું બોલે છે. તો કાલે તો તમારા ને મારા માથા પર છાણું થાપશે. પારકે ઘેરે એનો આવો મીઠાઈ કંઈ એની મા સાંખવાની હતી ?—”

“તું એના પર ધ્યાન રાખજો. છોકરીનું મગજ કાંઈએ વિક્કરાવ્યું લાગે છે.” જગનલાલ ગંભીર સ્વરે બોલ્યા.

“તમારી દીકરીને કાંઈ વીકરાવી શકે એમ નથી. બાપુજી ! આ તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. ચીમવલાલ મારી જાતિનો વિદ્રોહી છે. એ વિદ્રોહીની સાથે મારે સંબંધ નથી જોડવો—”

“જા—જા—ગાંડી !—”

“એમ ! તમે મને ગાંડી ગણીને હસી કાઢો છો ! ઠીક છે. હું પણ જોઉં છું કે તમે મને બલાતકારે કેમ પરણાવો છો !—” કુસુમ દહતપથી બોલીને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ચાલી ગઈ.

“એના પર હવે ચાંપતી નજર રાખજો. ધરમાંથી બહાર જાય તો તું સાથે જાજો—” જગનલાલે જામનાને કહ્યું. જામનાએ એ હુકમનો અમલ કરવામાં જરા પણ મંદતા ન બતાવવાનો ક્યારનો નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

“હું તમને જીંદગી મુધી ધીકારીશ.”

કુસુમની દશા જ્યાં જેવીજ થઇ. જ્યાંને અલણ માતા નડી હતી. કુસુમની માતા પણ તેવીજ નીકળી. જીનલાલને પોતાનો ‘વટ’ ન જાય તેની ભારી ચિંતા હતી. દીકરીનું લવિષ્ય ધૂળમાં મળે તો ભલે; પણ વટ ન જવો જોઇએ. ‘વટ’ એટલે એક જંગલી અને પીશાચી રિવાજને નમણું આપવું તે! આવા અર્થહીન ટેક પાછળ પોતાના નિર્દોષ સંતાનોના બળીદાન આપનારા હિન્દુઓ આર્થ સંસ્કૃતિના ખૂનીઓ ન ગણાય ?

કુસુમને માતપિતા તરફથી નિરાશા મળી. પણ તેના અંતરાત્માની શક્તિ પર તે મુસ્તાક હતી. જ્યાં જેવી સિંહણ તેને પડ્યો હિંમત હતી. જ્યાં એકબેવાર કુસુમને મળી ગઇ-તેણે કુસુમના નિશ્ચયને અચળ બનાવ્યો. બન્ને સખીઓએ સાથે મળી પુરૂષ સમાજના દોર તોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

હિન્દુલાલને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે તો અકિતજ થઇ ગયો. જ્યાંમાં તેને અદ્ભૂત શક્તિ જણાઇ. સ્ત્રીમનલાલને સમજાવી સમજાવીને થાકી જવા છતાં જે કામ ન થયું તે જ્યાંના એક પત્રે કરી નાખ્યું. જ્યાં માટે હિન્દુના દીલમાં વ્હાલ ઉભરાયું. આવી વીરંગનાઓ હજીય અમારે ત્યાં પાકે છે પણ અમને તેની કિંમત નથી એમ તેને લાગ્યું.

કુસુમ હવે માથા પર ઝંઝૂમતી જૂઠા લમની બેધારી તલવારથી શી રીતે બચી જવું તેના ઉપાય શોધવા લાગી. તેણે પુનઃ જન્મના વીનવી. જીનલાલ સમક્ષ જોઇ રાઇ.

“મને રસ્તે રખડતી બીખારણ કરો-મારી નાખો-કુવામાં ફેંકી દો-પણ આ લમ અટકાવો-” કુસુમની આંખમાંથી મોતી

જેવા અશ્રુ બિંદુઓ દડદડ વહેવા લાગ્યા. પણ તેનાં માતપિતા પર તેની કશી અસર થઈ નહિ. જમનાને તો એમજ વસી ગયું હતું કે કુસુમ કંઈ કાળું ઘોળું કરી આવી છે તેથી જેમ બને તેમ જલદી તેને પીડી ચઢાવી દઇ પારકી કરી નાખવી જોઇએ. છગનલાલ પોતાના ટેક માટે મરી જતો હતો. 'કપોળની ન્યાતમાં માઈ નામ ખૂડે ? મારે લાંથી વિવાહ તૂટવાની પ્રથા પડે ? નહિ. પ્રભુએ ધાર્યું હશે તે થશે' આવા વિચારથી છગનલાલ અડગ રહ્યો. બન્નેની ખાત્રી હતી કે કુસુમના મગજમાં ભરાયલું ભૂત ચુંદડી ઓઢતાં ઉડી જશે તે કુસુમ ચીમનલાલ સાથે સુખી થશે. નવયુગમાં જેવા આત્માઓ જન્મે છે તેની ઉભયને ખબરજ નહોતી. એ આત્માઓ રડશે, ટળવળશે, બૂલો કરશે, ખતા ખાશે, અંધાધૂંધી જગાવશે, પોતે જપશે નહિ ને ખીજને જપવા પણ દેશે નહિ અને અંતે મરી જશે. પણ પોતાની ધૂન નહિ છોડે—એ વાતજ છગનલાલ જેવા માણસના મનમાં ઉતરતી નહિ. આવા માણસો મનમાં બધું સમજે છે. કુસુમની લડત સાચી હતી એમ છગનલાલને પણ લાગ્યું હતું પણ નાદાન ટીચકી જેવી ધુની છોકરીની કાઠીની કિમ્મત ગણનારી સમાજના જુગજુગ જુના સંસ્કારો તેને રૂંદેરૂંદે પચી ગયા હતા. આવા માણસો આવી વખતે પ્રેમ, દયા, સૌજન્ય, ધર્મ અને નીતિને છાપરે મૂકી દે છે. તેમને એકજ ચડસ ચઢે છે ને તે પોતાનો કક્કો ખરો કરવાને. કુસુમના સઘળાં રૂદન વ્યર્થ ગયાં. બીજમ યા કર્યું જેવા યોદ્ધાને ચળાવે એવાં કુસુમનાં અશ્રુબિંદુઓ હિન્દુ સમાજ ને તેના માતપિતાને ચળાવવાને અશક્ત નીવડ્યાં.

જમનાએ કુસુમ પર હવે આપખુદ નોકરશાહી જેવી સતા ચલાવવા માંડી. કુસુમથી બહાર જવાય નહિ, મિત્રોને રજા સિવાય મળાય નહિ, એવાં કંઈ કંઈ મનાઈ દૂકમો જમનાની સરકારે બહાર પાડ્યા.

કુસુમે ધીમેધીમે હૈયું સખત કર્યું. માતપિતાની અજ્ઞાનતા પર

લેને દયા આવી. ચીમનલાલ જાણી જોઇને તેનો ભોગ લેવા માગતો હતો તેથી તેના તરફ ધિક્કાર છુટ્યો.

લમની તૈયારી થઇ રહી. ભાત ભાતના વસ્ત્રાબુધ્ધોની ખરીદી વરપક્ષ તરફથી થવા લાગી. જમના મલકાઇને દોકરી આગળ રંગ-બેરંગી સાડીઓ ને મોઢક અલંકારોની વાત કરતી. કુસુમ એ રસીલી વાત સાંભળી ધિક્કારથી હસતી. આમ બે ત્રણ મહિના વહી ગયા.

આષાઢ સુદ પૂર્ણિમાએ લમ લેવાયાં. કુસુમની ચિંતા વધી. સાત દિવસ પછી તેના જીવનપર અણુગમતી માલીકીનેા સીક્રો પડનાર હતો. લમ એટલે પ્રાણ વિકાસનું મહાવ્રત ! અહિંયા જૂદીજ સ્થિતિ હતી. લમ એટલે ભયંકર બળિદાન ! સ્વર્ગપથે સંચરવાનો ધોરી માર્ગ નહિ પણ નર્કમાં ગબડાવી નાખનારી ભયંકર ખાહી ! આ ખાહીમાં પડવાનો ઇનકાર કરવાના ગુન્હા માટે નમ્ર, રનેહાળ, પવિત્ર કુસુમ ઉદ્ધત, બેઅકસી અને ગાંડી લેખાઇ હતી. તેના માતપિતા તેને દુશ્મન જેવી જોતાં હતાં. પિતા કરતાં માતાની સત્તા વધુ કપરી અને કરડી થઇ હતી. કુસુમ આ રિવાજબેલા પામરોના ધમપછાડા જોઈ તુચ્છકારથી હસતી. તેની પળે પળે ખાત્રી થતી જતી કે આ સમાજના દહાડા હવે ગણુઈ રહ્યા છે.

બે દિવસ વહી ગયા. કાળને કાંઈની પરવા નથી. કુસુમની માતની ધડી નજીક આવતી ગઈ. ત્રીજે દિને કુસુમે લામ સાંખ્યો. જમનાની નજર ચુકાવી તે ધરમાંથી બહાર નીકળી. સીધી તે ચીમનલાલને ઘેર પહોંચી. ચીમનના માતપિતા ધરમાં નહોતા. નોકરો કુસુમને જોઈ અજબ થયા. ચીમનલાલ પોતાના ઝોરડામાં બેસી ‘મેઘદૂત’ વાંચતો આરામ પુરથીપર પડ્યો હતો. મ્હોડામાં ‘હવાના’ સીગાર સળગતી હતી અને ધૂમાડાના ગોટા ઝોરડામાં આમતેમ ઉડી રહ્યા હતા. કુસુમ સીધી તેના ઝોરડામાં ગઈ. ચીમનલાલ અવાજ થઈ ગયો. એક સતાધીશ રાણી પેઠે કુસુમ તેની સામે ઈસ્સાથી ઉભી

રહી. તેની આંખમાં નિશ્ચલતા હતી. વદને ન્યોતિ ઝગઝગતી હતી. આજ વદનને ચીમને ચંદ્રવદન કહ્યું હતું—આજ નયનો તેને જાદુભર્યા લાગ્યાં હતાં. આજે તેને જુદોજ અનુભવ થયો. તેની સામે કોઈ શક્તિવંત દેવી જાણે તેને શાપ દેવા ઉભી હોયની એમ તેને લાગ્યું. એક પળ—ફક્ત એકજ પળ તે કમ્પ્યો. બીજી પલે તે હસ્યો. એ હાસ્ય બહુ શીકકું હતું.

“તું અહિંયા ?—” તે બોલ્યો.

“હા, હું કુસુમ અહિં આવી છું. શા માટે આવી છું તે જાણો છો ?”

“નહિ. બેસ તો ખરી.”

“આભાર ! બેસવાની જરૂર નથી. ચીમનલાલ ! આ તમારોજ નિબંધ છે ને ?—” કહી કુસુમે ‘લમ’ પર ચીમને લખેલી પત્રિકા તેના હાથમાં મૂકી.

“હા—”

“એમાં તમે એક પત્નીવ્રતના ગુણગાન ગાયા છે. સીતાના સતીત્વ સાથે રામના પત્નીત્વને સંબંધિત છે. આ સુંદર વાતો લોકોને ભાવવાનેજ લખી હતી ?—”

“નહિ.”

“ત્યારે તમે આપણા લગ્નની વિરૂદ્ધ છો ?”

“નહિ—”

“સ્પષ્ટ વાત કરો. તમે આપણી સગાઈ તોડી નખાવશો ?—”

“શા માટે ?”

“ઝેટલા માટે કે તમારી મૃત પત્નીની ખાખ પર નવું સ્નેહ-મંદિર બાંધવામાં ઘેર પાપ છે. તમે એવું પાપ કરી જાંઘળી માટે કરવા તૈયાર થયા છો ?”

“કુસુમ ! શાંત થાઓ. મેં મારા વિચારો બદલ્યા છે. વહેવારમાં એકલી ભાવનાપર જીવાતું નથી—”

“વહેવારને શા માટે અંદર લાવો છો ? મુરજ બહેન મુઆને હજુ પૂરા ચાર મહિના થયા નથી તેટલામાં ખીજ પત્ની લાવવામાં ક્યો વહેવાર સમાયો છે ?—”

“આપણી નાતનો રિવાજ તો તમે જાણતાંજ હશે. ”

“હા. પણ તમે તો જંગલી રિવાજોને જહન્નમમાં નાખવાની વાત કરતા હતા ! હવે એજ ધાતકી રિવાજને વશ થઈ તમે તમારી જાતને દંભી અને પાખંડી પૂરવાર કરવા માગો છો ? ”

ચીમન વિચારમાં પડ્યો. તેને લાગ્યું કે આ ઇન્દુલાલનું કામ છે. ઇન્દુએ મિત્ર થઈ શત્રુની ગરજ સારી એવી શંકા આવતા તેને ઇન્દુલાલ તરફ ધિક્કાર દૂટ્યો.

“તમને કોઈએ બંબેર્યાં લાગે છે ?—” જેમ તેમ હસવાનો પ્રયાસ કરતો તે બોલ્યો.

“હું નાદાન કીકી છું ખરી ને એટલે લોકોની વાતથી બંબેરાઈ જાઉં ! તમે પુરૂષો અમને વિચાર વગરની ઢીંગલીઓજ સમજતા લાગો છો. ”

“ નહિ. કુમારી ! મારા વિચારો સ્ત્રીઓ માટે કેટલા માનભર્યા છે તે તમે સારી પેઠે જાણો છો. વાત એમ છે કે એકલાનું જીવન જીવનજ નથી. મુરજ ગયા પછી મારા સ્નેહકુંજી સ્વભાવને લીધે જગત ખાઈ ખાઈ લાગે છે. એ ખારા સાગરમાં તમે મીઠી વીરડીનું સ્થાન ન સાચવો ? ”

“ નહિ. તમે મુરજ બહેનની પાછળ પત્નીવ્રત પાળવાના કસમ લીધા હતા. તમારા કાવ્યોમાં તમે મુરજબહેનની પાછળ ખૂરી મરવાની વાતો કરી હતી. હવે એ સ્થાન મને આપતાં તમને શરમ નથી આવતી ?—”

“કુસુમ ! કુસુમ !—” ચીમનલાલનો સ્વર ગંભીર થયોઃ
“તું મારી પત્ની થઈ ચૂકી છે. હવે ઉપરથી ઘસા નીચે ઉતરી
આવે તોપણ કંઈ વળવાનું નથી. આપણા ભાવી સુખને ખાતર આ
વાત જુલી જ—”

“કાળાંતરે પણ હું મારી બહેનનો તમે કરેલો દ્રોહ જીલવાની
નથી. તમે આ સગાઈ તોડી નાખશો કે નહિ ?”

“નહિ. એમાં મારું કંઈ ચાલે એમ નથી.”

“ચીમનલાલ ! તમને જે સ્ત્રી ધિક્કારે છે તેને પરણીને શો
સાર કાઢશો ?”

“મારા પ્રેમના પ્રાબલ્યથી હું તેને જીતી લઇશ.”

“એ કંઈ અપદ્માગ્રહ રચવાનું નથી હો ! આ તો મોત જીવ-
નનો સંગ્રામ છે.”

“તું નાહક ગરમ થાય છે. આપણે ધારીએ તો સંસારમાં
સ્વર્ગ ઉતારીશું.”

“એવા સ્વર્ગને હું નવ ગજના નમસ્કાર કરું છું. બોલો, હું
છેલ્લી વાર પૂછું છું. તમે મારો ભોગ લેવાની ના ન પાડો ?”

“મારું કંઈ ચાલે તેમ નથી.” ચીમનલાલ હસ્યો. કુસુમ
આજના જેવી સુંદર તેને કદિ પણ જણાઈ નહોતી. આવી સૌન્દર્ય
દેવીને તજ દેવાની તેની ઇચ્છાજ નહોતી.

“તો હું તમને જીંદગી સુધી ધિક્કારીશ—”

આટલું કહી કુસુમ ચીમન તરફ નજર કર્યા વિના ચાલી ગઈ.
છેલ્લા વાક્યથી ચીમન પાછો ધ્રુજ્યો, બે ચાર સીગારના દમ લીધા,
જરા હસ્યો ને ઇન્દુલાલને ગાળો દેવા લાગ્યો.

મકરણ ૧૯ મું.

સમ મંડપમાં.

કુસુમ ઘેર આવી. તેને માથે અગારા ધીખી રચ્યા હતા. આંખોમાંથી અમિ ઝરતો હતો. ધરમાં પણ સુકતાંજ તેની માતા સામી મળી. જમનાએ ડોળા કાઢી કહ્યું.

“ક્યાં ગઈ હતી?”

“મારે સાસરે-” કુસુમ હસીને બોલી.

જમના જરા શાંત થઈ હસી.

“કેમ?”

“મારા વરને જોવા.”

“જોઈ આવી? ગયો ને? કેવો હીરા જેવો છોકરો છે.”

કુસુમે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. જમનાને આ વર્તનમાં ગુ-હો લાગ્યો. પણ દીકરી ઠેકાણે આવી ગઈ એમ માની તે ચુપ રહી. અમિનને જોઈ કુસુમ ગાંડી થઈ ગઈ હશે એવી તેની કલ્પના હતી.

કુસુમ ગુપચુપ પોતાના ઓરડામાં ગઈ. બારણું બંધ કરી સોફા પર પડીને રોષ-બાળક પેઠે રોષ. આખી દુનિયાનાં દુઃખો તેના પર આવી પડ્યાં હોય એમ તેને લાગ્યું. તે માતૃપિતાને સમજાવીને થાકી-અમિનલાલને વીનવવા ગઈ-પણ કપાળે નિરાશાજ લખાઈ હતી.

“હવે શું કરું? શું મારું શરીર આખરે વેચાશે? મારી અરજી વિરૂદ્ધ એ મારો ધણી થઈ બેસશે? અરે રામ! હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓને રડવા માટેજ તે પેદા કરી લાગે છે.” કુસુમ વિચાર કરવા લાગી. “હન્દુકુમાર”ની ભાવના પાછી સ્મૃતિમાં તાજ થઈ.

“કુમારને તો કરમાવાનું,

પછી હોય શું પુરૂષ

કે શું સુન્દરીની વેલ.....

“અરાબર ! પણ નિર્દોષ કૌમાર જીવનમાંથી બહાતકારે અમને અણુગમતા લમની સાંકળે જોડવામાં કયો મનુ રાજ થતો હશે ? શા માટે રજપૂતોની પેઠે હિંદુઓ દીકરીઓને દુધપીતી કરતા નથી ? અમને જાણે અમે વહેવારની કાંઈ સગવડભરી વસ્તુ હોઈએ તેમ અમારી મરજી વિરૂદ્ધ ગમે ત્યાં ફેંકી દેવામાં જીવતનો ધર્મ સમાયો હશે ?” તેની વિચારમાળા તુટી. બારણા પર કાંઈએ ટકારા માર્યા. કુસુમે બીની આંખો લુછી નાખી બારણું ઉઘાડ્યું.

“ઓ જયા બહેન !—” જયાને વ્હાલથી ભેટી પડતી કુસુમ બોલી: “તમે ?”

“હા બહેન ! તારી બા મારા પર ગુસ્સે થઈ લાગે છે. એને મારા ઇતિહાસની ખબર પડી છે—”

“જતાં તને આવવા દીધી એ પ્રભુનો આભાર !—” કુસુમ જયા સાથે સોફા પર બેસતી બોલી,

“શું થયું ?”

“થાય શું ? આપણા સમાજમાં બધા જીવનમારોજ વસતા લાગે છે. બધા ઢોંગીઓ—બધા ધુતારાઓ—” કુસુમ ઉશ્કેરાઈ.

“તારાં માતપિતા નથી માનતાં ?”

“નહિ. આજે મેં એક સાહસ કર્યું—”

“શું ?”

“હું અમનલાલને મળી આવી.”

“પછી ?”

“એ કંઈ સીધી રીતે માને ખરો ? એ તો મને જોઈને પાણી પાણી થઈ ગયો, મીઠી મીઠી વાતો કરી. પણ મારા શરીરનો ભોગ ન લેવાની ઉદારતા એ બતાવી શક્યો નહિ.”

“ તે શું ધાર્યું છે ? ”

“ કંઈ નહિ. જે થવાનું હશે તે થશે. ”

ઉભય સખીઓ વિચારમાં પડી. અચાનક કુસુમ હસી. તેને કંઈ નવી કલ્પના આવી. આ નવો વિચાર તેને એટલો બધો ગમી ગયો કે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

“ બસ એ એમજ ઠેકાણે આવશે. ”

“ તે શું વિચાર કર્યો મીઠી !—”

“ હમણાં નહિ કહું. જ્યા ! હવે હું તને ખાત્રી આપું છું કે સ્ત્રીમન ધૂળ ચાટવાનો. ”

“ શી રીતે ? મને કહે તો ખરી ? ”

“ ક્રોધને નહિ કહે તો કહું ! ”

“ લે આ વચન !—”

કુસુમે જ્યાના કાનમાં કંઈ કહ્યું. જ્યા ખડખડ હસી પડી. કુસુમ પણ હસી. ઉભયના આનંદનો અવધિ થયો.

“ કુસુમ ! તું તો મારા કરતાં જ જળરી નીકળી ! ” જ્યા કુસુમની પીઠ થાપડતી બોલી.

“ હું તારી ચેલી છુંને જ્યા ! ગુર કરતાં ચેલા સવાયાજ થવા જોઈએ—”

જ્યાએ રજા લીધી. કુસુમ હવે આનંદમાં રહેવા લાગી. તેના માતપિતાની ચિંતા ટળી. ગાંડી છોકરી ડાહી થયલી ગણાઈ. કુસુમને પીડી ચઢી. બારણે સરણાઈ વાગવા માંડી. લમ ગીતો ગુંજી રહ્યાં, જુદી જુદી ક્રિયાઓ ધામધુમથી થવા લાગી. ઉભય પક્ષે શ્રીમંત હોવાથી લમ પાછળ ધુમ ખર્ચ થતો હતો. રોજ મિષ્ટાન્ન ઉડવા લાગ્યાં. કુસુમ-સ્ત્રીમનલાલની માની લીધેલી પત્ની આ તમાસો આનંદથી જોઈ રહી.

પૂર્ણિમા આવી. આજે કુસુમ અને ચીમનલાલની લગ્ન તિથિ હતી. ગૃહશાંતિ થઈ-સાંજ પડી. જીગનલાલે વિશાળ સુંદર મંડપ બંધાવ્યો હતો. વરપક્ષના સ્વાગત માટે નાના વિધની તૈયારી કરી હતી. સઘળે વીજળીની બતીઓ ઝળહળી રહી હતી.

રાતે આઠ વાગે વરઘોડો આવ્યો. લાલદાસ શેઠે એકના એક દીકરાના વરઘોડા પાછળ પાણી પેટે પૈસો વેર્યો હતો. કુસુમ પોતાનીજ થવાની એ ખ્યાલથી ચીમન મલકાઈ રહ્યો હતો. એડ અને નગારાના નાદ સાથે વરઘોડો આવ્યો. સ્ત્રીઓમાં ગીત ગાવાની તીવ્ર હરિકાષ્ઠ ચાલી. વરરાજ પોંકાયા ને લગ્ન મંડપમાં ખીરાળ્યા. બ્રાહ્મણોના મંત્રો શરૂ થયા. સાવધાનની નેકી પોકારાવા લાગી. અમદાવાદના મોટા મોટા માણસો મીજલસમાં હાજર હતા. આખો મંડપ ચીદાર ભરાઈ ગયો હતો, એક બાજુ સ્ત્રીમંડળ ગોડવાયું હતું. બધાંય આનંદમાં હતાં. કપોળ ન્યાતના મ્હોમાં હળુ બન્ને પક્ષે જમાડેલા પકવાનનો સ્વાદ હતો. યુવાન સ્ત્રીઓ ચીમનલાલ જેવો પતિ પામવા માટે કુસુમની અદેખાઈ કરી રાજ્યવંશી પોષાકમાં “બાંદી” ને લેવા આવેલા ચીમનલાલ તરફ તાકી તાકીને જોઈ રહી હતી. અંતે કન્યા પધરાવાઈ. કુસુમનો મામો તેને માલ્યરામાં બેસાડી ગયો. લગ્નની ચુંદડીમાં કુસુમ અત્યંત મોહક લાગતી હતી. ધુંધટ સહેજ આડો કરી તેણે ચીમનલાલ તરફ નજર કરી. વચ્ચે અંતરપટ હતો છતાં ચીમન નવ વધુને જોઈ શક્યો. તે હસ્યો-તેની કવિતાનો સાગર ઉભરાયો. કુસુમ હસી. તેણે ધારેલી યોજના અમલમાં મેલવાની ધડી આવી. સઘળી હિમ્મત એકત્ર કરી તે બેડી. તેને વદને શાંતિ અને નિશ્ચલતા જવાઈ હતી.

“ હસ્ત મેલાપ: ” બ્રાહ્મણો બોલ્યા. કુસુમનો હાથ લઈ ચીમનને સોંપવાની ધડી આવી. હિંદુ સમાજ ન કહી શકે-ન માની

શકે એવો બનાવ આ પળે બન્યો. કુસુમ એકદમ ઉભી થઈ ધુંધટો ખેંચી લઈ તે સલાજનો સમક્ષ વીરાગના પેઠે ગરજ.

“ સશુર ! મહારાજ ! ચીમનલાલ મારો ભાઈ થાય...એની સાથે હું પરણવા માગતી નથી....”

આખી મંડળી આભી થઈ ગઈ. કુસુમનાં માતપિતા—આ પુરૂષ સર્વ સ્તબ્ધ બની ગયાં. સૃષ્ટિના આરંભથી આજસુધી હિંદુ સમાજમાં કદિ ન બનેલો બનાવ બન્યો. બે ત્રણ મીનીટમાં સઘળાને જ્ઞાન થયું કે આ સ્વપ્ન નથી પણ સત્ય છે. છગનલાલનો પીતો ઢિછળ્યો.

“ બેસી જા !—” કહી તેણે કુસુમનો હાથ ઝાલ્યો. ચીમનને ધરતી પાસે માર્ગ માગવાનું મન થયું. કુસુમ આવો ફેસ્તો કરશે એવી તેને કલ્પના પણ નહોતી.

“ નહિ પિતાજી ! ચીમનલાલ સાથે હું જીવ જતાં પણ પરણવાની નથી. આ હજારો માણસોની મંડળીમાં હું જાહેર કંઈ ખું કે જો બળજબરીથી મારો હસ્ત મેળાપ કરવામાં આવશે તો હું જીવ કરીને આપઘાત કરીશ ”

શું કરવું તેજ કાઠને સુઝ્યું નહિ. ચીમનલાલનો એહેરો મોત એવો શીકો થઈ ગયો. લાલદાસ શેઠ વીક્ર્યા.

“ છગનલાલ શેઠ ? આ શું ધતિંગ છે ? ”

“ શાંત થાઓ શેઠ ! છોકરી ગાંડી થઈ ગઈ છે. કુસુમ ? બેસી જા દીકરી !—”

“ નહિ નહિ લાલદાસ શેઠ ! હું પાગલ થઈ નથી પણ તમે બધા જીલમમારનો ધંધો લઈ બેઠા છો. તમારા દીકરાને પૂછો કે એ ક્યે મ્હોડે પરણવા આવ્યા છે ? જો માણસ એક પત્નીવ્રતના બાપણે આપે, પ્રિયતમાની વાળની લટ ને પહાની પરની મેંદી પર કવિતા લખે, લખને પ્રાણવિકાસના મહાવ્રત સચું ગણાવે તેને

જાણે એકાદ ફૂતરૂં મરી ગયું હોય તેમ એક સ્ત્રીને એ ત્રણ મહિ-
નામાં બૂલી જઈ બીજી કરવાનો શો હકક છે ? મેં તમારા પુત્રને
પહેલાંથીજ એતાબ્યા હતા કે હું એમને કાળાંતરે પણ પરણવાની
નથી. એમણે મારૂં કહ્યું ન માન્યું તેનું આ પરિણામ !—” હિમ્મતથી
કુસુમ બોલી. તેની આંખો વિજયના આનંદથી હસી રહી. વદન પર
અદ્ભૂત જ્યોતિ ઝળી રહી. બધા અવાક થઈ જઈ જેવા બેસી રહ્યાં.
કેટલાક જુના વિચારનાં સ્ત્રી પુરૂષો કુસુમને જીવતી ને જીવતી સળ-
ગાવી મૂકવાની વાત કરવા લાગ્યાં. જુવાનીઆઓને એક અદ્ભૂત
તમાસો જેવાનો મળ્યો. ચીમનલાલના વિરોધીઓ હસવા લાગ્યા.
લાલદાસ અને છગનલાલની દશા સાપે છધુંદર ધર્યા જેવી મદ.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

દુઃખી વિધવા.

જ્યા ગયા પછી કાંતિલાલની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ પડી. આવી માથાફરેલ સ્ત્રી સાથે પાનું પડવા માટે તે પોતાને કમનસિય માનવા લાગ્યો. અધૂરામાં પૂરું તેની માતાએ તેને પૂરો પાગલ કરી મૂક્યો. જીવકાર ડોશીએ મનમાં ગાંઠ વાળી કે હવે જ્યા પાછી આવે કે તેને સત્તાનો કારડો બતાવી ઠેકાણે લાવવી. તેને એમજ લાગતું હતું કે જ્યાએ અક્ષમ્ય ગુન્હો કર્યો છે ! એ ગુન્હા માટે જ્યાને જીવતાં જીવત રૌરવ નર્કમાં નાખવામાં આવે તો પણ કંઈ ખોટું નથી. કાંતિલાલને હવે ડોશીની વાતમાં ડહાપણ જણાવા લાગ્યું.

“તમે આજકાલના જુવાનીયા ઝૈરીએને માથાપર ચઢાવો છો તેનું આ પરિણામ ! રાંડોને વળી છુટ કેવી ? લેતો જ હવે ! આટલી અમથી ટીચકી કેવી કાતર જેવી જીભ ચલાવતી હતી તે જોઈને ! જો તું મુછાળો મરદ હોય તો એને ઠેકાણે લાવ ! એ રાંડ એના મનમાં સમજે છે શું ?...” જીવકાર ડોશીએ દીકરાના કાન બંભેરવા માંડ્યા.

કાંતિલાલ સ્ત્રીસન્માન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની બધીય વાતો ભૂલી ગયો. તેની રજા પૂરી થવા આવી. થોડા દિવસમાં તેને મુંબઈ જવાનું હતું. તેણે હર્ષદરાનપર લાંબા લાંબા પત્રો લખવા માંડ્યા. જ્યાને તેણે અધર્મી, અસતી, પતિદ્રોહી ચીતરી. હર્ષદરાય શાંતિથી ટૂંકમાં એટલોજ જવાબ વાળતા કે ‘ જ્યાને તમે ઘણીજ અશાંત કરી મુકી છે. તેનું મગજ જરા શાંત થતાં અમે તેને મોકલી આપીશું. ’ કાંતિલાલ આ જવાબથી ગુસ્સે થયો. એ ગુસ્સાની આગમાં જીવકાર ડોશીએ તેણે રેડવાનો ઈન્જિરો રાખ્યો હતો.

“ લાઇ ! સાસરીઆને નમી જશે તો બાયલો ગણાશે બાયલો ! આખો મહોલ્લો તારી રાંડની કહાણી જાણે છે. જે તું તેને ઠેકાણે નહિ લાવે તો તારા બાપની આખરપર પાણી ફરશે. ”

‘ બાપની આખર પર પાણી ’ ફરતું અટકાવવાનો નિશ્ચય કરી કાંતિલાલે વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે જ્યાંને તુરતાતુરત રવાના કરવાનો હુર્ષદરાય પર તીખો તમતમતો પત્ર લખી નાખ્યો. આ પત્રના જવાબમાં જ્યા સીધી સુરત આવવી જ જોઇએ એવી જ્યાના પતિદેવે આજ્ઞા કરી હતી. પણ જ્યા આવી નહિ. હુર્ષદરાયે કાંતિલાલને મીઠો મીઠો પત્ર લખ્યો. તે બિચારાની દશા સહી વચ્ચેના સોપારી જેવી હતી.

કાંતિલાલ ‘ વઠેલ વહુ ’ ને ઠેકાણે લાવવાની ધુનમાં પડ્યો હતો ત્યારે લલિતાની દશા જૂદીજ હતી. એકલી લલિતાજ જ્યાની પક્ષકાર હતી. તેણે કાંતિલાલ આગળ એક બે વાર જ્યાની પ્રશંસા કરી. પણ એ પ્રશંસાની અસર ઉલટીજ થઇ. જ્યાએ કાંતિલાલની લમ પછીની મધુર રાત્રી કડવી ઝેર જેવી કરી નાખી હતી. જ્યા પરનો ગુસ્સો તેણે લલિતા પર ઢાળ્યો. નિરાધાર વિધવા હતાશ થઇ ગઇ. જીવંતકાર ડોશીની તેના પર કરડી નજર હતીજ. હવે સગો બાઈ રૂંધ્યો. લલિતાપર નાના પ્રકારના લશ્કરી હુકમો છુટવા લાગ્યા. જ્યા તેને ગુરૂમંત્ર લાણાવી ગઇ હતી. તે ડરી-પણ શરણે થઇ નહિ. અંગળા નર્સની દવાથી તેને આરામ થતો જતો હતો. દવા લેવાની તેને મના થઇ પણ જ્યાની એલી દવા લેવા ન જાય એ હવે સંભવિત નહોતું.

“ મને મારી નાખવી હોય તો ઝેરનું પડીકું આપી દો. પણ જીવતાજીવત ના રીખાવો. ” એમ કહી તે અંગળા પાસે દવા લેવા જતી. કાંતિલાલે દવાના પૈસા આપવા બંધ કર્યા. અંગળાએ ઉદારતાથી પૈસા લેવાની ના પાડી. પંદર દિવસમાં લલિતાના વદનપર તંદુરસ્તીની લાલી આવી. અંગળા તેને જોઇ હસી. લલિતાને આનંદ

થયો. એક મહિનામાં તે તદ્દન સાજી થઈ ગઈ. રોગ નષ્ટ થયા પછી તે બે ચાર દિવસે મંગળાને ત્યાં જતી. જીવકાર ડોશી છાતી માથાં કુટી રહી. લલિતાને નહિ કહેવાય એવા બોલો કહેવા લાગી. પણ લલિતાએ હવે વજની છાતી બનાવી હતી. સ્વતંત્રતા બળવવાની તેની દૃઢતા જૈરક મંડળમાં નફટાઈ ગણાવા લાગી. આમ જ્યાંએ ક્રાંતિલાલના ઘરમાં એક નવી બંડખોર ઉભી કરી. દુર્ભાગ્યવશાત્ એ નવી બંડખોરમાં જ્યાં જેવી શક્તિ નહોતી. જીવકાર ડોશી અને ક્રાંતિલાલે તેને તરતજ તાબે કરી. લલિતાને જીવકાર ડોશીએ લાલ આંખે કહ્યું:

“ ક્યાં મરે છે ? ”

“ મંગળા બહેનને ત્યાં !-”

“ જહનમમાં જાય તારી મંગળા બહેન !-” ક્રાંતિલાલ બરાડ્યો: “ એ વઠેલ વાંદરીનું તારે શું કામ છે ? ”

“ મોટા ભાઈ !-” લલિતા નમ્ર સ્વરે બોલી: “ એ દયાની દેવીને લીધે હું જીવતી રહી છું. ”

“ નહિ તો !-”

“ નહિ તો મરી જાત-”

“ મરી જાત તો દુનિયા ક્યાં રંગાઈ જવાની હતી ? રાંડી દીકરી મુએલીજ સારી !-” જીવકાર ડોશીએ માનુષેમની ધારા વહાવી !

“ બે લલિ !-” ક્રાંતિલાલે કરડી આંખે કહ્યું: “ તારે બે મારે ત્યાં રહેવું હોય તો બાનો હુકમ માનવોજ પહોં. તું વિધવા છે તેનું બાન રાખ ! જ્યાં આવી ત્યારથી તારા માથામાં જૂત ભરાયું છે પણ હવે હું એ ક્ષત ગણાવવાનો નથી. મંગળાને ત્યાં તો શું પણ આ ઘરની બહાર પણ તારાથી રજા વિના નહિ જવાય !-”

“ ને જાણે તો—”

“ તો તારે રોટલા માટે રડવું પડશે. ”

“ માફ પછું !—”

“ બેસ, બેસ રાંડ પહાવાળી ! આટલા દિવસથી અહિં હોજરું બરે છે તે મફત બરાય છે કે ?—’ જીવકારખા ફાટયાં. જ્યાં સાથે ધણી દિવસથી લડવાનું નહિ મળવાથી તેણે લલિતા સાથે યુદ્ધ કરવાની તક ઝડપી લીધી.

“ ઓ રામ ! ક્યા બવના પાપે તેં મને આ ધરમાં જન્મ આપ્યો—” લલિતાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. કાંતિલાલ મનુષ્યત્વ બૂલી ગયો. લલિતાના કર્ણ રૂદનમાં તેને પોતાના કુળનું અપમાન દેખાયું. તેણે ફૂરતાથી લલિતાને ધક્કો મારી કહ્યું:

“ એટલો બધો નખરો હતો તો કોઇ રાજાને ત્યાં જન્મ લેવો હતો !—”

લલિતા જમીનપર પડી ગઇ. તેના માથાને સખત વાગ્યું. કુંસકે કુંસકે રોતી નિરાધાર વિધવા બોલી:

“ આટલું બધું જોર હવું તો જ્યાં બહેન સામે મતાવવું હતુંની !—”

“ તારી જ્યાં બહેન પથ હવે બરાબર સ્વાદ આપશે. ” કહી કાંતિલાલે લલિતાને લાત મારી. જીવકાર ડોશી મલકાતી મલકાતી નિર્દોષ લલિતાપર યુજરતો જૂલમ જોઈ રહી.

“ લે રાંડ ! લેતી જા હવે ! બહુ ફાટી ગઈ હતી ! બોલાવ તારી જ્યાં બહેનને હવે. ”

વાંચનાર, આ ચિત્રમાં અતિશયોક્તિ નથી. અબણુ હિંદુ કુટુંબોમાં દરરોજ બનતો આ બનાવ છે. કાંતિલાલ જેવા શિક્ષણ પર કલંક લગાડતા માવડીયા હીચકારાઓનો આપણે ત્યાં દુકાળ નથી.

દરરોજ બનતા આવા બચકર બનાવોથી હિન્દુસમાજ ત્રાસી જતી નથી. કેમકે તે એવા બનાવો જોવાને ટેવાઈ ગઈ છે.

હાલિતા પર-નિરાધાર વિધવા બહેનપર પોતાની શક્તિ અ-જમાવી ક્રાંતિલાલ મેડે ગયો. જીવકાર ડોશી જમીનપર પડી ચોધાર આંસુ રેડતી હાલિતા તરફ નિર્દય નજરે જોઈ રહી.

“ હવે ફેલ શાની કરે છે ? જા ! રસોઇની તૈયારી કર-”

“ આ !-” કર્ણ સ્વરે વાતાવરણ બેઠી નાખ્યું:

“ જરા તો દયા રાખ. શા માટે મને મરેલીને મારે છે ?- મારું કરમ કુટી ગયું છે. ઉપર આજ ને નીચે ધરતી શિવાય મારું કોઈ નથી. શા માટે મારો જીવ લો છો ? ”

“ તારે સુખી રહેવું હોય તો પેલી રાંડને નાદ છોડી દે ! એને પાછી તો આવવા દે. મેં જાણ્યું કે હશે, બચ્યું છે ! પણ બચ્યું માથે છાણા ચાપે તે કંઈ ખમાય ? રાંડ પંદર દહાડામાં કેવી હોળી સળગાવી ગઈ ? મારા સોના જેવા ધરમાં રોજ કંકાસ ! હવે જોઈ છું એનો કયો બાપ એને સંધરે છે તે ! હું પણ એને ઠેકાણું લાવું તોજ ખરી ! ”

હાલિતા કંઈ ન બોલી. વિશ્વમાં તેને ચોતરફ અંધકાર વ્યાપેલો જણાયો. તેની સગી જનેતા તેનું લોહી પીવા તરસી બની હતી. તેનો માજણ્યો ભાઈ તેના પર હાથ ઉગામતાં કમ્પ્યો નહોતો. કુંસકાં ખાતી તે રસોડામાં ગઈ.

“ ઓ રામ ! મારા કયા ભવના પાપ આ ભવે નડ્યાં ! સમજ નથી પડતી કે મને શા માટે આમ રીબાવવામાં આવે છે ? અંગળા બહેનને ત્યાં જઈ હું બે ઘડી મારું હૈયું ખાલી કરું તે પણ એ લોકોથી જોવાતું નથી. એના કરતાં તો ઝેર ફાકીને મરી જતું બહેતર ! હું વિધવા થઈ, મારો ધણી બદચાલથી રોગી થઈ મરી ગયો, તેમાં મેં શાં પાપ કર્યાં ! મારાથી બહાર જવાય નહિ, કોઈ સાથે હસીને

બોલાય નહિ, સારાં વસ્ત્રો ન પહેરાય ? શા માટે ? શું હું માણસ નથી ? મને આશા ન હોય, અભિલાષ ન હોય ! લોકો પણ મુઆ કષ્ટ જાતના છે ! બધાજ જ્યાબહેન ને મારી પાછળ ખાઇ પીને મંડ્યાં છે. ઓ પ્રભુ ! તેં શા માટે મને જીવતી રાખી ? શા માટે મોત આપતો નથી ? મારા કરતાં તો રસ્તે રખડતા કુતરાઓ પણ વધુ સુખી હશે !...” ત્રિધવા લલિતાનાં સુંદર નયનો પુનઃ તેના ગાલપર આંસુની ધારા રેડવા લાગ્યાં. તેના કંઈકુ ઇદનથી વાતાવરણુ કમ્પ્યું. ઓરડાની જડ દિવાલો શોક પામતી જણાઇ પણ આથીય કારમાં ઇદનો હિંદુસમાજનાં પોલાદી ઓકઠાંને પલાળી શકતાં નથી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

જુલમ.

જાપરના કોધની જ્વાલા લલિતાને બાળવા લાગી. કાંતિ-લાલ અને જીવકાર ડોશી હવે પૂરાં જુલમી બન્યાં. લલિતાને કોઈ ભયંકર ગુનેહગારની પેઠે ધરની ચાર દિવાલોની વચ્ચે ઘેરી રાખવામાં આવતી. જરાજરા વારમાં જીવકાર ડોશીનો પીતો ઉકળી જતો ને કાંતિલાલ સગી બહેનને—નિરાધાર—વિધવા બહેનને ‘મહાપ્રસાદ’ તું દાન કરતો. જૂના વિચારની સ્ત્રીઓ જીવકારડોશીની પાછળ નિંદા કરતી, તેને મ્હોડે તેની ચતુરાઈના આખ્યાન ગાતી અને આમ એક અભણ જુલમગારની સત્તાને પોષણ મળતું. લલિતાની દશા કંઈથી થઈ પડી. તેને વારંવાર આપઘાત કરવાના વિચારો આવવા લાગ્યા. દરરોજ બહાણું વાગે ગાળ ને મારની ભેટ તે બિચારી માટે તૈયાર રહેતી. મંગળાએ આણેલી તંદુરસ્તીની રાત્રી સુરખી પાછી અલોપ થઈ ગઈ. લલિતા દિનપર દિન સૂકાવા લાગી. પોતાના હીનભાગ્યને શાપ દેતી, જુલમી ભાઈ અને માના પત્થરનાં કાળજાં જોઈ કમ્પી જતી ગરીબ વિધવાને જીંદગીનો છેડો લાવ્યા સિવાય એકે આરો ન જણાયો. તેની સઘળી વિનંતિ બ્યર્થ ગઈ. તેનાં કંઈ રૂદન રાક્ષસોની છાતી બીની કરી ન શક્યાં. જીવકારડોશી તેની માતા હોવા છતાં વેરણુ બની હતી. આવી દશામાં લલિતાના મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તેનું વર્ણન કોઈ અનુભવી વિધવા પ્રગટ કરશે ?

કાંતિલાલની રજા પૂરી થઈ. તે મુંબઈ ગયો. જતી વખતે લલિતાને તેણે કરડો કુકમ સંભળાવ્યો.

“ જો લલિ ! તારે આ ઘરમાં જન્મારો કાઢવો હોય તો આ કહે છે તેમ ચાલજો. તારી ભાબી આવ્યા પછી જો તું તેના મંત્ર લણવા માંડશે તો રસ્તે રખડી બીખ માગવી પડશે. સમજ ? ”

લલિતા કંઈ ન બોલી. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. ભાઈબહેન વિખૂટા પડે ત્યારે ‘બહાલાંની વસમી વિદાય’ ને લીધે આંખમાં ઝળઝળાયાં આવે. લલિતાની સ્થિતિ ન્યારીજ હતી. એક જુલમગારની છેલ્લી આજ્ઞાએ તેને રડાવી. કાંતિલાલ ટાંગામાં બેઠો ત્યારે તેણે છૂટકારાનો દીર્ઘ શ્વાસ લીધો. બે જુલમીમાંથી એક નજર સામેથી દૂર થયો તેથી વિધવા કંઈકે મલકાઈ.

જીવકોર ડોશીને હવે એકહથ્થુ સત્તા મળી. તેણે લલિતા સાથે ઝીણી ઝીણી બાબતમાં ખણખોદ કરવા માંડી. આજે દાળમાં મસાલો બરાબર નથી, કાલે ભાતમાં કાંકરા રહી ગયા એવી એવી વાતોથી લલિતાનું લોહી પીવાવા લાગ્યું.

ડોશી પરમ વૈષ્ણવ ગણાવાનો દાવો કરતી અને રહવારે મંગળાની ઝાંખીથી શરૂઆત કરી શયનના દર્શન ન કરતી ત્યાં સુધી તેને જાંપ વળતો નહિ. સુરતના મોટા મંદિરમાં રોજ દસવીસ આંટા ન મારે તો પેલા ભવમાં તેને કૂતરા બિલાડાનો અવતાર મળવાની ખીક લાગતી. જ્યારે કોઈ મહારાજની પધરામણી થતી ત્યારે—

મોહન મલપતા ઘેરે આત્મા રે,
મેં તો લઈ મોતીડે વધાવ્યા રે,
બહાલે મારે કર્ણાની દૃષ્ટિએ જોયું રે,
બાઈ મારે એ વર શું મન મોહું રે ..

આ ગીત ભેંસાસુર જેવા રાગે ગવરાવવામાં જીવકોર ડોશી પહેલ લેતી. તેના વિના મહારાજની પધરામણી સૂની સૂની લાગતી. મહારાજ જૂલેયૂકે તેના તરફ જોઈ મલકાતા તો જીવકોરને પુષ્પક વિમાન બેજ વેંત ઉંચે જણાતું. પ્રેમલા પ્રેમલીના મંડળમાં તે એવી એવી વાતો કરતી કે જાણે પરમાર્થ અને પ્રેમ-માંજ જીવન ગાળવાનો ધ્રુવ પાસેથી તે ઇગરો લઈ આવી હોયની! હીંડોળા અને પારણાના સમયમાં જીવકોર ડોશીના પગમાં વીજળી

ભરાતી ! “ મારો બહાલો કેવી લીલા બતાવે છે ! કેવા દહાવા ચ-
ખાડે છે ! બહેન, આપણું તો ઘેર જવાનું મનજ થતું નથી, ” આવા
શબ્દો તે ધડીમાં દશવાર ઉચ્ચારતી પણ લલિતા સાથે એક પણ
પ્રેમભીનો બોલ બોલવાની બુદ્ધિ તેને સુઝતી નહિ. તેની ભક્તિમાં ધોર
અજ્ઞાન હતું. એ અજ્ઞાન પર એટલાં ઘાડાં પડ બાઝ્યાં હતાં કે તે
છેદવાની અર્જુનના બાણમાં પણ શક્તિ નહોતી ! એક બાબુથી તે
લલિતાપર જીલમ ગુળરી પ્રભુની ગુનેહગાર થતી—ખીજ બાબુથી
‘ કુલમંડળી ’ ની સેવાથી સ્વર્ગનો પરવાનો માગતી. આવા ભક્તોને
જો સ્વર્ગમાં સ્થાન મળતું હોય તો એ સ્વર્ગ બયંકરમાં બયંકર
નર્કથીય બદતર હશે !

દુઃખી લલિતા જેમ તેમ દહાડા પૂરા કરતી હતી. તે જૂલ-
મની સામે થવા ચાહતી પણ સામે થઈ શક્તી નહિ. બચપણથીજ
નમ્રતાને નામે તેનામાં અસામાન્ય ગુલામગીરી સીંચી સીંચીને ભર-
વામાં આવી હતી. માઆપ રાક્ષસ થાય તો એ રાક્ષસની ગુલામ-
ગીરી કરવામાં પણ ધર્મ છે એવાં વેદવાક્યો તેને ભણાવવામાં
આવ્યાં હતાં. તેનો પતિ સડી સડીને મરી ગયો તેની જવાબદારી
પણ તે બિચારીને માથે નાખવામાં આવી હતી અને તેની સળ
તરિકે તેને સાથીહીન, પ્રેમહીન, દયાહીન વૈધવ્ય જીવનના શુષ્ક
મરૂભૂમિ સમાન બયંકર પ્રદેશમાં ધકેલી મુકવામાં આવી હતી.

એકલાનું તે કંઈ જીવન છે ? બે મિત્રો થોડા દિવસ વિખૂટા
પડે તો તેમને જીંદગી ખારી ખારી લાગે છે તો લલિતા જેવી
લાખો બાળાઓનું શું થતું હશે ? જેને કોઈ ચાહતું નથી, જે કોઈને
ચાહે તો તે પાપ મનાય છે, જેનાથી માનવજીવનનો ઉચ્ચતમ
દહાવો કદખી પણ શકાતો નથી તેના દોષલ્લા દહાડા કેમ જતા હશે ?
લલિતાના જીવનમાં આશા નહોતી, ઉત્સાહ નહોતો, ભાવી સુખનું
સ્વપ્નું નહોતું—કંઈજ નહોતું. તેના જૂતકાલમાં મધુર સંસ્મરણ નહોતાં,
ભવિષ્ય ધોર અંધકારમય હતું અને વર્તમાનમાં ધગધગતી મરૂભૂ-

મિની પ્રયંડ લાજ સળગી રહી હતી. તે કેમ જીવે ? કોને ચાહે ? કોની પાસે દીલ ખાલી કરે ? કોણુ તેને આશ્વાસન આપે ? જ્યા ગયા પછી-મંગળાને મળવાની મના થયા પછી-તેની દશા અસહ્ય થઇ પડી. એકવાર તે ટાંકામાં પડી મરી જવા તૈયાર થઇ. અણીની વખતે જીવકાર આવી પહોંચી. પછી પૂછવુંજ શું ? દુઃખી દીકરી શા માટે જીવ કાઢી નાખવા માગતી હતી તે પૂછવાને બદલે જીવકારે જીલમ ગુજારવાની નવી રીત શોધી કાઢી.*

“ રાંડ ! ફેસ્તા શાના કરે છે ફેસ્તા ? તારે મરી જવું હોય તો ગામનાં કુવા તળાવ ખુલ્લાં છે ! મારું ઘર કેમ ગોઝારું કરવા તૈયાર થઇ છે ? તને શું ઝોખું પડયું ? તારે તો પાવૈયાની પેઠે નાચવાનું જોઇએ તે આ ઘરમાં તથી છાજવાનું ! સમજી ! જા-ઘઉં દળી નાખ-”

“ મારી તબિયત સારી નથી બા !-”

“ શું થયું છે ? કઈ ડાકણે તને ખાધી ? ”

*હિંદુ સમાજના લોખંડી રિવાજના જૂલમથી જીવનના સઘળા દ્હાવાઓ ગુમાવી બેઠેલી નિર્દોષ બાળ વિધવાઓની સંખ્યા ૧૯૨૧ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

ઉંમર:	સંખ્યા:
૧ થી ૨	૧૦૦
૨ થી ૩	૨૦૦૦
૩ થી ૪	૪૦૦૦
૪ થી ૫	૭૦૦૦
૫ થી ૧૦	૨,૮૫,૦૦૦
૧૫ થી ૨૦	૪૨,૧૦૦૦૦
	<hr/>
૨૦ થી ૬૦	૬૦,૫૬૦૦૦
	એ કરેડ.

“ સગી જનેતાજ મારી દુશ્મન થઇ છે તો હવે હું શું કરું?”
રડતી રડતી લલિતા બેસી.

“ હું તારી દુશ્મન ? તારી જીભે કાંટા વાગતા નથી ?
રાંડ ! હું તો તારા બધા માટે કરું છું. આજના જમાનામાં કયો
બાપ રાંડી બહેનને જાંદગી સુધી પાળે છે ? તું પેલી હરામખોરીની
કુરવેલી ન કુરવાઈ હોત તો આ વખત આવત ખરો ? જ્યાં
માટે તું મારી સામે થઇ તો હવે ભોગવ ! હાથનાં કરી હૈયે વાગે
ત્યારે રડવું કેમ આવે છે ? બેઠે નણુંદ ભોળાઈ કેવી મારી સામે
થતીતી ? હવે ખતાવ તારું જોર—”

લલિતા ગુપચુપ આ જીલમો સહી રહી. યમરાજની વારંવાર
પ્રાર્થના કરવા છતાં તેનું મોત ન આવ્યું. જ્યાંના પત્રો તેને
દિલાસો દેવા આવતા-વિધવાને કંઈ દિમ્મત આવતી. પણ ભલી-
મની સામે જીજ્ઞાસી તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી. તે મરી જવાને
તૈયાર હતી-કળકળતે દીલે પ્રભુ પાસે મોત માગી રહી હતી.

ખીજે દિવસ થયો. આગલે દહાડે જીવકારે લલિતાને લાક-
ડીનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો. બિચારીનું આખું શરીર કુખતું હતું.
છતાં જીવકારે તેને ઢગલાબંધ કામ સોંપ્યું ને તે દર્શન કરવા ગઇ.
લલિતા થોડીકવાર રડી-જરા છાતી હલકી થતાં ‘ થવાનું હશે તે
થશે ’ એવો વિચાર કરી તેણે એક પુસ્તક હાથમાં લીધું. તે ન
ગમ્યું. ખીજું લીધું. થોડુંક વાંચ્યું. પણ વાંચવામાં તેનું ચિત્ત
ઘેંટાયું નહિ. આખરે તે અંગળાએ શીખવેલું એક ગીત ગણ-
ગણવા લાગી:

“ પિયુ ! પ્રેમનું પ્રભાત

પિયુ ! પ્રેમનું પ્રભાત

પ્રગટયા પ્રકાશ પરમ સ્નેહના ભો ! ”

“ મારે બળી બળીનેજ મરવાનું ને ! આવાં પ્રેમનાં પ્રભાત

મારા નસિબમાં લખ્યાં જ નથી. પરમ પ્રેમનો પ્રકાશ વળી કેવોક હશે ? ચુનીલાલે મને બતાવ્યો હતો તે જો પ્રેમ હોય તો એ પ્રેમ ને આધેથી નમસ્કાર કરવાજ સારા.....” તે બબડી. ગીત ગાતી ગાતી તે ચોખા ય વીણતી જતી હતી.

પિયુ ! ઉતરી એ રાત,

પિયુ ! ઉતરી એ રાત;

સૂરજો તપે છે દીલ-દેહમાં જો !

અમે આશાને આંગણે ઉભાં હતાં,

અમે બાવિના આભમાં જોતાં હતાં.

ઉગી ભાગ્ય ફેરી ભાત,

ઉગી ભાગ્ય ફેરી ભાત.....*

અચાનક ગીત અધુરું રહ્યું. લલિતા ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોવા લાગી. તે બિચારીના ભાગ્યના આકાશપર હમેશની ધોર અંધારી રાત છવાઈ હતી. એ સૌભાગ્યનો ઉભસ જોવાને સરળધજ નહોતી. આશાને આંગણેથી એને સમાજે ધક્કો મારી નિરાશાની અંધારી ખાહીમાં ફેંકી દીધી હતી. એના ભાવિના આભમાં અંધકાર શિવાય બીજું કંઈજ નહોતું. દુઃખીને પરાયા સુખની પરાઈ કલ્પના પણ કંઈક ટાઢક આપે છે. લલિતાને આ ગીતે જીવતી સળગાવી મુકી.

“ ઓ રામ ! હું કેમ જીવીશ ?.....બા સાથે મારા દહાડા કેમ જશે ?...હું મંદિરમાં જઈ ? બાની સાથી બનું ? જોઈં તો ખરી ! બે જણના મ્હોં તો જોઈશ.....” લલિતાને વિચાર આવ્યા. એકાંતથી તે ત્રાસી હતી. જીવકાર ડોશી આજે ઘેર આવી અજબ થઈ. લલિતા હવે સાદી સરળ લલિતા નહોતી રહી. જીલ્લે તેને દંભ શીખવ્યો. તે મા તરફ જોઈ હસતી હસતી બોલી:

“ બા ! હું તારી સાથે મંદિરે આવીશ. જે જન્મનું સાર્થક

* રા. નાનાભાભ કવિ.

થયું તે ખરું ! હવે મારે ભક્તિ વિના ખીજો શો આરો છે ?...”

જીવકાર ડોશીના બોખા મ્હોંપર હાસ્ય ફરક્યું. તેને લાગ્યું કે લલિતાપર શ્રીનાથજીની મહેર થઇ. શ્રીનાથજીએ જ લલિતાના મનમાં આવા વિચારની સ્ફુરણા કરી હશે એમ માની તેણે લલિતાને મંદિરે લઇ જવાનું કયુલ કયું લલિતા એકાંત કેદમાંથી છુટી તે માટે મલકાઇ. તે રોજ દર્શને જવા લાગી. નવાં નવાં સ્ત્રી પુરૂષો સાથે તેને ઓળખાણ થઇ. મંદિરના જલગરીયા, વૈષ્ણવ ભક્તો, પ્રેમલી વૈષ્ણવો, ચોખ્ખાઓ અને સમાધાનીના મંડળોમાં લલિતા ધ્રુમવા લાગી. લલિતાએ આમ દબનેા ધુરખો ઓઢી કંઇક સ્વતંત્રતા મેળવી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

રામશંકર સમાધાની.

લલિતા જ્યાં આવ્યા પછી મંદિરમાં જતી નહોતી. જ્યાંએ તેની ખાત્રી કરી આપી હતી કે ‘ આધુનિક મંદિરોમાં વિલાસની પૂજા થાય છે. પ્રભુનાં બાળકો જે દેશમાં ‘ હાય અન્ન ! હાય અન્ન ’ કરતાં મરી જતાં હોય ત્યાં પ્રભુ પોતાના અનુયાયીઓએ ધરેલાં મીઠાં પકવાન્ન આરોગીજ ન શકે. મહારાજોના મંદિરોમાં દરરોજ ભાતભાતની વાનીઓ તૈયાર થાય છે અને પ્રભુને નામે અલ્લમસ્ત ચોબાઓ ને આળસુ જળગરીઓ પોષાય છે. અનેક જગ્યાએ પ્રભુની પ્રસાદી બગ્ગ મીઠાઈ પેઠે વેચાય છે. વૈષ્ણવોની કમાણીનો આવો ધુમાડો કરવામાં વૈષ્ણવ ધર્મની મહત્તા નથી. ’ લલિતાને ગળે આ વાત ઉતરી ગઈ હતી પણ જ્યાંની ગેરહાજરીમાં તેનાપર ઝાડનાં ઝાડ તૂટી પડ્યાં. જીવકાર ને કાંતિલાલે તેનું લોહી પીવામાં કશી કચાસ રાખી નહિ. પરિણામે લલિતા જીવકારના સંધમાં લળી અને એ રીતે તેણે કંઈક છૂટ મેળવી.

સ્થવાર પડતાંજ પાગલની પેઠે મંગળાના દર્શન કરવા દોડવું, ઘેર આવી રસોઈ કરવી અને વળી પાછા ‘ રાજબોગ ’ માટે તૈયારી કરવી. સાંજે પણ એની એ ધામધુમ ! લલિતાને આમાં કંઈ રસ પડતો નહોતો પણ જીલમમાંથી બચવાને તેને તેમ કરવાની દરજ પડી હતી. તેની ખાત્રી હતી કે પ્રભુ પોતાનાં બાળકોને કોરડાના માર ખાવા નજ બોલાવે ! મહારાજના મંદિરની મેદનીમાં અણુ-બડ ઝાપટીઓ વૈષ્ણવોને કોરડે કોરડે મારે ને આપણાં સ્ત્રી પુરૂષો એ માર ખુશીથી ખમી લે એ સ્થિતિ આપણી અર્થહીન ધર્માધતાનું બાન કરાવે છે. લલિતા દીલને કંઈક રાહત આપવા માટે-એ માણસોના મ્હોં જોવા માટે જ મંદિરમાં જતી હતી. પણ તેનું પરિણામ બહુ ઘુરું આવ્યું. જીવકાર ડોશીને ‘ જયશ્રી-

કૃષ્ણ જયશ્રીકૃષ્ણ ' કહી ગાંડી ઘેતી બનાવી નાખનારા એ ત્રણ યુવાન બકતો લલિતાની પાછળ પડ્યા. લલિતા આ નવી આકૃત માટે તૈયાર નહોતી.

પ્રેમનાથજી મહારાજની હવેલીનો યુવાન સમાધાની રામશંકર પ્રથમ જીવકાર ડોશી તરફ ઝાંખીને જોતો પણ નહિ. હવે તેણે ' વૈષ્ણવ ' ને ઘેર બેઠાં પ્રસાદના પડીઆ મોકલવા માંડ્યા. જીવકાર ડોશી આ નવી કૃપાથી ગાંડાઘેઝાં થઇ ગયાં. તેને લાગ્યું કે તેના પર મહારાજશ્રીની અમીઝરણી વહી રહી છે. ખરી વાત એ હતી કે રામશંકર સમાધાનીની કામી આંખો લલિતાના બદુભર્યા ચોવન પર ચ્હોંટી હતી.

પ્રસાદ આપવાને બદલે તેણે જીવકાર ડોશીના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. રોજ એક બે કલાક તેણે ડોશી સાથે ગપ્પાં મારવા માંડ્યા. જીવકાર ડોશી જતાં જતાં ગઇ. રામશંકર સમાધાની તેને પરમ વૈષ્ણવ જણાયો. આવા મહા વૈષ્ણવના પગલાંથી પોતાનું ઘર પાવન થતું જોઇ તે મલકાઈ. બીજી વૈષ્ણવ બાઈઓ-જીવકાર ડોશીની પડોશણો જીવકારને ત્યાં જતા પ્રસાદના પડીઆ જોઈ અદેખી બની.

લલિતા રામશંકરનો હેતુ સમજી શકી નહિ. કામીઓના કાવ-ત્રાંનો ભેદ જાણખી કાઢવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. સંસારના અટ-પટા વાતાવરણની તે બોમીયણુ નહોતી. તેને પણ રામશંકર સારો માણસ લાગ્યો. બપોરે બારેક વાગે રામશંકર પ્રસાદ લઇ આવતો. મા દીકરી ત્યાર પછી જમવા બેસતી ને એ વખતે રામશંકર વિધ-વિધ ગપ્પાં મારતો રસોડામાં બેસી રહેતો. જમી રહ્યા પછી ત્રણે જણુ વાટે વળગતાં. કોઈવાર રામશંકર બસો બાવન વૈષ્ણવની વારતા વાંચતો તો કોઈવાર શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી શ્રી કૃષ્ણલીલા સંભળાવી કનૈયાની લીલાથી જીવકાર ડોશીને પ્રફુલ્લ કરતો. લલિતાનો સમય આનંદમાં જવા લાગ્યો. ડોશી હવે તેને બહુ કનડતી નહોતી. જતાં

કાણુ જાણે કેમ લલિતાને શાંતિ મળતી નહિ. તેની જાતી ધડક ધડક થયા કરતી. કંઈક આકૃત આવે છે, કંઈક ખૂંડે થવાનું છે એવી બેઠી લાગણી તેને થવા લાગી. જતાં તે રામશંકરનો સાથ છોડી શકી નહિ.

રામશંકર વાત કરવામાં કુશળ હતો. તેની વાણી મીઠી અને મધુર હતી. દયારામની પ્રેમભીની ગરબીઓ લલકારવાનો તેને શોખ હતો. યુવાન વય, સ્વચ્છંદ જીવન, નિરોગી શરીર અને સ્ત્રીઓનો સહવાસ !-પછી પૂછવુંજ શું? લલિતાના ખીલતા બેબેને તેના મગજને ચક્રાવી નાખ્યું હતું. લલિતાને પોતાની કરવા તે અધીરો થયો હતો. રડી રડીને શીકી થઇ ગયલી લલિતાની આંખોમાં પાછું તેજ આગ્યું હતું. એ કાળી-મારકણી આંખો, તેનું ઘાટીલું વદન અને યુવાનીનો બહાર સુચવતી તેની અર્ધવિકસીત જાતી રામશંકરને પાગલ બનાવવાને પુરતાં હતાં. મહાન ભક્ત હોય એવો ડોળ રાખીને તેણે જીવકાર ડોશીને આંજ નાખી. પ્રસાદના પડીઆથી તે એટલી બધી રીઝી ગઈ હતી કે તેણે રામશંકરને ગમે ત્યારે પોતાના ઘરમાં આવવાનો ખીનસરતી પરવાનો આપી દીધો.

લલિતાને આ નવો મિત્ર અગળામણો લાગ્યો નહિ. રામશંકરને મનુષ્ય સ્વભાવનું કંઈક જ્ઞાન હતું. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સ્વભાવથી તે પરિચિત હતો. લલિતાને આકર્ષવાને-લલિતાના સૂઝા હૃદયમાં પ્રેમઝરણુ વહાવવાને તે અનેક પ્રયાસ કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ જીવકારનું લલિતા મંદિરમાં ગયાં. રામશંકર તે વખતે કેદલીક વૈષ્ણવ સ્ત્રીઓને દયારામની ગરબીથી થેલી થેલી બનાવી રહ્યો હતો. લલિતાને જોતાંજ રામશંકરની આંખમાં વીજળી ચમકી. તેણે બન્નેને જયશ્રીકૃષ્ણ ક્યાં, લલિતા તરફ એક તૃપાર્ત નગર ફેંકીને બન્ને બેઠાં પછી ગરબી પાછી શરૂ કરી:

પ્રેમની પીડા તે કેને કહીએ રે
હો મધુકર ! પ્રેમની પીડા તે કેને કહીએ.

ચાતાં ન જાણી પ્રીત જતાં પ્રાણુ જાયે
 હાથના કીધાં તે વાગ્યાં હૈયે રે—હો મધુકર !
 જેને કહીએ તે તો સહુ કહે મુરખ
 પસ્તાવો પામી સહી રહીએ રે—હો મધુકર !
 ધીકીયે ઢાંક્યા રાત દિવસ અંતરમાં
 જૂખ નિદ્રામાં નવ લહિયે રે—હો મધુકર !
 દાઝ્યા ઉપર લુણુ દીધું એ દામોદરે
 સોઠલડી સૂણીને કાળજ દહીયે રે—હો મધુકર !
 અપ્પળાનો અવતાર તે પરાધીન
 રંક કલ્પીએ પણ ક્યાં જઈએ રે—હો મધુકર !
 સ્નેહનો દઝાડો ધણો મર્ણુ થકી માઠો
 શું કરિયે વાઢ્યાં તે વહિયે રે—હો મધુકર !
 દયા પ્રભુ આવે તો પ્રસિદ્ધ સુખ થાયે.
 દુઃખ દીધું નંદજીને ઊંચે રે—હો મધુકર !

“વાહરે નંદના લાલ ! બહીહારી ! મારા બહાલા !.....”
 એક બાઈના દીલમાં બહાલ ઉભરાયું.

“એ માખણચોરની લીલાની વાતજ ના કરો બહેન ! મુખમાં
 જશોદા માતાને ત્રણ લોક બતાવ્યાં તેની વાતજ શી કરવી...રામ-
 શંકરભાઈ ! પ્રભુની લીલા સાંભળતાં જીવ ધરાતો નથી. કંઈક બીજું
 સંભળાવો.....” જીવકોર ડોશી બોલ્યાં.

“જેવી વૈષ્ણવની આઝા...” રામશંકર લલિતા તરફ જોતો
 બોલ્યો. લલિતા પણ આ ફાંકડા ગાયકની સ્વરબંસરીથી મુગ્ધ
 થતી જતી હતી.

રામશંકરે રિમતભર વદને બીજી ગરબી છેડી:

મુજને અડશે મા, અડશે મા
 આધા રહો અલબેલા

છેલા અડશેા મા, અડશેા મા.

અંક ભર્યાના સમ ખાઓ તો અધરામૃત રસ પાઉં,
કહાન કુંવર કાળા છે, અડતાં હું કાળી થઈ જાઉં.

મુજને અડશેા મા અડશેા મા.

તું મુજ અડતાં સ્યામ થઇશ
તો હું ક્યમ નહિ થાઉં ગોરો;
ફરી મળતાં રંગ અદલાબદલી,
મુજ મોરો તુજ ગોરો.

મુજને અડશેા મા, અડશેા મા.

કાળી થયાનું કામ નથી પશુ લગન લોકમાં ઠરશે;
લઘુ વયમાં લાંછન લાગ્યાથી ખીજે વર કેમ વરશે.

મુજને અડશેા મા, અડશેા મા.

ખીજ વરનું કામ શું તારે હું વર તું વર ધન્ય
જેનું લાંછન તેને વરીએ તેમાં ન મળે અન્ય.

મુજને અડશેા મા, અડશેા મા...

રામશંકરે ઉલટાવી ઉલટાવીને આ ગરખી ગાઇ. અીઓના
હૃદયસાગર તેણે ઉછાળી મૂક્યાં. બધીય બોળી ભકતાણીઓ 'મારા
બહાલાની લીલા' ના વખાણુ ગાવા લાગી. લલિતા સ્તબ્ધ બની
રામશંકરની ફેરી ગરખી સાંભળી રહી. તેનું હૃદય ચક્રોળે ચઢ્યું.
વિચાર કરવાની ધડી મળે તે પહેલાં તો રામશંકરે પુનઃ વાતાવરણુ
ધુમાવી મુક્યું:

આવોની માહરે ઘેર માણુવા હોજી રાજ !

આવોની મારે ઘેર માણુવા.

પ્રેમરસ પ્યાલો તે પીવાને પાવા,

જોબન તુરીને પલાણુવા— હોજી રાજ !

પડતી રાતે પધારજો પ્રીતમજી

કાઈ નથી બેઠું ત્યાં જાણુવા.—હોજી રાજ !

માહરી શેરીના છે સહુ સંતસાધુ.

પરની ન વાત બેસે જાણુવા—હોજી રાજ !

પ્રભાતે જતાં કાઠ પુછશે તો કહેયું

તેડ્યા'તા વલોણું મેં તાણુવા—હોજી રાજ !

સર્વ તજે પણ સમાને સંભાળે

રસીયા તે સાચા પરમાણુવા—હોજી રાજ !

રાજની રૂપાળી જીએ ચિત્ત મારૂં ચોરું,

સમરથ નથી હું વખાણુવા— હોજી રાજ !

બણા દિની આશ મારા મનમાં દયા પ્રભુ,

મ્હારે મ્હોલે એકવાર આણુવા—હોજી રાજ !+

આ ગરબીએ સર્વ યુવાન ભક્તાણીઓનાં દીલ સોંસરાં વીધી નાખ્યા. રામશંકર સમાધાનીએ હસતાં હસતાં છેલ્લી કડી પૂરી કરી ને સર્વના જયશ્રીકૃષ્ણ ઝીલતો તે મંદિરમાં અલોપ થઈ ગયો.

ભક્તમંડળી ઉડી ત્યારે લલિતાનું હૈયું હેલે ચઢ્યું હતું. રામ-શંકર સમાધાનીએ તેને કામણુ કર્યું હતું. પાગલની પેઠે લથડીઆ ખાતી તે ઘેર ગઇ. રામશંકર આ પરિવર્તન જોઇ શક્યો. ખીજે દિવસે તેણે કન્હૈયા થવાની તક લીધી. એક ઓળખીતી ડાશી સાથે તેણે જીવકોરને મંદિરમાં વાતે વળગાડી ને પોતેસીધો લલિતાને ઘેર ગયો. કાઠ પણ દિવસ આમ એકાંતમાં લલિતા પરાયા પુરૂષને મળી નહોતી. આ તદ્દન નવોજ પ્રસંગ હતો. તેના હૈયામાં ગડમથલ થવા લાગી. રામશંકરને જોઈ તે એક પળ ચમકી-જરા બ્હીધી.

“ જમ્યાં ?— ” રામશંકરે ધીમા-મીઠા સ્વરે પૂછ્યું.

“ ના, બા હજી આવી નથી. ”

“ રસોઇ તૈયાર થઇ ગઈ ? ”

“ હા... ”

“હું જન્મવા આવું?” શમશંકર એક કદમ આગળ વધ્યો.

“ચાલોને! તમને અમારે ત્યાંનું ખપશે?” લલિતા હસીને બોલી.

“વૈષ્ણવને ત્યાંનું કેને ન ખપે?”

“ચાલો ત્યારે. બેસી જાઓ...” લલિતાએ શમશંકરને હરાબ્યો!

“ના-ના. એમ વગર આમંત્રણે જન્મવા બેસાય?... ”

“એવું શું બોલો છો? તમે કંઈ પારકા છો? પારકા હોય તે નોતરાની રાહ જુઓ.” લલિતાએ તેને મીઠું લગાડ્યું.

પોતે ‘પારકો’ નથી એ જાણી શમશંકરને હર્ષ થયો-તેની આશા પ્રબલ થઈ.

“લલિતા!...” તેનો સ્વર જરા કમ્પ્યો. લલિતા ફાટી આંખે તેના તરફ જોઈ રહી.

“તમે સુખી છો?” શમશંકરે જેમ તેમ આટલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. તેનું શરીર ધ્રુવ્યું-સ્વર પણ લથડ્યો.

“મને શું દુઃખ છે? બાઈ છે, મા છે-” કોણ જાણે કેમ લલિતાથી આ વખતે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકાર્ષ ગયો.

“કેમ નિસાસો નાખો છો? લલિતા! તમે ખરેખર દુઃખી છો? મનેજ નહિ કહો? તમે જો મને પારકાં ન ગણતાં હો તો કહો...”

“કંઈ નથી. શમશંકરબાઈ! મને શું દુઃખ હોય?—” કૃત્રિમ હસવાનો પ્રયાસ કરતી લલિતા બોલી.

“તમે છૂપાવળ માગો છો તો પણ તમારું દીલ કહે છે કે તમે સુખી નથી...”

લલિતા કંઈ ન બોલી. તેણે એક બીજો નિસાસો નાખ્યો.

“બા હજી કેમ ન આવી?” લલિતાએ કંઈ બોલવું જોઈએ એમ ધારી કહ્યું.

“આવશે. શી ઉતાવળ છે?”

“રસોઇ ઠંડી પડી જશે” કહી લલિતા નીચું જોઇ રહી.

“લલિતા !...” શમશંકરનું આખું શરીર આ એક બોલ બોલતાં કમ્પી રહ્યું. જેમ તેમ એક ડગલું ભરી તે લલિતાની નજીક ગયો. લલિતા એક ડગલું પાછળ હટી. શમશંકરે લાગણીભર્યાં સ્વરે કહ્યું:

“તમને જો કંઈપણ દુઃખ હોય તો મને કહેા. હું તમારે માટે ગમે તે કરવાને તૈયાર છું. મારો જીવ પણ આપવાને હું તૈયાર છું—” આવા લાગણીભર્યાં શબ્દો લલિતાએ કદિ સાંભળ્યા નહોતા. લાગણીહીન-શુષ્ક વાતાવરણમાં ઉછરેલા જીવને લાગણીનું ટીપું મળતાં કંઈનું કંઈ થઇ જાય છે. લલિતાને શમશંકર પર જ્વાલ ઉભરાયું. પણ તે કંઈ બોલી શકી નહિ. શમશંકરની હિમ્મત વધી. તેણે લલિતાનો હાથ પકડવા ધીમેથી હાથ લાંબાવ્યો. બન્નેનાં શરીર ધ્રુજી ઉઠ્યાં: શમશંકરના હાથનો સ્પર્શ થતાં લલિતા બચથી કમ્પી. પણ એ કમ્પ બચકર છતાં મીઠો હતો. એક પળ ફક્ત એકજ પળ—બન્ને અવાક, જડ જેવાં ઉભાં રહ્યાં ! આહ ! આવી પાગલ પળો મનુષ્ય જીવનમાં શા માટે આવતી હશે ? જગતનું સઘળું જ્ઞાન જુલાવી દેનારી આ પળ—જીવનને કોઇ વિચિત્ર પ્રદેશમાં ધકેલેલી દેનારી આ પળ આવી ને ગઇ. બન્નેને લાગ્યું કે કોઇક અનુપમ સુખદ પળ વહી ગઇ. હાથમાં હાથ લઇ ફક્ત એકજ પળ ઉભાં રહેવું ને એકજ પળ આત્મવિસ્મૃતિનો મોંઘો લ્હાવો લઇ લેવો ! એનું મૂલ્ય શું ?

“બા આવી પુગશે...” પાગલપણા પછી આવતા ડહાપણે લલિતાને બોલાવી.

“નહિ આવે...” શમશંકર બોલ્યો. લલિતાના છેલ્લા વાક્યે તેની ખાતરી કરી આપી કે લલિતા તેનીજ છે. તેણે એકદમ લલિતાને બાથમાં લઈ લીધી અને તેના મધુરા ઓઠ પર પાગલની પેઠે પોતાના ઓઠ દાબી દીધા. એક પલકમાં આ બની ગયું. લલિતા સામી ન થઇ શકી—કંઈ બોલી પણ ન શકી. બેભાન પેઠે તે શમશંકરની છાતી પર માથું ઝુકી ઉભી રહી.

લોહીનો વેપાર:-

‘ આ આવી પુગશે-’ પાગલપણાં પકી આવતા હતાપણે
લલિતાને બોલાવી. (પાનુ ૧૪૪.)

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પતનહું પહેલું પગથીયું.

લલિતા રામશંકર સમાધાનીના મોહપાશમાં જકડાઈ ગઈ. તે તે બિચારીને જ્ઞાન નહોતું કે સુખની એ બે પાંચ પળો તેને દુઃખના કેવા બચકર મહાસાગરમાં ધકેલી દેશે! લાગણીહીન વાતાવરણમાં ત્રાસી ગયેલી વિધવા તરતજ રામશંકરને શરણુ ગઈ. તે પ્રેમ માટે-દિલાસા માટે-એ મીઠા બોલ માટે ટળવળતી હતી. કોઈ હૃદય ખાલી કરવા ચોખ્ખા પાત્રની તે ઝંખના કરતી હતી. તેની મા-તેનો સગો બાપ-આડોશીપાડોશી-અધાંચ તેના દુસ્મન બની બેઠાં હતાં. હતભાગી વિધવાનું જીવન મરૂબૂમી કરતાંય વધુ શુષ્ક અને બચકર થઈ ગયું હતું. રામશંકરના મીઠા બોલો, તેની મોહક પ્રેમ-ચેષ્ટા, તેનાં મીઠાં મીઠાં વચનો-લલિતાને સ્વર્ગસુખ સમાં લાગ્યાં. એ સુખદ પળોની પાછળ એક મહા લાચાનક અધકારયુગ આવ્યો આવે છે તેનો વિચાર કરવાની આવી પળે શુદ્ધિજ રહેતી નથી. જીવનમયી ત્રાસેલા હૃદયને બે પળનો આરામ પણ મધુરો લાગે છે! લલિતા એ બે પળની મધુર કેફમાં મસ્ત થઈ ગઈ. રામશંકર સમાધાનીએ તેના મોહક અધર ચુમી લીધા. લલિતાને લાગ્યું કે તે કોઈ કાવ્યમય પ્રદેશમાં ઉભી છે. જાંઘીમાં પહેલીવાર તેના હૃદય-તાર કમ્પ્યા. તેના પરણ્યા પતિના ગંદ ઓઠોના સ્પર્શથી તેને કદિ આનંદ થયો નહોતો. રોગને લીધે વાસ ભારતા યુનીલાલના ચુખન લલિતાને કહવા ઝેર જેવાં લાગ્યાં હતાં. રામશંકરે તેને નવોજ અનુભવ કરાવ્યો. એ ચુખનમાં કંઈક જાદુ છે એવું લલિતાને લાગ્યું.

પાંચેક મિનિટ વહી ગઈ. પ્રેમની પ્રથમ ભરતી કંઈકે શમી. લલિતા ગભરાઈ-તે થરથર ધ્રુજવા લાગી. અચાનક તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે કુંસકે કુંસકે રોવા લાગી. રામશંકર એ જોઈ અજળ થયો. તેણે પ્રેમાળ સ્વરે પૂછ્યું.

“ શું છે ? ”

“ મને ખીક લાગે છે ”

“ કેની ? ”

“ બાની-દુનિયા-બધાની ” ગદગદ કંઠે લલિતા બોલી.

“ તું તો ગાંડી છે ! નાહક શા માટે ડરે છે ? હવે હું છું ની ? ” શમશંકરે દિલાસો દીધો.

“ મને તમારી પથ્થુ ખીક લાગે છે ”

શમશંકર ગંભીર થયો.

“ કેમ ?...”

“ તમે હમેંશાં આવા રહેશો ?-” લલિતાએ શમશંકરના વદનપર દષ્ટિ સ્થિર કરી પૂછ્યું.

શમશંકર હસીને બોલ્યો.

“ તને મારા પર વિશ્વાસ નથી ? ”

“ મારે તમારી સાથે લાંબા વખતની ઓળખાણ નથી. ”

“ ગાંડી ! પ્રેમનો આધાર લાંબી ટુંકી ઓળખાણ પર નથી હોતો...”

“ તે હશે. પણ તમે પુરૂષો ભમરા જેવા છો. એક કળી મૂકી ખીજને ચુસવા જતાં તમને જરાય શરમ નથી આવતી. શમશંકર, હું વિધવા છું. આ જન્મમાં કેાઇ પુરૂષને દીલ દેવાની મને ધરમની આણ છે. જાઓ ! હું તો ગાંડી છું. મને જૂલી જન્મે ...” લલિતાની આંખમાંથી આંસુનું ટીપું તેના ગાલપર સરી પડ્યું.

“ લલિ ! તને મારાપર વિશ્વાસ નથી ? જો આ હૃદય ચીરી બતાવાવું હોય તો હું તને સિદ્ધ કરી આપું કે ત્યાં તારીજ મૂર્તિ છે !...શા માટે ખોટાખોટા તરંગો કરે છે ? જો ! તારી બાનો મારા પર પૂરો વિશ્વાસ છે. તારે જરાય ગભરાવાની જરૂર નથી. હું મારા પ્રાણ કરતાં પણ તને વધુ ચાહું છું. ”

લલિતા કંઈ ન બોલી. તેને રામશંકરના વચનો સાચાં લાગ્યાં. ખીનઅનુભવી વિધવા સામા પુરૂષની ધુર્તતા ન સમજી શકી. નજર ઢાળી દઈ તે મૌન બોલી રહી.

“ જ્ઞાત્રી !...” રામશંકરના આ શબ્દે લલિતાના રોમેરોમ કમ્પાવ્યા. તે ધ્રુજી રહી. જીંદગીમાં કદિ પણ તેણે આટલો મીઠો શબ્દ સાંભળ્યો નહોતો. આટલી લાગણીથી તેની સાથે કદિ કાંઈએ વાત કરી નહોતી. તેના દીલમાં જ્ઞાલ ઉભરાયું. વગર વિચાર્યે તે રામશંકરને ભેટી પડી.

રામશંકરે તેને ગાઢ આલિંગન દીધું. તેની આંખોપર-અધર પર-ગાલ પર ચુમ્બનોતો વરસાદ વરસાવ્યો. ઉભય મસ્ત થઈ ગયાં. લલિતાને હવે કશાની ચિંતા ન રહી-કશે ભય ન રહ્યો. આ પળે જાણે જગતમાં તે અને રામશંકર બેજ જણ છે એમ તેને લાગ્યું. ભય, લાજ, મર્યાદા સર્વને તેણે મારી હડાવ્યાં.

“ મારી લાજ હવે તમારા હાથમાં !-” જરા અળગી થઈ તે બોલી.

“ ને માફ જીવન તારી હથેલીમાં !-” રામશંકર હસ્યો. લલિતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

લલિતા પુનઃ વિચારમાં પડી. તેના જીગરે ટંકાર કર્યો કે તે બહુ ખૂંકે કરી રહી છે. તેની છાતી ભયથી પુનઃ ધડકી રહી. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. એ અનંત અંધકારમાંથી ગેખી અવાજ આવ્યો: સાવધાન.

“ તમે મને છોડી તો ન દો ”...વિધવા જેમ તેમ બોલી.

“ તને છોડી દઉં ? જ્ઞાત્રી ! આવાં ગાડાં શું કાઢે છે ? તને છોડી હું જીવી શકું ખરો ?”

“ તમે તો ધણીય ગોખી ઘેલી કરી હશે !...”

લલિતાના આ વાક્યે રામશંકરને કંઈક અમકાવ્યો પણ તરતજ તેણે બાજી સંભાળી લીધી.

“ લલિતા ! આ દુનિયામાં જો કોઈએ માફ ચિત્ત ચોરું હોય તો તે પુંજ છે. ”

“ મારા સમ ! ”

“ તારા સમ ! ”

લલિતાને કંઈક સંતોષ થયો. તે તરસ્યાં નયને રામશંકર તરફ જોઈ રહી.

આ વખતે જીવકાર ડોશીએ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. રામશંકરની નજર આગલા બારણા તરફ જ હતી. તેણે ડોશીને જયશ્રીકૃષ્ણ ના અવાજથી વધારી લીધી. લલિતા સફાળી રોટલી વણુવા બેસી ગઈ.

“ ઓહો ! રામશંકર બાઈ ! તમે ક્યારે આવ્યા ! ” રામશંકરને જોઈ હર્ષધેલી થતી ધર્માંધ ડોશી બોલી. રસોડામાં આવતાંજ વિધવિધ વાનીના પ્રસાદના પડીઆ તેની નજરે પડ્યા. રામશંકર પર તે શીદા શીદા થઈ ગઈ.

“ હમણાંજ આવ્યો, માજી !-”

“ પ્રસાદ લીધો ? ”

“ નહિ...આજે હું અહિંજ જમવાનો છું. ” રામશંકર હસીને બોલ્યો.

“ અમારા એવા ધનબાયગ ક્યાંથી બાઈ ? અમારા પામરને ત્યાંનું તમને ખપશે ?-”

“ પ્રભુને ત્યાં કોઈ પામર નથી—સર્વ સમાન છે. નરસિંહ મહેતા ઢેડને ત્યાં પ્રસાદ લેવા ગયા’તા એ બૂલી ગયાં ?...લોકો કહેશે તો હું પણ નરસિંહ મહેતાની પેઠે કહીશ કે :

‘ અમે એવા રે અમે એવા,

બકિત કરતાં જો બ્રહ્મ કહેશે તો;

કરશું દામોદરની સેવારે,

અમે એવા રે અમે એવા.....”

રામશંકર ખડખડ હસી પડ્યો. જીવકાર ડોશીને સાક્ષાત્ નરસિંહ મહેતા નજર સામે દેખાયો.

“ ખરેખર, રામશંકરભાઈ ! મહા પ્રભુજીના તમે ખરા ભક્ત છો. ” જીવકાર બોલી.

“ વૈષ્ણુવને ત્યાં વળી આભડછેટ કેવી ? શ્રીમહાપ્રભુજીના સર્વ ભક્તો સરખાજ છે...”

“ ધન ધડી ! ધન દહાડો આજનો મહારાજ !...ચાલ લલી ! રામશંકરભાઈની થાળી પીરસ...” ઉત્સાહના આવેશમાં ગાંડી થતી જીવકાર બોલી.

“ દુધની પુરી કરે ?-” લલિતા રિમત કરતી બોલી.

“ અરે ! ના ના. જે હશે તે ચાલશે. ” રામશંકરે કહ્યું.

રામશંકર જમવા બેઠો. જીવકાર ડોશીએ તેને આગ્રહ કરી કરીને જમાડ્યો. લલિતાને પણ ‘ પ્રિયતમ ’ ને જમાડતાં અનહદ આનંદ થયો. બધાં જમી રહ્યાં પછી રામશંકરે જે ત્રણ ઢોળ ગાઈ ડોશીને જીવતા જીવત સ્વર્ગે મોકલી. જતી વખતે તે બોલ્યો;

“ જુઓ માણ ! આપણે તો શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે સૌ વૈષ્ણુવને સમાન ગણીએ છીએ. પણ દુનિયા તેવી નથી. આજે હું તમારે ત્યાં જમ્યો એ વાત.....”

“ અરે કંઈ રામ રામ કરો ! મારી જીભે કાંટા પડે ! એવી વાત કોઈને કહેવાય !...આવજો હં ! જયશ્રીકૃષ્ણ ! આ ઘર તમારું જ છે...”

રામશંકર ગયો.

“ કેવો આલિયો ભગત છે. ભગવાનને આવાજ ભક્તો બહાલા લાગે છે...” જીવકાર ડોશીએ લલિતાને કહ્યું. લલિતા હસી. તે પ્રેમના તાનમાં મસ્તાન થઈ હતી. પણે પણે તેને રામશંકરનાં ચુંબનો યાદ આવતાં હતાં. જીવકાર ડોશી રામશંકરપર શીદા હતી એ ખીનાથી લલિતાને ધણો હર્ષ થયો. તેના પ્રિયતમને રોજ મળવામાં કંઈ હરકત ન આવે તે માટે ડોશીને હાથમાં રાખવાની તેને જરૂર જણાઈ અને તેથી તે ડોશીનો પડતો બોલ ઉચકવા લાગી. ઠીકરીના વર્તનમાં આવું સુંદર પરિવર્તન શ્રીનાથજીવાવાને પ્રતાપે જ થયું તે વિષે જીવકાર ડોશીને લેશમાત્ર શંકા નહોતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

કુસુમના લગ્ન !

કુસુમે લગ્ન મંડપમાં ગળ્ય કર્યો. જે ન કદી શકાય, ન માની શકાય એવું બન્યું. ચીમનલાલને ભોંય ભારી પડી ગઈ. પણ લાલદાસ શેઠ—ચીમનલાલનો પિતા એમ નમતું આપે એવો નહોતો. તેના કુળની આબરૂના કાંકરા થતા હતા. તેની સાથે પેઢી ધોવાઈ જતી હતી. સાથે પેઢીની આબરૂ બચાવવા માટે લાલદાસે આંખો લાલ કરી.

“ તમે શું કહો છો, શેઠ ? ” છગનલાલ તરફ કરડી આંખે જોઈ તે બોલ્યો.

છગનલાલની દશા અસહ્ય થઈ પડી. શું કરવું તે તેને સૂઝતું નહિ. એકની એક લાડકવાઈ પુત્રી પર જીલમ ગુજરતાં તેનું હૃદય ન ચાલ્યું પણ હવે બીજો ઉપાયજ નહોતો. અનેક કારણોએ તોરણથી વર પાછા જવાના બનાવો હિંદુસંસારમાં બને છે. પણ કુસુમ જે રીતે વરઘોડે ચઢી આવેલા સમશેર બહાદુરને પાછો વાળતી હતી તેવી રીતે હજી કોઈએ વર પાછો વાળ્યો નહોતો. બન્ને પક્ષો કુળવાન ગણાતા હતા. આવા કુળવાન કુટુંબમાં આવો બનાવ બને તે ન સાંખી શકાય એવી વાત હતી.

લાલદાસ ધમપછાડા કરી રહ્યો. છગનલાલ ગંભીર વિચારમાં પડ્યો. એવામાં ઐરક મંડળ ગાળ્યું—વિદ્યુત્. ચીમનલાલની મા લાલદાસ પાસે દોડી જઈ બોલી:

“ એમ આજા જેવા જોઈ શું રહ્યા છો ? આપણે ક્યાં કન્યા વગર રવડી મરતા’તા ! એ તો જન્મજ બહેને કેટલા કાલાવાલા ક્યાં ત્યારે મેં હા પાડી ! આ ફેરતા શા ?—”

જન્મનાનો પીતો પણ હિંજળ્યો. તેણે કુસુમનો હાથ ઝાલી તેને

માથરામાં બેસાડી દેવાને પોતાની શક્તિ વાપરી. પણ કુસુમ ચંડિકા થઇ ઉભી હતી.

“ બેસી જ-રાંડ ! કાળમુખી !-” જમના બરાડી.

“ ભલે હું કાળમુખી ગણાતી. તમારે જોઇએ તો મારા કા-
પીને કટકા કરી આ વરરાજને ભેટ આપો...” કુસુમની આંખોમાં
વીજળી ચમકી રહી હતી.

મંડપમાં હોહો થઇ રહી. સૌ મનભાવતી વાત કરવા લાગ્યા.
ઠેરાંઓમાં કુસુમને નહિ નહિ તેવી ગાળો દેવાવા લાગી.

“ એ રાંડને ચીમનલાલથી સારો વર ક્યાં મળવાનો હતો?”
કુસુમની પાસે ઉભેલી એક બાઇ બોલી.

“ કુસુમ !...” જગનલાલ કુસુમ પાસે જઈ બોલ્યો: “ આ
શા ઢોંગ ? ”

“ તમારી હડીલાઇનું એ પરિણામ ! મેં તમને અગાઉથી
બેતાબ્યા નહોતા ? ”

“ બસ હવે નાને મોઢે મોટા બાલ ન બોલ. બેસી-જ ”
કુસુમના પિતાના સ્વરમાં આજ્ઞા આવી.

“ શા માટે બેસી જાઉં ? આ વહેંતીઆને પરણવા માટે ?
પિતાજી ! હું બાજો પાથરી માગી લઉં છું કે આવો જીલમ ન
કરો. જો તમે સર્વ મારા જેવી એક નાદાન છોકરી પર જીલમ ગુજ-
રવાનોજ ઇજારો લઇ આવ્યા હો તો ભલે ! તમારાથી થાય તે
કરી લો, મને જીવતી સળગાવી મૂકો, મારા રાઇ રાઇ જેવડા ટુકડા
કરો. પણ યાદ રાખજો કે આ જન્મે તો હું ચીમનલાલને નથીજ
વરવાની...” કુસુમના સ્વરમાં પ્રખર દહતા હતી. તેની આંખમાં
અજળ્ય તેજ ઝળહળી રહ્યું હતું. જગનલાલ કુસુમની હિમ્મત જોઈ
એક પણ અવાજ થઇ ગયો.

શમ ને કૃષ્ણના બધા વારસોને હવે પાનો ચઢ્યો. સ્ત્રીતા ને સાવિત્રીની પુત્રીઓ પણ કુસુમને હોમી દેવા તૈયાર થઇ. લાલદાસે જોસથી કુસુમનો હાથ ઝાલ્યો. કુસુમની કામળ કમળદાંડી સમી કાંડી લાલદાસના રાંઠોડી હાથથી મરડાઇ ગઈ. કુસુમે ચીસ પાડી.

“ અહિં બધા હીચકારાજ ભેગા થયા છે ? આ સાડ વર્ષનો ધ્રુવડ મારાપર જીલમ ગુળરે છે ને બધા પુરૂષ ગણાતા બાયલાઓ ગુપચુપ જોઇ રહ્યા છે ! હિંદુસમાજ આવા હીજડાઓથીજ ભરેલી છે ? ”

“ ચુપ ! ”...છગનલાલ બરાડ્યો. બળજબરીથી કુસુમને મંડ-પમાં ખેસાડવામાં આવી.

“ ચાલો, મહારાજ જલદી આટોપો—” લાલદાસ ખેલ્યો.

“ શું આટોપે ? એના બાપનું કપાળ ! હું પણ જોઈ છું કે ક્યો મહારાજ મારો હસ્તમેળાપ કરાવે છે !... મહારાજ !...” કુસુમ બ્રાહ્મણને સબોધી બોલી: “ યાદ રાખજો, તમારાપર એક નાદાન બાળાના જીવનનો આધાર છે. તમને દક્ષિણમાં બહુ બહુ તો પાંચ પચાસ રૂપીઆ મળશે. પણ મારી જીંદગીની ધુળધાણી થશે. આ મારી સામે બેઠેલો પુરૂષ મને બળજબરીથી પરજીવા આવ્યો છે. તમે એની સાથે મારો હસ્તમેળાપ કરીને મારો શ્રાપ વહોરવા માગો છો ? જો તમે સ્વાર્થને વશ થઇ મારી જીંદગી બગાડશો તો તમને રૂએ રૂએ કીડા પડશે, તમારું કુટુંબ એકા દુકડા માટે બીખ માગશે ને અંતે રૌરવ નર્કમાં પણ તમારો ઠાર નહિ થાય...”

મયાશંકર ગોર આ વીરબાળાનાં વચન સાંભળી દોંગ થઇ ગયો. તે આભો જેવો કુસુમના ઉમ વદન તરફ જોઈ રહ્યો.

“ એ મહારાજ ! જોઇ શું રહ્યા છો ? આકાશ નીચે ઉતરે તો પણ મારા દીકરાને પરજીવ્યા વિના હું ધેર જવાનો નથી...”

લોહીનો વેપાર:-

‘ શુ આટોપે ? એના આપનું કપાળ ? હુ પણ જોઉં છું કે
કયો મહારાજ મારો હસ્તમેળાપ કરાવે છે ? ’ (પાનું ૧૬૨.)

મયાશંકરને કુસુમના બળિદાન કરતાં રૂપાના સીકા વધુ પ્યારા લાગ્યા. તેણે સમપદીના મંત્રો બળુવા માંડ્યા.

“ મથુર !.....” આજ વખતે એક પ્રચંડ સ્વર સાંભળાયો ને બીજી પળે ઇન્દુ માલારા આગળ આવી ઉભો રહ્યો.

“ કેમ ? તમારું અહિં શું કામ છે ? ” લાલદાસે અપમાનભર્યા સ્વરે કહ્યું.

“ બહુ કામ છે. તમને ખબર તો હશે કે હું કાંઈ જગ્યાએ કામ વિના જતો નથી. અત્યાર સુધી હું ચુપ રહ્યો હતો કેમકે આ વીરબાળા તમારા ભુલ્મની સામે થવાને શક્તિવાન છે એમ મને લાગ્યું હતું. પણ તમે પશુબળથી તેને છુંદી નાખવા તૈયાર થયા છો તે હું કદિ પણ સાંખી લેવાનો નથી. ચીમન ! શા માટે આ પવિત્ર બાળાનો ભોગ લેવાનું મહા પાપ કરે છે ?-” ઇન્દુ-લાલનો સ્વર આખા મંડપમાં ગાજી રહ્યો. કુસુમ આ બહાદુર યુવાન તરફ પ્રશંસાની નજરે નેહ રહી.

“ હવે જ જ-પાપવાળા ! સીધો સીધો વંળે માપ; નહિ તો કંઈ સાંભળી જશે.” છગનલાલ બોલ્યો.

“ એજ મુઆના આ બધાં કારસ્તાન છે ! એજ ચીમનને લમ નહિ કરવાને કુરવતો હતો-” ચીમનની મા બોલી.

“ કાઢી મુકો સાળાને લાત મારો-” બે ચાર અવાજ આવ્યા.

“ આવો જેની હિમ્મત હોય તે !-” ઇન્દુલાલનો અવાજ મંડપમાં ગુંજી રહ્યો.

“ પોલીસને બોલાવો...” ચીમને બાપને કહ્યું.

“ હીયકારો ! ” કુસુમે અત્યંત તિરસ્કારપૂર્ણ સ્વરે કાતિલ બાણ છોડ્યું.

“ એક મીસ્ટર ! અહિંથી જાઓ છો કે નહિ ? ”

“ નહિ. ”

“ તમારું અહિં શું દાટ્યું છે ?-”

ઇન્દુ તિસ્કારથી હસ્યો:

“ કુસુમબહેન સ્પષ્ટ રીતે કહી રહ્યાં છે કે એમને ઝીંમનલાલ સાથે નથી પરણવું. એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હસ્તમેળાપ કરાવવાનો તમને શો હક્ક છે ? ”

“ ઝિના માથાપ એને ગમે ત્યાં પરણાવવાને મુખત્યાર છે. ”

“ માથાપ વીરવી છે ત્યારેજ એ બિચારીને આમ બંક કરવું પડે છે ને ! જો માથાપ સીધાં હોત તો આ વખત શા માટે આવત ?-”

“ હવે ઝાઝી લવરી જવા દે. અહિંથી ખસી જા... ”

“ એ તો આ દેહમાંથી જાન જશે ત્યારેજ બનશે... ”

“ એમ કે ? લેયા ! બહાર કાઢ, આ સાબાને ! ” લાલદાસે લેયાને બોલાવ્યો. ઇન્દુલાલે ઝીંમન તરફ નજર ફેંકી કહ્યું:

“ તને આ ફારસ ગમે છે ? ઝીંમન ! જરા તો વિચાર કર... ”

“ હવે કંઈ વિચાર કરવાનો નથી. આ આબરૂનો સવાલ છે. ”

“ એવી આબરૂ જહનમમાં જાઓ... ”

આ પળે લેયાએ ઇન્દુનો હાથ ઝાલ્યો. ઇન્દુએ જોસથી ધક્કો મારી હાથ ઝુટવી લીધો. લેયો લાલદાસ શેઠની કુલેલી ફાંક પર પડ્યો ને જેમતેમ જમીન પર પડતો બચ્યો. લાલદાસના પક્ષના સ્વાર્થી કીડાઓ હવે ઇન્દુલાલ પર તુટી પડ્યા. પ્રથમ તેઓએ ઇન્દુલાલપર પ્રહાર કર્યા. ઇન્દુએ સ્વરક્ષણ માટે લાકડી ચલાવી પણ સેંકડો હિત્કારા આગળ એ બિચારાનું શું ચાલે ? છત્રી, લાકડી અને ઝુકીના પ્રહારથી એ વીર યુવાન ધવાયો. છતાં તે જ્યાં જોતો હતો ત્યાંથી એક ડગ પણ ન ખસ્યો. કુસુમને ઇન્દુલાલ પર

બાલ છટ્યું. પોતાને માટે આ વીર યુવાન પર ચતા થા તે ન જોઈ શકી.

“સભુર !...” તે બોલી. પણ એજ પળે ઇન્દુલાલના માથા પર એક જડી ડાંગ પડી ને તે બેભાન થઈ નીચે પડ્યો. ઇન્દુના માથામાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. કુસુમે તેને પાટા બાંધવા માટે તરતજ પોતાની ચુંદડી ચીરી નાખી.

“હર મર !...” કુસુમને ધક્કો મારી નીચે પછાડતો છગનલાલ બોલ્યો: “તું મરી ગઈ હોત તો મારે આ દહાડે જોવો ન પડત” બે ચાર જણુ બેભાન ઇન્દુને ત્યાંથી ઉપાડી ગયા. કુસુમ દયામણે ચહેરે તે જોઈ રહી.

“પ્રભુને ખાતર આજ પળે મને સોમલતું પડીકું આપો. હું હમતી હસતી ઝેર ફાકી જઈશ ને મરતી મરતી તમને આશિષ દઈશ.” ઇન્દુલાલને ઉપાડી ગયા પછી તે બોલી.

“બસ કર રાંડ કાળમુખી !...” કહી જમનાએ કુસુમને તમાચો માર્યો. કુસુમની આંખમાંથી હડહડ અશ્રુધારા નીકળી પડી.

“આવો વેવણુ ! તમે એનો ડાબો હાથ ઝાલો—” જમનાએ ડાબો હાથ પકડ્યો ને એ બે બલાએ કુસુમને જેમતેમ માથા-રામાં બેસાડી.

“ચાલ, મહારાજ ! હસ્તમેળાપ કરાવ—” લાલદાસ બરાડ્યો.

“ચીમનલાલ ! યાદ રાખજો. હું તમને જીંદગી સુધી ધિક્કારીશ. લોકો મને તે કહેશે. પણ હું તમને લાઠિ ત્રિવાય બીજે નામે બોલાવવાની નથી—”

“ઓ રાંડ ! ચુપ મરની !—” જમનાએ દીકરીનું મોં દબાવતો પ્રયાસ કર્યો.

“ઓ પ્રભુ ! આ કંઈ જાતનો ન્યાય ? આ કેવો જુલમ ?

બા ! બાપુજી ! કંઈક તો સમજો... મને આવા બળાત્કારથી પરણાવી તમે શો સાર કાઢશો ?..."

કુસુમ વધુ બોલી શકી નહિ. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. અજમ હિંમતથી બાળા અત્યાર સુધી ટકી રહી હતી. હવે તેની શક્તિ ખૂટી અને જમનાના હાથમાં તે બેભાન થઈ પડી.

પુત્રીની આવી દશા જોઈ જગનલાલ કમ્પ્યો. તેને હવે હઠ કરવામાં સાર ન જણાયો. ગંભીર સ્વરે તેણે લાલદાસને કહ્યું:

“ શેઠ ! માફ કરજો. આ સંધ કાશીએ જવાનો નથી.”

“ એટલે ? ”

“ જુઓ ! કુસુમ બેભાન થઈ ગઈ છે. ”

“ તેથી શું ? ” લાલદાસ વધુ ગરમ થયો. જગનલાલનો મિનનજ પણુ ગયો.

“ અમારે લમ નથી કરવાં. ”

“ શું ? માફ અપમાન ? ”

“ એમાં અપમાન જેવું કશું નથી. કુસુમ બેભાન થઈ ગઈ છે. એવી હાલતમાં લમ નહિ થાય...”

“ અરે ! તમે પણ એ રાંડના સંધમાં લખ્યા કે ? એ , તો હમણું શુદ્ધિમાં આવશે. ” જમના બોલી.

“ નહિ મારે કુસુમને જીવતી બળતી હોળીમાં નથી નાખવી. ” જગનલાલ દબતાથી બોલ્યો.

“ શું ? માફ ધર બળતી હોળી ?..... છે કોઈ અર્થિયા ? હું પણ મારા દીકરાને પરણાવીને જાઉં ત્યારેજ ખરે ! કોઈપણ છોકરી સાથે મારા દીકરાને પરણાવવા હું તૈયાર છું...” લાલદાસ પાગલ થયો. તરતજ લાલદાસના વેવાઈ થવાને બેયાર જણ્યા તૈયાર થયા. હમળશી નામના એક ગૃહસ્થ પર લાલદાસની કૃપા-દષ્ટિ ઉતરી. તેણે તેની દીકરી ચીમન સાથે લેવાની હા પાડી.

“ઐર્ષ! ચંપાને લઈ ઘેર ચાલો. ચાલો, ચાલો, માર ઉતાવળ કરો...”

પછી શું થયું તેનું વર્ણન કરી વાંચનારને કંટાળા આપવાની જરૂર નથી. કમળશીની દીકરી ચંપાને તાપડતોળ પીડી ચઢી. મયા-શંકર ગોરે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરને સાક્ષીમાં બોલાવ્યા ને બહાણું ન વાંચે ચીમનલાલ લાઇ વિધુર મટી પાછા ગૃહસ્થ બન્યા! આ આજો ફારસ પૈસાને જોરે જોત જોતામાં બજવાઇ ગયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

જખમી ઇન્દુ.

રાતના બે વાગ્યા હતા. માંડવીની પોળમાં સઘળે સુનકાર હતું. મુમિત્રા અને હર્ષદરાય નિદ્રાદેવીને આધિન થઈ ગયાં હતાં. એકલી જ્યાં પારીએ ઉભી ઉભી ચાતક પેઠે કાઢીની રાહ જોતી હતી.

કુસુમ આજે લમમંડપમાં લયંકર બોમ્બ ફેંકવાની છે એ વાત જ્યાં જાણતી હતી. તેની સામે કપોળ નાતનું આખું પશુબળ તૂટી પડશે તેની જ્યાંને ખાત્રી હતી. તેણે ઇન્દુલાલને કુસુમનો નિશ્ચય જણાવી લમમંડપમાં હાજર રહેવાની વિનંતિ કરી હતી અને જ્યાંની વિનંતીને તે અવગણી શક્યો નહોતો.

“ઇન્દુલાલ ! આપણા જેવાએ આવીજ વખતે યાહોમ ઝુકાવવાની જરૂર છે. હિંદુસમાજને ઠેઠાણે લાવવા માટે, તેની વર્તમાન વિકૃતિ ફના કરી નાખવા માટે અને ઘેર ઘેર રત્નેહાળ હમ્પતિના પ્રેમકલ્પોલ સાંભળવા માટે આપણાં જેવા બળિદાન નહિ આપે તો કોણ અભણ પશુઓ ને શિક્ષિત વહેંતીઆઓ આપશે?...” ઇન્દુલાલ આ વાક્યો સાંભળી તરતજ તૈયાર થયો. તે લમમંડપમાં ગયો અને જ્યાં તેની રાહ જોતી આંખ તાણુવા લાગી.

રાતે બે વાગે ચાર પાંચ માણસો કોઇને ઉપાડી આવતા હોય એમ જ્યાંને મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસના ઝાંખા પ્રકાશમાં જણાયું. તેની છાતીમાં ધ્રારકો પડ્યો. તે આંખ તાણી તાણીને જેવા લાગી. પેલા માણસો ભોગીલાલના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા. જ્યાંની ખાત્રી થઇ ગઇ કે ઇન્દુલાલ રાક્ષસોના જુલમનો ભોગ થઈ પડ્યો છે !

તરતજ તે ઘરમાંથી બહાર નીકળી. મુમિત્રાને તે ઘોળાને પી ગઇ હતી. અતિશય જુલમથી—અતિશય ટોકટોકથી માણસ નફટ

થઇ જાય છે એ વાત ખરી હોય તો જ્યાં 'નફ્ટ' થઇ ગઇ હતી ! તેને એકજ ધુન લાગી હતી. હિંદુસમાજમાં તે સ્ત્રીઓને માનહારી પદવી પર સ્થાપિત કરવા માગતી હતી. સ્ત્રી પુરૂષના વિલાસનું રમકડું નથી, એક આપખુદ શેઠની દાસી નથી; પણ અધીગના છે, સહધર્મિણી છે, સખી છે, ગૃહરાજ્યની મંત્રી છે—એ સિદ્ધ કરવા માટે તે વિગ્રહ જગાવી રહી હતી. કુસુમને યુદ્ધભૂમિમાં ઉતાર્યા પછી તેને એકલી તણ દે એવી તે હીચકારી નહોતી.

“ શું થયું ?—” ઇન્દુલાલને લઇ આવેલા માણસો પાસે જઇ તે બોલી. ઇન્દુલાલ પણ આ વખતે શુદ્ધિમાં હતો.

“ આ સાહેબ બહાદુર લાલદાસ શેઠની સામે થવા આવ્યા હતા—” એક જણે વચ્ચેમાં જવાબે જવાબ આપ્યો.

“ અને સેંકડો હીચકારાઓએ સાથે મળીને આ એક વીરને જખમી કરવાની બહાદુરી બતાવી બીમ ને અર્જુનનાં નામો શોભાવ્યાં એમજને ?...” જ્યાંએ સાચું કાતિલ બાણ છોડ્યું. કુસુમને પાણી પાય એવી આ બીજી રમણી જોઇને પેલો પુરૂષ ડહાઇજ ગયો.

“ તમે બધા ચાલી જાઓ. હું ઇન્દુલાલને માળપર લઇ જઈશ...” જવાબે સત્તાદર્શક સ્વર વાતાવરણમાં ગુંથી રહ્યો. કોઇ તેની આજ્ઞાની વિરુદ્ધ થઇ શક્યું નહિ. તેણે બહાલથી ઇન્દુલાલને ટેકા આપ્યો અને ધીમે ધીમે તે ઇન્દુલાલને માળપર તેના ઝોરડામાં લઇ ગઇ. ઇન્દુને લઈ આવેલા માણસો ચાલી ગયા.

“ આ પાટા કાણે બાંધ્યા ?” જ્યાંએ ઇન્દુલાલને સુવાડ્યા પછી પૂછ્યું.

“ ડાકટરે...”

“ તમે હોસ્પિટલમાં જઇ આવ્યા ?”

“ હા...”

“ તમારાપર ધા કાણે કર્યા ?”

“ ધણા જણે...” ઇન્દુ ફીકકું હસ્યો.

“ હીયકારા !...તમે ફરિયાદ ન નોંધાવી ?” જ્યોતી આંખ-માંથી આગના તનખા ખરવા લાગ્યા.

“કાની સામે ફરિયાદ નોંધાવું ! જ્યા ! આપણી સામે થનારા-આપણા પર જીલમ ગુજરનારા આપણાંજ ભાઈ બહેનો છે ! એમની સામે અદાલતનો આશરો મારાથી કેમ શોધાય ?-” ઇન્દુલાલ લાગ-ણીભર્યા સ્વરે બોલ્યો : “ એ લોકો જે કરે છે તે જીલમ ગુજરવાના હેતુથી નથી કરતા. ધર્મને નામે, આબરૂને નામે, રિવાજને નામે આ બધા જીલમો થાય છે. જ્યા ! આપણે તો બળિદાન આપીને હિંદુસમાજ રૂપી જોગણીના ખપ્પરમાં હોમાઈ જવાનું વ્રત લીધું છે તે તમે જૂલી ગયાં ?...”

“ આહ ! ઇન્દુલાલ ! મને તો એવું થાય છે કે જાણે એ લોકોને સૂળીએ ચઢાવું...”

“ તો પછી આપણામાં ને એમનામાં ફેર શો ?...”

જ્યા આ જવાબથી ચૂપ થઈ ગઈ.

“ તમે હવે સૂઈ જાઓ. હું તમારી પાસે બેઠી છું...”

“ તમે મારું કંઈું માનશો ?”

“ હું સમજી ગઈ. તમે મને ઘેર જવાનું કહેવાના છોને ? નહિ, હું તમને આવી દશામાં છોડીને નથી જવાની. ચાલો, આંખ મીંચી લો જોઈ !...”

ઇન્દુલાલના ઝાંઝાની ભર્યા વદનપર હાસ્ય ફરક્યું ને તેણે આંખ મીંચી લીધી.

“ જુઓ ! હું કેવી સરદારી ચલાવું છું !”

“ એવી મીઠી સરદારી કેને નહિ ગમે, જ્યાં?... ” ઇન્દુલાલે એક નિશ્વાસ નાખ્યો.

જ્યાં ઇન્દુના પિછાના પાસેજ બેસી રહી. ઇન્દુને આરામની જરૂર હતી. જ્યાંએ રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધી મટકું માંડયું નહોતું પણ તેમને આરામ ન આપવાના કોઈએ સોગન ખાધા હતા. ઇન્દુને લાગે જ્યાં ઘરમાં આવી ત્યારેજ ભોગીલાલ જાગી ગયો હતો. તેણે છૂપાઈને બંનેની વાતો સાંભળી. કંઈ કલંક શોધી કાઢવાને તે અધીરો બન્યો. પણ જ્યાં અને ઇન્દુલાલ તદ્દન નિષ્કલંક જણાયાં ત્યારે તેણે નવુંજ તુલ્લ શોધી કાઢ્યું. તે હર્ષદરાયને ઘેર ગયો ને મુમિત્રાને જગાડી કહ્યું:

“ કાકી ! જુઓ તો ખરાં ! જ્યાંબહેન તો હવે હદબ કરે છે. આટલી મોટી રાતે તે ઇન્દુલાલને ત્યાં બેઠી છે...”

“ હૈ ! ”

“ હા કાકી ! આપણા જેવા ખાનદાનને એવું શોભે ? જુઓ તો ખરાં !...”

મુમિત્રા વકરાયલી વાંધણુ જેવી ભોગીલાલના ઘરમાં દોડી ગઈ. ઇન્દુલાલનો ઓરડો અંદરથી બંધ હતો. તેણે બેસથી છુમ પાડી:

“ જ્યાં !...”

“ કેમ ?—” અંદરથી જવાબ આવ્યો.

“ બારણું ઉઘાડ. ”

જ્યાંએ બારણું ઉઘાડ્યું.

“ અરે ! રાંડ ! તને તે હવે કેમ સંભાળું ? આટલી રાતે આ તારા માટી પાસે ફા માટે આવી છે ?...”

“ જો બા ! તું નકામી લવરી ના કર. ઇન્દુલાલ ખીમાર છે. તેમની સારવાર કરનાર કોઈ નથી. એટલે મારે એમની પાસે બેઠા વિના ચાલે તેમ નથી...”

“અરે ચાલ-ચાલ, ઇન્દુભાઈવાળા ! સીધી સીધી ચાલેજ કે તારા બાપને બોલાવું ?-”

“બા ! ઇન્દુભાઈ મારા મિત્ર છે. એમની બીમારીમાં એમની દેખરેખ રાખવાની મારી ફરજ છે.” જ્યાંએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“તું કંઈ જાતની છોકરી છે ! રાંડ ! પારકા પુરૂષ સાથે તને શું લાગે વળગે ?...”

“બા ! બા ! તને હું શી રીતે સમજાવું ? હું પણ હિંદવાણી છું હો ! તમારી આજ કાલની સતી કરતાં મારી પવિત્રતા લાખગણી તેજસ્વી છે-મારી નસમાં પણ દ્રૌપદીનું લોહી વહે છે. તારે મારી પવિત્રતાની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી...”

“કુનિયા !...”

“કુનિયા !...” જ્યાં ધિક્કારથી હસી :

“કુનિયાએ કયે દહાડે પવિત્રતા પારખી છે ? કુનિયા તો હંમેશાં પાખંડનેજ પૂજતી આવી છે.”

“મારે તારી સાથે પાંડિતાઈ નથી બતાવવી. તું ધેર આવે છે કે નહિ ?...” સુમિત્રાએ છેલ્લો ગોળો ફેંક્યો.

“જ્યાબહેન ! જાઓ, મને ઠીક છે...” બિચાના પરથી ઇન્દુ-કુમાર ધ્રુજતા સ્વરે બોલ્યો.

‘તમને બોલવાની મના છે તે ભુલી ગયા ?...’ ઇન્દુ તરફ જોઈ અન્યેય હાસ્ય કરતી જ્યાં બોલી.

“બા !...” તે સુમિત્રા તરફ ફરી. “જા, બાપુજીને જે કહેવું હોય તે સુખેથી કહેજે. હું મરી જઈશ તો પણ ઇન્દુભાઈને આ કાલતમાં એકલા રહેવા દેવાની નથી...”

સુમિત્રા હારી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સ્નેહાંકુર.

ધર્મશાસ્ત્રની પોલાદી સત્તા અને તે ન કાવે ત્યારે હીચકારા પશુ-
બળ પર જીવવાના વ્યર્થ ફાંફાં મારતી હિન્દુસમાજના જીલમની
ભોગ થઈ ઇન્દુલાલ ખીજાને પડ્યો. જ્યાં આખા મહોલ્લાની નીચ
ચર્યાની પરવા કર્યા વિના ઇન્દુની નર્સ બની રહી. તેની સગી માએ
તેનાપર દુઃખના કુંગર તોડી પાડ્યા. એક દિવસ જીખીય રાખી;
પણ જ્યાં ડગી નહિ. તે સ્ત્રી પુરૂષોની નિર્દય ચર્યાનો ભોગ થઈ
પડી. ઇન્દુલાલનું ચારિત્ર્ય કલંકિત ગણાયું. જ્યાં વેસ્થાની ઉપમા
મળી. પોળમાંથી જ્યાં ગુપ્તગુપ્ત ચાલી જતી હોય ત્યારે સેંકડો જણ
તેના તરફ આંગળી કરવા લાગ્યા. સર્વ તરફ પ્રચંડ ધિક્કાર બતા-
વતી, પોતાના વિરલ વ્યક્તિત્વના બળે જ્યાં ઉચ્ચે મસ્તકે ચાલી જતી.
સંધળા વહેંતીઆ પુરૂષો અને નિર્માલ્ય અબજ સ્ત્રીઓ તેની પાછળ
ખાઈ પીને લાગ્યાં હતાં. જ્યાં ડાકજી છે, પિશાચીજી છે, સતી ધર્મને
લજવનારી ‘મદમ’ જેવી નિર્લજ્જ અને માયાપની કુલાંગાર કન્યા
છે એમ છડે એક બોલાવા લાગ્યું. જ્યાં નિર્દોષ હતી, તેના ચારિત્ર્ય
પર કલંક મૂકવાની પરમાત્મામાં પણ તાકાત નહોતી છતાં હિન્દુસમાજે
તેને વગોવી નાખી. સમાજની ઝેરી આંખ સાચી પવિત્રતા જોઈ
શક્તીજ નથી. જ્યાંની નિંદા કરવાનો નીચ ધંધો લઈ બેઠેલા કેાઇ
વહેંતીઆની વિષયી જળમાં જો જ્યાં ફસાઇ ગઇ હોત તો તેવો
વહેંતીઆ જ્યાંની નિંદા કરવાને બદલે તેનો ગુલામ થઈ રહેત ! પણ
જ્યાં તેઓ તરફ ઝાંખીને જોતી પણ નહિ. તેઓને જોતાંજ તેની
મોહક આંખમાંથી ધિક્કારની પ્રચંડ જ્વાલા જાળુકતી. એ પ્રચંડ
ધિક્કારની જ્વાલા જોઈ કેટલાક રામકૃષ્ણના વારસો ટીકા કરતાઃ
“ ઓય ! તારો નખરો ! ”

હૃષીકેશની સ્થિતિ દયાજનક હતી. હવે તે પોતાની બૂલનો

પશ્ચાતાપ કરતા હતા. જ્યાનું લગ્ન એ ભયંકર ભૂલ હતી એવી તેમના દીક્ષની ખાત્રી થઇ ગઇ હતી તેથી તે જ્યાને કંઇજ કહેતા નહિ. સુમિત્રા તેમની શાંતતાને નામદાંઢ ગણતી છતાં હર્ષદરાયે સઘળું ગુપચુપ ખમી ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ‘જે થવાનું હશે તે થશે. હવે એના અંતરાત્માની આડે આવવાનો મને કંઇજ અધિકાર નથી’ એમ માની હર્ષદરાયે મૌનવ્રત સ્વીકાર્યું હતું. જ્યા ઇન્દુની સારવાર કરવાને સૈને ત્યાં જતી તે સામે સુમિત્રાએ આકાશ પાતાળ એક કરી નાંખ્યાં. ઘરમાં દિવસ ઉગ્ગે હોળી સળગાવવા માંડી. રામ ને કૃષ્ણ, સીતા ને દમયંતીને પોતાની વ્હારે ધાવાની વિનવણી કરી. પણ જમીનમાં ગળી ગયલી સીતાય ન આવી ને નળના ભયંકર છળથી તપી રહેલી દમયંતીએ પણ દાદ ન દીધી. રામ ને કૃષ્ણ કાણુ જાણે કયા ખૂણામાં ભરાઇ ગયા હતા કે તેમને કાને સુમિત્રાની અરજ પહોંચી નહિ ને પહોંચી હોય તો તેમને ત્યાં આવવાની કાંઈ ‘સેતાની’ સરકારના કાયદાની મના હોવી જોઇએ. ત્રાગાં કરવા છતાં હર્ષદરાયે તેને દાદ ન દીધી અને જ્યા પણ શરણે ન થઈ. છતાં સુમિત્રા એમ હારે તેવી નહોતી. જ્યા એક ખીમાર યુવાનની ઠૂંઠૂપા કરે તેથી તેના મન પ્રમાણે પતિવ્રત ધર્મપર પાણી ફરતું હતું—મનુસ્મૃતિ ઢેડને હાથે અભડાઇ જતી હતી ને સીતા જેવી સતીએ સ્વર્ગમાં ઉભી થરથર કંપતી હતી !

“ઓ રાંડ ! તારો તે કયા ભવમાં ઉદ્ધાર થશે ? પતિ વિના સત્તિની ગતિ નથી. તારો પતિ ખિચારો મુખાઇમાં હાથે રોટલા ધરી જેમ તેમ દહાડા પુરા કરતો હશે ને અહિંયા તું આ મુઆ રખડતા ભામટાની પાછળ મરી જાય છે ! તારા બાપ કંઈ બોલતા નથી તેથી તું ફાટી ગઇ છે. હું તો સાંખી લઇશ પણ ઇશ્વર નહિ સાંખે હો !...” ઇન્દુને માટે ભોજન લઇ જતી જ્યાને બારણા આગળ રોકી સુમિત્રા બોલી.

“ જો બા ! તને મારા વર્તન પર કોઈ જાતનો શક આવતો હોય તો મને ચોક્કસ કહી દે. હું તારી સ્ત્રીતાની પેઠે અગ્નિ પ્રવેશ કરીને તારી ખાત્રી કરી આપું કે હું પવિત્ર છું. પણ તું મને વારે-વારે મારા પતિની યાદ ન આપ. મારો પતિ કોણ? તને ખબર છે કે પાંડવ સિવાય અન્ય કોઈ પણ પુરુષને લાઈખાપ ગણવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે? કાંતિલાલ સાથે મારો હસ્ત મેળાપ કરાવીને તમે દીકરી પરણાવવાનો દ્વારો લીધો—મેં પતિ પ્રાપ્તિનો દ્વારો લીધો નથી. એ મુઆ વહેંતીઆનું તું નામ લે છે ને માંડે લોહી ઉકળી આવે છે ! મારો એ શું સગો થાય ? કંઈજ નહિ. મેં પોતે જ એને કહી દીધું છે કે એ મારો કોઈજ નથી. બહુ બહુ તો મારો એ શેઠ ગણાય ! હું એની રસોઈયણુ ! એને એ વાર રાંધી ખવડાવું, એના ધરનું કામ કરું, તેના બદલામાં મને એ એ ટંક ખાવાનું આપે ! એથી વધારે મારે ને એને કંઈજ નથી...”

“ હું હવે તમે કેમ સમજાવું ? ”

“ મને સમજાવવાની કંઈ જરૂર નથી ને બીજું મને સમજાવવાની તારામાં શક્તિયે નથી. બા ! હવે તને હું દુશ્મન જેવી લાગુ છું. મને દીકરી કહેતાં તું શરમાય છે; પણ તું મારી જનેતા હોવા છતાં મારી જીંદગીનું સત્યાનાશ વાળી નાંખતાં તને જરાય વિચાર ન આવ્યો ? શા માટે માંડે લોહી બાળે છે ? મારે આ જીંદગીમાં કંઈ આશા કે ઉત્સાહ છે ખરો ? કાંતિલાલને જોતાં કદિ માંડે હૃદય આનંદથી ઉછળવાનું હતું ખરું ? હું જન્મથીજ વિધવા જેવી છું. તું મારી મા-જન્મદાત્રી-મારા દીલની ઉની વરાળ કાઢવાનું માંડે સ્થાન ! પણ તુંજ મારી હડહડતી વેરણુ થઈ તે માટે મારા નસિબ શિવાય કોને દોષ દઉં ? ”

જ્યાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. તેની માતાના દીલપર કંઈક અસર થઈ પણ બીજીજ પળે તે નષ્ટ થઈ ગઈ. જ્યા શોકમસ્ત વદને ચાલી ગઈ. જરાયથી જાતીએ, રૂઝમશ અહેરે તે ઈન્દુના

ઝોરડામાં દાખલ થઇ. ઇન્દુલાલની તૃપાર્ત આંખો જ્યાના શોકમય વદનપર ઠરતાં તેની છાતી ચીરાઇ ગઇ. તેના દીલને પારાવાર શોક થયો. આવી સુશીલ, આવી પવિત્ર દેવાંગના પર જે સમાજ દુઃખ પાડે તે પ્રભુની કડકમાં કડક સજ્જને પાત્ર થાય તેમાં ઇન્દુને કંઈ નવાઈ લાગી નહિ.

“શું છે જ્યા !” તે જ્યા તરફ જોઈ કંઈક હસવાનો પ્રયત્ન કરતો બોલ્યો.

“કંઈ નહિ...” કહી જ્યા તરત હસી:

“ચાલો, ખાઇ લો...”

“નહિ મને પહેલાં કહો. બાએ તમને કંઈ કહ્યું ?—”

“એ કંઈ નવી વાત છે કે? તમે પણ કેવા અરસિક છો? જુની પુરાણી વાતમાં રસ લેવાનું તમને ક્યા મહેતાશ્યે શીખવ્યું હતું ?—”

ઇન્દુ હસ્યો.

“જ્યા ! મારે માટે તું શા માટે દુઃખી થાય છે ?” અનિમિષ ઇન્દુથી ‘તુંકાર’ વપરાઇ ગયો. જ્યા કંઈજ ન બોલી. નીચું જોઇ તે ચાળીમાં જુદીજુદી વાનીઓ કાઢવા લાગી.

“જ્યા ! આ હાજીભાગીને અહિંજ મરી રહેવા દો...” આગલી બૂલ સુધારી ઇન્દુએ માનાર્યે બહુવચન વાપર્યું.

“ઇન્દુલાલ ! આપણે મિત્રો છીએ ખરે !—”

“હા. મિત્રો જ છીએ જ્યા ! એવા મિત્રો કે જેવાં કદાચ જગતમાં અગાઉ કદિ નહિ થયાં હોય !—”

“તો પછી મિત્ર તરિકે હું મારો ધર્મ બજાવી રહી છું તેમાં તમે આડે શા માટે આવો છો ?—” દુર્જય રિમત દરકાવતી જ્યા બોલી.

લોહીનો વેપાર:-

“ તમારે મ્હો જોતાં છું ખાવાપીવાનું બુઝી નાઉં છું ”

(પાનું ૧૭૭)

ઈન્દુલાલ હારી ગયો.

વાંચનાર ! આવો રમ્ય પરાજય તેં અનુભવ્યો છે ?

“ મને એમ થાય છે જ્યા !...” ઈન્દુલાલ બોલ્યો.

“ શું થાય છે ?...” જ્યાની ભમર નાચી.

“ એમ થાય છે કે આપણી સમાજ પવિત્રતાનું તેજ કેમ નહિ જોઈ શકતી હોય ?—”

“ આંખે મોતીઆ આઠ્યા છે તેથી... એ મોતીઆ એટલે અંધાપાની નિશાની !...” જ્યાના સ્વરમાં કંઈક કડવાશ આવી.

“ તું એમ ધારે છે કે આ સમાજ ફના થઈ જશે ?—”

“ હું ધારતી બારતી કંઈ નથી. પણ કદાચ ફના પણ થઈ જાય તો દુનિયા શું નાદાર થઈ જવાની છે ? કદિ આપણા લોકો-એ વિચાર શુદ્ધ કર્યો છે કે ઢીંગલા ઢીંગલીના જોડકામાંથી માંચકાંકલા જેવી પ્રજા પેદા કરનાર હિંદુસમાજ જગતમાં ન હોય તો પણ દુનિયા ખુશખુશાલ જીવી શકશે ! ઈન્દુલાલ ! તમને એમ નથી લાગતું કે આ સમાજ ફના થઈ જાય તે તેના પાપની ઓછામાં ઓછી સજા છે ?...” જ્યાની આંખમાંથી અમિ ખરવા લાગ્યો. ગુસ્સાથી તેના ગાલપર રતાશ ધાઈ આવી. ઈન્દુ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની લાગણીથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

“ ચાલો હવે ખાવા માંડો ! પછી મારું મ્હોં જોજો !—” જ્યાનો ગુસ્સો ઉડી ગયો ને તેનું સ્થાન નિર્દોષ મસ્તીએ લીધું.

“ તમારું મ્હોં જોતાં હું ખાવા પીવાનું જીલ્ડી જઈ છું...”

“ એમ ! ત્યારે તમનેય પેલા કવિઓ સાથે થોડાક નાતો લાગે છે ખરો !...”

“ જ્યા ! કવિઓ તેમને ઘેર રહ્યા પણ તારા જેવી જીવંત

કવિતા મારી નજર સામે હોય ત્યારે મારામાં કવિત્વનો જરાય સંચાર ન થાય એ બનવા ભોગ છે ખરું?—”

“ તમે ખાવા માંડો છો કે હું મ્હોંમાં સીંચવા માંડું?—”

ઇન્દુના આનંદનો અવધિ થયો. જ્યા પથ્ય મસ્તી ભરી આંખે તેના તરફ જોઈ રહી.

“ ભણ્યા કેવાં છે ? ” ઇન્દુએ ખાવાનું શરૂ કર્યા પછી જ્યાએ પૂછ્યું.

“ તું બનાવે એમાં ખામી હોય ? ”

“ આનું નામ ખુશામત !... ”

“ એમ કે ? ” ઇન્દુ વ્હાલથી હસ્યો.

કોણ જાણે કેમ જીંદગીમાં પહેલીવાર જ જ્યાનું દિલ વિહવલ થયું—તેની આંખો નીચી નમી ગઈ, છાતી ધડકવા લાગી. હૃદયમાં કંઈક એવી લાગણી થઈ કે જેનો તેને પૂરે કદિ પથ્ય અનુભવ નહોતો થયો. થોડીક પળ જડપૂતળી જેવી તે સ્તબ્ધ બની રહી.

“ જ્યા ! ખોડું લાગ્યું ?... ”

જ્યા મૌન જ બની રહી.

“ નથીજ બોલતું ? ” સ્નેહાળ સ્વરે ઇન્દુએ ફરીથી પૂછ્યું.

“ શું બોલું ? ”

“ કંઈ પથ્ય ! તને ખબર તો છે કે તું હમેશ બોલ્યાજ કરે તે મને બહુ ગમે છે. ”

જ્યા મૂકાઈ. તે કંઈજ બોલી ન શકી. આ રમણીય મુઝવણીમાંથી બચી જવાનો તેણે ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

“ પૂરી તો ખાતા જ નથી. બાથમાં જેટલી તે તેટલીજ પડી છે...”

“ અરધો ડઝન તો ખાઇ ગયો ! હજી કેટલીક ખવડાવવી છે ! ”

“ આ પડી છે તે બધી ખાઇ જતી પડશે. ”

“ વાહ ! તું તો મુગલાઇ ચલાવે છે ! ”

બન્નેના હૃદય પુશ્કિત થયાં. બન્નેની આંખો હસી રહી. ઉભ-
યનાં હૃદયપર કોઈ બંદુધ શક્તિની ગેળી અસર થવા લાગી.

“ જા લઇ ! હવે નથી ખવાતું. ” જ્યાએ ઇન્દુના લાણામાં
બે ચાર વધુ લજીઆ નાખ્યાં તે જોઇ ઇન્દુ લાડ કરતો બોલ્યો.

“ ખાઈ જ જવું પડશે. ખખર નથી અહિં મુગલાઈ ચાલે છે
તે !-” જ્યાના વદનપર રમણિય સ્મિત ફરક્યું. ઇન્દુલાલને એ
સ્મિત આગળ ત્રિભુવનની સલતનત તુચ્છ જણાઇ.

મકરણ ૨૭ મું.

રાંડયા પછીતું ડહાપણ.

કુસુમ-આશાભરી-હિત્સાહભરી-નાદાન નિર્દોષ કુસુમ અણુગમતા
 હલમ સામે વીરાંગના પેઠે ટક્કર ઝીલી અતે બેભાન થઇ પડી.
 તેના હૃદયપર વજ્રઘાત થયા હતા. તેના માતા પિતાની હઠ, ચી
 મનલાલની નીચતા, લાલદાસની જીલમગાર આપણી, ઇન્દુલાલપર
 લાડીના પ્રહાર આદિથી બાળાની કામળ છાતી ચીરાઈ ગઇ હતી.
 આવી ગંભીર પરિસ્થિતિમાં પણ તે ક્ષત્રિયાણી સમી અડગ રહી
 અને વિજયની પણ નજીક આવી ત્યારે જ બેભાન થઇ પડી. તે
 જાણતી નહોતી કે તેની બેભાનીથી તેના પિતાની શુદ્ધિ ઠેકાણે આ-
 વશે. તેને આશા નહોતી કે જીગજીગ જૂની હિંદુસમાજની પૃથા
 તેના બંડથી તુટી જશે!-તે કર્તવ્યપાલન માટે લડી છૂટી હતી.
 ફલાફલની તેને અપેક્ષા નહોતી. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો મોહનમંત્ર કુસુમે
 જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. તે લડી-છેવટ સુધી લડી અને એ લડતની-
 તેના કકળતા દીલના વિજયી ટંકારની પ્રબળ અસર તેના પિતાના
 મનપર થઈ. છગનલાલે કુસુમને બળજબરીથી પરણાવવાની સાફ ના
 પાડી ને લાલદાસ શેઠે દીકરાને અમ્મી નામની ગુલામડી ખરીદી
 આપી બાપનું નામ ડૂબતું બચાવી લીધું !

બપોરે બારેક વાગ્યાનો સમય હતો. કુસુમ એક ઓરડીમાં
 એક પલંગપર પડી હતી. તેના માતાપિતા તેની નજીક જ
 હતાં. સગાંબાકાંની આવજવ ચાલુ હતી. કોઇ લાગણીથી કુસુ-
 મને જોવા આવતા તો કોઇ આ માયાફરેલ સિંહણના દર્શન
 કરવાના કૌતુકથી આવતા હતા. છગનલાલ ગંભીર વિચારમાં
 પડ્યો હતો. તેને હવે શો રસ્તો લેવો તેજ સુઝતું નહોતું.
 'કન્યાને બચાવવી-સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ઉછેરવી તેની ભાવનામૃદિ

ઉન્નત બનાવવી અને પછી તેનો જીવનસાથી તેની સંમતિ વિના શાધી આપવો તેના જેવું ધોરતમ પાપ ખીન્નું કોઈજ નથી.' એવી તેની હવે ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. પણ જમનાનો ખ્યાલ જૂદોજ હતો. કુસુમને બેભાન અવસ્થામાં પણ ચીમનલાલને ગળે વળગાડી દઈ એ 'સાપના ભારા'ને જાહેરી સુધી દૂર કરી નાખવાની તેના પ્રભુએ તેને આજ્ઞા કરી હતી. કુસુમે લક્ષમણપ્રભાં બાંડ કરીને આર્ય-સંસ્કૃતિના પાયા હલમલાવી નાખ્યા હતા એવી જમનાની એક ખાસ માન્યતા હતી. જો બધી છોકરીઓ આમ કરવા માંડશે તો હિંદુ-સમાજ એક દાયકામાં ફના થઈ જશે તે વિષે તેને જરા પણ શંકા નહોતી. હિંદુઓના ધરોને "લીલી વાડી" જેવા રાખવા માટે બાર-બાર તેર તેર વર્ષની કન્યાઓને માતા બનાવી દઈને સનાતન હિંદુધર્મની પરંપરા જળવવીજ જોઈએ એવી જમનાની માન્યતા હતી. આમ એકજ ધરમાં-પતિપત્ની વચ્ચે-કુસુમના બાંડથી ઉત્તર દક્ષિણ દ્રુવનું અંતર થઈ ગયું.

કુસુમ શુદ્ધિમાં આવી હતી પણ તે બહુ નબળી પડી ગઈ હતી. તેના મગજ અને હૃદય બન્ને નબળાં પડ્યાં હતાં. તેની આંખે અંધારાં આવતાં હતાં. બાળા બહી ગઈ હતી. ગઈ રાતે તેના પર અસહ્ય જુલમો ગુજાર્યો હતા. નજીવા જુલમોની તો દિવસો થયા શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. તેણે કેવા કેવા મનોરથ ધરેલા, કેવા કેવા આશાના કોટ ચણેલા-એ સર્વના ગઈ રાતે ચૂરેચૂરા થઈ જવાનો ભય હતો. પરાજયની સંપૂર્ણ ખાત્રી થયા પછી કોઈ હતાશ થયેલો સેનાપતિ શત્રુદળ પર હેવટનો હલ્લો કરે તેવી કુસુમની મનોદશા હતી. તેણે કાળાશ્વ ફેંકવાની શક્તિ રહી ત્યાં સુધી ટક્કરગીલી અને પછી નિરાશાની પ્રચંડ આંધીએ તેને તોડી પાડી. દીલ પર થના આવા કારી બા કેવા કાતિલ હોય છે તે દીલના દર્દીએ, ૪ સમજી શકશે.

“ બા-બાપુજી !... મને જીવતી શા માટે સળગાવી દેા છે ? ઝો ! ઝો ! મને ઝેર લાવી આપો. મને સોમલ ખવડાવો... પ... પણુ આ વહેતીઆ સાથે મને ન પરણા... વો . ” તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલી. તેની આંખમાંથી હજુય અશ્રુનિંદુ ઝરી રહ્યાં હતાં.

છગનલાલ પુત્રીની કરુણ દશા જોઇ કમ્પી ગયો. તેને હવેજ જણાયું કે તે એક મહા પાતક કરતો બચ્ચી ગયો હતો. તે કુસુમના માથા પર બ્હાલથી હાથ ફેરવતો બોલ્યો:

“ બહેન !... ”

“ ઝો ! ઝો ! બાપુજી ! મને અંધારાં આવે છે. હું લાચાર છું. જેવી તેવી પણુ તમારી દીકરી છું. મને જાણી જોઇને ફૂવામાં ના નાખો...”

“ કુસુમ ! દીકરી ! શાંત થા. મેં તારી સગાઈ તોડી નાખી...”

“ શું ? શું ?... લાલદાસ નથી માનતો ? ચીમનને મારા વા-જોની લટ પર કવિતા લખવી છે ? કપોળ નાતને મારા લમમાં મિટાજ ખાવાં છે ? નહિ. નહિ. એ લોકોને તમે મારા બારમાના સુરમા ખવડાવજો”... કુસુમ અસ્થિર મને બબડી. છગનલાલની સ્થિતિ વધુ ગંભીર થઈ.

“ ઝો ! સાંભળે છે કે ? ” તેણે જમનાને બોલાવી.

“ શું છે ?...” સતીનો સામો જવાબ મળ્યો.

“ ડોક્ટરને બોલાવી મંગાવ— ”

“ અરે ! એ તો ફેલ કરે છે ફેલ ! રાંડને સોય વર કરીને માદી શોધવો છે ?...” જમના બબડવા મંડી.

“ ચૂપ રહે !...” છગનલાલનો પ્રીતો ગયો.

“ ઝો માડી ! મારું શું જાય છે ? પાછા દીકરીને ચઢાવો છે તેનાં ફળ તમેજ ભોગવશો. ”

“ વાર જા. હમણું ડૉક્ટરને બોલાવ. ”

“ બાપુજી ! ” કુસુમ પુનઃ બોલી.

“ ઓ દીકરા !...”

“ પેલા લોકોને જરા વારોને ! એ રાક્ષસો ઈન્દુલાલને મારી નાખશે ! ”

“ તું શાંત થા દીકરી ! મેં તારા વિવાહ તોડી નાંખ્યા. હવે કોઈ તારી મરજી વિરૂદ્ધ કંઈ કરી શકશે નહિ. ”

“ શું ? શું ?...” જોસથી કપાળ ‘દાબતી કુસુમ બોલીઃ “ ઈન્દુલાલ પર લાડીનો માર પડે છે તે આ બધા હીચકારા જોઈ રહ્યા છે ! એમનો મનુ આમ હીચકારી રીતે કોઈ બહાદુરને મારવાની રજા આપતો હશે ? ક્યા જંગલી જમાનાનું રાજ્ય હજી અમારી સમાજમાં ચાલી રહ્યું છે ?...”

કુસુમનો લવારો વધ્યો. તેના મસ્તક પર તાવ ચઢ્યો હતો. આંખો ફાટેલી હતી. ભયથી ત્રસ્ત થઈ ગયેલી બાળા ધડીએ ધડીએ બાવરી બાવરી થઈ આમ તેમ નજર ફેંકતી હતી. હજી તેના અંતરનો ભય શમ્યો નહોતો. ગઈ રાતના જીલમથી તેનું હૃદય, બવાયલાં પંખીની પાંખોની પેઠે ફડફડી રહ્યું હતું.

ડૉક્ટર આવ્યો. તેણે કુસુમની નાડી તપાસી, છાતી પર સ્ટેથેસ્કોપ મૂક્યું, આંખો જોઈ ને થોડીકવાર વિચાર કર્યો.

“ શું છે ડૉક્ટર ? ”

“ કંઈ નથી. Heart પર sudden attack થવાથી લવારો કરે છે. હું ઘેનની દવા આપું છું. ગભરાવા જેવું કંઈ નથી...” કહી ડૉક્ટરે રજા લીધી.

નોકર દવા લઈ આવ્યો. એક ભાગ દવા પાતાં કુસુમ જરાક સ્વસ્થ થઈ ને તેની આંખો મીંચાઈ. હાગનલાલ અત્યંત શોકમસ્ત

વદને તેના ખીજાના પાસે બેઠો બેઠો પોતાની હડીલાઈ માટે શોક કરતો હતો.

“એમાં એ બિચારીનો શું વાંક ? અમે માખાપોજ આજની યુવાન પ્રજાની જીંદગીની ધુળધાણી કરી નાખવા માટે પ્રભુના ગુનેહગાર છીએ. દીકરી ને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય ! હજારો દીકરીઓને એ ન્યાયે અંધારી ખીણમાં ધકેલી મુકવામાં આવે છે. અમેજ એ પાપ માટે જવાબદાર છીએ. અમેજ એ સેતાની રમતના પાસા નાખનારા છીએ.” તેને હવેજ જ્ઞાન થયું કે આ બધું રાંડયા પછીનું ક્ષાપણ છે !

“શું વિચાર કરો છો ? ડૉક્ટર શું કહી ગયો ?” જમનાએ ઓરડામાં આવી જીનસાક્ષની વિચારમાળા તોડી નાંખી.

“જરા ધીમે બોલ...હમણાંજ જરા આંખ મળી છે ..”

“મુઠ રાંડ હું ! મારું બોલવુંજ કાંઈને ગમતું નથી...”

“અરે ! પણ કુસુમ સીક છે તેનો તો વિચાર રાખ...”

“એને શું થયું છે ? સાંઠ જેવી તો છે !...હવે કોની સાથે નંકંડી કરવું છે !...”

“કુસુમ કહે તેની સાથે...”

“શું ? તમે આ ટીચરને વાચે ચાલવાના છો ? જરા તો જ્ઞાન રાખો. તમારી લાડકીની નામદારીની દુનિયામાં શું વાત થાય છે તે જાણો છો ? મારાથી તો નીચેથી ઊંચુંજ જોવાતું નથી...”

“ભલે ! તું નીચું જોયા કરજો. હું હવે ઉંચે મસ્તકે ચાલીશ...”

“તમારું માથું તો નથી ફરી ગયું ! દુનિયામાં વસો છો કે દુનિયાની બહાર !”

“તું ઝાઝી લવ લવ ના કર. કુસુમ જગી જશે...” માથું ફેરવ્યા વિના છૂટકોજ નથી એમ લાગવાથી જીનસાલે અબણ પત્નીને

ધમકાવી. જમના ત્યાંથી બચડતી ફફડતી ચાલી ગઇ. તેની સગી દીકરી ખીજાને પડી હતી તેની .તેને આજે પરવા નહોતી. એજ કન્યાનું પહેલાં માથું દુઃખનું તો તે રડવા જેવી થઈ જતી, વૈષ ડાકટરની ધમાલ કરી મૂકતી, પાણી પેકે પૈસા રેડતી; પણ આજે સ્થિતિ બુદ્ધિ હતી. આજે બન્ને મા દીકરી સામ સામા યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉભી હતી. જમનાએથી ગુલામગીરીના ચક્રરમાં પીસાઈ ગયલી જમના સોનેરી ગુલામગીરીનું રક્ષણ કરવા ચાહતી હતી. કુસુમ પ્રભુના બાળકની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક માગતી હતી. ધર્મને નામે જમનાના મગજમાં એવા ભુત ભરાયા હતા કે કુસુમને સળીની સળ કરીને પણ તે સંતોષાય તેમ નહોતું.

“આવું તોફાન ? આવું ધીંગાણું ? દીકરીની જાતને મોય દાંડીયાની રમત ? હાય ! હાય ! નરો કળીકાળ આવ્યો, નહિ તો ભર મહાજનની વચ્ચે ઉભી થઈને ઘોડે ચઢી આવેલા વરને પાછો કાઢે ? રાંડ ફાટી ફાટી તે ફટલે સુધી ! કહે છે કે ચીમન મારો ભાઈ થાય ! મને ધમકાવે-એના બાપને ધમકાવે-મયાશંકર ગોરને ધમકાવે ! આ તે દીકરી કે બધા ?...” જમનાની મનોદશા આવી હતી. તેણે પોતાની કુલ સત્તાના જોર પર છગનલાલને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના કુસુમ માટે ખીજે ‘દીંગલો’ શોધવાની તજવીજ પણ શરૂ કરી દીધી હતી. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના દીકરાના બે હાથના ચાર હાથ કરી ‘ગંગા નહાવા’ ની રસિયણ હતી. પણ કુસુમે ગઈ રાતે જો રંગ બતાવ્યો હતો તે રંગ જોઈ કોઈ ‘માડી બયો’ કુસુમને વરવાની હામ બીડશે કે કેમ તે જોવાનું છે. જમનાએ બે ચાર સ્ત્રીઓને પોતાની ‘વેવણ’ બનવાના નોતરાં મોકલ્યાં. પણ હજી કોઈએ છગનલાલની ‘વહી ગયલી છોકરી’ ને ‘વહુ’ બનાવવાની હા પાડી નહોતી.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

પ્રમનો પહેલો પાઠ.

“જા ! કુસુમને જોઈ આવી ?” બીજા દિને જ્યાં આવતાં ઈન્દુલાલે પહેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો : “ કેમ છે ? એનું શું થયું ? ”

“છગનલાલને રાંડયા પછી રહાપણુ આવ્યું. ચીમનલાલના અપ્પા નામની એક છોકરી સાથે લગ્ન થઈ ગયાં તે કુસુમ લવારો બકારો કરતી બીજાને પડી છે—” જ્યાંએ જવાબ આપ્યો.

“ગરિબ બિચારી !...”

“ગરિબ શાની ? એ તો સાચી સિંહણ છે સિંહણ ! એવીજ બાળાઓ આપણા શ્રાપિત સંસારને ઉજવણ કરશે...” જ્યાંના સ્વરમાં આવેશ આવ્યો.

“જ્યા ! શું બીજા કોઈજ નથી. ?”

“તમેજ બતાવોને લાલ્લાજી !...” મધુર ધંટડીના સ્વરે જેવા હાસ્યમિશ્રિત સ્વરે જ્યા બોલી :

“જ્યાં સમાજ એક તસુ પણ નમવાની ના પાડે ત્યાં બંડ શિવાય બીજા છલાજી શો છે ? અમે પડી સ્ત્રીઓ—અબળા ! અમારા રક્ષણનો ભાર તમારા પરમાર્થી લાઇઓએ જગતના આદિકાળથીજ પોતાને ખભે રાખ્યો છે. પ્રથમ અમારાપર પશુબળના બુલ્લમ થતા. પછી સમાજ વ્યવસ્થા જળવવાને નામે તમે સમાજ તંત્રમાં ‘સુધારા’ કરી લગ્નની સંસ્થા સ્થાપી ને આપણુદ સરકારની પેઠે સર્વ સત્તા તમારા હાથમાં રાખી. સરકાર પ્રજાકીય સભાસદને ‘આનરેબલ’ ના ઇલકાળથી ભમાવે છે તેમ તમે અમને “અર્ધા-ગન્ના, દેવી અને જીવન સાથી” ના ચઢાઈથી નવાજીને ભમાવી. અમે કદિ માથું ન જીયકીએ તે માટે સામાજિક રિવાજો ને ધાર્મિક આ-ચારો અમારે માથે અગાઉથીજ લાદી દીધાં. અમારા આત્મા ને શરી-

૨૫૨ તમારી માલીફીના સિક્કા માર્યા અને હવે-હવે જ્યારે પરદેશી સરકારનો લોખંડી દસ્તો તમારા માથાપર પડે છે ત્યારે તમે અમારી પ્રેરણા માગો છો—અમને પુકાર મારી કહો છો કે ‘બહેનો! જ્હારે ધાઓ તમારી બીડ પડી છે!’ ઇન્દુલાલ! જ્યાં સુધી સમાજની લોખંડી સાંકળથી અમે મુક્ત ન થઈએ ત્યાં સુધી અમે તમને શી મદદ આપી શકીએ? જ્યાં સુધી અમે ખદબદતી ગુલામગીરીમાં સડીએ છીએ ત્યાં સુધી રાજકીય સ્વતંત્રતાની અમને શી રીતે ધગશ લાગે? અને આવી સ્થિતિમાં જો અમે અમારું વ્યક્તિત્વ જળવીને જીવવા માગતી હોઈએ તો તમારી પોલાદી સત્તા સામે બંડ કર્યા શિવાય બીજો ઉપાય છે ખરો?”

ઈન્દુલાલ વિચારમાં પડ્યો. તેની સામે સુંદરી સમાજની અસામાન્ય પ્રતિનિધિ પોતાના પક્ષની સમર્થ વકીલાત કરી રહી હતી. શા જવાબ વાળવો તે તેને સૂઝતું નહિ. થોડીકવાર પછી તે બોલ્યો:

“શું અમે જગતમાં કંઈજ ફાળો આપ્યો નથી?”

“તમારો ફાળો?” જગ્યા હસી: “કાણુ ના પાડે છે? તમે ધણો ફાળો આપ્યો છે. પ્રભુએ વિશાળ જગત બનાવી પુરૂષોને સોંપી દીધું. પુરૂષોએ તેના બંડ અને રાષ્ટ્રને નામે ભાગલા પાડી ભાઈ ભાઈ વચ્ચે વેર બાંધ્યાં. પુરૂષોએ સત્તાના લોભમાં વિપ્લવો જગાવ્યા, સત્તા ટકાવવાને કાનુનો ધડયા, તમારા રસ્તામાં જો જો આડખીલી નદી તેનો તમે નાશ કરી નાખ્યો. વાહ! તમે કંઈજ ફાળો નથી આપ્યો એમ કેમ કહેવાય? પ્રલયના સાક્ષાત્ પ્રતિનિધિની જગ્યા સાચવવાનું માન જો કોઈને પણ ધટતું હોય તો તે પુરૂષોને ઘટે છે...” જગ્યા વ્યંગપૂર્વક હસી.

“જગ્યા! શું બધાજ પુરૂષો પ્રલયવાદી છે?”

“એમ કાણુ કહ્યું? તું તેવો નથી એમજ તારે મારે મ્હોડે

સાંભળવું છે ને ? ગાંડા ! આપણે તો મિત્રો ! એવા મિત્રો કે જેવાં જગતમાં કદિ ન થયાં હોય ! તારે માટે હું એ ટીકા કરતી નથી...”

“ મારા જેવા બીજાંય ઘણા છે, જ્યાં ! ”

“ હું જાણું છું. પુરૂષોની એકપક્ષી સંસ્કૃતિના ધા તમારાપર પણ પડ્યા છે. તમારા જીવનમાં સ્ત્રીઓ ગુલામ થતાં રસકસ અને પ્રેરણાનું નામ નિશાન રહ્યું નથી. પણ હજી પુરૂષ સમાજ ઉંધે છે—હજી તેની વિનાશક શક્તિનો મોહ ગયો નથી. અને પુરૂષોએ પોતાના બચાંકર પ્રયોગને લીધે જે લાખો સ્ત્રીઓને પોતાની જાયા બનાવી દીધી છે તેનું શું ? તારા જેવા મુડીભર પુરૂષો સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારની બાંગ મારે તેથી શું વળવાનું છે ? અમે તમારી સાચા દોષની સહાય વધાવી લઈશું. પણ અમારો ઉદ્ધાર અમારે જાતેજ કરવો પડશે.... ઇન્દુ ! તને ખબર છે કે આજે અમારી દશા કેવી કંઈ છે ? અમે જીવનસાથી રહી નથી, અર્ધાંગિના રહી નથી, અરે કાયદાસર બાંદી જેવી પણ અમારી હાલત નથી. એક એક વસ્તુ માટે અમારે પુરૂષોની મોહતાજગીરી કરવી પડે છે. સ્ત્રીઓનું સૌન્દર્ય જે પૃથ્વીની શોભા છે, પ્રભુની શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ છે તે અમારે અમારા માલીક પાસેથી એક ક્ષુદ્રક વસ્તુ મેળવવા માટે બળદે ચીજની પેઠે વેચવું પડે છે ! સ્ત્રીઓ હાલમાં સમાજમાં જે બાગી તુટી પડેલી સાચવી રહી છે તે તેના નખરાંને લીધે ! સ્ત્રીઓનાં નખરાંમાં એક જાતની કેફ રહેલી છે. એ કેફથી પુરૂષ મહાત્મા થાય છે. એ શિવાય તમારા વિનાશક સ્વભાવપર કશાયની અસર થતી નથી. લાખો કાળના અનુભવથી સ્ત્રીઓ એ જાણી ગઈ છે ને તેથી તે તમને હંમેશાં નીશામાં ચક્ર્યુર રાખીને પોતાના મનની મુરદ પાર પાડે છે. એ સ્ત્રી પુરૂષનો દૈવી યોગ નથી, આદર્શ સંલગ્નતા નથી પણ સૌન્દર્યનું બળદે વેચાણ છે. જે હું એ ધંધો સ્વીકારું તો ક્રાંતિલાલ મારો ગુલામ થઈ રહે, સમાજ મને સતી ગણે, સ્ત્રીઓ મારી અદેખાઈ કરે ને પુરૂષો મારા પગ ચાટવા આવે ! પણ

નહિ, હું મારા વ્યક્તિત્વને માટે લડી રહી છું, મારો જીવનસાથી પસંદ કરવાના મારા જન્મસિદ્ધ હક્ક માટે લડી રહી છું; તેથી મારી સગી જનેતા મને રોજ બહાણું વાથે 'રાંડ' ને નામે બોલાવે છે, દુનિયા મને વહી ગયત્રી ગણે છે, ક્રાંતિલાલ લાલ પીળો થઈ મારા ગારેબ પિતાપર ધમકીભર્યા કાગળો લખે છે ને આ વહેંતીઓ બાયલો ભોગીલાલ મારા ચારિત્ર્યપર ટીકા કરવાનો ઇનકારો લઈ બેઠો છે ! કેવી વિચિત્ર દુનિયા છે, ઇન્દુ !..."

“ પણ આ સંઘ કાશીએ કેમ જશે ? ”

“ કાશીએ જય કે જગન્નાથ જય અથવા જહાનમની ખાડમાં જય ! મને તેની જરાય ચિંતા નથી. ઘણી સ્ત્રીઓ માયકાંકલા જેવા બચ્ચાં જણી જણીને મરી જાય છે—હું મારા આત્માનો અવાજ પોકારતી પોકારતી મરી જઈશ તો તેમાં શું મુળકા છે ? ”

“ તને ભય નથી લાગતો ? ”

“ શાનો ભય ? ઇન્દુલાલ ! ઘણાને આત્માનો અવાજ સંભળાતોજ નથી. તેથીજ તેઓ જડ પથુ જેવાં જીવન ગાળે છે. તેથીજ તેઓને ખાતાં પીતાં ઉકતાં ને બેસતાં વેદની ઋચા ને સ્મૃતિના શ્લોકના મંજુરી માગવી પડે છે. એકવાર આત્માનો અવાજ સંભળાયા પછી ઉંઘો જનાર કદિપણ ઉચે જઈ શકે નહિ...”

“ તારી બધી વાત સાચી છે, મીડી ! ” ઇન્દુ માન અને બહાલથી બોલ્યો : “ પણ આપણે બહુજ સંભાળીને ડગ ભરવાનાં છે. કદાચ આપણી પથુ ભુલ થતી હોય...”

“ આપણી ભુલ થતી હોય તો આપણે જરૂર વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી ભુલ થતી હોય તો આપણે સમાજના નહિ તો પ્રજાના તો જરૂર ગુનેહગાર થઈએ. પણ મારા બહાલા મિત્ર ! બાર દિવસમાં પોતાની બહાલી પત્નીને ભૂતી જનારને નહિ પરંતુ-વામાં કુસુમે શું ભૂલ કરી ? મારા આ માંસલ શરીરપર ચૂખ્યા

વરૂની પેઠે ત્રાપ મારવા ચાહનાર ક્રાન્તિલાલને તુચ્છકારવામાં મેં શું ભૂલ કરી ? તેર વર્ષની નાદાન નાની પર ઘેર અત્યાચાર કરનાર બદમાશ ભોગીલાલને જો તે દિવસે લાતે લાતે નવાજ નાખ્યો હોત તો તેમાં શું ખોટું હતું ? જે સમાજ વીસમીસદીના જીવન સંગ્રામમાં કુચ્છ કરતી વખતે કોઈ અજાણ્યા અંધકારયુગના કાયદાને બળબળીથી આપણે માથે લાદવા માગે તેની સામે થવામાં શું ભૂલ છે ? ”

ઈન્દુલાલને લાગ્યું કે તેની સામે વીસમી સદીની દ્રૌપદી ઉભી છે. એ વીરાંગનાને દુયોધન પરણી જાય એ સંભવિતજ નહોતું. એને તો મચ્છવેધી અર્જુનજ પરણી શકે.

“ જયા ! આપણી સમાજ શી રીતે સુધરશે ? ”

“ તારા મારા જેવા યુગલો સામે થશે ત્યારે બાપજી કહીને સુધરશે...” કહી જયા હસી. ઈન્દુલાલના દીક્ષમાં આ વાક્ય સાંભળી અમૃત રેડાયું.

“ ચાલ હવે બહુ વાત કરી. તારો બા ધોઈ નવો પાટો બાંધવા દે...”

જયાએ નિપુણ નર્સ પેઠે પાટો છોડ્યો. ઈન્દુના માથાનો બા “ લોશન ” થી ધોઈ નાખ્યો અને દવા લગાવી નવો પાટો બાંધ્યો. આ કામ તેણે એવી કાળજીથી તથા બાહોશીથી કર્યું કે ઈન્દુને જરાપણ દુઃખ થયું નહિ.

“ તું પાટો બાંધતીતી ત્યારે મને શું થતું ’ તું તે જાણે છે!-” પાટો બાંધાઈ રહ્યા પછી ઈન્દુ બોલ્યો.

“ નહિ, કેમ ! કુંખું ? ”

“ નહિ રે ! તારો હાથ કદિ ફૂંખે ખરો ? મને એમ થતું ’ તું કે આ સ્વર્ગની દેવી પૃથ્વી પર કેની શોધમાં આવી પડી છે !...”

જ્યાએ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

પાંચ છ દિવસ વહી ગયા. ઇન્દુનો જખમ બહુ ગંભીર નહોતો. જ્યાની બહાલભરી સારવારથી તે રૂઝવા લાગ્યો.

જ્યાને બે દરદીની તપાસ રાખવાની હતી અને તે સાથે પોતાના હૃદયરોગને પણ સંભાળવાનો હતો. ઇન્દુલાલે તેના હૃદયમાં અનિર્વચનીય ભાવ જાગ્રત કર્યા હતા. આખી સમાજની નિંદાની પરવા કર્યા વિના એ વીર યુવાન જ્યાનો મિત્ર થઈ રહ્યો હતો. જ્યાને માટે તેણે ચીમનલાલ જેવો મિત્ર અને લાલદાસ જેવો સહાયક ગુમાવ્યો હતો. જ્યાના સિદ્ધાંતને પોતાનો કરી લઈ તે કુસુમને બચાવવા ગયો હતો અને ત્યાં જખમી થઈ આવ્યો હતો. આવા વીર યુવાન તરફ જ્યાનું સ્ત્રી હૃદય આકર્ષાય તેમાં નવાઈ નહોતી પણ એ આકર્ષણ શુદ્ધ અને નિર્મળ હતું. તેમાં વાસનાનો છાંટાય નહોતો. દેવો પણ જે સ્નેહની વાંછના રાખે એવા મધુર-નિર્મળ પ્રેમની જ્યાના દિલમાં જ્યોતિ ઝળી રહી હતી.

દરરોજ તે કુસુમને જોવા જતી. કુસુમની તબિયત પણુ સુધરતી જતી હતી. પૂર શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી કુસુમ ઇન્દુલાલને મળવાને અધીરી થઈ રહી. તે એ યુવાનને જોઈ મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી. લગ્ન મંડપમાં વીર સેનાની પેઠે એ તેનો બચાવ કરવા ઉભો રહ્યો ત્યારથીજ કુસુમ તેના પરથી વારી ગઈ હતી. રોજ તે જ્યા સાથે ઇન્દુલાલની જ વાત કરતી.

“એમને કેમ છે ? એમને બહુ વાગ્યું હતું ? એમનો જખમ રૂઝાયો ? હવે કેમ છે ? ક્યારે સાજ થશે ?—” આ કુસુમના રોજના સ્વાભાવિક પ્રશ્નો હતા.

કુસુમની તબિયત દિન પરદિન સુધરતી ગઈ. છગનલાલની પ્રેમાળ વાણી હવે તેના તપેલા દીલને આરામ આપનારો થઈ પડી હતી. તેના પિતાએ તેની મરજી વિરૂદ્ધ તેને ન પરણાવવાનું વચન

આપ્યું હતું. આ વચનથી કુસુમના બન્ન દીલપર ઘણીજ અસર થઇ. તે જલદી જલદી સાજી થવા લાગી.

બીજું એક અઠવાડિયું વહી ગયું. કુસુમની તબીયતમાં ઘણો સુધારો થઇ ગયો. આજે તેણે જ્યા સાથે ઇન્દુલાલને ત્યાં જવાની છગનલાલ પાસે રજા લઇ લીધી હતી. જ્યા બપોરે બે એક વાગે તેને મળવા આવી ત્યારે તો કુસુમ તૈયાર થઇ બેઠી હતી. પૂર ઉત્સાહથી તેણે આજે શણુગાર સંજ્યા હતા. જાણે સ્વયંવરમાં જતી હોયની તેમ આજે તેણે પોતાના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યને વસ્ત્રાલંકારથી શણુગાર્યું હતું. નીલરંગી સાડી ને એજ રંગના રેશમી પોલકાથી બાળાની સુંદરતામાં એાર વધારો થયો હતો. બેઉ હાથમાં બપ્પે મોતીની બંગડીઓ હતી. પગમાં કાળી મખમલની સ્લીપર શોભતી હતી. નાકમાં હીરાજડિત ચૂંક ઝગમગી રહી હતી અને કાનમાં હીરાના “ ધયરીંગસ ” લટકતાં હતાં. જ્યા તેને જોઇ અજબ થઇ.

“ કેમ આજે કયા વિશ્વામિત્રને ચળાવવા જવું છે ? ” તેણે હસીને ટકાર કરી.

કુસુમ શરમાઇ. જ્યાએ હસીને એક નિસાસો નાખ્યો. કુસુમની મનોદશા ઓળખતાં તેને વાર લાગી નહિ.

“ બેસ તો ખરી ! ક્યાં જવું છે ? ”

“ મારે ઇન્દુલાલને જોવા છે...”

“ કેમ કૃતચતાનો બદલો વાળવો છે ? ” જ્યા ખીલી.

“ જા ! તને મશ્કરી સુઝે છે !-”

“ ને તને ગલગલિયાં થાય છે ખરું...?”

કુસુમ કંઈ બોલી ન શકી. બન્ને સખીઓ ઇન્દુલાલને ત્યાં ગઇ.

કુસુમ પોતાને ત્યાં આવશે એવો ઇન્દુલાલને ખ્યાલજ નહોતો. તે તેને જોતાંજ મળગળો થઇ ગયો.

“ આવો, આવો, બહેન ! તમને હવે કેમ છે ? ” ઈન્દુએ બન્ને સખીઓને આવકાર આપતાં કુસુમને સંબોધી કહ્યું.

કુસુમ શરમાઈ ગઈ. તે કંઈજ બોલી ન શકી.

“ એ તમારો આભાર માનવા આવી છે.....” જ્યા હસીને બોલી.

“ એમ ! એમાં આભાર જેવું શું હતું ? કુસુમ ! તમારે ખરો આભાર તો જ્યાનો માનવાનો છે. એણે જ મને લગ્નમંડ-ડપમાં મોકલ્યો હતો...”

જ્યાએ કુસુમને બોલાવવાની ઘણી કોશિષ કરી પણ એક બે લાગ્યા તુટયા વાક્યો શિવાય તે કંઈજ બોલી ન શકી.

“ કુસુમ બહેન ! જ્યા કહેતી’તી કે તમે તો બહુ બોલ-કણાં છો ! આજે મૌનવ્રત ધારીને તો અહિં નથી આવ્યાં ને ? ”

“ ના-ના-” કુસુમ હસી.

“ ત્યારે બોલતાં કેમ નથી ? તમારા પિતાજી હવે શું કહે છે ? ”

“ એમને પ્રતાપે તો હું જીવતી રહી છું....”

“ તમે બેઠે વાત કરો-હું ચ્હા બનાવું-” જ્યા જરા મસ્તી-બોર અવાજે બોલી.

“ નહિ, નહિ, જ્યા ! આજે હું જ ચ્હા બનાવું ” કુસુમે માગી લીધું.

“ લે ત્યારે તું બનાવ ! મારી મહેનત બચી-”

“ જ્યા ! આ તો મળવા આવે તેને દળવા બેસાડવા જેવી વાત થઈ !-”

“ તેમાં શું ? હું કંઈ પારતી છું ! ”

“ પારકી નહિ રે બહેન ! તું તો પોતાની—” જ્યાએ મ-
શ્કરી ઉડાવી.

કુસુમે ચ્હા બનાવી. જાંદગીમાં કોઈ દિવસ આટલી ચોક-
સાધથી કોઈ ચીજ તેણે બનાવી નહોતી. ચ્હા તૈયાર થઇ. ખ્યાલાં
ભરાયાં. ત્રણે મિત્રોએ ચ્હા પી ને ધરાઇ ધરાઇને વાતો કરી. સમય
પાણી પેડે વહી ગયો ને ઘડીઆળમાં છના ટકોરા થતાં ત્રણે મિત્રો
વિખુટાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

મંગળાની સલાહ.

લલિતા મોહના નીશામાં ચકચૂર થઈ ગઈ હતી. તેને સંસારના પ્રપંચોની ગતાગમ નહોતી. રામશંકર સમાધાનીના દીક્ષા તાગ કાઢવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તે એમ જ સમજતી હતી કે રામશંકર તેનોજ છે. રામશંકરના પ્રેમમાં તે મસ્ત થઈ ગઈ હતી. શું થશે, શું થાય છે, શું થઈ ગયું તેની તેને જરાય પંચાત નહોતી. રામશંકર તેને રોજ મળે, ચાર આંખો ભેગી થતાંજ બંનેનાં હૃદય પુરિષ્કિત થાય, બંનેનાં વદન પર સ્મિત ફરકે અને ઉભય કોઈ અજ્ઞ મધુરી કેદમાં પડે-એટલામાં લલિતાનું સ્વર્ગ સમાયું હતું. ચંદની ને વસંત, ઉષા ને સંખ્યાની લલિતાને જરૂર નહોતી. તેના પ્રેમને ઉત્તેજિત કરવા માટે મલયાયળનો વાયુ બેઠતો નહોતો. રામશંકરની મારકણી આંખ જરાક ફરકે, તેનો મધુર કંઠ દયારામની એકાદી ગરખી લલકારે એટલે લલિતાની નજર સામે આખી સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય ખડું થઈ જતું. તે તે વખતે કોઈ અવનવી દુનિયામાં જઈ પડતી. તે વિધવા છે, વિધવાધર્મ તેને ત્યાગની ભૂતિ-મંત પ્રતિમા બનવાને ઉપદેશે છે, હિન્દુસમાજ વિકારવશ થતી વિધવા તરફ સખ્ત નજરે જોતી આવી છે, બ્રહ્મ વિધવા માટે હિન્દુસ્થાનના કોઈ પણ સામાજિક ખૂણામાં સ્થાન નથી-એ બીનાનો વિચાર કરવાની લલિતાને કુરસદ જ નહોતી. ઘેઝી ગોપી જેની તેની દશા હતી. તે એમ જ માની ખેડી હતી કે તેનો કહાન હમેશાં તેનો જ રહેશે. જે લલિતા જીવકાર ડોશીની લાલ આંખ જોતાં જ ચરચરી જતી તે હવે આખી સમાજના પ્રહાર ખમવાની તૈયારી કરી રહી હતી. સમાજના નિયમનો ભંગ કરનારને સમાજ ક્યારે વજ્રપ્રહાર કરશે તેનું તેને ભાન નહોતું. તેણે એ વાતનો કદિ વિચાર પણ ક્યો નહોતો. વર્તમાનની મધુર માદકતા

તેને રૂંદે રૂંદે પચી ગઇ હતી. અહર્નિશ તેને રામશંકરના જ વિચાર આવતા અને એ સુખદ સ્વપ્ન અચાનક ઉડી જશે એમ તેને લાગતું જ નહોતું.

લલિતા આટલી બધી મસ્ત થઈ ગઇ હતી છતાં તેના દીક્ષમાં ટાઢક હતી એમ નહોતું. રામશંકર સાથેના સુખી ક્ષણિકામાં પણ તેના દીક્ષમાં એક ભયંકર જવાલામુખી સળગ્યા કરતો હતો. આ કંડી આગ તેની શાંતિને બાળીને ખાખ કરી નાખતી. તે રામશંકરને ચાહતી હતી. જે સમાજ ઉભયના પ્રેમનો સ્વીકાર કરત તો કદાચ લલિતા રામશંકરની આદર્શ પત્ની થઈ રહેત-રામશંકરના ભામટા મનને તે સ્થિર કરી શકત. પણ આ વિચાર-રામશંકરની ધર્મપત્ની થવાનો ખ્યાલ લલિતાના મનમાં આવી શકે તેમ હતું જ નહિ. ધર્મશાસ્ત્રના પોથી કે કાયદાના થોથી વાંચ્યા વિના સમાજે તેને ખાત્રી કરી આપી હતી કે આકાશમાં છુપાયેલો કોઈ દેવતા નીચે આવે તો પણ લલિતા રામશંકરની ધર્મપત્ની થઈ શકે તેમ નથી. આવા સંજોગોમાં વિધવાઓ પોતાના પ્રિયતમને જાહેર રીતે પોતાનો ગણુતાં રૂંદે છે ને છતાં તેને છોડી શકતી નથી. મનમાં તે સમાજને શાપ દે છે અને છતાં સમાજ સામે બંડ કરી શકતી નથી. લલિતાની દશા આવી હતી.

“મારું શું થશે ? આમ ને આમ કેટલા દિવસ ચાલશે ? ન કરે નારાયણને બાને કે કોઈને ખબર પડી ગઇ તો મારું કાળું મ્હોડું કોને બતાવીશ ?...” લલિતા એકલી પડતી ત્યારે તેને આવા વિચાર આવતા. તેનો વેશ્યાગામી પતિ જીવ્યો હોત અને તેની સાથે લલિતા જીવતર પુરું કરત તો તે ‘કાળા મ્હોની’ ન ગણાત. પણ રામશંકર સાથે પ્રેમ બાંધીને તેણે ધર્મનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું હતું એવી સમાજની માન્યતા લલિતાના મનપર પણ ઠસી ગઇ હતી. રામશંકર તેને ગંભીર વિચાર કરવાની તક આપતોજ નહિ. તે હમેશાં તેને પ્રેમની મીઠી મીઠી ગુફતેગોમાંજ મશગુલ રાખતો. ડુંકામાં

લલિતાની જીંદગી અકથનીય મુઝવણુ અને કેફી આનંદ વચ્ચે ઝોસા ખાતી હતી.

રામશંકરના પ્રેમમાં પડ્યા પછી લલિતા મંગળાને પણ બૂલી ગઈ. જે મંગળાએ તેના રોગી શરીરને નોરોગી બનાવ્યું હતું, જેણે લલિતા પાસેથી દવાના પૈસા પણ નહોતા લીધા તેનેજ લલિતા પ્રબલ મોહની નીશામાં બૂલી ગઈ. મંગળા લલિતા ન આવવાથી પ્રથમ કંઈક અજબ થઈ હતી પણ પાછળથી જીવકાર ડોશીના ત્રાસને લીધે લલિતા નહિ આવતી હોય એમ માની તેણે સંતોષ ધર્યો હતો.

એક દિવસ સ્થવારે લલિતા હરણી જેવા વેગથી નાણાવટમાંથી પસાર થતી હતી. સામેથી મંગળા આવતી હતી. બન્નેની આંખો મળી. મંગળા હસી. લલિતા શરમાઈ-મુઝાઈ-ગભરાઈ અને જેમ તેમ ફીકું હસી.

“કેમ ! લલિ બહેન ! કેમ છો ?” મંગળાએ તેને એક બાજુએ જ ઉભી રાખી બહાલથી પૂછ્યું.

“સારું છે-” લલિતા જેમ તેમ બોલી.

મંગળાની ચક્રાર આંખોએ લલિતાના શરીરનું એક પણ માં બારિક નિરક્ષણ કરી લીધું. બે મહિના પહેલા લલિતા ડરપોક, રોગી, નમ્ર અને રાંક ગાય જેવી હતી. કોઈપણ અભણ સાથે જીંચે સ્વરે વાત કરતાં તે ડરી જતી. આજે સ્થિતિ બુદ્ધિ જ હતી. લલિતાના વદન પર આજે મસ્તી હતી. ગાલો પર રાતી સુરખી હતી. શરીરના એકે એક અંગ પર કંઈક જાદુઈ અસર થઈ હતી. બે ત્રણ મહિનાની ટુંક મુદતમાં તે તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી. આ અજબ પલટો મંગળાની તીક્ષ્ણ નજર તરત જ જોઈ શકી. તેણે હસીને પૂછ્યું:

“સુખી તો છો ને લલિ બહેન ?”

૧. “હા. બહેન ! તમારી કૃપાથી સુખી છું” અનિમિષ લલિતાથી હસાર્થ ગયું. તેની નજર સામે રામશંકરની મોહક મૂર્તિ ખડી થઇ. ગરીબ બિચારી ! એના બોળા દીક્રને ખબર નહોતી કે તે પારધીની જાળમાં ફસી પડી હતી.

“લલિ બહેન ! હમણું તો તમારાં દર્શન દુર્લભ થઇ પડ્યાં છે. મારે ત્યાં આવવાની પણ કુરશદ મળતી નથી. બા ના પાડે છે ?” મંગળા બોલી.

લલિતા વિચારમાં પડી.

“ના. પણ ઘરમાં કામ બહુ હોય છે—”

“મને મળવાની પણ નવરાશ નથી ?...” મંગળાએ અર્થ-સૂચક હાસ્ય કર્યું.

“હું આવીશ, બહેન !—” લલિતાએ ઉલટપાલટ તપાસમાંથી બચી જવાની બારી શોધી.

“ક્યારે આવશો ? હમણાંજ ચાલોને ! મારે તમારી સાથે ધણી-ધણી વાતો કરવી છે...” કહી મંગળાએ લલિતાનો હાથ પકડ્યો.

લલિતા મુઝાઇ. તેને રામશંકરે એક નિયત સ્થાને આજે બોલાવી હતી. મંગળાને કેમ છેતરતી તે તેને સમજાયું નહિ.

“હમણું નહિ બહેન ! પછી કોઈ વાર આવીશ.”

“કેમ ! હમણું શું કામ વહી જાય છે ? ચાલો, ચાલો, લલિ બહેન ! તમારા વિના મને એવું લાગતુંતું કે ન પૂછો વાત ! જ્યાં કેમ છે ? કાગળ આવે છે કે નહિ ?—”

“જ્યાં બહેન મઝામાં છે.” લલિતા બોલી.

મંગળાનો હાથ છોડવી, તેના આગ્રહને ક્રુતકારી નાખી રામશંકરને મળવા જવાની લલિતામાં શક્તિ નહોતી. તે લાચારીએ મંગળાની સાથે તેને ઘેર ગઇ,

મંગળાએ લલિતાની મહેમાનગીરી કરવામાં કયાસ રાખી નહિ. જ્યાં તેને લલિતાની સોંપણું કરી ગઈ હતી અને પોતાની પ્રિય સખીએ તેને સોંપેલું કર્તવ્ય અજવવાને મંગળા ઉત્સુક હતી. આજે લલિતા પર નજર પડતાં જ મંગળાને લાગ્યું કે તેની સ્થિતિમાં અસામાન્ય પલટો થયો છે. આ નવો બેદ ઉકલવાને તે આતુર થઈ રહી હતી.

“લલિ અહેન ! એક વાત પૂછું ?—” એહા પીતી પીતી મંગળા બોલી.

“પૂછોને ! તમે તો મારા સગાં અહેન જેવાં છો.”

“હા અહેન ! તમારે માટે મને લાગે છે તેથી જ પૂછું છું. છેલ્લા બે મહિનામાં તમારામાં એટલો બધો ફેર કેમ પડી ગયો ?—” મંગળાએ પોતાની સખી પર સ્થિર નજર કરી. લલિતાનું મ્હોં એકદમ ઉતરી ગયું. તે ગભરાઈ. મનોભાવ ધૂપાવવાની કળા તે બાજુતી નહોતી. દુનિયા જેને ‘ચાલાકી’ કહે છે તેવો દમ્ભ તેને આવડતો નહોતો. તે ગુપચુપ નીચી નજર કરી બેસી રહી.

“લલિઅહેન ! તમે નાદાન છો. દુનિયાના પ્રપંચોની તમને ગતાગમ નથી. પુરૂષોની ઝેરી ભળ ઢેવી બચંકર હોય છે તેનું તમને ભાન નથી. તમે કહો અથવા ન કહો. પણ મને લાગે છે કે તમે કોઈને ચાહો છો...” ગંભીર સ્વરે મંગળા બોલી.

“શું ચાહવું એ પાપ છે ?” જ્યાંના સહવાસને લીધે બોલતાં શીખેલી યુવતીએ દલીલ કરી. પણ એ એક વાક્યે મંગળાની નજર સામે લલિતાના વર્તમાન જીવનનું આખું પુસ્તક ખુલ્લું કરી નાખ્યું.

“નહિ, ચાહવું એ પાપ નથી. પણ ચાહ અર્પણ બચંકર જી અને તિરસ્કાર વહોરી લેવા એ ઇચ્છવાન્નૈગ નથી—”

“તમે જરા સ્પષ્ટ વાત કરોને અહેન !—”

“સ્પષ્ટ કહી દઉં? જોડું તો ન લાગે?”

“નહિ—”

“હાલિ બહેન! જો તમારામાં હિમ્મત હોય તો તમે જેને ચાહતા હો તેની જોડે પુનર્લગ્ન કરી સુખી થજો—નહિ તો કોઈ પુરૂષ તરફ ઝાંખીને પણ ના જોતાં—”

“પણ બહેન! વાણીઆ બ્રાહ્મણની નાતમાં નાતરાં શોભે?”

“નાતરાં ન શોભે તો છૂપો વ્યભિચાર શોભે? બાળહત્યા શોભે?—” મંગળાનો સ્વર કંઈક તીખો થયો.

“નહિ, બપ્પું બહેન! આપણને એમાં કંઈ નહિ સમજાય. હું તો પ્રભુભજનમાં જીંદગી પૂરી કરીશ. હવે બહુ ગર્ભને ઘોડી રહી—”

“પ્રભુભજનમાં જીંદગી પૂરી થતી હોય તો તો સોનાથી પીળું! પણ વાસનાને જીતવી એ કંઈ ખાવાના ખેલ નથી.”

“મારા જેવી હજારો વિધવાઓ એવી હશે—”

“હા, પણ તેમનાં દીલમાં વિકારની વાસના ઉદ્ભવતી જ નથી એમ કોણ કહે છે? મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરીને એક વિકારી વિચારસૃષ્ટિ અદૃશ્ય જગતમાં ઉભી કરવી તેના કરતાં મર્યાદિત વિશ્વાસ ભોગવી શરીરના ધર્મ બળવવામાં શું જોડું છે? હાલિતા બહેન! આપણા સમાજનાયકોને આંખ ને કાન તો નથી પણ સાથે હૃદય પણ નથી. તેઓ વિધવાઓને કહે છે “બહે તમારાં મન કલુષિત થાય—બહે તમે વિચારસૃષ્ટિ વિકારોથી ભરી દો—પણ નૈસર્ગિક તૃષ્ણાની આશા રાખી તો ખબરદાર! તમારામાં ચાલાકી હોય તો તમારા પ્રિયતમને છૂપી રીતે મળો—ગર્ભવતી થાઓ તો ગર્ભનો નાશ કરી ‘ગંગાસ્વરૂપ’ ગણાવાનું ચાલુ રાખો, પણ પુનર્લગ્નની વાત કરી તો તમારા બાર વાગી જશે...”

“તમે એમ કહો છો કે મારે પુનર્લગ્ન કરવું?”

“હા, છપા વ્યભિચાર કરતાં પુનર્લભ હજાર દરજ્જે સારા છે—”

“પણ મને કાણુ પુનર્લભ કરવા દે ?”

“તમને વ્યભિચાર કાણુ કરવા દેશે ?”

લલિતાનું માથું ચક્રાર્થ ગયું.

“મંગળા બહેન ! હું આડે રસ્તે ગઇ નથી—” તેણે બચાવ કરવાની જરૂર જોઇ.

“હું તમારા પર તેવો આરોપ પણ મૂક્તી નથી. લલિતા બહેન ! હું તો એક બહેન તરિકે તમને ચેતવણી આપું છું. તમને પુરૂષોના પ્રપંચોની ખબર નથી. તેમની જાળ ભેદી નાખવાની તમારામાં શક્તિ નથી. તમે ભોળાં છો. કાંઈપણ મીઠાબોલો પુરૂષ તમને સહેલાઈથી ફસાવી શકશે. માટે જ હું તમને કહું છું કે ચેતજો. જે કંઈ કરો તે ખુશી રીતે છડેચોડ કરજો. જો તેમ કરવાની શક્તિ નહિ હોય તો બૂલેચૂકે પુરૂષને ઝોળે પણ પડશે નહિ. નહિ તો તમારી દશા બહુ ખૂરી થશે...”

લલિતા ગુપચુપ સાંભળી રહી. થોડીકવાર પછી તેણે પૂછ્યું.

“મંગળા બહેન ! મારાથી પુનર્લભ કરી શકાય ખરાં ?”

“શા માટે ન કરી શકાય ? સરકારે પુનર્લભનો કાયદો ધડી, એવાં લમો કાયદાસર ઠરાવ્યાં છે—”

“પણ લોકો શું કહે ?”

“લોકો ! લોકો ! બધા જ ‘લોકો’ શબ્દથી ડરે છે. લોકો શું કહેશે ? શું કહેશે ? લોકોએ કાંઈ દહાડો કાંઈ સારા કામને વખાળ્યું છે ? લોકો એટલા બધા નીચ ને હલકા છે કે તેમને નિંદા શિવાય બીજું કંઈ ગમતું જ નથી...જે ચાર દહાડા વાત કરીને મુઆ લોકો એની મેળે ચુપ થઇ જશે—”

લલિતાના અંતરાત્મા સામે એક મહાન પ્રશ્ન ખડો થયો. તે નીચું જોઈ એસી રહી ને મનમાં ને મનમાં ગંભીર વિચાર કરવા લાગી.

“લલિતા બહેન ! આધે શા માટે જાઓ છો ? હું મારી જ વાત કરું. નર્સનો ધંધો કરનારી મારી નાતમાં હું પહેલી છું. મારે માટે શી શી વાત થાય છે તે જાણો છો ? મારા પાતને કેવાં વિશેષણો લગાડવામાં આવે છે તેની તમને ખબર છે ? સુરતમાં મેં ‘પ્રેક્ટીસ’ શરૂ કરી કે તરતજ સુરતી લાલાઓની મારે ત્યાં ફાજ આવવા લાગી. એક એ જણે પોતાની સ્ત્રી ‘સીક’ છે એવું ખોટું બહાનું બતાવી મને બ્રષ્ટ કરવાની નીચ પેરવી પણ કરી નેહ. પણ જ્યારે હું તેમના જેવા વહેંતીઆઓને ભોંય પછાડું એવી છું એવી તેમની ખાત્રી થઈ કે તરત તેઓ મારી નિંદા કરવાનો ધંધો લઈ બેઠા. મંગળા આવી છે, મંગળા તેવી છે એમ કહેતાં કેઈની જીભને તાળાં વસાતા નથી. જો એ જ બદમાસો સાથે મેં દીલી દોરી મૂકી મારી પવિત્રતા વેચી હોત તો તેઓ મને સતિશીરોમણી માનીને મારે ખારણે મારા પગ ચાટવા આવત-મારા જેવી નિપુણ નર્સ સુરતમાં છે જ નહિ એવાં બહુગાં કુંકવાનો વગર નફાનો ધંધો લઈ બેસત. પણ મેં માફ વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું એટલે તેમની દુશ્મન થઈ ! આજ્ઞાલની દુનિયા પાખંડને જ પૂજે છે. જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતાં ભગભગ બધાંય સ્ત્રી પુરૂષો બ્રષ્ટ છે તો એવા બ્રષ્ટ નેતાઓનાં અનુયાયીઓ વળી કેવાં હોય ? લલિતા બહેન, જેઓ પ્રભુને ઝાળખીને પવિત્રતાને દિવ્ય પથે વિહરવા માગતા હોય તેઓનો રસ્તો બહુજ વિકટ હોય છે. ડગલે ને પગલે તેમને સંકટ નડવાનાં. સમાજ ને તેમા નીચ આગેવાનો એવા ચિરંજ સ્ત્રીપુરૂષોનું ખૂન પીવામાં જ મહત્તા માને છે...”

“બહેન ! તમારા જેટલી મારામાં અક્ષય નથી...” લલિતા બોલવા લાગી.

“એમાં બહુ ઝીણી બુદ્ધિની જરૂર નથી ” મંગળા વચ્ચે બોલી ઉઠી: “એ કંઈ ગણિતના અધરા પ્રશ્ન ઉકેલવા જેવું કામ

નથી. બહુ સાદી વાત છે અને જગતના બધાય વિકટ પ્રશ્નથી આ પ્રશ્ન ઘણો અધરો પણ છે. ”

“ બહેન ! વિધવાઓ માટે આવા આકરા નિયમો શા માટે કર્યા હશે ?—”

“ મારી સમજ પ્રમાણે વિધવાધર્મ એટલે પ્રેમની પરિ-
સીમા ! પોતાના પ્રિયતમની પાછળ આત્મસમર્પણ ! પણ આત્મ-
આત્મસમર્પણ કોણ કરી શકે ? જે પ્રિયતમના પ્રેમમાં રસબસ
થઈ ગઈ હોય તે ! અર્ધવ્રતી વશિષ્ઠની સાથે બળી મરવા તૈયાર
થાય તે સમજી શકાય એવી વાત છે; કારણ કે વશિષ્ઠે અર્ધવ્રતી
માટે સમર્પિ પદને ઠોકરે માર્યું હતું. દ્રૌપદી અર્જુનની સાથે વન
વન ભટકે તેમાં નવાઈ નથી; કારણ કે અર્જુને દ્રૌપદી માટે મત્સ્ય
વેધી સ્વયંવરમાં પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખ્યો હતો. પણ
આજે એમાંનું કંઈપણ છે ? આજે સમાજ કયા પ્રેમસ્મરણની
પાછળ વિધવાઓના જીવનનાં બળીદાન માગે છે ? કયા પતિપ્રેમ
માટે વિધવાઓ આત્મસમર્પણ કરી શકે ? તમે તમારા મરનાર
ધણીની કંઈ લાગણી સંભારીને તેની મૂર્તિ તમારા હૃદયમાં તાજી
રાખી શકશો ?—”

“ નહિ, આજકાલના પુરૂષો કયાં ને અગાઉના દેવો કયાં ?”

“ બરાબર આજકાલનો પુરૂષ પોતે રામ થવા નથી માગતો
પણ પોતાની સ્ત્રીને સીતાથી જરા પણ ઉતરતી જોવા માગતો
નથી. હિન્દુ સમાજ દિન પર દિન પતિત થતી જાય છે તેનું મુખ્ય
કારણ આ ! આપણે કામ કામના ભેદોને પહોંચી શકીશું, જુદા
જુદા ધર્મપંથોને એક કરી શકીશું પણ તેથી કંઈ શુક્રવાર વળ-
વાતો નથી. પ્રજાજીવનની માતા-પ્રજાજીવનની પોષક સ્ત્રી બધી
ઠોકરો ખાય છે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનની આખી પ્રજા ગુલામગી-
રીમાંજ સબડવાની—” મંગળા દૃઢ સ્વરે બોલી. લક્ષિતા તેના બાપ

ણમાં રહેલા વ્યાપક સિદ્ધાંતો ન સમજી પણ તે એટલું સમજી ગઇ કે તે જે દેશમાં જન્મી છે ત્યાં “ સ્ત્રી ” એ બહુ હલકામાં હલકું જનનવર ગણાય છે !

“ તમારે આવા ગંભીર વિષયમાં પડવાની જરૂર નથી—” અંગળા પુનઃ ખોલવા લાગીઃ “ હું તમને એક જ ગંભીર ચેતવણી આપવાને અત્રે તેડી લાવી છું. પુરૂષોથી સંભાળજો ! ઘણા પુરૂષો સ્નેહાલ અને ભલા હોય છે તેની હું ના પાડતી નથી. પણ વિધવાઓ તરફનું એ લોકોનું વર્તન જુદી જ જાતનું હોય છે. તમે જુવાન છો. મોટા મોટા ઋષિ મુનિઓ વાસનાને જીતી શક્યા નથી તો તમે કેાણુ ? તમને સંસારી થવાની ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે. એવી ઇચ્છા થવી તે દોષ નથી. પણ એ ઇચ્છાને અકુદરતી રીતે—છૂપી રીતે સંતોષવી તેના જેવું મહાન પાપ કેાઈ જ નથી. તમે છોડ્યોક તમારા પ્રેમીને કહી દેજો કે જો તેને તમારા પ્રેમની પરવા હોય તો તમારી સાથે પુનર્લેખ કરે. નહિ તો તમારા તરફ નજર પણ ન ફેંકે—”

“ મારે એવો કેાઈ પ્રેમી નથી—”

“ નહિ હોય તો થશે—” અંગળા વધુ દૃઢતાથી બોલી.

લલિતા બહુજ મુઝાઇ.

“ હું હવે રજા લઉં બહેન ! બહુ વાર થઇ. ”

“ હા, પણ લલિ બહેન ! મારી સલાહ યાદ રાખજો. જો એક ડગલું ચુક્યાં તો તમારી સ્થિતિ ‘નહિ ધરનાં ને નહિ ધાટનાં’ જેવી થશે—”

લલિતા કંઈ જવાબ આપી ન શકો. તે યંત્ર પેઠે અંગળાનું ધર છોડી ગઇ. રામશંકરે ઉભી કરેલી સ્વર્ગીય સૃષ્ટિ અંગળાએ અનાયાસે તોડી નાખી. લલિતા અત્યાર સુધી રમ્ય સ્વપ્ના જ જોતી હતી. હવે તેની સામે ભયંકર ભાવીનો પ્રશ્ન ડોળા ધુરંધાવતો ઉભો. અનેક વિચારો કરતી તે ધીમે ધીમે ધર તરફ ડગલાં ભરવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

કાન્તિલાલના મિત્રો.

કાન્તિલાલ નવી વહુના બાંધી હારીને મુંબઈ આવ્યો ને નોકરીએ વળ્યો. તેની સ્થિતિ ગુલામથી હાર ખાનારા શેઠ જેવી હતી. જ્યાંને કેમ ઠેકાણે લાવવી એજ પ્રશ્ન તેના મગજમાં ધુમી રહ્યો હતો. એ સિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેને સુઝ પડતી નહોતી. ચંત્રની પેઠે તે નિયમિત નોકરી ભરી આવતો ને ઘેર આવતાં જ જ્યાંની ગુલામગીરી કેમ કાયમ કરી લેવી તેના વિચારમાં પડતો.

ગીરગામમાં એક બે માળની ચાલીમાં તે રહેતો હતો. આ ચાલીમાં આખા ગુજરાતને દોરવાનો દાવો કરનારા કેટલાક રાજદારી અને સામાજિક નેતાઓ રહેતા હતા. મુંબઈની મીલોના બૂંગળાના ધૂમાડાથી ધેરાયલા વાતાવરણમાં કાવ્યદેવી મુજાઈ જવાથી કેટલાક “ સાહિત્યકારો ” કાવ્યદેવીને “ ગીરગામના શાંત વાતાવરણ ” માં ખેંચી ગયા હતા. આ લોકોને બંગલે બંગલે સરસ્વતી રહેતી, તેના રસ્તાની કાંકરી કાંકરીએ કવિતા કલ્પોલ કરતી ! સમુદ્રના મોજાઓનો ધુધવાટ કેટલીક વાર આ કવિઓને સુંદરીના નુપૂરજંકાર જેવો પણ લાગતો. “ ઉભા તાડ ” ને “ નીચા બાવળ ” થી માંડીને પ્રિયતમાના વદન પરના “પાઉડર” સુધી કવિતાની ધારા અખંડ રાખવાનો ઈજરો અહીંના કવિઓએ લીધો હતો.

કાન્તિલાલ કાલેજમાં હતો ત્યારે તેણે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યપર મોટાં મોટાં ભાષણો આપ્યાં હતાં, સ્ત્રીને દેવી ગણવાની બાંગ મારી હતી, સ્ત્રી વિના હિન્દનો ઉદ્ધાર જ નથી એમ છાતી પર હાથ મૂકી પોકાર કર્યો હતો; પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ. જ્યાંએ તેનો દબલ ખુલ્લો પાડ્યો—તેની પાશવતાને ધિક્કારી કાઢી તે તેને ન રજીસું.

તેના અંતરના એકાદ ખૂણામાં એક વાત છૂપાઈ રહી હતી તે બહાર આવી ગઈ. તે પુરૂષ છે-પતિ છે. પતિ તરિકે સમીને મારવાનો અથવા તારવાનો તેને પ્રભુએ ઇજા આપેલો છે. આ ઇજારાનો ભંગ કરનાર જ્યાં તેને હિન્દુધર્મ અને આર્ય સંસ્કૃતિની હડહડતી દુશ્મન લાગી. મનુમહારાજનો શ્લોક બદલાયો. “પ્રસન્ન રહે દેવતા જ્યાં પામે સન્માન સુંદરી” ની જગ્યા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય મર્હતિ એ લીધી.

કેટલાક સાહિત્યવિદ્વાસીઓ કાન્તિલાલના મિત્રો હતા. તેઓ મોટે ભાગે કાન્તિલાલ જેવા જ હતા. સારે અથવા માટે ભાગ્યે તેઓ-માંના કાઠને જ્યાં જેવી સાચી સ્ત્રી મળી નહોતી એટલે તેમનો દમ્ભ ખુલ્લો પડતો નહિ ને તેઓ પોતાની ગરીબ ગાય જેવા સ્વ-ભાવની ઢીંગલીઓને મરજી પ્રમાણે નચાવ્યા કરતા. એકાદુજીને ઇંદાવનની કૃષ્ણની ‘ખેલનભૂમિ’ના એક ઇજારદારને રાધાકૃષ્ણના વિલાસપર બહાણું વાચે એક જોડકણું જોડયા વિના ચેન પડતું નહિ. તેનું એ “લલિત કાવ્ય” તેની પત્ની અને સખીઓ ગાઈ સંભળાવે નહિ ત્યાં સુધી આ મહાશયને ખાવાનું ભાવતું નહિ. લોકો તેને કનૈયાલાલને નામે ઓળખતા. કનૈયાલાલ મુંબઈના લગભગ બધાંય સ્ત્રીમંડળોનો વક્તા હતો. રમણીઓને આર્યસંસ્કૃતિના આધારસ્તંભની ઉપમા આપીને કનૈયાલાલે પોતાને પ્રખર સુધારકમાં ખપાવવાને બગીચ મહેનત કરી હતી અને તેનો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો નહોતો. સ્ત્રીઓના મેળાવડામાં તેની હાજરી ન હોય એમ જવલ્લેજ બનતું. વ્યાસપીઠપરથી ભવયાની પેઠે રાધાકૃષ્ણના વિલાસપર પોતે રચેલાં કાવ્યો ગાઈને સ્ત્રીઓને હસાવવામાં તે પોતાના જીવનનું સાહસ્ય માનતો. “યુગરાતને આંગણે આંગણે કવિતા” ની “રસન્યોતિ” ગ્રંથાવવાની તેને ઉમેદ હતી. રસની ધારા તો ધણાએ સાંભળી છે પણ “રસની ન્યોતિ” કયી હશે તે તેને પૂછી જોવાનું હતું સુધી કાઠને સૂચું નહોતું.

કનૈયાલાલ કાન્તિલાલનો મિત્ર હતો. બન્ને એક બીજાથી બહુ ઓછું છૂપાવતા. જ્યાંના બંડની વાત કાન્તિલાલે પોતાના મિત્રને સંભળાવી હતી અને તે સાંભળતાંજ કનૈયાલાલ લાલ પીઠો થઈ ગયો હતો.

“સાળી બૈરાંની જાતને આવું ગુમાન ?” આ વાક્ય અચાનક તેના મ્હેંમાંથી બહાર પડી ગયું. બન્ને મિત્રોએ સાથે મળીને જ્યાંને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કાન્તિલાલને કંઈક રાહત મળી.

“જો કાન્તિ ! આમ એરંડીઆનો જીલાબ લીધો હોય તેવું કાચું ના રાખ. બાછડીને ઠેકાણે લાવવામાં શું મોટો વાઘ મારવાનો છે ? મને લાગે છે કે પહેલી રાતે તને બરાબર વાત કરતાં નહિ આવડી હોય !—” કનૈયાલાલ એક આરામખુરશીપર પડી સીગારેટનો ધુમાડો કાઢતો બોલ્યો.

“વાત કરતાં નહિ આવડી હોય ! અરે ! દોસ્ત ! મારી રસિકતા બતાવવામાં મેં જરા પણ ક્યાસ રાખી નહોતી. કુલોની ચાદર પલંગપર બીજાની હતી, હાથમાં “મેઘદૂત” લઈ બેઠો હતો.

+ નિવિ ગ્રંથી ઢીલી થઈ જતાં,
રાગથી કામીઓ જ્યાં;
ખંચી લેતાં ચપલ કરથી,
ચીર બિખ્યાધરાના.
ફેંકી મુછી કુંકુમ ભરી,
રાગની મારી એ ત્યાં;
રત્નો કેરા ઝળહળી રહ્યા,
હીપ ના ઓલવાતા.

આવો મસ્ત લ્હાવો લેવાની મેં તૈયારી કરી હતી પણ કમબખ્તે બધું ધૂળધાણી કરી નાંખ્યું.” કાન્તિલાલે નિર્સાસો નાખ્યો.

+ રવ. સ. કીલાબાર્ઈ દૂત મેઘદૂતના ભાષાંતરમાંથી.

“ પણ તેથી ‘ હેમલેટ ’ જેવા નિસાસા શા માટે નાખે છે ! બોલ, જેજો ! વાતચીતની શરૂઆત કેમ કરી હતી ?—”

“ અરે ! વાતચીત શું કરું મારું કપાળ ! એણે તો હામ સ્વી-કારવાનીજ ના પાડી. મને પતિ માનવાનોજ ઇનકાર કર્યો. કહે કે હું તો પાંડવને વરવાની છું. ”

“ અહાહા ! તું પણ કેવો ગધેડો છે ! આવી ભાવનાવાદી સ્ત્રી તને ગમતી નથી ? તારે કહેવું હતું ને કે તે તને પતિ તરિકે સ્વી-કારવાને નારાજ હોય તો તું તેનો રમણુ થઈ રહી—”

“ ધૂળ ને ધમાસા ! એકવાર તું એને જેણે ત્યારે ખચ્ચર પડશે કે એ કંઈ જાતનું બેઈ છે ! ”

“ છૂટ્ટ છૂટ્ટ ! એવી વાત ન કર. જે સાંભળ ! પતિપત્ની નહિ—બૂલ્યો—રમણુ અને રમણીની વાત પ્રથમ બે અક્ષરથી શરૂ થવી જોઈએ. તારે કહેવું: પ્રિયે ! એ કહેશે: પ્રાણુ !—”

“ તું નાહક માથું ના ખા, કનૈયા ! અહિંયા તો પ્રિયે પણ નથી ને પ્રાણુ પણ નથી. એ તો મને જાણે હું કોઈ પારકો માણસ હોઉં તો તેમ કાંતિકાલ અથવા સાદેજ કહીને બોલાવે છે !—”

“ પણ ગધેડા ! સાદેજ તો બહાસમાં પણ કહી શકાય—”

“ તે હું ન સમજું એટલો મૂર્ખ નથી...જે કનૈયા ! શાંતિ ભાભીને તું જે રીતે રાખ છેને એજ રીતે હું જ્યાંને રાખવા માગું છું. ”

“ શાંતિબાઈ ! હવે તું પકા મુત્સદી થયો. તને ખચ્ચર છે કે સ્ત્રીસન્માનપર ભાષણ કરતી વખતે મારી જીભપર સરસ્વતી આવી બેસે છે પણ વહેવારની વાત જૂદીજ છે. હું જ્યારે રાતે બહાર જાઉં છું ત્યારે જે મારી સ્ત્રીને ઓરડીમાં પૂરી ન જાઉં તો એ ક્યારની વાંદી ગઈ હોત. સમજ્યો ? ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય મહંતિ !

મનુ મહારાજ મૂર્ખા નહોતા કે સ્ત્રીઓ માટે આવો કાયદો બાંધી નાખ !—”

“ બરાબર છે ! મેં આજે જ એના બાપને કાગળ લખી નાખ્યો છે કે સીધા સીધા મોકલી આપો, નહિ તો ચોટલો પકડીને ખેંચી જમણ...”

“ બ્રેવો ! મુત્સદ્દીગીરીનું એજ લક્ષણ છે. શ્રમ, દામ, ભય ને દંડ વિના જગત ચાલી શકેજ નહિ...”

આ વખતે બારણાપર કોઇએ ટકોરા માયાં. કાંતિકાલે બારણું ખોલ્યું. અને મી. નીશાનાથ નાણાવટીએ હસતાં હસતાં ઝોરડીમાં પ્રવેશ કર્યો.

મી. નીશાનાથ નાણાવટી અપ-ટુ-ડેટ પોષાકમાં સજ્જ થયલા એક બટકા ગૃહસ્થ હતા. કાયદાના મોટાં મોટાં પુસ્તકોની નાની નાની કલમો તેમના મગજમાં સમાવવાની જગ્યા નહિ હોવાથી તેમણે ધારાશાસ્ત્રી તરિકે અદાલતમાં ઉભા રહેવાની ખટપટ કરીજ નહોતી. છતાં પોતાના નામની પાછળ બી. એ. એલ. એલ. બી. ની ડીગ્રી લગાવવાનું એ મહાશય કદિ પણ ભૂલતા નહિ. નીશાનાથ સાહિત્યનો શોખીન હતો. રાજ્યદારી ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં મૂકવાનો પણ તેણે પરવાનો મેળવ્યો હતો. વગર જોખમે નોકરશાહીને ગાળો દઇને પ્રજનાયક થવાની એક પણ તક તેણે ગૂમાવી નહોતી. સુંદર ચાંદનાસીલકના શુદ્ધ સજ્જ થઇ શાંતારામની ચાલીમાં તેણે પ્રજ પાસે સ્વદેશીના વ્રત લેવરાવવાનો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો ત્યારથી તેને પોતાનામાં છૂપાયેલી વિભૂતિ વિષે કોઈ બતની શંકા રહી નહિ. એજ અરસામાં તેણે ગુર્જર રંગમૂર્તિને વીસમીસદીની લલકથી ભરી દેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો ને “ પ્રેમ પ્રવાહ ” નામના નાટકથી તેણે મુંબઈની આલમને ઘેલી ઘેલી કરી નાંખી !

“ કેમ, નીશાનાથ ! નાટક કેમ ચાલે છે ? ”

“ મારા નાટક વિષે પૂછવાનું શું હોય ? પ્રેક્ષકોને નીશાનાથ ગમે છે, નીશાનાથની કલા ને નીશાનાથની લલક ગમે છે. અરે ! દોસ્ત ! મુંબઈને મેં એવું પાગલ બનાવ્યું છે કે દરેક એકે મારા દર્શન કર્યા વિના પ્રેક્ષકોને “ બદામ પીસ્તા ” ખાવા ગમતા નથી—” નીશાનાથે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

“ તેં પણ દોસ્ત ખૂબ કરી હો !—”

“ આખીય આલમ મારી પાછળ પાગલ થઈ છે. રસ અને કલાના મેં ઝરણાં વહાવ્યાં છે. આજ સૂધીની ગુર્જર રંગભૂમિપર ધનધોર ઝાડઝંખાર હતાં તે બધાંય મેં કાપીને સાફ કરી નાંખ્યાં છે. મારા નાટકો સિવાય સઘળે ખીલતસ રસની છોળ ઉટે છે. મેં શુંગારરસને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર આણ્યો છે—જેમ ભગીરથ ગંગાને લઇ આવ્યો હતો તેમ !—”

“ શાઈયાશ ! ગુજરાત તારું તે માટે ઝણી રહેશે...” કાન્તિલાલે આ અર્થહીન આત્મકથામાં ભાગ લેવાની શરૂઆત કરી.

“ ગુજરાત ઝણી થાય નહિ તો જાય ક્યાં ? આખીય બેકદર ગુજરાત મારી કદરદાન છે; કારણ કે મારા શરીરમાં લલક છે, મારી વાણીમાં લલક છે, મારા આ શુદ્ધ વિદેશી મુદ્રામાં તો કોક અનેરો લલક છે. અરે ! નીશાનાથના નીશામાંય લલક છે ને નીશાના નાથમાંય લલક છે. એ લલકથી મુંબઈની પચરંગી આલમ ન અંજાય તો શું રઘુનાથ, ઝુળશંકર ને દીવાના જેવા અસંસ્કારીઓની નિર્જીવ કૃતિઓ પર પ્રજા મરી પડવાની હતી ? ” નીશાનાથ ખીલ્યો. એક વાર ખીલ્યા પછી ખીજ કાઢીને બોલવાની તક ન આપવાનો તેનો નિયમ હતો : “ હું ક્લેષજમાં હતો ત્યારથી જ લલકની ખીલવટ કરતો આવ્યો છું. નૈસર્ગિક સૌન્દર્યના નિર્દોષ માટે એવરેસ્ટના શિખર પરથી દષ્ટિપાત કરી મેં કોક અનેરો લલક જન્માવી હતી. ગુજરાતના લલિત કાવ્યના ઈગરદાર ભાઈ કનૈયા ! તે મને જગતના જાદુગરની અણુમેલ ઉપમા

આપી છે. જગતનો જાદુગર તો કોણ જાણે કર્મવ્રંદાવનની કુંજગલીમાં કદમના વૃક્ષ નીચે ઉભો ઉભો બંસી બળવતો હશે; પણ તારી એ જાલસોઈ ઊપમાએ મને રંગભૂમિના જાદુગર થવાની પ્રેરણા કરી ને પરિણામે નોવેલ્ટી નાટક શાળાની મનમોહક નરી મેનકા આજે “પ્રેમ પ્રવાહ”માં સ્નાન કરી રહી છે. તેના આથમતા જીવનને મેં સંજીવનિ અર્પી છે, તેનામાં કલા અને ચેતન મેં પ્રકટાવ્યાં છે, તેના કંઠમાં માધુર્ય ને ડોલન મેં ભર્યાં છે. કમબખ્ત ગુજરાત મને “નોબલ પ્રાઇઝ”ની નવાજેશ ક્યારે કરશે ?”

“તું મરી જશે ત્યારે !-” કનૈયાએ ટકાર કરી.

“હા, ગુજરાત મુએલાને જ ઓળખે છે. હાજી ગયો, કાંત ગયા, કલાપી ગયો. હું પણ જન્મશ ને હું ગયો કે ગુજરાત રંગાઈ સમજાશે !

“અરે ! અરે ! એમ શાપ આપતો શા માટે મરે છે ?-” કાંતિલાલ હસ્યો.

“હશે. હવે મસ્કરી જવા દે. જો આ મારા માસિકનો પહેલો અંક ! કેમ કેવો છે ?-”

કનૈયાએ બે ચાર પાનાં ફેરવી કહ્યું.

“શાહબાશ ! નીશાનાથ ! મને તો આની આગળ ‘પિક્ચો-રિયલ રિવ્યુ’ આંખું લાગે છે !-”

“આંખું ન લાગે ? એમાં પણ મેં ભલક બેશુમાર ભરી છે. હજી બહાર પડવાને તો ચાર દિવસ નથી થયા તેટલાં મને ભય છે કે આ અંકની મારે બીજી આવૃત્તિ કઢાવવી પડશે-”

“હવે જો નીશાનાથ ! આવી છાંટ અમારી પાસે ન મારે તો નહિ ચાલે ? હજાર નકલ અપાવતાં નેવના પાણી મોભે ચઢશે ને સેંકડો નકલો તારા ઘરમાં ઉધાઈ ખાતી પડી રહેશે એ વિષે

ખાત્રી હોવા છતાં ખીજ આવૃત્તિની દિંગ શા માટે મારે છે ?—”
કાન્તિલાલે જરા સ્પષ્ટવક્તા થવાની જરૂર જોઈ.

‘ હરો. પણ નીશાનાથ ! ગયા રવિવારનું ‘પ્રભાત’ વાંચ્યું ?
તને કોઈએ આખાદ લીધો છે હો !—”

“ What do I care for such rags !—” લાલ
લાલ મ્હોં કરી નીશાનાથ બોલ્યો: “ એ તો એક બદમાસોની
“ કલ્કીક ” છે કલ્કીક ! મારી બબક તેમનાથી નથી જીરવાતી—”

“ હરો, ભાઈ ! આપણે એમાં ન સમજીએ—” કહી કનૈયાએ
વાત પડતી મૂકી.

“ જો દોસ્ત !—” નીશાનાથે થોડીવાર પછી કહ્યું: “ આજે
મેં રસસરિતામાં વહી જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“ એમ ? તો અહિં કોની ના છે ?—”

“ તમારે ત્યાં “ અબાધિત સ્વતંત્રતા ” મળવાની ખાત્રી
હોવાને લીધે હું “ ક્રીસ્ટાર ” લઈને જ આવ્યો છું—” મી. નીશા-
નાથે ઝગ ખોલી “ ક્રીસ્ટાર ” ની બાટલી કાઢી.

“ પણ...”

“ પણ શું ? તારી કાવ્યશક્તિને અદ્ભુત પ્રેરણા મળે તે માટે
અહિંયા જરા મીઠમી ખુશ કરી આપણે મિસ મુનીને ત્યાં જઈશું—”

“ મારે દોકરો કરૂં રે ! નીશાનાથ !—” કનૈયાલાલે ખુશ થઈ
નીશાનાથને લાડકો કર્યો.

પ્યાલીઓ બરાઈ ને ~~ખામોશી~~.

આ પછે એક ગેરઆ રંગની કફની પહેરી લાંબી દાઢીપર હાથ
પસવારતો પસવારતો એક પચાસેક વરસનો પુરૂષ અંદર આવ્યો.
તેની બંને આંખોની આસપાસના કાળા કામ તેની વિષયલોહપતાની

સાક્ષી પુરતા હતા. નાકપર શરાબ સાથેની દોસ્તીના ચિન્હરૂપ રતાશ હતી. શરીર કંઈક સશક્ત અને ધાટી હતું. તે આવતાં વાર સધળા ઉભા થયા ને તેને આવકાર આપી બેસાડ્યા પછીજ બધા બેઠા.

“કુનૈયાલાલ !—” પેલો નવો આવનાર એક પ્યાલી ખાલી કરી બોલ્યો.

“જી—શું લુકમ છે જમુભાઈ?”

“એક છાપું કાઢવું પડશે.”

“ભલે.”

“સાળા મોડરેટો બહુ ફાટી ગયા છે.”

બધા ગુપચુપ જમુભાઈ તરફ જોઈ રહ્યા.

“એ લોકોની શુદ્ધ ઠેકાણે લાવવાની જરૂર છે. તમે વીસેક ધળરની સગવડ કરી શકશો ને?”

“જરૂર” કુનૈયાલાલ જમુભાઈને કશાયની ના પાડી શકતો જ નહિ.

“ઠીક ત્યારે. બાકીના શેર ભરાવીશું.”

“તંત્રી કાણુ?” કુનૈયાએ પૂછ્યું.

“હું શૌધમાં છું.”

“જો આપને કંઈ વાંધા ન હોય તો હું માતૃભૂમિને ચરણે મારી સેવા ધરવાને તૈયાર છું—” નીશાનાથે નમ્રતા પૂર્વક અરજ કરી.

“જોઈશું” મુત્સદ્દી પેઠે જમુભાઈએ હાસ્ય કરી કહ્યું:

“જમુભાઈ! હું જરૂરે મારવાની કક્ષાથી માંડીને તોઈડ બચો-નંની ફૂટ રાજનીતિ સૂધી શિખર પર ઉભો ઉભો નજર ફેંકી શકું છું. રસ ને કલાનો ધળરદાર છું. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો પ્રખર હિમાયતી

ધુ. મુંઝવણની ગંધાતી ગટરથી માંડીને વ્હાઇટ હાઇ સ્પીના એક-
એક અમલદારને સીફતથી ઝાડવાની કક્ષામાં હું મશહૂર છું.....”

“ડીક છે.” જસુભાઇ હસ્યા.

“ચાલો, કનૈયાલાલ ! આવો છ ને ?—” આંખનો વિચિત્ર
પસારો કરી જસુભાઇ બોલ્યા.

“હા ચાલોને !”

“ચાલો, કાંતિલાલ ! નીશાનાથ ! ચાલો—” કનૈયાલાલે
આમંત્રણ કર્યો.

“ચાલો ”

ચારે જણુ બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

મુન્નીજનને ત્યાં.

ગી. રગામ ઍકરોડ પર આવેલું “ વિલાસ ભવન ” તેમાં વસતી મશહુર ગાનારી મુન્નીને લીધે શ્રીમંત મુંબઈગરાઓનું માનીતું સ્થાન થયું હતું. “ વિલાસ ભવન ”નું નામ દેતાં મુંબઈના સઘળા શ્રીમંતો અને ધર્માચાર્યો અલગાઇ જતા. દિવસે એ ઘર તરફ આંગળી તાકવામાં પાપ મનાતું. કોઈની આગળ વિલાસ ભવનની વાત જાહેર રીતે કરતાં ધર્મ રસાતળમાં ઉતરી જતો. પણ રાત્રે દેવો સ્મૃત જતા ત્યારે ‘ વિલાસ ભવન ’ સ્વર્ગની જગ્યા લેતું. દિવસમાં દશવાર મંદિરમાં જનાર રાતે મુન્નીને ત્યાં મળી શકતો. જાહેર સભામાં હિન્દુસ્થાનની બગડી ગયેલી નીતિ માટે છાતીફાટ રડનારને મુન્નીને ત્યાં આવતાં કોઈ ધર્મશાસ્ત્રનો શ્લોક નહોતો નડતો. કાપડ બજારના વેપારીઓ, રાજ્યદારી આગેવાનો, સુધારકો, વિધવાઓના વકીલો ને ચુસ્ત સનાતની શેડીઆઓનો અહિં દાયરો જમતો. એ લોકો દુનિયાને નચાવતા ને મુન્ની એમને નચાવતી. મુન્નીને ત્યાં આવતાં જ આવનાર માણસ મટી વાંદર થતો અને મદારીની ડુગડુગી પર વાંદરો નાચે તેમ આ જાડુગરજુના જાડુને પ્રભાવે સઘળા નાચતા. આવી રીતે નાચવામાં ‘ કલા ’ છે એવી કનૈયાલાલ ને નીશાનાથની ખાસ માન્યતા હતી. બન્ને અહિં પ્રેરણા લેવાને આવતા ને પ્રેરણાનો અખૂટ ભંડાર મુન્નીને ત્યાં કોઈ દિવસ ખૂટતો જ નહિ એટલે આ બે સ્નેહકુંજા કવિઓ ઘેર જઈને સ્ત્રીન્દ્રનાથની ગીતાંજલિના કોરા પાના પર પાંચ દશ લીટી એકદમ ચીતરી કાઢી બીજે દિને સહવારે આખીય ગુજરાતી આલમને પાગલ કરી નાખતા !

વિલાસ ભવનના ભવ્ય દિવાનખાનામાં વીજળીની બત્તી ઝળાં-ઝળાં થઈ રહી હતી. પોતાના પ્યારા મહેમાનોનાં નેત્રોને આનંદ આપવા માટે મુન્નીએ દિવાનખાનાને શણગારવામાં કોઈ જતની કચાસ

રાખી નહોતી. દિવાલો પર રૂવીવર્માનાં શૃંગારી ચિત્રો શોભતાં હતાં. ચારે દિવાલો પર મધ્ય ભાગમાં ઝુનીની જુદા જુદા ભાવની છબીઓ લટકી રહી હતી. જમીન પર તુરકી ગાલીચો બીછાવ્યો હતો ને ચારે બાજુએ તકીઆ ગોઠવી દીધા હતા. વચમાં વચમાં પાનની રૂપેરી રકાબીઓ ને પીકદાની પડી હતી.

મધ્યમાં એ પ્રખ્યાત ગાનારી મ્હોમાં પાનનો ડૂચો મારી બેઠી હતી. તેની પાછળ તબક્કચી ને સારંગીવાળો પોતપોતાનાં સાજ લઈ બેઠા હતા. ઝુની જોખનના બહારમાં હતી. તેના અંગ પ્રત્યંગમાંથી યુવાની ઝરતી હતી. તેની ઉન્મત્ત છાતી લક્ષ્મણ સિદ્ધાંતવાદીને ધૂળ ફેંકાવે તેવી હતી. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનની રીતપ્રમાણે તેણે પોતાના લાંબા કાળા વાળની ચોરી ગૂંથી હતી. અને તે તેની છાતીપર ખૂંટી રહી હતી. તેનું વદન ગોળ ધઉંવણું હતું. ગાલ પર તાંદુરસ્તીની રતાશ હતી. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનની નર્તકીના પોષાકમાં એ સજ્જ થઈ હતી. એની પાતળી ઓઢણી એની ઉન્મત્ત છાતી છુપાવવાને નારાજ હતી. એનું તસતસતું બદન એના હૃદયોંજીને કેદ રાખવામાં પાપ માનતું હોય તેમ દરેક શ્વાસે તૂડું તૂડું થઈ રહેતું! એના કંઠમાં જાદુભરી મીઠાશ હતી ને એ જાદુની સત્તાને લીધે તે ઝુંબાર્ધનાં શ્રીમંત વર્ગ પર રાજ્ય કરતી. એની મહેરબાની મળતાં મુંબઈનો લક્ષ્મણો શ્રીમંત પોતાની જાતને ધન્ય માનતો. એનાં નયનપ્રાણુથી ન વીંધાય એવો કોઈ ધર્માચાર્ય પાક્યો નહોતો. એની મીઠી હંસીએ અનેક સિદ્ધાંતવાદીઓના સિદ્ધાંતો બેકબેના દરિયામાં હોમી દીધા હતાં. એનો જીલ્લુલી શરોદ, એનો મોહક અંગમરોડ, એની આંખના ચમકારા ને એની જીવાનીની મસ્તી-એ બધાંના મિત્રણમાંથી પ્રલયની એક એવી ચીનગારી ઉડતી કે જેની આગ આજસુધી કોઈ ઓલવી શક્યું નહોતું.

સમાજ એને ધિક્કારતી-એની છાંયા માત્રથી દુનિયાના પવિત્રતાનાં પૂનળાઓ અલડાઈ જતાં. છતાં સમાજના નેતા ગણના-

રાઓ જ એને પોષતા. એ એકવાર મંદિરમાં દર્શન કરવા ગઇ હતી. તે વખતે દમ્ભમાં ધર્મ માનનાર ધર્માચાર્યે આખા મંદિરને ધોવડાવી પ્રાયશ્ચિત કર્યું હતું. એ પ્રાયશ્ચિતવિધિથી મુંબઇનો ભક્ત-વર્ગ ધર્માચાર્યની ધર્મસંરક્ષકવૃત્તિ પર શીદા શીદા થઇ ગયો હતો. તે દિવસથી એણે મંદિરમાં જવાના સોગમ ખાધા. એ ન ગઇ. એણે પોતાનો ટેક સાચવી રાખ્યો પણ એની ગેરહાજરીએ પૈલા ધર્માચાર્યને બેચેન બનાવ્યા ને હવે મદનલાલજી મહારાજ મુન્નીને ત્યાં અઠવાડિયામાં બે ચાર વાર આવ્યા વિના સ્થિર હાથે શ્રીનાથજી બાવાનો હાંડોળો ઝૂલાવી શકતા નથી. એના મંદિરની સામે, એની નજર સમક્ષ કોઈ કંગાળ બીખારણુ બૂખમરાને લીધે પોતાના પ્યારા બચ્ચાં સાથે પ્રાણ છોડી દે તેને એઠો જૂઠો રોટલીનો સૂકો ટૂકડો પણ ન મળે; પણ મુન્નીને ત્યાં છત્રીસ જાતનાં પકવાનની થાળ ભરાઈને આવે ! આમ ધર્માચાર્યથી માંડીને સમાજસેવક સુધી મુન્નીની આણુ ફરતી ને છતાં સમાજ માનતી કે મુન્ની માયા છે, હુતારણુ છે, પાપીણી, દુષ્ટા, પિસાચીની છે !

સાડા આઠની ટોકારી પડી ને જસુભાઈ દાદી પસવારતા પસવારતા દિવાનખાનામાં દાખલ થયા. તેની પાછળ કનૈયાલાલ, નીલાનાથ અને કાંતિલાલ આવ્યા. મુન્ની હસી ને એ મીઠી હંસી સાથે મીઠો અવાજ આવ્યો.

“આધ્યે !-”

ચારે મિત્રોને લાગ્યું કે તેઓ સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે.

“મીઠીયે !-” તકીઆ તરફ પોતાના મુલાયમ હાથ લંબાવી તે ફાંકડી તવાયક બોલી.

જસુભાઈ હસ્યા-તેમની કામી આંખો ચમકી ઉઠી. બધા બેઠા.

“આપકી મહેરબાની આજકલ કમ હૈ-બાંદીકી ખસ લેને કીબી કુરશદ નહિ મીલતી-?”

“મુન્નીબન !—” જસુભાઈ જરા ગમ્મીર થઈ બોલ્યાઃ
 “તમને ખબર તો છે કે હું જાહેરખબરો માણુસ છું. સહવારે
 સભા, ખપોરે સભા, રાતે સભા ! હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્ય અપાવતાં
 મારો જીવ નીકળી જાય છે—”

“હં !—” મુન્ની હસી.

“કેસી પ્યારી હંસી હૈ ! માનો રૂપેરી ઘંટડી બજ રહી
 હૈ !—” કનૈયાલાલે કવિત્વશક્તિનો પરચો બતાવ્યો.

મુન્ની હસતી હસતી પાન પર ચુનો લગાવવા લાગી.

“મુન્નીબન !—” નીશાનાથ જરાક ખાંસીને બોલ્યાઃ

“જ્યારે હું તમને જોઉં છું ત્યારે મને લાગે છે કે કાવ્યદેવી
 સાક્ષાત્ મારી સામે ઉભી છે. કૃષ્ણચન્દ્રની જાદુબરી બંસીની મોહક
 મીઠાશ તમારા એકએક બોલમાં ભરી છે. એ શબ્દે શબ્દે થતો
 જાદુઈ અંકાર, એ અંકારમાંથી ઝરતી અમીષારા, તમારાં નેત્રોના
 અજબ નૃત્ય ને તમારા અદ્વિતિય સૌન્દર્યની જાદુબરી છટા ! અહા !
 મને લાગે છે કે ફારસી કવિ ઉમર ખયામે જે જન્મતની હુરીની
 કલ્પના કરી છે તે હુરી પૂર્વજન્મમાં તમે જ હશે—”

“પૂર્વજન્મ જાણવાનો કીમીયો હું નથી જાણતી સાહેબ !—”
 મુન્નીએ જવાબ આપ્યો. ચાલુ સહવાસથી તે મુજરાતી ભાષા સારી
 રીતે બોલી શકતી.

“ભલે તમે ન જાણતાં હો

પૂર્વ જન્મ બેદવાની કલા.

જાણે છે મારો પ્રિય મિત્ર નીશાનાથ,

ઉઠેલી શકેછ એ બહાંડના બેદનેઃ

ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો નજર સામે ધરીને

ફરે છ એ !”

કનૈયાલાલે તરત અપલાગલ રચ્યું. શીઘ્ર કવિ હોવાનો એનો દાવો ખોટો નહોતો.

“કાંતિલાલ ! તમે શું વિચાર કરો છો ?” જમુભાઈએ કાંતિલાલ તરફ ફરી કહ્યું.

“હું એ વિચાર કરું છું કે જે અખિલ સ્ત્રીગતિ મુત્રીગતની કળાની નકલ કરે તો પૃથ્વીપર આજે સ્વર્ગ ઉતરે ! -”

“હાહાહા ! -” નીશાનાથ હસ્યો : “વેપારીના ચોપડા ઉથલાવવા છતાં તું છેક નીરસ નથી થઈ ગયો -”

“આપણા મંડળનો કયો સભ્ય નીરસ છે ? રસ ને કળાનાં આપણે ઝરણાં વહાવ્યાં છે તે બૂલી ગયો ? -”

“નહિ બૂલ્યો નથી - જરાક વિસ્મરણ થયું હતું.”

“હ્યો જી, પાન લીજીયે ! -” પાનનાં ખીડાં મુત્રીના હાથ-માંથી લેતાં ચારે જણને ગલગલીયાં થયાં.

“અબ કયા કુકમ દે ? -”

“કુછબી મુના દો ! -”

“ઉસ્તાદજી ! -”

“જી -”

“તાર મીલા લો -”

સરંગીના તાર મેળવાયા. તબલા પર થાપ પડી ને મુત્રીએ ગાયન છેડ્યું.

દીવાના મયે ખડા દીલદારકે દારપર જા કર;

ન માલુમ કયો ખડા હું મૈં યહાં દીલબરકે દાર પર.

ઉસને પૂછા કયા કામ હય...

મયને કહા ખીદમત તેરી

ઉસને પૂછા કયા નામ હય

મયને કહા બંદા તેરા...

ઉસને પૂછા કયા દીલમેં હય
મયનેં કહા ઉદ્ધત તેરી...

ઉસને પૂછા કયા શરમેં હય
મયને કહા સૌદા તેરા...

“અજી વાહ ખૂબ !-” જમુભાઈ ખીલ્યા.

“ઉસને પૂછા કયા કામ હૈ...

જુનીએ પલટો લીધો ને સાંભળનારા એના સ્વરની સાથે
ઉંચે તણાવા લાગ્યા.

મયનેં કહા ખીદમત તેરી...

ઉસને પૂછા કયા નામ હૈ...

મયનેં કહા બંદા તેરા...

કનૈયાલાલે ગળવામાં હાથ નાખી વીસ રૂપીઆની નોટ કાઢી
જુની તરફ હાથ લંબાવ્યો. જુની હસી. નોટ લઈ તેણે ઉસ્તાદને
આપી,

“સોરઠકી કેઈ ચીજ સુનાધયે...”

“જો કુકમ...” તે હસી ગાનારી બોલી ને “સોરઠ”
રામણી છેડી.

રસકે...બરે તોરે નયનાં...

કૃષ્ણ કનૈયા...રસકે.

મુખસે બોલે...મીઠી...વા...વા...ણી

કનૈયા...રસકે.

દીન નહી ચયેન, રેત નહી નીંદર...

દિલ ન પડત કષ્ટ એન...

કનૈયા...રસકે.

લોહીના વેપાર:-

“અણ વાહ મુખ !

રસકે...ભરે તોરે નયનાં...કૃષ્ણકનૈયા...

(પાનુ ૨૨૦.)

“વાહ વાહ ! ...” કરી નીશાનાથે દશ રૂપિયાની નોટ કુરબાન કરી.

“ સુનીચે હજુર ! અબ કાલિંગરે સુનાતી હું. ”

બ બ રે, બમરા...ફ...ર...ફ...ર...

જમ લગ તુરેણુ કુલ મહીં મહેકત,
તબ લગ કહત હજુર...હજુર...બ બ રે.

સુર શ્યામ મતલબકે મધુકર,
લેત કલીન રસ ચુ-ર ચુ...ર...બ-બ રે.

બે પાંચ મિનિટ મુનીએ આરામ લીધો, પાછાં પાનનાં ખીડાં
વહેંચાયાં. મુનીએ પાન ખાધ બે ચાર પીચકારી મારી. તેના મહે-
માનોએ સીંગરેટનો ધુવો કાઢવા માંડ્યો.

ફરી સારંગી સાથે મુનીનો સ્વર સ્પર્ધા કરતો ગુંજ રહ્યો:

(ગઝલ. સારંગી યુન.)

ધક્ક થા કેસા કિ જસસે, દીલ અટકતા હી રહા;
ખાર સા સીનેમેં મેરે, કુચ ખટકતા હી રહા,
રાત જબ ચુસ્સે હો મેરે, પાસ સે ઉક કર ચલા.

મેં ન છોડા ઉસકા દામન, વોહ અટકતા હી રહા.

ખોસ-એ-રખસાર કા વચ્ચાદે કીયા કીસસે વફા;

કાન કે મોતી તલક તેરે, લટકતા હી રહા.

કોન સી થી વોહ જૂદાઇ કી ધડી બે ઉમ્રબર;

આરમુ-એ-વસ્લમેં ચે દીલ ભટકતા હી રહા.

જસકુ મહશીલસે નીકાલા વોહ બહમોદે તલબ;

હર કદમપર રાહ ચલનેમેં ઠટકતા હી રહા.

ક્યા બકોલે સોઝ ઉલ્ફતકી ખલીશ તુમસે કહું;

ખારસા સીનેમેં મેરે કુચ, ખટકતા હી રહા.

મુનીએ આ ગઝલની છેલ્લી કડી ઉલટાવી ઉલટાવીને માર્ધ ને

દીવાનખાનું “ વાહ ખૂબ ” “ મરહુમ્મા ” “ વાહવાહ ” થી ગાળ રહ્યું.

મુન્નીના સંગીતના કરતાં તેના હાવભાવ ને અભિનયમાં વધુ આકર્ષણ હતું. તાલ કે સૂરની ખામી એના અભિનયથી—એનાં નયનના ઇસારાથી પૂરાઈ જતી. કુનૈયાલાલ ને તેના મિત્રો પાગલ બન્યા. શરાબની કેફમાં સંગીત ને સૌન્દર્યની કેફ ઉમેરાઈ. રોજબરી ને દુધ કેલ્સીકના ગ્લાસ ખાલી થયા. ઇન્જીનીયર સીગરેટનો ધુમાડો તે રમ્ય દિવાનખાનામાં ઉડવા લાગ્યો ને મુન્નીના કદરદાન રસીઆઓની આંખમાં ઝોંકા આવવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

સામાજિક પુનર્વિધાન.

ઈન્દુલાલના જખમો રૂઝાઈ ગયા. તેને તંદુરસ્ત થયેલો જોઈ કુસુમને અનિર્વચનીય આનંદ થયો. જ્યાની સેવા સ્વૃષ્ટ સફળ થઈ. છગનલાલ હવે કુસુમનો પડતો બોલ ઝીલી લેતો. પોતાની પનોતી પુત્રીને કોઈ પણ રીતે ન દુભવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. જમનાએ ગોધીયાઈ કરવામાં-ત્રાગાં કરવામાં કંઈ મથુરાખી નહિ. આખી ન્યાતે છગનલાલને દુષ્ટી ખાધો. છતાં કાણુ જણે કેમ તેણે કશાયની પરવા ન કરી.

ઈન્દુલાલની દશા કફેડી હતી. તે ગરીબ હતો. તેના માતૃપિતા ક્યારનાં સ્વર્ગે સોધાવ્યાં હતાં. ચીમનલાલના પિતાની સહાયથી તે ભણતો હતો. હવે એ સહાય બંધ થઈ. ચીમનની લાગવગથી મળેલું ટ્યુશન બંધ થયું. જોગીલાલે મેડો ખાલી કરાવવા માટે તાગડધીના કરવા માંડ્યા. માંડવીની પોળમાં એક એવો માણસ નહોતો કે જે 'બદમાસ' ઈન્દુલાલનો પક્ષ લે. છગનલાલની તેના પર હમણાં કૃપા થઈ હતી. પણ તે તેની પાસે જીખ માગવા આહતો નહોતો. પરિણામે તેણે કાલેજને નમસ્કાર કર્યા.

વીસ વર્ષનો નિરાધાર યુવાન વિચારમાં પડ્યો. શું કરવું? કેમ નિર્વાહ ચલાવવો? કાલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે તેણે અનેક મનોરમ સ્વપ્નં ધડ્યાં હતાં. દેશસેવા-સમાજસેવાની વિધિવિધ યોજનાઓ તેણે ધડી રાખી હતી. પોતાનો સિદ્ધાંત અમલમાં મેલવાની ધડી આવતાં તે ડરી જાય એવો નહોતો. બાળક નાની પરનો બળાત્કાર અટકાવો ને તેને અંગે જોગીલાલ સાથે વેર બાંધવા માટે તેને જરા પણ પસ્તાવો થતો નહોતો. કુસુમના બળાત્કારથી થતાં

હમ અટકાવવા જતાં તે જખમી થયો તે માટે તે પોતાની જાતને ધન્ય માનતો હતો. જ્યાં જેવી દેવી માટે આખા અમદાવાદમાં તો શું પણ આખી દુનિયામાં તેની ન્હિંદા થાય તેની તેને જરા પણ પરવા નહોતી. છતાં હિન્દુસ્થાનના બધા યુવાનોને નડતી કાતિબ ગરીબી તેને પણ નડો. નિરાધાર, ગરીબ સિદ્ધાંતવાદી સમાજના એકત્રીત પ્રપંચ સામે જવલ્લેજ ટકી શકે છે. ત્રુટી જતું પણ નમાયું ન આપતું એવો ઇન્દુલાલે નિશ્ચય કર્યો હતો.

“મારો દેશ ! મારી સમાજ ! મારો ગુજરાત ! અને આજે તેની કેવી દશા ? અહિંયા દમ્ભ ધર્મ મનાય છે ને દમ્ભનો ધુરખો ચીરી નાખનાર બદમાસ ગણાય છે.....ને સ્ત્રી સમાજ ! અમારી માતા-ભાવી વીરોના પાશુઆં જૂલાવનાર દેવી ! તેની કેવી દશા ? જાણે એ ટંક ભોજન ને વર્ષ ચાર વસ્ત્રો આપી જીવનભર કામ કરવા માટે ખરીદી આણેલી દાસી હોય એવી એમની દશા છે ! જ્યાં પ્રજાજીવનને પોષનારી સ્ત્રીની દશા આવી અધમ હોય એ સમાજનો ઉદ્ધાર-એ સમાજનું સંગ્રહન-એ સમાજનું નવજીવન !... કેવી અશક્ય કલ્પના છે ?—” તેની વિચારમાળા તૂટી. બહારથી કોઇએ મધુર સ્વરે ખૂમ પાડી :

“ ઇન્દુલાલ ! ”

ઇન્દુએ કુસુમનો અવાજ ઓળખ્યો. તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. કુસુમની સાથે જ્યાં પણ હતી. હસતી હસતી બન્ને સખીઓ એક ચટાઈ પર જઈ બેઠી.

“ શું વિચાર કરો છો, ઇન્દુલાલ ?—”

“ એના એસ્તો !—”

“ પણ શું ?—”

“ સમાજ—”

“ જહનમની ખાડમાં જાય તમારી સમાજ !—” કોધભર્યા સ્વરે જ્યાં બેઠી.

“ એ સમાજમાં આપણોય સમાવેશ થાય છે હો, જ્યા !—”
ઈન્દુલાલ ગંભીર થઈ બોલ્યો.

“ આ સમાજ કેમ સુધરશે ?—” કુસુમ બોલી.

“ બંડથી—” જ્યાએ તરત જવાબ વાળ્યો.

“ પણ પુનર્વિધાન જેવી સુંદર ચીજની શરૂઆત વિનાશક બંડથી થઈ શકે—”

“ સડી ગયલા અવયવને કાપી નાખતાં જેનો હાથ જરા પણ કુળે તે સરજન થવાને લાયક નથી—”

“ ખરું. પણ બંડથી તો સર્વનો નાશ થાય. આધુનિક પરિસ્થિતિથી ઉપજતા ભયંકર અસંતોષની આગમાં આપણે આખી સામાજિક ઈમારતને હોમી દહએ એ શું ઇષ્ટ છે ? ”

જ્યા વિચારમાં પડી.

“ એકવાર વિનાશ કર્યા પછી જે જીવશે તે પોતાને મનગમતી વ્યવસ્થા કરી લેશે. આપણે તો આક્રમણ જ કરવાં જોઈએ. ”
કુસુમ હવે જ્યાની બીજી મૂર્તિ બની હતી તેણે કહ્યું.

“ એ આક્રમણ કેવી રીતે કરશો ? જ્યા અને કુસુમ ઘેર ઘેર નથી તે તમે ભુલી ગયો છો. ”

“ ઘેર ઘેર જ જ્યા ને કુસુમ છે, ઈન્દુલાલ ! પણ એ બિચારીઓની આસપાસ તમે લોકોએ એવી કારમી જાળ પાથરી છે કે એ પોતે પણ પુરૂષની ચરણરજ દાસી શિવાય બીજું કંઈ થવાની ના પાડે છે—”

“ એ અજ્ઞાનનો નાશ કેમ કરશો ? ”

“ ફળવણીથી—”

“ ફળવણી આપનાર સંસ્થામાં પણ અમારી જાતવાળા તો રહેવાના જ—” ઈન્દુ હસ્યો.

“ તમારા જેવા હશે તો ચાલશે—” જ્યા મલકાઇ: “ખરેખર, શું કરવું તે જ મને સુઝતું નથી—”

“ એમ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આપણી સમાજ ગમે તેટલી પતીત હોવા છતાં છેક નિર્જીવ થઈ ગઇ નથી. એને પ્રાણ કુંકનાર જોઈએ છે. ”

“ પણ જડ પ્રજાને પ્રાણ કુંકનાર સાથે બારમો ચંદ્રમા હોય છે તેનું શું ?—”

“ મારી એવી માન્યતા છે કે લગભગ બધા શિક્ષિત જીવાનો હાલની સ્થિતિથી કંટાળેલા છે. સ્ત્રીઓ પણ ધીમે ધીમે જાગૃત થતી જાય છે. આવા સંજોગોમાં 'જો શહેરે શહેર ને ગામે ગામ નવયુગના તરંગો અને તરંગીઓ પોતાના મંડળો સ્થાપી, અનિષ્ટ રિવાજોને તોડવાની શરૂઆત કરે તો પરિણામ બધું સારું આવે—”

“ કાળગપર એ યોજના બહુ સુંદર લાગે છે પણ એવા મંડળોની સામે ખાઇપીને મંડી પડે એવા ધર્માચાર્યો ને રૂઢીઢાસોનો એક પિશાચસંઘ આપણે ત્યાં છે તેનું શું ?—”

“ એ વર્ગ સામે જ આપણે યુદ્ધમાં ઉતરવાનું છે ને ! કષ્ટ-સ્તાનની શાંતિમાં જીવનારાના દીલમાં આપણે અશાંતિની હોળી સળગાવવાની છે. રૂઢીના ચીત્તામાંથી આંખે પાટા બાંધી ચાલી જનારાની આંખપરના પાટા ચીરી નાખવાના છે. વિધવાને છૂપી રીતે ખાનગી વેશ્યા બનાવનારાઓનો સામે થઈ એ વિધવાઓને પાછી સૌભાગ્યવતી બનાવવાની છે. ધર્મસંમત અને કાયદાસંમત રખાતોને સાચી ધર્મપત્નીની પદવીપર ચઢાવવાની છે. ”

“ હા, પણ એ બધું થશે શી રીતે ? ” જ્યા આકળી થઈ.

“ ઉતાવળે આંખ પાક્યા સાંભળ્યા છે, જ્યા ! જો ગુજરાતમાં જ્યા એક જ ખીજ જ્યા તૈયાર કરી શકે તો તેની કેવી જલ્દી અસર થાય તે તમે જાણો છો ? એક કુખ્યચન્દ્ર આખા

ભારતવર્ષને પોતાની મુરલીપર પાગલ કરી શક્યા; એક બુધ્ધે વિશ્વના એક પંચમાંશ ભાગમાં અહિંસા પરમોદ્ધર્મની આજ્ઞા વરતાવી; એક દ્રૌપદીએ પાંડવોને કૌરવો સામે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ઉતાર્યા. એવી જ રીતે જો તરૂણ ગુજરાત પુનર્વિધાન માટે કમર કસે તો શું ન કરી શકે ?—”

“ ઇન્દુલાલ ! તમે હજી તમારી નજરે આપણી સમાજને જોઈ રહ્યા છો. “ પુનર્વિધાન ” જેવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે તેનું જ આપણને ભાન નથી. અમારી દૃષ્ટાની તો વાત જ ન પૂછો. અમે કાંઈક જગાએ “ વિલાસની પૂતળીઓ ” છીએ. બહુ જગાએ દાસીઓ છીએ ! એ દાસીઓ ને ડોલીઓને જોઈને તેમના પુરૂષો રાચી રહ્યા છે; કારણકે દાસત્વ અને વિલાસ એ બે પુરૂષોને પ્રિય વસ્તુઓ છે. પતિદેવની ઈચ્છાનો સહેજ ભંગ થયો કે ખરીદેલી બાંદીને ખાસડાના મારનું ઈનામ મળ્યા વિના રહે જ નહિ. એવી ગુલામ-ડીઓ પતિનો માર ખાવામાં પણ લ્હાવો સમજે છે તે તમે જાણો છો ? પાંચ પૈસે સુખી હોય ને કાલિદાસ કે આચરનના બે ચાર થોડાં ઉચલાની માર્યાં હોય તેને લાં તમને “ ડોલી ” નજરે પડશે. વાંકી સેંથી, ગુચ્છાદાર વાળ, ફેશનેબલ વસ્ત્રો ને ઉજ્જવલ વિલાસનું મિલ્કયર એટલે ડોલી ! એ ડોલીઓ ને દાસીઓ વીર પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાની હતી ? એ ડોલીઓ ને દાસીઓ લવ, કુશ ને અભિમન્યુ જેવા વીરોનાં પારંજીનાં જુલાવવાની હતી ? ઇન્દુલાલ ! મને ચોક્કસ લાગે છે કે આપણા સમાજને દીવાસળી મૂકી કુંકડી દેવા શિવાય બીજો રસ્તો જ નથી—”

“ આપણે ફના થઈ જઈએ તેથી તમે ખુશી થશો ? ”

“ નહિ, પણ તેમ થાય તો તેમાં દીક્ષગીર થવા જેવુંય શું છે ? માંચકાંકલા જેવા, ચીંથરે હાલ, ભૂખે મરતા પાંચપાંચ છઠ બચ્ચાંની ફોજ સાથે એક હિંદુ “ ગૃહસ્થ ” પોતાની ધર્મસંમત વેશ્યા સાથે અરધું પેટ ભરી જનનવરની પેઠે જીવ્યા કરે એના કરતાં એ

મરી જાય તો શું ખોડું? એવા માણસોને જીવવાનો કંઈ હક્ક છે ખરો? જેઓ પોતે સુખી થતા નથી ને ખીજને સુખી થવા દેતા નથી એવા માણસો ગુલામ જેવી, એદી ને નિર્માલ્ય પ્રજાથી હિન્દુ-સ્થાનની વસ્તી આબાદ રાખે એના કરતાં “હિન્દુસ્થાન જેવો એક દેશ હતો” એવી દશા આવી જાય તો તેથી દુનિયા શું રંડાઈ જાય?—” જયાના ગાલપર યુસ્સાની રતાશ ધાધ આવી. કુસુમ આ ચંડિકાને અવાક થઈ જોઈ રહી.

“જયા! વ્યક્તિગતે અન્યાયને લીધે ઉપજતો ક્રોધ ને સામાજિક પુનર્વિધાન એ બે જૂદી વસ્તુઓ છે તે તમે ભૂલી જાઓ છો.”

“વ્યક્તિ સમાજનું અંગ તો છેને! જે સમાજ વ્યક્તિગત અન્યાય આલવા દે એટલું જ નહિ પણ એવા અન્યાયને પોષે તેને ફના કરી નાખવાની ઇચ્છામાં મારા મત પ્રમાણે જરાય પાપ નથી...જુઓ! આપણી ચર્ચામાં હું તમને એક વાત કહેવાની ભૂલી ગઈ. મારા શેફ ક્રાંતિલાલની લલિતા નામે એક વિધવા બહેન છે. એને વિષે મારી સખી મંગળાનો આ પત્ર વાંચો...” જયાએ ચોળામાંથી પત્ર કાઢી ઈન્દુલાલના હાથમાં મૂક્યો. ઈન્દુલાલ તે પત્ર વાંચવા લાગ્યો:

“પ્રિય બહેન જયા.”

પાંજરામાં પુરાયલા પક્ષીને કોઈ દયાળુ માણસ છોડી દે ને તે વગર વિચારે નાચવા માંડે એવી લલિતા બહેનની દશા થઈ છે. તેં એના કાનમાં સ્વતંત્રતાના મંત્રો કુંકયા પણ એ એને પચાવતાં આવડ્યા હોય એમ મને લાગતું નથી. એમાં એનો દોષ નથી. તારો પણ નથી. દોષ એની આસપાસના લાગણીહીન વાતાવરણનો છે. એની માને લલિતા મારે ત્યાં આવતી તે અયોગ્ય જણાતું હતું. પણ હવે એ મંદિરોમાં વેવલીની માફક ભટકતી ફરે છે તે જોઈને જીવંત જ રહેવાનો ઇચ્છારૂપ ડોસો મલકાઈ જાય છે. અતિશય જુલમ

લલિતાને દમ્ભી બનાવી છે ને મારી માન્યતા એવી છે કે એ કાઈ બદમાસની જાળમાં ફસી પડી છે અથવા જે વખત જાય છે તેમાં ફસી પડશે. લલિતા જ્યારે જ્યારે મને મળે છે ત્યારે હું તેને સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે જે એની મરજી હોય તો એ બેધડક પુનર્લગ્ન કરે ! એમાં કંઈ જ ખોટું નથી. પણ મને લાય છે કે એનામાં લાંબી પહોંચ નહિ હોવાથી એ કાઈની જાળમાં ફસી પડશે ને એવી રીતે ફસાયેલી વિધવાની દશા “ આયોના પુત્રો ” કેવી કરે છે તે તું સારી પેઠે જાણે છે. આવા સંજોગોમાં જે તું એની સાથે હોય તો એનું રક્ષણ થઈ શકશે. માટે આ પત્ર મળતાં જરૂર સુરત આવવાનો વિચાર કરજે.

અત્રે અમે આનંદમાં છીએ.

લી. તારી,

મંગળા.

ઈન્દુલાલ આ પત્ર વાંચી ગંભીર થઈ ગયો.

“ તમે જેમ બને તેમ જલદી સુરત જાઓ—”

“ હું પણ એ જ વિચારમાં છું. મારાથી બની શકે તેટલી લલિતાને મદદ કરવાની મારી પવિત્ર ફરજ છે—”

“ લલિતાનું શું થશે ? ”

“ શું થશે ? જે એનામાં શક્તિ હશે તો એ સમાજના સેતાનો સામે સિંહણની પેઠે ઝુઝશે—”

“ ને શક્તિ નહિ હોય તો—” ?

“ તો બાલકત્યારી થશે અથવા વેસ્વા તરિકે જાંદગી પૂરી કરશે—” જવાનો સ્વર અત્યંત કઠોર થઈ ગયો.

“ જ્યાંહેન ! બાનો ઉપાય નહિ થાય ? ” કેસુમ ગદગદ થઈ બોલી.

“ ચશે, એનો ઉપાય કરવા માટે કોઈક ધર્મના ભૂતની જરૂર પડશે અથવા...” જ્યાં જરા અચકી.

“ અથવા ?—” ઈન્દુ વચ્ચે બોલ્યો.

“ ચાલકાનો માર ! મૃત પ્રજા બે જ શક્તિને વશ થાય છે. કોઈ અગમ્ય ધર્મની આજુ અથવા લશ્કરી કોરડો ! એ બે શિવાય ત્રીજો ઉપાય જ નથી. ”

થોડીક પળ ત્યાં ગંભીર મૌન છવાયું.

“ મારે પણ થોડા વખતમાં અમદાવાદ છોડવું પડશે. ” ઈન્દુલાલે મૌન તોડતાં કહ્યું.

“ કેમ ? ” કુસુમ અધીરા સ્વરે શોક પામી બોલી.

“ મારે મુંબઈ જવું છે. ”

કુસુમ કંઈ બોલી ન શકી.

“ કેમ ? ” હવે જ્યાંએ પૂછ્યું.

“ મેં અભ્યાસ છોડી દીધો—”

“ હા !—”

“ હા, મને ડીગ્રીનો મોહ નથી—” ઈન્દુલાલે ઢુંકામાં વાત પતાવી. જ્યાં ખરું કારણ સમજી ગઈ. કુસુમના શોકનો પાર ન રહ્યો. તેની આશાનો મિનારો તૂટી પડતો હતો !

પ્રકરણ ૩૩ મું.

માહાજા.

લલિતાને મંગળાએ એતાવી. તે રામશંકરને ચાહતી હતી. રામશંકર પર તનમનધન ઓવારી નાખવાને તૈયાર હતી. તેની સાથે સાત સમુદ્ર ઓળંગી કોઈ અગ્નિયા મુલકમાં નાસી જતાં તે પાછી પાની કરે એવી નહોતી. પ્રેમની પ્રથમ મસ્તી, જીવનનો પહેલો દહાવો અને જીવાનીનો દિવાનો આવેલ, તેણે રામશંકર દ્વારા અનુભવ્યાં હતાં. એ દિવાની કેફની પાછળ ભયંકર નિરાશા છુપાયેલી હશે એવી લલિતાને કલ્પના શુદ્ધ નહોતી. એ સ્વચ્છંદ વિહારનું કંઈ માહું પરિણામ આવી શકે તે વિષે વિચાર કરવાની તેને કુરશદ જ નહોતી. મંગળાએ તેના ઉન્માદી હૃદયને સચેત કર્યું—તેના બહેરા કાનો આગળ શંખનાદ કર્યો તે વિધવા ચમકી. શું રામશંકર તેને દગો દેશે ? તેનો બહાલો પ્રિયતમ તેને કલંકિત કરી દુનિયામાં તેને રખડતી કરી દેશે ? લલિતાના સ્વપ્નાંઓ જરાવારમાં દૂર થઈ ગયાં. જે વાતનો વિચાર કરવાની પણ તેને અત્યાર સુધી કલ્પના આવી નહોતી તે બીના હવે તેનું કાળજીં કારી ખાવા લાગી.

“ આમને આમ ક્યાં સુધી ચાલશે ? પાપ કેટલા દહાડા છૂપું રહેશે ? એ મારી સાથે પુનર્જન્ન નહિ કરે ? ” આવા આવા પ્રશ્નો તે પોતાના મગજને પૂછવા લાગી. એ બિચારી નાદાન હતી. દુનિયા એટલે સેતાની ચરખો એ વ્યાખ્યા એને કોઈએ સમજાવી નહોતી. એને વૈધવ્યવ્રત પાળવાની આજ્ઞા કરનાર સમાજે એના જીવનની આસપાસ પવિત્રતાની દિવાલ ચણવાની તસ્દી લીધી નહોતી. એ પુનર્જન્ન કરે તો રૌરવ નર્કમાં જ જાય એવો શાપ દેનાર પ્લાહણો તે ધર્માચાર્યોને એને વૈધવ્ય ધર્મ શીખવવાની દરકાર નહોતી. એ ભલે મદોન્મત હાથણી જેવી મંદિરોમાં રખડતી ફરે, બગલા ભગતો ભલે એની શ્રુતિ ચળાવવાને ભલભલા પ્રયત્નો કરે; અને એ છુપી રીતે ભલે વેશ્યા જેવી જાહેરી ગાળે ! આવી દશા માટે સમાજ

એને સજ કરવા માગતી નહોતી. સમાજના લાડકા દીકરાઓ એનું શિયળ લૂંટી એને “ ગંગા સ્વરૂપ ” રાખે તે સામે કોઈ મનુષ્ય વાંધો નહોતો પણ એ પુનર્જન્ન કરે અથવા બાળહત્યાથી ડરી છોડે- એક પોતાના બાળકની સાથે દુનિયામાં જીવતી રહે તો હિંદુઓના તેત્રીસ કરોડ દેવ મહોમાં અત્રનો એક દાણો પણ નાખવાની ના પાડે ને તેમને રીઝવવા માટે એને વેશ્યાવાડામાં હાંકી જ કાઢવી પડે, એવી સેતાની ઈર્ષ્યા એને માટે આધુનિક હિન્દુસમાજે ગુંથી રાખી હતી.

એ મુઝાઇ. મંગળાથી છુટી પડી એ ઘેર ગઇ. રાતે તેને ખાવાનું ન લાવ્યું. એક જ વિચાર તેના જીગરને ચીરી નાખતો હતો. રામશંકર તેને દગો દેશે ? ભગ્ન દાખીદાખીને તે વિચાર કરવા લાગી. તેનું માથું દુઃખવા આવ્યું. એકાંતમાં બિછાનાપર પડી પડી તે ખુબ રોઇ.

“ નહિ નહિ. એ એવા નથી. મારે માટે એ જન કાઢી આપવા તૈયાર છે-” વિધવા મન મનાવવા લાગી. રામશંકર સમાધાની તેનો છળ કરશે એમ તે માની શકી નહિ.

“ હું પણ કેવી ગાંડી છું ? કાલે એમને કહીશ કે બધી પંચાત મટી જશે-” તેણે માની લીધું અને અનિમિષ તેના વદન-પર હાસ્ય ફરક્યું. રામશંકરની ફાંકડી મૂર્તિ તેની નજર સામે ખડી થઇ. પ્રિયતમની સ્નેહમત્ત આંખમાં આંખ પડેલી હોય તેમ લલિતા ભારવટીઆ તરફ જોઇ રહી. પુનઃ તે ગંભીર થઇ. કદાચ રામશંકર આખરના ડરથી તેનો સ્વીકાર ન કરે તો ? એ બ્રાહ્મણને પોતે વાણિયણ એ ભેદ લલિતાને આજે પહેલી જ વાર ગંભીર-પણે લક્ષમાં આવ્યો.

“ હાય ! હાય ! મારું શું થશે ? એ બ્રાહ્મણનો દીકરો મારી સાથે પુનર્જન્ન કરે ખરો ?-” ફરીથી તેના આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

તેણે ઘેર અપરાધ કર્યો છે એમ તેને લાગ્યું. રામશંકર જેવા ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણને મોહનળમાં ફસાવવા માટે તે પોતાની જાતને દોષિત માનવા લાગી. બાળપણથી જ તેને સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રી મોહિની છે-માયા છે-નર્કની ખાણ છે ! એ નર્કની ખાણમાં પડવાને પુરૂષો બે હાથ જોડી જતા હોય છતાં તેમના પતનનો દોષ કમનસિય સ્ત્રી જાતિપર જ દોળવામાં આવે છે. ‘બિચારો કેવો ડાહ્યો માણસ હતો ! કોઈ તરફ ઉંચી નજર સુધાં કરતો નહોતો ! પેલી રાંડે એને ભુરકી નાંખી લમાવ્યો !-’ આવી વાતો કરીને સ્ત્રીઓ જ પોતાની જાતિનો ચતો અમાનુષી છળ ઢાંકી દે છે ! જે દિવસે કાઢી ને રગતપિતીઆ પતિને “ પરમાત્મા ” ગણવાની કલમ સ્ત્રીઓને માથે ઠોકાઈ હશે તે દિવસે સ્મૃતિકારે સોમરસ ગળા સુધી ઢીંચ્યો હશે !

તે રાતે લલિતાને શાંત નિદ્રા આવી નહિ. રોજની પેઠે પિયુ-મિલનના મધુર સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં નહિ. મોડી રાતે તેની આંખ મીંચાઈ ત્યારે નિદ્રાદેવી પોતાની સાથે ભયંકર સ્વપ્નાં લઈને આવી. લલિતા જિંઘમાં એકદમ ચમકી, તેનાથી અચાનક ચીસ પડાઈ ગઈ ને તે સાથે જ તેની આંખ ઉઘડી ગઈ. તેની જાતી ભયથી ધડક ધડક થઈ રહી. આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ને જાણે પાગલ થઈ ગઈ હોય તેમ તે અંધારા ખુણાઓ તરફ બેબાકળી નજર ફેંકવા લાગી.

“ ઓ મા ! કેવું સ્વપ્ન !-” તે બબડી.

“ હું ગર્ભવતી થઈ-એ મને છોડી ગયા. મારા બાળકને મારી પાસેથી કોઈ ઝુંટવી ગયું ને હું-હું-રખડતી બીખારણ થઈ ગઈ...હાય ! હાય ! ઓ રામ ! આવું ભયંકર સ્વપ્નું મને કેમ આવ્યું હશે ? શું એ આખરે મને છોડ દેશે ? ” તે છેક અસ્થિર થઈ ગઈ. સહવાર પડતાં જ તેણે રામશંકરને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો ને જેમ તેમ આળોટીને રાત પૂરી કરી.

રહવાર થયું. જીવકોર ડોશી નાહી ઘોઈ મંદિરે ગઈ ને લલિતાએ રામશંકરને મળવાનો નિશ્ચય અમલમાં મેલવાની તૈયારી કરી. તે કાઈ દિવસ રામશંકરને ઘેર નહોતી ગઈ. રામશંકરે તેને મળવા માટે એક વેવણી વૈષ્ણવડીને ત્યાં ગોઠવણુ કરી હતી. લલિતા પ્રથમ એ બાઈને ત્યાં જવા પ્રેરાઈ. પાછળથી વિચાર બદલાયો ને તે રામશંકરને ઘેર જવા તૈયાર થઈ.

રહવારના સાડા આઠ વાગવાનો સમય હતો. સુરતી લાલાઓ હરિપુરામાં ઝોટલે બેસી દાતણુ ચાવતા હતા. એવામાં લલિતા હરિપુરામાં દાખલ થઈ. જીવાનીના પૂરખ્હારમાં આવેલી લલિતાને રસ્તાપરથી ચાલી જતી જોઈ અનેક પુરૂષોની આંખ ઉઘી ચઢી ગઈ. કાઈને દાતણુ ધસતાં ધસતાં હાથ કાણુમાં ન રહેવાથી દાઢમાંથી લોહી નીકળ્યું. અનેકની નજર આ મદમસ્ત યૌવના તરફ ગઈ. એના મ્હોપર ઉત્સાહ કે આશા નહોતાં તેમ નિરાશા પણ નહોતી. આખી રાતના ઉજાગરાથી એની આંખો લાલ થઈ હતી. મુખપર ચિંતાની કંઈક છાપ હતી. પણ એ સૌથી વધુ એને રામશંકરને મળવાની આતુરતા હતી. રામશંકર હરિપુરામાં એક ધરના મેડાપર એકલો જ રહેતો હતો એ વાત આખું ફળિયું જાણતું હતું. એ તેના ધર આગળ જઈ ઉભી. બોંય તળિએ ધરના માલિકનો જીવાન દીકરો દાતણુ કરતો હતો. તે એને જોઈ મ્હો ધોવાનું બૂલી ગયો.

“કોને મળવું છે ?”

“સમાધાનીને—” લલિતાએ જવાબ વાળ્યો.

પેલાને રામશંકરની અદેખાઈ આવી. મનમાં ને મનમાં તેણે સમાધાનીને એચાર ગાળો ચોપડી. લલિતા જેવી જીવાન સ્ત્રી એક જીવાન પુરૂષને મળવા આવી તેમાં તેને લયંકર દોષ જણાયો. એણે લલિતાને વ્યભિચારીણી ગણીને ઝેટલા જ માટે દુષ્ટા ગણી લીધી કે તે તેની થવાને બદલે કાઈ બીજાની થઈ હતી !

“ રામશંકર લાઇ—” પેલા પુરૂષે જૂમ પાડી.

“ કેમ ?—”

“ તમને કાંઈ મળવા આવ્યું છે. ”

રામશંકરે બારીમાંથી લલિતાને જોઈ. તે અજબ થયો. ખીજ પળે તેણે મ્હો મલકાવી કહ્યું:

“ કેમ, બા બોલાવે છે ? ”

લલિતા મુઝાઈ. તેણે અહિં આવવામાં કાચું કાપ્યું હતું એમ હવે તેને સમજાયું.

“ હા, બા બોલાવે છે. જરા આવી જશો ? ”

“ હા, ચાલો—” કહી રામશંકર તરત નીચે ઉતર્યો.

બન્ને થોડેક દૂર ગયાં પછી જરા એકાંત મળતાં રામશંકરે પૂછ્યું:

“ શું છે ? ”

“ મારે તમારી સાથે ખાનગી વાત કરવી છે. ”

“ તેથી અહિં દોડી આવી ? લોકો કેવી વાત કરશે ? ” રામશંકરના સ્વરમાં ઠપકો હતો. લલિતા કંઈ બોલી નહિ.

“ જા મ્હોલી ડોશીને ત્યાં આવ—હું આવું છું ” કહી રામશંકરે ખીજે રસ્તો લીધો.

લલિતાની આંખે અંધારા આવ્યાં. તેનું માથું ચક્કર ચક્કર ધ્રુમવા લાગ્યું. રામશંકરપર તેનો કંઈ જ અધિકાર નહોતો એવી તેને પ્રતિત્તી થઈ. તેનાથી રામશંકરને છોડેયોક મળી ન શકાય. મળે તો દુનિયા વાત કરે ને એવી વાત થાય તે રામશંકરને પસંદ નથી, એટલું આ નજીવા બનાવથી તે સમજી ગઈ. રામશંકર વધુ બોલ્યા વિના ક્યારનો ખીજે રસ્તે ચાલી ગયો હતો. લલિતાને હવે લાગ્યું કે અંગળાની વાતમાં કંઈક સત્ય હશે ! આ માણસ તેનો નહિ પણ તેના શરીરનો ભૂખ્યો હોયો જોઈએ એવી તેને શંકા

આવી. તેના પગ લથડવા લાગ્યા. જાણે દારૂ પીધો હોયની તેમ તે મ્હાલી ડોશીને ઘેર ગઈ.

“ ઓહો ! આજે આટલી વારમાં ? ” ડોશી મ્હો મલકાવી બોલી.

“ જરા એમની સાથે કામ છે. ”

“ બલે, બલે, તમારું જ ઘર છે બાપુ ! સમાધાની તો સમાધાની જ છે હો ! દેવનું મનીષ છે. તમારા ધનભાગ્ય છે બહેન કે ઘર બેઠા કૃષ્ણ કનૈયો પામ્યાં. ” આ બાઈની માન્યતા એવી હતી કે લલિતા અને રામશંકર રાધા કૃષ્ણની લીલા જ કરી રહ્યાં હતાં.

લલિતા એક ઓરડામાં જઈ બેઠી. તેના વદનપર ગંભીરતા છવાઈ હતી. મ્હાલી ડોશીએ તેને ખુશ કરવાની ઘણી કાશેશ કરી પણ તેમાં તેને સફળતા મળી નહિ. એક એક પળ લલિતાને આજે યુગ જેવડી લાગી. અરધાએક કલાક પછી રામશંકર આવ્યો. મ્હાલી ડોશીએ રાધાકૃષ્ણનાં દર્શન કરી રૂપસદ લીધી.

“ કેમ ! શું છે ? ” કંઈક ગુસ્સાથી, કંઈક સત્તાથી રામશંકરે પહેલી ગોળી છોડી.

“ મારે તમારી સાથે ઘણી અગત્યની વાત કરવી છે. ”

“ પણ તેટલા માટે મારે ઘેર શા માટે દોડી આવી ? ”

“ કેમ ! તેમાં શું થયું ? મને એટલોય હક્ક નથી !-” લલિતાનો કંઈક સ્વર સાંભળી રામશંકરે જરા નમ્ર થયો.

“ ગાંડી ! તને બધા હક્ક છે. પણ તું જાણે છે કે દુનિયા કેવી નિંદાખોર છે-”

“ દુનિયા આપણી શી નિંદા કરવાની હતી ? ”

“ વાહ ! તું તો નાદાન કીકી જેવી જ વાત કહે છે. દુનિયાની નજરે આપણે બે હસીએ તો પણ પાપ છે, સમજી !-”

“ તે હશે. પણ મારે મન એ પાપ નથી. હું તો તમારી સાથે રહેવા માગું છું—” લલિતાએ સ્પષ્ટ વાત કહી નાંખી.

“ હેં એ?... ” સમાધાનીના ડોળા ચઢી ગયા. તેને લાગ્યું કે લલિતાનું મગજ ખસી ગયું છે.

“ હા. હું તમારી સાથે પુનર્લગ્ન કરવા ચાહું છું. તમે મને ચાહો છો ને ?—”

“ હા-હા, પણ તું બકે છે શું ? ”

“ કેમ ? આપણે બન્ને એક બીજાને ચાહીએ છીએ તો પછી આમ ચોરી રાખવાની શી જરૂર ?—”

“ શી જરૂર ? અરે ! ગાંડી ! ઘણી જ જરૂર. જો આપણે એવી નાદાનિયત કરીએ તો દુનિયામાં મ્હો ન બતાવાય—”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એમ કે જેમ ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દેવું. આપણું કોઈ નામ દેવાનું નથી. ”

“ જુઓ ! મારાથી એવો દમ્ભ થવાનો નથી. તમારે જોઈએ તો મારી સાથે પુનર્લગ્ન કરો. ”

“ નહિ તો ? ”

“ નહિ તો મારું કદિ પણ નામ ના દેતા. તમને હું આવા નહોતી ધારતી. ”

“ પણ આપણા પુનર્લગ્ન શી રીતે થાય ? હું બ્રાહ્મણ— ” વાણિયણ. ”

“ તેથી શું ? મારી બાબતી કહેતીતી કે સરકારે એવાં લગ્ન માટે કાયદો બંધાયો છે. ”

“ હશે ! પણ ગાંડી ! એ તો વંઠેલાઓનું કામ ! આપણા જેવા કુળવાનને એવું શોભે ? ” રામશંકરે વહેવાર જુદી અજમાવવા માંડી.

“ આપણે આમ ચોરની પેઠે મળીએ તો કુળવાન ગણા-
ધએ ને લગ્ન કરીએ તો વઢેલાં ચર્ધ જધએ ! બળી તમારી કુલી-
નતા ! મારે એવી કુલીનતા નથી જોઇતી !—” લલિતા હિમ્મત
એકઠી કરી બોલી.

“ ત્યારે તું એમ કહેવા માગે છે કે મારે નોકરી ગુમાવી
બાવા બની બેસવું.—”

“ તમને બીજી નોકરી નહિ મળે ?—”

“ મળે તો ખરી—”

“ ભુઓ ! હું પણ બહુ ભણી નથી. ધરમ કે શાસ્ત્રમાં હું
સમજતી નથી પણ એટલું જાણું છું કે કંઈ છપું કરવું સાહે નથી.
મારી જયા ભાભી મને એ બરાબર સમજાવી ગઈ છે—”

“ મુર્છ તારી જયા ભાભી !—”

“ કેમ ! એ બિચારીએ તમારું શું બગાડ્યું ? મને એ સારી
શીખામણ આપી ગઈ તેથી તમે એને ગાળ દો છો ? એ સાચું
જ કહેતીતી કે બધા પુરૂષો સ્ત્રીઓના લોહીના તરડ્યા હોય છે. ”
લલિતાની આંખોમાં ગુસ્સા અને નિરાશાનું મિશ્રણ થયું.

થોડીકવાર બન્ને મૌન રહ્યાં.

“ તમે શો જવાબ આપો છો ? ”

“ જો સાંભળ ! ગાંડી ! આમ અધીરી ન થા. તારે માટે
હું આકાશના તારા તોડવાને તૈયાર છું...” રામશંકર કંઈક વિચાર
કરી બોલ્યો: “તું મારી સાથે મુંબઈ આવીશ ?”

“ મુંબઈ ?—”

“ હા-કેમ ? ”

“ ત્યાં મારે ભાઈ છે ને ? ”

“ તે તને ક્યાં મળવાનો ? ને મળે તોય શું ? તારે હોડેચોક
પુનર્લેખ કરવાં છે ને ?—” રામશંકરે લલિતાને તેની જ માત્રાથી
જેર કરવા માંડી.

“ હા-હા, તમે કહેશો ત્યાં આવીશ. પણ મને દગો તો નહિ દો ? ”

“ તને મારા પર વિશ્વાસ નથી ? ”

“ વિશ્વાસ હતો ત્યારે તો...” લલિતાથી અનિમિષ રહી પડાયું. રામશંકરે તેને બહાલથી ચુંબન લઈ કહ્યું:

“ તું ગભરા ના. તું કહેશે તેમ કરીશ. ”

લલિતાને ટાઢક વળી. પુનઃ તે રામશંકરપર પાગલ થઈ ગઈ.

“ જો ! આવતી કાલે બપોરની ગાડીમાં આપણે ઉપડી જઈશું...છે કબૂલ ? ”

“ હા-” કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના વિધવાએ હા બણી.

“ અહિંઆં કોઈને શક ન જાય તે માટે તારે એકલાં મુંબઈ જતું પડશે. ”

“ મેં મુંબઈ કદિ જોયું નથી. ”

“ તો હું તારી સાથે મહાલી ડોશીને મોકલીશ. ”

“ ને તમે ? ”

“ સાંભળ તો ખરી ! જો આપણે બન્ને ચાલ્યાં જઈએ તો અહિં શોધાશોધ થાય ને એકદમ મારાપર શક આવે. તું ગયા પછી આઠ દશ દિવસમાં હું તને મળીશ. ”

“ ને પછી ? ”

“ આપણાં પુનર્લેખ થઈ ગયા પછી દુનિયા જખ મારે છે. ”

“ ઓ બહાલા !-” કહી લલિતા રામશંકરને ભેટી પડી. તેની આંખો આનંદથી ચમકી રહી. ધડી પહેલાંની અશાંતિ નષ્ટ થઈ ગઈ ને પુનઃ તેને પ્રેમની ખુમારી ચઢી.

“ એક વાત કહું ?...”

“ કહેને !-”

“ નહિ, હમણાં નહિ. મુંબઈમાં કહીશ...”

“ કહે તો ખરી ! શું છે ? ”

“ બહુ મજાની વાત છે. હમણાં નહિ કહું. તમે સાંભળશો તો ગાંડા થઈ જશો...” તે વધુ બોલી શકી નહિ. શરમથી તેનાં નેત્રો નીચાં ઢળી ગયાં. રામશંકર સમજી ગયો.

“ કાકા રમાડવો છે ?...”

“ જાઓ ! નહિ કહું...” લલિતાએ લાડ કયો.

રામશંકર પાછો હસ્યો. તેણે લલિતાને ગાઢ આભિંગન લીધું.

“ ત્યારે કાલે જશેને ? ”

“ હા. ”

“ હું બધી ગોઠવણ કરી લઉં. તું મહાલી ડોશી કહે તેમ કરજે...”

“ વાર...”

એક ચુપ્પનનો અવાજ વાતાવરણમાં વિકીન થઈ ગયો ને બન્ને છૂટાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

કુસુમ ને જયા.

ઈન્દુ જવાનો છે એ વાત સાંભળી ત્યારથી કુસુમ-રમતિ-યાળ, આનંદી, હસમુખી કુસુમ કરમાવા લાગી. એના પિતાની મહેરબાનીથી એ એક ભયંકર આગમાં હોમાઈ જતી બચી હતી. પણ એ બનાવ પછી છગનલાલની તખીયત લથડી ગઈ હતી. આખી કપોળ નાતે એને ટુપી ખાધો હતો. જો કપોળોનું રાજ્ય ચાલતું હોત તો તોરણેથી વર પાછો વાળવા માટે છગનલાલને ને તેની દીકરીને જીવતા દાટી દેવાની સજા કરવાને પણ એ ન્યાતના પરેલીઆઓ યુક્ત નહિ. સારે નસીબે તેમના હાથમાં એ સત્તા નહોતી પણ તેથી તેઓ છગનલાલને જંપવા દે એ અશક્ય હતું. કુસુમને છોડી લાલદાસ શેઠે તરતાતરત દીકરાને પાછો માંડ્યો તેથી તેની ખાનદાનીની વાહવાહ પોકરાઈ ને તેજ દિને નાતના સાજનામાં છગનલાલને ન્યાતબહાર મેલવામાં આવ્યો. જમનાએ આ સજા થઈ ત્યારે છાતી માથું કુટી ગોધીયાઈ મચાવ્યું. કુસુમ તે વખતે માંદી હતી છતાં જમનાએ છગનલાલને અનેકરીતે સતાવી બિચારાને પૂછે ખાવા પણ ન દીધું. કુસુમ સારી થયા પછી જમનાનાં ત્રાગાં વધ્યાં. “ગમે તેમ કરીને નાતને મનાવો-કુસુમને જોઈએ તો બળતી હોળીમાં ટુંકી મૂકો પણ જાતભાઈઓને સંતોષો” એવી તેની દલીલ હતી. છગનલાલના હૃદયપર આ બનાવે ધા કર્યો ને પરિણામે તેની તખીયત લથડી. ચિંતાને લીધે તેને ઝીણા તાવ આવવા મંડ્યો ને જુદાવસ્થાની નબળાઈને લીધે તાવમાંથી ક્ષયની શરૂઆત થઈ. આવા સંજોગોમાં કુસુમ પોતાના ઉદાર પિતાપર ઈન્દુલાલને પરણવાની વાત કાઢી બીજો ધા કરવા નહોતી માગતી. છગનલાલે ચીમનલાલને તોરણેથી પાછો કાઢી કુસુમને કોઈ બીજા કપોળ સુવાન વેરે પરણાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પુત્રીને અણ-

ગમતા વર સાથે ન પરણાવવાની હિમ્મત તેણે અસામાન્ય બનાવેા બનવાથી બતાવી હતી. પણ ઇન્દુલાલ સાથે કુસુમને પરણાવી વર્ણુ-તર લક્ષ કરવાને તે કદિ પણ તૈયાર થાય એ અશક્ય હતું.

કુસુમની મનોદશા દયાજનક થઇ પડી હતી. તે ઇન્દુલાલ પર પ્રાણુ એવારી નાખવાને તૈયાર થઇ હતી. બીજી બાબુએ તેના પિતાપરનો તેનો પ્રેમ પણ તેવો જ હતો. નાદાન-હોંસીલી બાળા ભારી સંકટમાં આવી પડી. એક બાબુ તેના જીવનનો આધાર, તેની સઘળી આશાઓનો મિનારો, તેના ભાવી જીવનના આદર્શોને દેહવાઓ હતા. બીજી બાબુએ ઉદાર અને માયાળુ જન્મદાતા તરફનું ધર્મકર્તવ્ય હતું. શું કરવું તે તેને ન સૂઝ્યું. એક બે દિવસમાં તેનું પાંચશેર લોહી સુકાઇ ગયું. જરાજરાવારમાં નિર્દોષ બાળકની પેઠે ખિલખિલ હસી પડતી કિશોરી ગંભીર ને લાચાર થઇ ગઇ. તેના ઉગતા જીવનનો ચનગનાટ મંદ પડી ગયો. તેની ચંચલ આંખો હંડી ઉતરી ગઇ. જાણે આખી દુનિયાની આફતો ભેગી કરી વિધાતાએ તેનાપર ફેંકી દીધી હોય એમ તેને લાગ્યું.

ઇન્દુલાલ સમક્ષ એ પોતાનું હૃદય ખોલી શકી નહિ. એની માતા તો એની વેરણુ થઇ ચુકી હતી. રોગી પિતાપર વજ્રપ્રહાર કરવાને તેની છાતી ચાલી નહિ. એની દશા મૂઝો ગોળ ખાય ને મનમાં જ સ્વાદ સમજી બેસી રહે, એવી હતી. ઇન્દુલાલ મુંબઈ ગયો. જતી વખતે એને મળી ગયો. એ ગળગળી થઇ ગઇ પણ કંઈ ખોલી શકી નહિ. ઇન્દુ સમજ્યો કે કૃતચતાને લીધે એ ગળગળી થઈ હશે. કુસુમના હૃદયમાં તે ધર કરી બેઠો હતો તેનું તેને જ્ઞાન નહોતું. પણ પોતાની સખીની મનોદશા જ્યાં કંઈક સમજી હતી. ઇન્દુલાલ ગયો તે જ દિને સાંજે જ્યાં કુસુમને મળવા તેને ઘેર ગઇ. જમનાએ જ્યાંને જોઇ નાકનું ટીચકું ચઢાવ્યું. આ બે “વઠેલ વાંદરીઓને” બેચાર વિશેષણો સંભળાવી દીધા. પણ કાંઈએ સામે જવાખ ન આપ્યો એટલે તેને ચુપ થવાની ફરજ પડી.

કુસુમ અત્યંત શોકમાં હતી. તેનો આદર્શપિતિ તેને ઓળખ્યા વિના ચાલી ગયો હતો અને હવે તેને પાછા મળવાની આશા નહોતી. સમાજના લોખંડી રિવાજો તેના જીવનને ચગદી નાખતા હતા. ન સહી શકાય ને ન કોઇને કહી શકાય એવી અસહ્ય દશા તે બિચારીની થઇ હતી.

“કેમ રાણી સાહેબ ! આજે દુનિયાની બધી આફત તારા-પર જ આવી પડેલી લાગે છે-” જ્યાએ આવતાં વાર મસ્કરીની શરૂઆત કરી.

“બહેન ! જ્યા ! માઈ શું થશે ?”

“કેમ ? તને વળી શું દુઃખ છે ?”

“દુઃખ ! અરે ! મારા દુઃખનો પાર જ નથી-”

જ્યા ખડખડ હસીને બોલી :

“કેમ ! કોઇ બીજો ચીમનલાલ પાછળ પડ્યો છે ?”

કુસુમે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“કેમ ! આંખો લાલ કેમ છે ? રાતે બેંધ નહોતી આવી ?”

“નહિ-”

“કેમ ? વાહ તું તો નવલકથાની વિસ્ફોટી નાયિકા જેવી જ લાગે છે ! રાતે બેંધ આવતી નથી. કોઇ સાથે વાત કરવી ગમતી નથી-મ્હોપર હાસ્ય નથી-વાણીમાં ઉત્સાહ નથી-કેમ અલી ! કોઇના પ્રેમમાં પડી છે કે શું ?”

કુસુમ દયામણી નજરે જ્યા તરફ જોઇ રહી.

“શાખાશ ! તું ખરેખર, કોઇ કવિની કલ્પનાને લાયક છે. આંખો સ્નેહભરી પથ્થુ લાચારી ને નિરાશાથી ભરપૂર ! પરદેશ ગયલા નાવલીયાની યાદથી છાતીમાં થતા ધબકારા !...કેમ ! હું કવિ થાઉં તો સફળ થાઉં કે નહિ ? કેવી કલ્પના છે ?”

“બહુ ! તને મસ્કરી સુઝે છે ને મારો જીવ જાય છે.”

“શાથી ? તને કેના પ્રેમે દઝાડી ?” જ્યાં પુનઃ હસી.

“કોઈના નહિ-જા !”

“જઈશ તો જરૂર ! હવે તને એવું જ ગમશે ?”

“જા-”

“વારૂ જઈશ ! પણ કહે તો ખરી ? તારાપર વળી કાણું ભુરકી નાખી ?”

“તેં મોકલ્યો તો તેણે સ્તો !”

“હન્દુલાઈએ ! હા-હા-હા...” જ્યાં પાછી હસવા લાગી.

કુસુમને જ્યાંના વર્તનપર ચુસ્સો ઊપજ્યો.

“તું હસે છે કેમ ?”

“ત્યારે શું રહું ? તું પ્રેમમાં પડી-તારો પ્રિયતમ પરદેશ ગયો-હવે વિરહાગ્નિ જલાવે છે. કેવી સુંદર કવિતા બનશે... ?”

“બળી તારી કવિતા ! હવે હું નથી જીવવાની”

“નથી જીવવાની તેમાં આટલો બધો રૂઆબ શા માટે કરે છે ? તારી અગાઉ ઘણી સ્ત્રીઓ પ્રેમ માટે ઝૂરી ઝૂરીને મરી ગઈ છે ! પણ જો ! મરી જવું હોય તો એમને એમ ના મરી જતી. પ્રથમ આ સોફાપર બેસજો-સામેની ટીપાઈપર ઝેરનો પ્યાલો મૂકજો ને પછી હાથમાં વીણા લઈ એક કંઈ જોઈ રહી ગાઈ ઝેરની પ્યાલી ગટગટાવી જજો ! જો એ રીતે મરી જશે તો વર્તમાનપત્રો તારી જીવી પ્રગટ કરશે ને કવિઓ તારા પ્રેમના કીસ્સાપર અપહાસ્ય રચશે. એવું મોત લાન્યશાળીઓને જ મળે છે, સમજી !”

હવે કુસુમથી ન સહેવાયું. જ્યાંએ આવી ફૂર મશ્કરી કાઢી દિવસ નહોતી કરી. કુસુમ આંસુ રેડતી બોલી :

“બહેન ! તને મશ્કરી કરવી ઠીક લાગે છે ?”

કુસુમનાં આંસુ જોઈ જ્યાંની છાતી ચીરાઈ ગઈ. તેને જરા પસ્તાવો થયો. પોતાના વચ્ચના પાલવથી કુસુમના આંસુ ઘૂંછતી તે બોલી :

“ રડે છે શા માટે ? ”

“ રડું નહિ તો શું કરું ? હવે મારે આપઘાત શિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. ”

“ આપઘાત કરે તારી બહા !...જાની રહે ! રડવાની શી જરૂર છે ? ”

“ ત્યારે શું એમને મેળવવાની કંઈ આશા છે ? ”

“ આશા નહિ હોય તો પેદા કર ! તેં એનો દાણો ચાંપી નેયો હશે ને ! ”

“ નહિ. એ તો હમેશાં મારી સાથે નિર્દોષ વાત જ કરતા. ”

“ હવે પ્રેમની સીતારીના તાર ઝણઝણાવજો. ”

“ પણ બાપુજી, બા !... ”

“ એ સૌનું થઈ રહેશે !...જાની રહે ગાંડી ! હું તને છન્દુ-લાલ મેળવી આપીશ. ”

“ હે- ” કહી કુસુમ જ્યાંને ભેટી પડી.

“ હા, હું તારો હસ્તમેળાપ કરી દઈશ. પછી છે કંઈ ! ”

કુસુમના માથાપર વહાલથી હાથ ફેરવતી જ્યા બોલી. “ ચાલ. હવે આવા ગાંડા ના કાઢતી. હું કાલે મુરત જવાની છું. ”

“ હું એકલી કેમ જીવીશ ? ”

“ દુનિયાના નિરાધારો કેમ જીવતા હશે ? ગાંડી ! એમ હિન્મત હારવાથી કંઈ વળે ? આ સમાજમાં સ્ત્રીજાતિ સિદ્ધિ જોવી થશે તો જ કંઈક શુકરવાર વળશે... ”

બન્ને સખીઓએ લાંબો વખત સુધી એક બીજા સમક્ષ પોત-પોતાનાં દીકરા બાલી કર્યા. દીકરા ઠાલવવાનાં સ્થાન જગતમાં બહુ દોષજ્ઞાં હોય છે. બન્ને દુઃખી હતી પણ બન્નેને એક બીજાના વહાલની હુંફ હતી. એ મીઠી હુંફથી કુસુમ શાંત થઈ ને જ્યા ઘર તરફ પાછી વળી. હવે તે ગંભીર થઈ. કુસુમની તેણે કરેલી મસ્ક-

રીની પાછળ તેના દીકરી અસહ્ય વ્યથા ધૂપાઈ હતી. જ્યાં ઇન્દુ-લાલને પોતાનો જ માનતી હતી. ઉભયની મૈત્રીમાં વિકારનો છાંટો નહોતો. જ્યાં ઇન્દુની થઈ શકે એવો લેશ માત્ર સંભવ નહોતો. છતાં ઇન્દુએ જ્યાં અજબ રીતે આકર્ષી હતી. એ લોહચુબકને પ્રભાવે જ્યાં એમ માનતી હતી કે ઇન્દુ તેનો હતો. આ માન્યતા ખોટી નહોતી. ઉભયનું મનોબળ અસામાન્ય હતું. વિકાર એ મનોબળને બેદી શકે એવી સ્થિતિ નહોતી. જ્યાંએ એ જ પ્રબળ મનોબળથી પોતાની લાગણીને આજે દાબી દીધી ને કુસુમને ઇન્દુલાલ સોંપવા તૈયાર થઈ. ઇન્દુલાલ તેનો થાય એવી તેને જરા પણ આશા નહોતી. તે વિકારવશ થઈ કોઈની ગુલામગીરી સ્વીકારે તે પણ અશક્ય હતું. છતાં ઇન્દુલાલપર કુસુમનો દાવો બેઠને તેને શોક નહોતો થયો એમ નહોતું. ઇન્દુપર તેનો એટલો બધો પ્રેમ હતો તે આજે જ તે સમજી શકી.

“ મારે ધર્મ આત્મસમર્પણમાં જ છે...” અનેક વિચારો પછી તે આ નિર્ણયપર આવી હતી અને હમણાં પણ તે એ જ નિર્ણયને વળગી રહી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

લલિતા ગૂમ થઈ !

રામશંકરે લલિતાને મુંબઈ લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું તેથી લલિતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. રામશંકરપરનો તેનો પ્રેમ હજારગણો વધી ગયો. આ જીવાન સમાધાની તેનો સાચો પ્રેમી છે, મુંબઈમાં તે તેની સાથે પુનર્લેખ કરશે અને પછી બન્ને પતિ-પત્ની તરિકે સુખી જીવન ગાળી શકશે એવા સ્વપ્નામાં આ નાદાન વિધવા મહાલતી હતી. રામશંકર તેને દગો દે, તેને અધવચ્ચ રખડાવી મારે, તે તેની જીંદગીની પાયમાલી કરી નાખી તેનું જીવતાં જીવત ખૂન કરે એ વાત તે માની શકી જ નહિ. સમાજનો લોખંડી પંજે ભલભલાને પુનર્લેખ કરતાં અટકાવી શકે છે તે સમજવાની તેનામાં બુદ્ધિ નહોતી. પુરૂષના ભામટા મનને એક કલિ ચુસી બીજી પર ચોંટતા જરા પણ સંકાય થતો નથી એ માનસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તે શીખી નહોતી. જીવાનીના આવેશમાં, મોહના ચક્રચુર નીશામાં, રામશંકરની મીઠી મીઠી વાતોના મોહમાં તે સધળી બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી હતી અને એમ થાય તે સ્વાભાવિક છે. એક રોગી-દુરાચારી પતિના છ મહિનાના સહવાસ પછી તેના કપાળપરનો ચાંલ્લો ભૂંસાઈ ગયો હતો. એ છ મહિનામાં તેની સાસુ નણ્ણદે તેના પર ડાયરશાહી ચલાવવામાં કાઠ જાતની કચાસ રાખી નહોતી. તેના રોગી-દમીયલ પતિએ તેના શરીરપર બૂખ્યા વરૂની પેટે ત્રાપ માર્યો શિવાય તેને પ્રેમનું એક પણ બુંદ પાતું નહોતું. આવા સંજોગોમાં તે લાગણીહીન માતાના ઘરમાં આવી-ત્યાં તેનાપર શ્રીનાથજી બાવા-પર જન પટકી નાખતી તેની માતાએ કેવી કેવી વિતાવી હતી તે વાંચનાર જાણે છે. જીલમ અને નિર્દયતાથી ત્રાસી જઈ તે દમ્ભી થઈને રામશંકરની મોહક જાળમાં ફસી પડી. વાંચનાર, પતિવ્રત ધર્મના કરડા કાયદાની નજરે નહિ પણ મનુષ્ય સ્વભાવની નજરે

લલિતા દયાને પાત્ર નથી ? જો એના કુમળા જીવનને ચગદી ન નાખવાની સમાજે ઉદારતા બતાવી હોત તો એ આ દશામાં મૂકાત ખરી ? જો એના વડીલોએ એને પવિત્ર વાતાવરણમાં ઉછેરી હોત તો એ સમાધાનીની ગરબીથી મુગ્ધ થાત ખરી ? જે સમાજ ઉઘાડી આંખે પોતાની નિર્દોષ પુત્રીઓને બળતા અંગારામાં ધકેલી દેતી હોય ત્યાં આવી દશા થાય તેમાં કંઈ નવાઈ છે ? નીતિશાસ્ત્રીઓના નિયમો ભલે સમાજપર શાસન કરવાનો દાવો કર્યા કરે; પણ જે નિયમ માનવસ્વભાવથી ઉલટો જતો હોય તેનો ભંગ થયા વિના રહેતો જ નથી.

લલિતાને મહાલી ડાશીને ત્યાંથી ત્રિદાય કર્યા પછી તેજ દિવસે રામશંકર એ ડાશીને પાછો મળ્યો. બન્નેએ કલાક દોઢકલાક સુધી હસીહસીને ખાનગી મસલત કરી ને છેવટે મહાલી ડાશીના હાથમાં સો રૂપીઆની નોટ મૂકી રામશંકર નિવૃત્ત થયો.

“ તમે જરાપણ ચિંતા ન કરતા—” મહાલી ડાશીના આ છેવટના શબ્દો રામશંકરને ટાઢા હીમ જેવા લાગ્યા. તે મંદિરના કામમાં રોકાયો ને મહાલી ડાશીએ મુસાફરીની તૈયારી કરવા માંડી.

ડાશી આવા કામમાં પાવરધી હતી. રામશંકર સમાધાનીને હાથમાં રાખવાની આવી સુંદર તક જવા ન દેવી જોઈએ, એમ તે સારી પેઠે સમજતી હતી. આવાં અનેક કામો તેણે અગાઉ પાનને ચુનો લગાડવા જેટલી વારમાં પાર ઉતાર્યા હતાં.

મહાલી ડાશીએ લલિતાને ખાનગી રીતે બીજે દિવસે બપોરે બે વાગે પોતાને ત્યાં આવવાની ખખર આપી. લલિતા હર્ષધેલી થઈ ગઈ. થોડા વખતમાં તે કીકાની મા થવાની હતી. એ કીકા, રામશંકર ને એ પોતે ! ત્રણ જણાં દુનિયામાં સ્વર્ગ અનુભવશે તે વિષે લલિતાને કશી શંકા નહોતી. પણ એ ત્રણ જણા સાથે રહી શકશે કે કેમ ? એ ભયંકર સવાલ છણી જેવા જેટલી લલિતામાં પહોંચ નહોતી.

ખીજ દિવસનું જાગણ પ્રભાત થયું. લલિતાને મન સોનાનો સુરજ ઉઘ્યો. જીવકાર ડોશીને જરાપણ શંકા ન આવે તે માટે તે હમણાં હમણાં બાની “ ડાહી દીકરી ” થઈ ગઈ હતી. આજે તેના ડહાપણના દરિયામા ભરતી આવી. જીવકાર ડોશીનો પડતો ખોલ ઉંચકી લઈને તેણે ડોશીને છક કરી નાખી. વૈજણવ ધર્મની ચર્ચા કરીને ડોશીને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલી ને દોઢ વાગે “ બા, જરા બહાર જઈ આવું છું ” કહી તેણે રજા લીધી. ઘરનો ઉમરો ઝાળ-ગતાં કોણુ જાણે કેમ તેને કમકમાં આવ્યાં. આંખો રડવા જેવી થઈ ગઈ. મહોડું દયામણું થઈ ગયું. પણ નહિ, “ એ તો જરા લાગે ” કહી એણે મન મનાવ્યું. એણે ઘર છોડ્યું. રસ્તામાં પુનઃ અનેક વિચારો એને ટુંપી ખાવા લાગ્યા. એના અંતરાત્માએ “ સાવધાન ! સાવધાન ! ” ની બૂમો મારી; પણ એ બહેરી થઈ હતી. એની નિર્દોષતા આજે એને ભયંકર આક્રમક તરફ ધકેલી જતી હતી. દુનિયાદારીનું અજ્ઞાન એને બળતી ચિતામાં હોમી દેતું હતું.

એ મહાલી ડોશીને ત્યાં ગઈ. ત્યાં જતાં એનું મહો મલક્યું. એને પાછી હિમ્મત આવી. સઘળાં તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. રામશંકર હાજર હતો. બન્ને મળ્યાં—ચોડીકવાર પ્રેમાબ્ધિમાં ડૂબી ગયાં. લલિતા ભાન જૂલી ગઈ. એના પ્રિયતમે એને માટે નવાં વસ્ત્રો આપ્યાં હતાં. લલિતાએ મલકાતે મુખે નવાં વસ્ત્રો પહેર્યા ને એ વાગે એ મહાલી ડોશી સાથે ટાંગામાં બેઠી.

“તું જરા ગભરાતી ના હો !—” રામશંકરે આ વાક્ય વારં-વાર ઉચ્ચારી લલિતાને બહાવરી બનાવી દીધી હતી. ભાવીનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના તે જીવતી કબરમાં દટાવા આવી ગઈ. અઢી વાગે ટ્રેન આવી ને ઉતારેબાની ધમાલ શરૂ થઈ. વધારે માણસોની નજર ન પડે તે માટે રામશંકરે ખીજ વર્ગની ટીકીટો અગાઉથી કઢાવી આપી હતી. લલિતા મહાલી ડોશી સાથે આશાભર્યા હૃદયે ટ્રેનમાં બેઠી ને ટ્રેન ઉપડી.

એ જ ટ્રેનમાંથી જ્યાં મુરતના સ્ટેશનપર ઉતરી. ઉતાડ્યોની ધમાલમાં એની નજર લલિતાપર પડી નહિ. એ પોતે અનેક વિચારોમાં ગુંથાયલી હતી. એનું ભાવી પણ અધકારમય હતું. અનેક પ્રયત્ન વિરોધોના ભયંકર મોજાં સામે એને એકલીને ઝુકમવાનું હતું. કાંતિલાલ હવે કઈ રીતે પાછી પોતાની ખાનદાની ખતાવશે, લલિતાનું શું થશે, ઈન્દુલાલ શું કરશે, કુસુમના લલાટમાં શું લખાયું હશે, વગેરે અનેક પ્રશ્નો આ બાંહેધાર યુવતીને મુઝવી રહ્યા હતા. યત્રવત્ તે પ્લેટફોર્મપરથી ઉતરી ટાંગામાં બેઠી ને ઘેર આવી.

“ઓહો ! વહુજી આવ્યાં...બહે આવ્યાં-કેમ !-આપને ત્યાં રાટલાનો દુકાળ પડ્યો ? ”

જીવંકાર ડોશીએ આવતાંવાર વધામણાં આપ્યાં. જ્યાં કંઈ ન બોલી. એની બકુટિ જરા વક્ર થઈ-એની આંખોમાં રતાશ આવી.

“કેમ ! જીભે તાળાં વસાયાં છે ? સારી છે ને ? ”

“હા-લલિ જીભેન ક્યાં છે ? ”

“કેમ લલિ જીભેન વગર અકળાઈ ગઈ ? એનાપર તારે તારાં જાદુ ચલાવવાં હશે ! એ તો રાધીના ભાવ રાતે ગયા, વહુ ! હવે એ તારે વાંચે ચાલવાની નથી...”

“બહે ન ચાલે. પણ એ છે ક્યાં ? ”

“મંદિરે ગઈ હશે-આવશે થોડીવારમાં—”

જ્યાં ચૂપ રહી.

“કેમ ખાતું ખાતું નથી ? જો, રસોડામાં કંઈ ઢાંક્યું હશે ! ખાઈ લે-” આ ખરીદેલી બાંદી ખાધાવિના કામ નહિ લાગે એવા વિચારથી અથવા કંઈક દયાનો ઝરો ફૂટવાથી જીવંકાર ડોશી બોલી.

જ્યાં આજને આજ મહાભારત શરૂ કરવાને નારાજ હતી.

બની શકે ત્યાંસુધી મૌન જ રહેવું એવો તેણે ઠરાવ કર્યો હતો. હાથ મ્હો ધોઈ તે રસોડામાં પેડી ને સ્વચ્છતા રોટલો ને અથાણું ખાઈ પેટનો ખાડો પૂર્યો. વહુએને દુધ અથવા શાક વિના રોટલો ગળે ઉતરવો જ જોઈએ એવી જીવકાર ડોશીની માન્યતા હતી; કેમકે એને એની સાસુએ કાકારમાં બેસાડીને સૂકા રોટલો મીઠા સાથે ખવડાવ્યો હતો એ બનાવ એ બૂલી નહોતી.

જ્યા પેટપૂર્ણ કરી ઘર કામમાં પડી. ચાર, પાંચ ને છના ટકોરા થયા. જીવકાર ડોશી “શયન” ના દર્શન કરી આવી. દીવાબત્તી થઈ. આઠ વાગ્યા પણ લલિતા ન આવી. જ્યાની ચિંતા વધી.

“માજી ! હજી લલિતાજીને નહિ આવ્યાં ?”

“આવશે, નાની કીકી થોડી છે કે બૂલી પડી જશે !” બૂલા પડ્યા શિવાય પણ કોઈ માણસ અદૃશ્ય થઈ શકે એ જીવકાર ડોશીએ અનુભવ્યું નહોતું. જ્યા જેમ તેમ શાંત રહી. આખરે નવ વાગ્યા. હવે ડોશી જરા વિચારમાં પડી.

“વહુ ! એ કેમ નહિ આવી હોય ?”

“તે હું શી રીતે જાણું ? રોજ કેટલા વાગે પાછાં આવે છે ?”

“દીવાબત્તી પહેલાં—”

“ત્યારે કંઈ નવાજૂની થઈ હશે. તપાસ કરવી જોઈએ—”

“નવાજૂની શાની રે ? કોઈ વૈજ્ઞવ સાથે રોકાઈ હશે.”

“રાતના નવ વાગ્યા સુધી શું કરતાં હશે ?”

“જોઈ ગાતી હશે ! આ ભવનું સારથક થશે. વહુ ! તું તો ધરમમાં કંઈ જ સમજતી નથી. અંગ્રેજી લખીને વંડી ગઈ—”

જ્યા મૌન રહી.

આ વખતે રામશંકર ઘરમાં દાખલ થયો.

“ આવો, આવો, સમાધાની !—”

“ જય શ્રીકૃષ્ણ—” કરતો રામશંકર ડોશી પાસે જઈ બેઠો.
જયા પાછલા ખંડમાં જવા લાગી.

“ બેસ, બેસ, વહુ ! આ તો આપણા ધરના માણસ છે—
સમાધાની છે—પ્રભુના માનીતા ભગત છે. રામશંકરભાઈ ! મારી
વહુને તો એકાદ ગરબી સંભળાવો...”

“ ખુશીથી...પણ લલિતા જુદેન ક્યાં છે ? ” રામશંકરે તદન
અજાણપણે પૂછ્યું.

“ અરે હા ! એ તો હું તમને કહેવાનું બૂલી જ ગઈ. જુ-
ઓને ! હજી સુધી લલિ આવી નથી. ”

“ ક્યાંક દેવળ ગાતાં બેઠાં હશે. એમને પણ ભક્તિનો નાદ
લાગ્યો છે તો !—” રામશંકર મ્હો મલકાવી બોલ્યો.

“ હા—હાથે તે સાથે ભાઈ ! તમે નરસિંહ મહેતાનું ભજન
ગાવ ને !...”

રામશંકર પલાંઠી વાળી બેઠો ને ગાવા લાગ્યો:

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીયે.

જે પીડ પરાઈ જાણે રે !

પરદુઃખે ઉપકાર કરે,

તે મન અભિમાન ન આણે રે;

સકળ લોકમાં સહુને વદે,

નિદા તે ન કરે કૈની રે.

વાચ કાય મન નિશ્ચલ રાખે,

તો ધન જનની તેની રે;

સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી,

પરસ્ત્રી જેને માત રે.

જુઝા થકી અસત્ય ન બોલે,

પરધન ન આલે હાથ રે...

“માણ ! દશ વાગ્યા. લલ્લીબહેનની તપાસ તો કરો...” જયા અધીરી થઈ બોલી.

“ તમે ચિંતા ન કરો. હું હમણાં શોધી લાવું છું...” રામ-શંકર બોલ્યો.

“ હા ભાઈ ! જરા એટલી તસ્દી લોને !—” ડોશીએ અ-રજ કરી.

“ અરે એમાં તસ્દી શાની ?—” કહી રામશંકર બહાર ગયો. સાડા અગીઆર બાર વાગે તે સ્નાનના સમાચાર આપવા પાછો આવ્યો.

“લલ્લીબહેનનો ક્યાંય પત્તો નથી—”

“હાય ! હાય ! હવે ? એ ક્યાં ગઈ હશે ? ” જીવકાર ડોશીની આંખ ફાટી ગઈ.

જયા ગંભીર વિમાસણમાં પડી.

“ તમે ક્યાં ક્યાં જોઈ આવ્યા ? ” જયાએ પૂછ્યું.

“ધણી જગાએ. પાંચ છ સત્સંગ મંડળી પણ દુઢી આવ્યો.”

“ આટલી મોડી રાત સુધી લલ્લીબહેન કોઈ દિવસ બહાર રહેતાં નથી. ”

“ હા—આજે શું થયું હશે ? ” રામશંકર જાણે દુઃખમાં ડૂબી ગયો હોય તેમ દુઃખદ અવાજે બોલ્યો:

“એની સાથે કોઈએ દગો કર્યો લાગે છે—” જયાથી બોલાઈ ગયું. રામશંકરપર આ વાક્યની વિજળીક અસર થઈ. તેનું મોઢો વાલું પડી ગયું. જેમ તેમ પોતાનો મનોભાવ દ્વિપાવતો તે બોલ્યો:

“ માણ ! ભાઈને તાર કરીશું ? ”

“હા-હા-કાંતિને ખબર તો આપો—વહુ ! તાર લખી આપ.—”

જયાએ તાર લખી આપ્યો. તે લઈ રામશંકર તારઓશીસ તરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

પરેલમાં.

લલિતા મ્હાલી ડોશી સાથે ગાડીમાં બેઠી. ગાડી ઉપડી ને એ જ પળે વિધવાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. આ કુદરતી પ્રેરણા હતી. મોહ અથવા પ્રેમના આવેશમાં તે કુટુંબનો ત્યાગ કરી એક અબ-ધ્યા શખ્સને આશરે જતી હતી. રામશંકરપર લલિતાનો અત્યંત આહ હતો. પણ ટ્રેન જેમ જેમ કુંદારા મારતી આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેને અનેક શંકાઓ થવા લાગી. રામશંકર મુંબઈ આવશે કે ? તે તેની સાથે પુનલગ્ન કરશે કે ? જો તે નહિ આવે તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં તેની કેવી દશા થાય ? મ્હાલી ડોશી આ કામમાં શા માટે સામેલ થઈ હશે ? મુંબઈમાં તેનો બાઈ તેને શોધી તો નહિ કાઢે ? આવા આવા અનેક સવાલો લલિતાના બીનઅનુભવી મગજને મુઝવવા લાગ્યા. સમાજની સામે બંડખોર તરીકે ઉભા રહેવાની શક્તિ શિવાય સમાજ સાથે છૂટાછેડા કરનારના કેવા હાલ થાય છે તે સમજવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. મોહના આવેશમાં રૂપ અને ચોવનની ગુલામગીરી સ્વીકારનારા પુરૂષો સમાજના ભયથી પોતાની વાસનાની ભોગ બનેલી નિર્દોષ અને લાયકાર સ્ત્રીને ફૂતરાને હાલે મરવા દેતાં અચકાતા નથી, એ ભયંકર સત્ય લલિતા જાણતી નહોતી. તેની દુનિયા બહુ નાની હતી. તેનો રોગી પતિ, જૂલમી ને વહેમી માતા, દમ્ભી બાઈ ને જૂઠા ધર્મથી ખદખદતાં ધર્મમંદિરો એટલામાં જ તેના જગતની ચતુર્દિશા સમાઈ ગઈ હતી. વ્યવસ્થિત દમ્ભના આ વાતાવરણમાં તે વિશાળ જગતના અનુભવ લઈ શકી નહોતી. પુરૂષોના છળ પ્રપંચ સમજવાની તેનામાં પહોંચ નહોતી. રામશંકરના બીરૂ અને લંપટ હૃદયનો તાગ તે કાઢી શકી નહોતી. મ્હાલી ડોશી જેવી વૈષ્ણવ બાઈ કંઈ પણ કાળું કામ કરી શકે એમ તે માની શકતી નહોતી. રામશંકરપર તેનો પ્રબળ પ્રેમ હતો. એ

ત્રેમના પ્રાબલ્યથી અને અજ્ઞાનથી તે ધર તજી આવી હતી. ભાવીનો અંધારો પરદો ચીરીને જોવાની તેની આંખોમાં શક્તિ નહોતી.

ટ્રેનમાં મહાલી ડાશીએ તેને રીઝવવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો. રામશંકર તેને મુંબઇમાં રાણી જેવી રાખશે, તેને કોઇ જાતનું દુઃખ નહિ પડે, વગેરે અનેક જાતનાં આશ્વાસનો આપ્યાં. પણ અવિચારે તીર છોડી બેઠેલી ખાળા હવે ગભરાઇ ગઇ હતી. તેના હૃદયમાં ન સમજાય એવી વ્યથા થતી હતી. આવેશના ઉછળતા પ્રવાહમાં તે તણાઇ ગઇ પણ આવેશનું પૂર જરા ઓછું થતાં જ તેને પોતાની ગંભીર સ્થિતિનું ઝાંખું ઝાંખું લાન થવા લાગ્યું અને તેથી મહાલી ડાશીની મીઠી મીઠી વાતોથી લલિતાને શાંતિ વળી નહિ.

“આપણે ક્યાં ઉતરીશું?”

“રામશંકર ભાઈએ બધી ગોઠવણ કરી રાખી છે. લીખાભાઈ આપણને સ્ટેશનપર લેવા આવશે.”

“લીખાભાઈ કોણ? હું તેમને ઓળખતી નથી.”

“પણ હું ઓળખું છુંને? તું શા માટે ગભરાય છે દીકરી? તારે જરા ખ્હીવા જેવું નથી.”

“લીખાભાઈ કોણ છે?”

“મારા સંબંધી છે. ભણા માણસ છે. તું જોજો તો ખરી! તેને જરા અડચણ નહિ પડે ને રામશંકરભાઈ તો રામશંકરભાઈ જ છે હો! બિચારો દેવનો દીકરો! તારા શિવાય બીજી કોઈને ઝાંખીને જોતો નથી. ઈંદ્રની પરી આવે તો પણ ઠોકરે મારે હો!...” મહાલી ડાશીએ રામશંકર તરફથી વકીલાત કરી. લલિતાને આ વાત જરા ગમી.

“એ મુંબઇ રહેવા ક્યારે આવશે?”

“જોની ખ્હેન! એમ ઉતાવળે આંખા પાકે ખરા. જો એ આપણી પાછળ જ આવે તો મુઆ લોકોને શક પડતાં વાર લાગે ખરી?”

“દશ પંદર દિવસમાં તો આવશે ને?”

“આવશે રે આવશે! તારા શિવાય એને અહિં ખાવાનું પણુ ભાવવાનું નથી. મુરતમાં ગડબડ પૂરી થશે કે તરત આવશે—”

“મુઠિં! મને તો બહુ બીક લાગે છે.” બોલતાં બોલતાં લલિતાની આંખમાં પાણી આવ્યાં. “મારા ભાઈબાઈને ખબર પડી તો મારો જીન કાઢી નાખશે—”

“ગાંડી રે ગાંડી! મુંબઈ જેવા શહેરમાં આખી જીંદગીસુધી કોઈનો પત્તો ન મળે-સમજી?—ચાલ, છાની રહે! આવે વખતે રડીએ નહિ—” કહી ડોશીએ લલિતાના આંસુ લૂછ્યાં.

ધમધમ કરતી ગાડી દ્વાર સ્ટેશનપર આવી ઉભી રહી. આન્ટ-રોડ અને ચર્નિશિડપર કોઈ ઓળખીતો માણસ મળી જવાનો સંભવ હોવાથી રામશંકર દ્વારના સ્ટેશનપર લલિતાને ઉતારવાની ગોઠવણુ કરી હતી. પ્લેટફોર્મ આગળ ગાડી આવતાં જ મહાલક્ષ્મી ડોશીનો લીખાભાઈ તેમના ડબ્બા પાસે દોડી આવ્યો.

“કેમ માણ! આવી પહોંચ્યાં?”

“હા ભાઈ—આ રામશંકરભાઈની વહુ...” મહાલક્ષ્મી ડોશી મલકાઈને બોલી.

આ શબ્દો લલિતાને તાણો મારવા માટે બોલાયા નહોતા છતાં લલિતાને તે સાંભળી દુઃખ થયું. શરમથી તેણે નીચું જોયું અને ગુપચુપ પ્લેટફોર્મપર ઉતરી.

“તમારે જરા ચિંતા ન કરવી જહેન—” લીખાભાઈએ પોતાની ભલ્લમનસાઈ બતાવવા માંડી: “મને રામશંકર ભાઈએ તમારી સોંપણુ કરી છે, માફે ધર તમાફે જ માનજો. જરા પણુ શરમાતાં ના—”

ત્રણે જણુ વિકટોરીઆમાં બેઠાં. લલિતા હજુ પણુ ચૂપ જ હતી. તે કંઈ સમજી જ શકતી નહોતી. તેનું મગજ બેહેર મારી

ગયું હતું. સુરતના રોશનપર જતી વખતે તેના દીલમાં ઉત્સાહ હતો, આશા હતી, કંઈ કંઈ મનોરથો હતા. દાદરના રોશનપરથી ભીખાભાઈને ઘેર જતી વખતે વિધવાના હૃદયમાં ક્રાંતિક્ષ વેદના થતી હતી. તેની આંખે અંધારાં આવતાં હતાં. મગજ ચક્કર ચક્કર ધ્રુમતું હતું. મહાક્ષી ડોશી અને ભીખાની વાતો તેને ગમતી નહોતી. તેની નજર સામે એક જ ભયંકર પ્રશ્ન હતો: “ માફ થશે ? ”

ભીખાભાઈ પરેલમાં રહેતો હતો. કાચમેને તેના હુકમ અનુસાર એક બે માળની ચાક્ષી આગળ ગાડી ઉભી રાખી. યંત્રની પેઠે લલિતા ઉતરી. સામાન ઉંચકાયો ને લલિતા ભીખાભાઈની ઓરડીમાં આવી.

ભીખાભાઈ જે ચાક્ષીમાં રહેતો હતો તેમાં મદ્રાસીઓ અને દક્ષિણીઓની વસ્તી વધારે હતી. તેની ઓરડી ખીજે માળે આવેલી હતી અને આબુઆબુ યુજરાતીનો અક્ષર પણ ન સમજી શકે એવા ભાડુનો હતો. તેના કપ્પળમાં બે રૂમો હતી. બન્નેમાં સુંદર ફરનીયર હતું. લલિતાને આ ઘર બહુ ખરાબ ન લાગ્યું. ઓરડીમાં આગ્યા પછી તેની આગતાસ્વાગતા થવા લાગી. ભીખાની વહુ ગંગાએ લલિતાને માટે તરત ચ્હા બનાવી ને ચ્હા પીધા પછી તેની સાથે જાણે વર્ષોની મૈત્રી હોય તેમ વાત કરવા લાગી. આ લોકોના વર્તનથી લલિતાનો જીવ જરા ટાઢો થયો પણ રાતે બિ-છાનામાં પુનઃ તે અશાંત થઈ. પુનઃ તેને ભાવીના ભયંકર સમજ્યાં આવવા લાગ્યાં. જેમ તેમ તેણે મન શાંત કર્યું ને આમ તેમ તફડીને રાત પૂરી કરી. *

પ્રકરણ ૩૭ મું.

લોકનિંદા-નિરાશા.

એ ક, એ, ત્રણ દિવસ વહી ગયા. કાંતિલાલ તાર મળતાં જ સીધો મુરત દોડી આવ્યો. પોલિસને ખબર અપાઈ. લોકામાં ભયંકર ચકચાર ચાલી રહી. પણ લલિતાનો પતો મળ્યો નહિ. રામચંદ્રે આ ધાંધલમાં સૌથી આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. કાંતિલાલ ને જીવકાર ડોશીનો પડતો બોલ ઝીલી લઈ, તે તેઓ કહે ત્યાં જઈ આવતો-તેઓ કહે તે પ્રમાણે બધું કામ કરતો અને લલિતા ગૂમ થવાથી જાણે તેનાપર પણ મોટી આફત આવી પડી હોય એવો દેખાવ કરતો. જ્યાં ને આ ગોટાળામાં કંઈ સમજ પડી નહિ. તે મંગળાને મળી આવી. પણ મંગળાને લલિતાના દુષ્પા જીવનની ખબર નહોતી તેથી તે આ બેદી બનાવપર કંઈ પ્રકાશ નાખી શકી નહિ.

નાણાવટના નવરા નિંદાખોર સ્ત્રીપુરુષોને આ બનાવથી ન પડે એવો ખોરાક મળી ગયો. જે પુરુષો લલિતાની સાથે નાસી જવામાં મા, બહેન, ભાઈ કે વૃદ્ધ પિતાની પાછલી દશાનો જરાપણ વિચાર ન કરત તેઓ લલિતાએ વિધવાધર્મના કરેલા દ્રોહ માટે ગજ ગજ લાંબાં ભાષણો કરવા લાગ્યાં. જે સ્ત્રીઓનાં પરણેલાં જીવનમાં વેશ્યાના જીવન કરતાં પણ વધારે મલીનતા હતી, તેઓ લલિતાને તેના સ્વચ્છંદ વર્તન માટે કટકે કટકે ગાળો દેવા લાગી. નાણાવટમાં એવો કોઈ યુવાન ભાગ્યે જ હશે કે જે લલિતાનાં મદીલાં નયનો સાથે પોતાનાં નયન મીલાવવાના લ્હાવા માટે તેને ગુલામગીરીનું ખત લખી આપવાની ના પાડત. લલિતા સાથે ગુપ્ત સ્નેહઅનિય આંધીને “આર્ય સંસ્કૃતિ” ને “વૈધવ્યધર્મ”ને અખંડ રાખવાને માટે લગભગ સઘળા હિન્દુ યુવાનો તૈયાર હતા. પણ લલિતા તેમની જાળમાં ન સપડાઈ તેથી તેમને દૈયે ધર્મ ધાઈ આવ્યો-તેથી જ તેમને વૈધવ્યધર્મમાં

મહત્તા સમજાઈ-તેથી જ તેઓ લલિતાને શંખણી, વ્યભિચારિણિ, આર્યકુલકલંકિની વગેરે અવનવાં વિશેષણો લગાડવા લાગ્યાં. આવો કોઈ બનાવ બને છે ત્યારે જ રાત દિવસ ઉઘી રહેતો “ધર્મદેવ” જાગ્રત થઈને હિન્દુઓના દ્વાર આગળ આવી ઉભો રહે છે ને પોતાની અલંગ આસા તોડનાર હતભાગીનું ખૂન નૈવેદ્યમાં ધરવાની હિન્દુ-ઓને આસા કરે છે. આ આસા વધાવી લેવાને સનાતની પત્રો ને મહારાજો તૈયાર જ હોય છે. તેઓ ગેરહાજર ગુનેહગારપર હીચકારાની પેઠે નહિ નહિ તેવા આળ મૂકે છે; બે ચાર મહિના સુધી એકાદ અઠવાડિક પત્રમાં “મોહ અને પ્રેમ,” “આર્યસંસ્કૃતિ અને પતિવ્રતધર્મ” “પાશ્વત્ય સુધારાની મહોકાણુ” અને “પૌર્વાત્ય રમણીઓ” ની “આદર્શ સતીત્વ”ને નામે ઝાળખાતી “ગર્ભીત ગુલામગીરી” પર ભામટા અને વહેંતીઆ ચર્ચાપત્રીઓના લેખોની હારમાળા પર હારમાળા ખડકાય છે ને પછી પાછું “જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા માંડે છે !” આ બધા લેખોના લેખકોના અંતરાત્મામાંથી એક જ ક્રોધ બરોડો અવાજ નીકળે છે કે: “એ મને છોડી સાળા...સાથે કેમ પ્યારમાં પડી ?”

“જો લલિખહેનની મરજી હશે તો આપણે એમને રાજપુશીથી પુનર્લેખ કરવાની છૂટ આપીશું એટલું જ જો તમે એને કહી રાખ્યું હોત તો આ પદ્મે વાત ન આવત-” ત્રીજે દિવસે આખા સુરત શહેરમાં શોધખોળ કરી ઘેર આવેલા ક્રાંતિલાલને જીવકોર ડોશીની હાજરીમાં જયાએ કહ્યું.

ક્રાંતિલાલ કંઈ બોલ્યો નહિ. પણ જીવકોર ડોશીથી આ વાત ન સંખાઈ.

“શુ? શું બકેલ વહુ ! આપણે એને પુનરલેખ કરવા દઈએ? ને તે હું જીવતી જાગતી બેઠી છુ તે છતાં? રાંડ ઢેડના પેટની ! તું ક્યા નખેતરમાં જન્મી હતી?...”

“હું ક્યા નક્ષત્રમાં જન્મી હતી તેની નોંધ મારી પાસે નથી.

પણ એક વાત ચોકખી છે કે મારો ધર્મ પાળનારાઓ આવો દમ્બ કરતા નથી. તમારા ઠરતાં મારો કેવ વધુ દયાળુ, વધુ પ્રેમાળ, વધુ ક્ષમાશીલ અને વધુ ઉદાર છે...”

“આ રાંડ શું બસે છે કાંતુ !...” જીવકાર ડોશીએ ડોળા ફાડી કાંતિલાલ તરફ જોઈ કહ્યું.

“તું એ નહિ સમજે બા !—”

“હું સાઠ વર્ષની ડોશી નહિ સમજું ને આ સોળ સતર વરસની દીયકી સમજે એમ ! મુઆ બાયલા ! વળી પાછો બાઈડીને થઈ ગયો કે ?—”

કાંતિલાલપર આજે આ શબ્દોની વધુ અસર ન થઈ. તે ગમે તેમ કરીને જ્યાંને મુંઝઈ લઈ જવા માગતો હતો. અને તેથી જ્યાં જેવી વાણીને હમણાંથી છંછેડી મૂકવાની તેની મરજી નહોતી. વળી લલિતા ગુમ થવાથી તે પોતે ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો હતો. જ્યાંની વાતમાં રહેલું સત્ય તે સમજી શકતો હતો અને તેની અભણ મા, અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સાથે ચીથરાં ફાડતી હોવાથી ડોશીને વધુ ટેકા આપવાની હાલમાં તેને જરૂર જણાતી નહોતી.

“જે બા ! જે થવાનું તે તો થઈ ગયું. હવે શોક કરવે શું વળવાનું છે ? હશે; આપણા નસીબમાં હતું તેમ થયું...”

“પણ રાંડ મારી કુખ લજવી ગઈ તેનું શું ? એ મરી ગઈ હોત તો દુનિયાનું શું ઉંધું વળી જવાનું હતું ? સુનીલાલ ગયા ત્યારની જ મારે મન તો એ મરી ગયલી હતી—”

જ્યાંને આ લાગણીહીન શબ્દો અસહ્ય લાગ્યા તે તરત વચ્ચે બોલી:

“તમે એને મરી ગયલી માની લીધી તેથી જ આવું પરિણામ આવ્યું...લલીબહેન તરફ જે તમે જરા મમતા બતાવી હોત તો માનું ધર હોડી જતાં તેને બહુ વસમું લાગત...”

“એસ એસ ! રાંડ કાળમુખી ! તારા સત્યાનાશીઆ મગજનું

જ આ પરિણામ છે. જે મોટી ! હું બોલતી નથી ત્યારે ફાટી ફાટી છેકજ ફાટે છે ! મુઠ્ઠા રાંડ હું અભાગણી ! આવો પહાડ જેવો દીકરો અકરમી પાક્યો ત્યારે આ આજકાલની ગુલામડી મારી સામે બોલે છે ને !...” ડોશીને ત્રાગ્ય કરવાની ધગશ લાગી ને તેણે વફૂ દીકરા જીવતાં હોવા છતાં બન્નેના નામનો ફુડવો મૂક્યો !

કાંતિલાલ કંટાળ્યો. તેની દશા દયાજનક થઇ પડી હતી. તેનો સંસાર નીરસ હતો. લલિતા નાસી જતાં તેના કુળપર કાળી ટીલી ચોંટી હતી. મોઢા એને જોઇને એના તરફ આંગળી તાકતા હતા. આવી વખતે દુનિયાદારીઓ દયા કે સહાનુભૂતિનો સદંતર અહિષ્કાર કરે છે. સમાજના ન પાળી શકાય એવા અસ્વાભાવિક નિયમની કૂરતા છુપાવવા માટે એ નિયમનો ભંગ કરનારની વાત કરતાં ગીલગીલીયાં છૂટે એવી મનોવૃત્તિ કંઈ જમાનાઓ થયા કેળવાતી આવી છે. લલિતાના કુટુંબીઓની મનોદશા કેવી હશે તેનો વિચાર કરવાને બદલે લોઢા ભૂખી જ વાત કરતા હતા. “ અરે ! સાંભળ્યા કરોને ! રાંડ કંઈ ભેંધું ચતું કરી આવી હશે એટલે માએ ને ભાઇએ પોતે જ કોઈ જગાએ મોકલી આપી હશે; નહિ તો વીસ વરસની બાઇડી મુરત જેવા મોટા શહેરમાં ગુમ થઇ જાય એ કંઈ ખાવાના ખેલ છે ! તમે જીવકોર ડોશીને ઝાળખતા નથી તો ! એ તો મહા ખંધી છે ખંધી ! ને એનો દીકરો શું બોલે છે ? નાતમાં સુધારા કરો, જમણુવાર બોધી કરો, બોડકીઓને ચોટલા રખાવો એવી એ જ વાતો કરતો હતો. હવે કેમ ચુપ થઇ ગયો છે ? એટલી બધી હિમ્મત હતી તો પોતાની બહેનને જ નાતરું કરાવવું હતું ની ! ઈશ્વરને ત્યાં ન્યાય છે ભાઇ ! ધર્મવિરૂદ્ધ વાત કરી, શ્રી ગોસાંઇજીના બાળકાની નિંદા કરી તેનું આ પરિણામ !” કાંતિલાલનો શ્રીમંત પાડોશી જે મજે તેને આટલું ભાષણ સંભળાવ્યા વિના રહેતો નહોતો. તેના ઘરમાં તેની ત્રણ યુવાન બહેનો વિધવા હતી. એ બધીને “ પતિ વિના સર્વિની ગતિ નથી ” નું મોંઘું સત્ર ભણાવવામાં

આવ્યું હતું અને ત્રણેએ એ વેદમંત્ર જેવું માની લીધું હતું. કારણકે એકે ધરના ભટને મૃતપતિનો અવતાર માની લીધો હતો. બીજાએ ગાડીના કોચમેન સાથે સપ્તપદી ભણવી ચાલુ રાખી હતી અને ત્રીજાએ એક મંદિરના અશ્વાહાબાદી ચોખ્ખાને પોતાના શયનગૃહમાં આવવાનો પરવાનો આપી દીધો હતો. આ વાતની ક્રાંતિલાલના સનાતની પાડોશી ગોપાલદાસને ખબર હતી. તે કાંઈ કાંઈવાર મનમાં ગણગણતોઃ “ હોય—નાદાન છે ! દુનિયાના ધા લાગશે ત્યારે સુધરશે ! ”

“ બા ! મારી રજા આજે પૂરી થાય છે. તું કહે તો જાઉં !—” થોડીવાર પછી ડોશી જરા શાંત થતાં ક્રાંતિલાલે કહ્યું.

“ ત્યારે લલ્લી ગઈ જ કે !...” આખર ડોશી પલળી. નિરાશાની ભયંકર મૂર્તિએ તેને ડરાવી. તેનું માનું હૃદય પ્રકટ થયું. ને તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

“ રડો ના, માજી ! અમે મુબઈમાં તપાસ ચાલુ રાખશું.” જ્યાંએ ડોશી પાસે જઈ તેના આંસુ લુંછવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

“ મને રડવા દે, દીકરી ! રડવા દે ! મારી ગરીબ લલ્લીને મેં કાંઈ દહાડો કંઈ લાડ લડાવ્યા નથી ! એા લલ્લી ! તું મને ધરડે ધડપણ મૂકીને ક્યાં છોડી ગઈ, મારી બહેન રે !.....”

જ્યાનું સ્ત્રીહૃદય દ્રવી ગયું. તે જીવકાર ડોશીને ધિક્કારતી નહોતી. મનુષ્ય તારકે તે ક્રાંતિલાલ અને જીવકાર ઉભયને ચાહતી હતી. એ બન્ને જણ જ્યારે એના વ્યક્તિત્વને કચડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં ત્યારે જ એ સામે થતી ને તે વખતે એ બધી કોમળ લાગણીઓને તિલાંજલી આપી દેતી. જીવકાર ડોશીના હૃદયમાં પોતાની રાંક ગાય જેવી દુઃખી પુત્રી માટે લાગણી ઉભરાઈ આવી તે જ્યાં જોઈ શકી. ડોશીના રૂદને તેની છાતી ચીરી નાખી ને તેની કાળા આંખો બીની થઈ. વાતાવરણ કંઈ થઈ ગયું. ક્રાંતિલાલ લમણે હાથ ઢઈ ગંભીર મ્હોડે બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

દ્રેનમાં.

લલિતાપરના ડાશીના અંતરમાંના પ્રેમમાં હવે પૂર આવ્યું. તેણે રોઈ રોઈને છાતી માથા કૂટવા માંડ્યા. જ્યાંએ તેને શાંત પાડવાની ઘણી કાશેષ કરી. કાંતિલાલે પણ માને ઘણી સમજાવી અને આખરે નસીબને બદનામ કરી ડાશીએ દીકરાને મુંબઈ જવાની રજા આપી. ડાશીના દુઃખમાં ભાગ લેવાને જ્યાં આતુર હોવાથી તેણે સુરતમાં રહેવાની વાત છેડી બેઠા પણ જીવકાર ડાશીને પ્રથમથી જ તેની સાથે બારમો ચંદ્રમા હોવાથી જ્યાં તેણે કાંતિલાલ સાથે જવાનું કહ્યું. જતાં પહેલાં જ્યાં મંગળાને મળવા ગઈ. બન્ને સખીઓએ લલિતાની દયા ખાધી અને તેના બચકર ભાવીની અનેક કલ્પનાઓ કરી. બન્ને સખીઓ જાણતી હતી કે એવી હજારો લલિતાઓ અંધારી ખીણમાં સડી સડીને મરી જાય તેની હિન્દુસમાજને દરકાર નહોતી. ૨૫ કરોડ હિન્દુઓના સમુહના રાક્ષસી બોળ નીચે એવી હજારો વિધવાઓ છુંદાઈ જાય તેથી સમાજ નબળી થશે, એમ માનવાની હિન્દુઓ સાફ ના પાડે છે; કેમકે ૩૩ કરોડ દેવતાઓ હિન્દુઓનું રક્ષણ કરવા માટે પરશુ ને ત્રિશુળ ઝાલી નિરંતર ચોકી કરતા ચીરકાળ પર્યંત ઉભા જ રહેશે એવી આકાશવાણી તેમને રોજ સંભળાયા કરે છે !

મંગળાને મળી જ્યાં ઘેર ગઈ ને પછી મુંબઈ જવાની તૈયારી કરી. જ્યાં આમ ગુપચુપ ચાલી આવશે એવી કાંતિલાલને આશા નહોતી. તે જરા અજબ થયો. તેણે જ્યાંને ખોટું લાગે એવો એક શબ્દ પણ ન બોલાય તેની ખાસ સંભાળ રાખી હતી એટલે બન્ને શાંતિથી સ્ટેશન પર આવ્યાં. વખતસર દ્રેન આવી. ઉભય ડબ્બામાં સામાન ગોઠવી બેઠાં ને દ્રેન ઉપડી.

“કેમ ભાઈ! ક્યાં જાઓ છો?” એક ગામડીઆએ દ્રેન ઉપડતાં જ વાતની શરૂઆત કરી.

“ મુંબઈ—” કાંતિલાલ બોલ્યો.

“ ક્યાંના રહીશ ?”

“ મુરતના—”

“ મુંબઈમાં શું કરો છો ?”

“ નોકરી.”

“ મુરતમાં ક્યાં રહો છો ?”

“ નાણાવટમાં—”

“ તમારા બાપનું નામ ?”

“ માણેકલાલ—”

“ શી ન્યાત છો ?”

જાણે કોર્ટમાં ઉભેલા આરોપીની વફીલ ઉલટપાલટ તપાસ લેતો હોય એવા આ સવાલોથી હવે કાંતિલાલ કંટાળ્યો. જરા મ્હોં કસાણું કરી તે બોલ્યો:

“ વાણીઆ છીએ ”

“ આ બહેન તમારાં ધરનાં માણસ કે ?”

“ હા—”

“ મુંબઈમાં ક્યાં રહો છો ?” પેલા માણસે કાંતિલાલની સાત પેઢીનો ઇતિહાસ ગપવાવિના ન જંપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ તેનું તમારે શું કામ છે ?” જરાક મિનન કરી કાંતિલાલ બોલ્યો.

“ કામ વળી શું હોય ! ગાડીમાં મળ્યા છો—એ ઘડી સાથે રહેવું છે—તેથી જરા પૂછું છું...” કહી ભોળો ગામડીઓ ચુપ થઈ ગયો. તેને આ શહેરી માણસ અભિમાની જણાવ્યો. ગામડાંના લોકો જેમ છૂટથી કલાકોના કલાક ગપ્પાં માર્યા જ કરે તેમ બધાએ જ ગપ્પાં મારવા બેઠાં એવી તેની માન્યતા હતી. માણસ તદ્દન ભોળો હતો. કોઈની ખાનગી વાત જાણી તે કંઈ લાલ કાઢવા માગતો નહોતો. “ હું અલી ને અલીના કીકા ” માં જ તેની આખી દુનિયા

સમાધ ગયલી હોવાથી વખત પસાર કરવા માટે આવો લવારો કરવાની તેને ટેવ પડી ગઇ હતી. બોળા ખેડૂતો અથવા ગામડીઆઓને ચઢાવી, તેમને કોઈ ચળવળમાં હોમી દેવા માટે કેટલાક વિદ્વાન વક્તાઓ આવી લવારા કરવાની ટેવને “ બાળક જેવી નિર્દોષતા ” કહે છે !

નવસારીના સ્ટેશન પર ગાડી આવતાં ગીરદી વધી. ત્રીજા વર્ગના ઉતાડ્યોની બચંકર દશા જેવાનો કાંતિલાલ ને જ્યાંને પ્રસંગ મળ્યો. તેમના ડબ્બામાં ૧૨ માણસો તો મુરતમાં જ ગોઠવાયા હતા. નવસારીમાં બીજા ડબ્બા ઉતાડ્યોએ એ જ ડબ્બા પર આક્રમણ કર્યું. એક ઉઘાડા ડબ્બાને “ નબળો કિલ્લો ” ગણી એકદમ હાથ કરી લેવાની આપણા લોકોને ખાસ આદત પડી ગઇ છે. બીજા ડબ્બા ખાલી હોવા છતાં જે તેના બારણા બંધ હોય તો તે ઉઘાડવાની તસ્દી લેવા કરતાં ઉઘાડા બારણાના ડબ્બામાં ધુસવાનું જ હિંદી ઉતાડ્યોને ઘેલું લાગેલું છે. ૨૮-૨૨ ઉતાડ્યો તાં કચડા કચડી વધી-સ્ત્રીઓની દશા કંઈ જાનક થઇ પડી. જે સ્ત્રીઓ સાથે તેમના પતિદેવો હોય છે તેઓને જે ગીરદીમાં કોઈ પુરૂષનો હાથ અડી જાય તો પતિદેવની આંખ લાલ થયા વિના રહેજ નહિ ! બીજા બાળુથી બિચારી સ્ત્રીઓને જેમ તેમ ટુંટીયું વાળી બેસી રહેવાની ફિરજ પડે ! જેમ થાય તેમ-ભલે તેને ટુંટીયું વાળી બેસતું પડે-ભલે તેના પગ રહી જાય પણ ગીરદીમાં પણ કોઈ પુરૂષનો સ્પર્શ થતાં સતીત્વ કલંકિત થાય છે એ વાત સ્ત્રીઓના મન પર ઠંસાવવાની તક લિંદુ મરદ બહાદુરો કદિ પણ ભુલતા નથી !

નવા ઉતાડ્યો સાથે એક નવી આકૃત આવી હતી અને તેથી જ્યાં ને કાંતિલાલ શિવાયના બધા ઉતાડ્યોના દીલ ડમકમી ગયાં હતાં ! એક લાલીઓ પોતાની મિસીસને લઇને “ છાહેબ ” નો “ છેકેટરી ” થવા મુંબઈ જતો હતો. તેના “ છાહેબ ” આપેલા

ઉતરેલાં કાટ પાટલુન ને કાંલર નેકટાઇમાં સજ્જ થયેલો લાલીબા કાઇની દરકાર કર્યા વિના પોતાની ઘેરી સાથે ડબ્બામાં ગોઠવાઇ ગયો ને એજ પળે ડબ્બામાંના બે ચાર બ્રાહ્મણોની જનોઈ હાલવા લાગી ! બે ચાર વૈષ્ણવોની કંઠી વૂડું વૂડું થઇ રહી ને ઉપરથી કાઇ દેવ આ આભડછેટ જોઇ પોકિપોક રોતો સંભળાયો ! આ રડતા દેવને જાનો ન રખાય તો હિન્દુસ્થાન જરૂર પ્રલયના અમિતી ખાખ થઇ જવાનું એમ ધારી એક “ વશિષ્ઠ કુલોત્પન્ન બ્રહ્મપુત્ર ” બરાડ્યા :

“ એઇ ! દૂર જા-દૂર જા-જરા જો તો ખરો તારા બાપ અહિં બેઠા છે તે !-” આ બ્રહ્મપુત્ર સિદ્ધાંતકૌમુદીનું અવર્ણ વ્યાકરણ ગોખવાની કડાકુટમાં વિવેકશાસ્ત્ર તદ્દન બૂલી ગયા હતા.

“ જો મહારાજ ! મહોડું જંબાલીને વાત કરજો હં ! હઉંવે ! હું નીહ બોલતો તેથી કે ? ” લાલીબા બોલ્યો.

“ સુખ બદમાસ ! તું કોની સામે બોલે છે ? ” ગોર મહારાજ ગરમ થયા.

“ બેઇ બેઇ જાહરીના ! તેં પછહા આપેલા ને મેં નીહ આપેલા કે ? ”

“ જોઇ શું રહ્યા છો ? એ મિસ્ટર ! કાઢો એને બહાર !-બોલાવો ગાર્ડને !-”

“ બોલાવની ! ગાર્ડને બોલાવ ની તો ટેશન માછતરને બોલાવ ! કંઈ મારી લાખે કે ? એવા તો બહુ જોયેલા તારા જેવા-બહુ સુંચાં કરી તો ડાચુંજ ફેાડી લાખા જો !-” બાંહે ચઢાવી, લાલ આંખ બતાવતો અંત્યજ બોલ્યો ને પેલા “ વશિષ્ઠ કુલોત્પન્ન બ્રહ્મપુત્ર ” ની બહારે કાઈ નહિ ધાવાથી તેને પ્રલયકાળ છેક નજીક આવેલો જણાયો. જો કાઇ ગરીબ ઢેડ હોત તો તેણે તે બિચારાને ડબ્બાને આગળ આવતાં જ દમદાટી કરીને પાછો કાઢ્યો હોત !

લાલીબા હિંમતથી પોતાની સ્ત્રી સાથે બેસી રહ્યો. થોડાક

જણુ કચવાયા પણુ સારે નસીબે ત્યાં જંગ જામ્યું નહિ. નબળાને છુંદવાની તક કોઈ ગુમાવતું નથી. સબળાને છેડતાં રાક્ષસો પણુ ડરે છે. ગોરા સાહેબની લાત ખાઈને લાલીઓ એ સૂત્ર શીખી આવ્યો હતો.

ગીરદી ધણી હોવાથી જયા ને કાંતિલાલને મુસાફરીમાં જરા વધુ ત્રાસ પડ્યો. રસ્તે બંનેએ બહુ ઝોઢી વાત કરી. જયા અપ-નેગો જ ઉતર આપતી. પાલકરપર કાંતિલાલે તેને મ્હા પાછ. બે અડચણુ પડતી હોય તો સેકન્ડ ક્લાસમાં લઈ જવાની ઇચ્છા બતાવી પણુ જયાએ ના પાડી. પાલકર પછી ટ્રેન પૂરવેગે ઉપડી ને રાતે ૮૥ વાગે આન્ટરોડપર આવી ઉભી રહી.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

મૃત્યુ.

છગનલાલની તબિયત દિનપર દિન લથડતી ગઈ. કુસુમની-જમનાની ચિંતા વધી. ડોક્ટર પર ડોક્ટર આવવા લાગ્યા. પાણી પેટે પૈસા વેરાયા પણ ખહીનો જલિમ રોગ ન હક્યો. છગનલાલ હજુ નાતબહાર જ હતો. તેણે પોતાની પુત્રીની મરણ વિશ્લેષણ કરી એક આશાભરી જીંદગીનું ખૂન કરવાની ના પાડી હતી તેથી અમદાવાદની કપોળ નાતે તેને સજા કરી હતી. દુનિયામાં હિન્દુસ્થાનના મહાપુરૂષો પૂજાય, તેમની કીર્તિમાં હિન્દુઓ નકામો ગર્વ લે પણ એ મહાપુરૂષો હિન્દુશાંતિઓને અસ્પર્શ્ય ! ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, રામમોહનરાય, મહાત્મા ગાંધીજી, કરસનદાસ મૂળજી, વગેરે મહાપુરૂષો ખરા ! તેમને જગતના દેશો માન આપે ત્યારે આપણે મલકાઈએ પણ એ મહાપુરૂષો તેમની શાંતિઓને ન ખપે ! કુસુમ અને છગનલાલની સ્થિતિ એવી જ હતી. કુસુમને-નિર્દોષ રત્નેદાળ, ઉન્નત ભાવનાશાળી કુસુમને નમન કરવામાં દેવતાઓય જીવનનું સાર્થક માને પણ કપોળ નાત નહિ. નાતને મન એ એક એવી બક્ષા હતી કે જેના ઓળાથી સમાજ અલડાઈ જાય. છગનલાલ બિજાનાવશ થવાથી નાદાન કુસુમને દિક્ષાસાનો એક બોલ કહેનૂર કાઢ નહોતું. જ્યાં ગયા પછી તે તદ્દન એકલી અટુલી થઈ ગઈ. તેની માતા જમનાએ હજુ પોતાનો વિગ્રહ પડતો મેલી સધી કરવાની જરૂર જોઈ નહોતી. તેઓ નાતબહાર થયાં તેથી તેઓ નહીં જ જશે તે વિષે તેને જરા પણ શક નહોતો. તેનો પતિ મોતને આંગણે જઈ બેઠો હતો તેની ચિંતા ન કરતાં તે રોજ તેનું માથું ખાઈ નાતને મનાવવાને ત્રાગાં કરતી હતી.

“ તમેય શું ગાંડાં કાઢો છો ? કુસુમ તો વહી ગઈ છે. જરા આપદાદાના નામનો તો વિચાર રાખો. જેતમે નહિ માનો તો આ

ગોધા જેવી છોકરીને ક્યાં નાખશો !” જમનાએ છગનલાલના પલંગ પાસે પડેલી ખુરશીપર બેસી, સોપારી કાતરતાં કાતરતાં પોતાનું રામાયણ શરૂ કર્યું.

“કુસમ ભલે કુંવારી રહેતી—” ક્ષયરોગી ક્ષીણસ્વરે બોલ્યો.

“પણ એનો પગ ઉંચો નીચો પડી જશે તો—?”

“એને પરણાવી હોત ને પછી તરત જ વિધવા થઈ હોત તો શું કરત ? મારે એનું મન દુભવીને એને નથી પરણાવવી—”

જમનાએ નેસથી કપાળ ફૂટી કહ્યું :

‘તમારાથી તો હવે હાથ નેડયા ! આવી નફ્ટાઈ મેં કદી નોંધ નહોતી...’

છગનલાલ કંઈ જવાબ ન વાળતાં પાસું ફેરવી સ્તો.

“એમ શું કામ કરો છો ? મારું મ્હો નહિ ગમતું હોય તો તમારી લાડકી દીકરીને મોકલું !—”

“એ દીકરી મારી એકલાની જ છે ? તારી નથી ?”

“એવી માથાફરેલ દીકરી મને નહિ નોંધાવે. અમેય એક વાર જુવાન હતાં—અમે અમારાં માળાપત્ની ઉપરવારી શઘને આવા ઢાંગ નહોતા માંડ્યા ! મનપસંદ માટી પસંદ કરવાના તમાસા મઢ્યોને છાજે—આપણને નહિ—”

“આપણે ત્યાં પણ અગાઉ સ્વયંવર થતાને !” દલીલ કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી એમ જણ્યા છતાં છગનલાલ દલીલ કરવા લાગ્યો.

“થતા હશે રાજાઓને ત્યાં ! આપણે તો બાપદાદાને વારેથી ચાલે છે તેમજ ચાલવું નોંધ્યો—”

“આપણે એ પ્રમાણે ચાલ્યાં. પણ હવેની પ્રજા તેમ નથી ચાલવાની—”

“નહિ કેમ ચાલે ? તમે ચૂપ રહો તો જુઓ પછી ! હું એને ક્ષવી બે બડીમાં સીધી કરી નાખું છું તે !”

“મારે મારાં બચ્ચાંપર બુલમ નથી કરવો—”

“ફેડો માથું ને કાઢો રાતું ! લો, આ બાઇસાહેબ આવ્યાં !...”

કુસુમ હળવે પગલે ખીમાર પિતાના પલંગ પાસે આવી. જ-મનાએ મ્હો ચઢાવ્યું.

“બાપુજી ! કેમ છે હવે ?” કુસુમનો મીઠો-મધુરો સ્વર સં-ભળાતાં છગનલાલને શાંતિ વળી.

“ઠીક છે બેટા !...”

“તમે દવા પીધી ?”

“નહિ—”

“વખત થઈ ગયો ને !”

“તારી બા ક્યારની માફે માથું બાઇ જાય છે—”

“બા ! ડોક્ટરે બાપુને વાત કરાવવાની ના પાડી છે.”

“વાર, વાર, મોટી ડાહ્યલી મને શીખવવા આવી છે ! ખેસ તારા બાપુ પાસે-હું આ ચાલી—”

જમના ઓરડો છોડી ગઈ. કુસુમે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“આ અજ્ઞાનનું પરિણામ !” છગનલાલ બોલ્યો : “કુસુમ ! દોકરી, તું જરા પથ્થુ ચિંતા ન કરતી. હું તારે માટે બરાબર ગોઠવણ કરી જઈશ—”

“તમે મારે માથે બેઠા છો પછી મને શી ચિંતા છે બાપુ ?”

“હવે મને મારી દેહનો બરોસો નથી ખેંચે !”

“એમ શું બોલો છો બાપુ ! ડોક્ટર કહે છે ને સાફ થઈ જશે !” પથ્થુ આ શબ્દો બોલનારી બાળાનું હૃદય જાણતું હતું કે તેનો પિતા થોડા જ દહાડાનો મહેમાન છે !

“હવે તમે બોલો ના બાપુજી ! હું તમને દવા આપું-પછી સૂઈ જાઓ—”

કુસુમે પોતાના પિતાને દવા પાછા બિછાનું બરાબર સાફ

કરી ઉશીકાં ગોઠવી આપ્યાં ને પોતે “કેકારવ” લઈ આરામ પુર-
શીપર પડી. કલાપીનાં હૃદયદ્રાવક-દર્દભર્યા પ્રેમકાવ્યો તેને અતિ પ્રિય
હતાં. પણ આજે તેનું ચિત્ત વાંચનમાં ચ્હોંટ્યું નહિ. છગનલાલની
આંખ મીંચાતાં જ તે સ્મરણ સૃષ્ટિમાં વિહાર કરવા લાગી. ધન્દુ-
લાલ-લક્ષ્મણમાં આખી સમાજ સામે બંડ ઉઠાવી તેને બચાવનાર
યુવાન તેની નજર સામે આવી ઉભો. તે હસી. પ્રિયજનના સ્મરણથી-
પ્રિયજનના આભાસથી પાગલની પેઠે હસવામાં પણ સ્નેહીઓને
કંઈ મીઠો આનંદ મળે છે ! કુસુમ આ મોંઘા આનંદનો લ્હાવો ચા-
ખતી હતી. પણ હર્ષની લહરી થોડી જ વારમાં ચાલી ગઈ. સમાજ-
ના અભંગ ગણાતા કાયદાની સ્મૃતિએ તેના રમ્ય સ્વપ્નનો નાશ
કર્યો. બાળાના રમણીય વદનપરનું મોહક સ્મિત ઉડી ગયું ને તેને
સ્થાને શ્યામ ગંભીરતા આવી.

“મારું શું થશે ? બાપુજીની તબીયત દિવસે દિવસે બગડતી
જાય છે. એમના વિના મારાથી કેમ જીવાશે ? બા તો મને ડાકણ
જેવી ગણે છે ! હું ગમે તેવા વહેંતીઆનું ઘર માંડી બે પાંચ બચ્ચાંની
મા થઈ જાઉં તો બા રાજી રાજી થઈ જાય-પણ હું મારા આત્માને
વિક્રયીત કરી, મને જીવનના ઉચ્ચત્તમ શૃંગ પર લઈ જાય એવા પ્રિ-
યતમની અંખના કરૂં તો સમાજદ્રોહી ને પાતકી થઈ જાઉં ! અરે
રામ ! અમને લાચાર બાળાઓને આમ શા માટે રીબાવે છે ? અ-
મારા જાતલાઈઓને જરા તો ઉદાર બનાવ ! મનુષ્યત્વ, દયા, ઉદારતા,
સ્નેહાળતા એ શું શબ્દકોષના નિર્જીવ શબ્દો જ રહેશે ? હિન્દુસંસાર
કવિના કલ્પના સમા નહિ બને ? એક અકુદરતી રિવાજની વેદી પર
મારા જેવી લાખો કુમારિકાઓ હોમાઈ ગઈ...પણ હવે...હવે...એ
ભયંકર યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ નહિ થાય ? અમારા સંસારમાંથી પ્રેરણા
ગઈ, ઉત્સાહ ગયો, બળ વીર્ય ગયાં. અમારા દેશબંધુઓનો સંસાર
રમ્ય કુલવાડીને બદલે ધગધગતા અંગારાથી બળતી મરૂમિ જેવો
બની રહ્યો છે. છતાં-છતાં હજીય તેઓ રૂઢી ને રિવાજને જીતી મા-

ફક વળગી રહેશે ?...” આવા વિચારો આવતાં કુસુમનું મોઢો દયામણું થઈ ગયું. વિચારમાં ને વિચારમાં તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. બહુ બહુ મગજ કરસી જોયું પણ ઇન્દુ તેનો થાય અને સમાજ એ દૈવી યુગલનો સત્કાર કરે એવી યુક્તિ તેને ન મળી. યુવાન કોમળ-આશા-ભર્યા હૃદયોને ચગદી નાખવાથી જ “સનાતન ધર્મ” નો કિલ્લો અભેદ રહી શકશે, એવી હિન્દુઓની સનાતન માન્યતા તોડતાં કોણ જાણે કેટલાય યુગો જોઈશે તે તે કલ્પી શકી નહિ.

“બહેન કુસુમ !...” છગનલાલનો ક્ષીણ સ્વર સંભળાયો ને બાળાની વિચારમાળા તૂટી ગઈ.

“આવી બાપુજી !-” સફાળી તે પિતા પાસે જઈ ઉભી. “તમને શું થાય છે ?”

“તું ગભરા ના બહેન ! મને એમ થાય છે જ-જરા મુઝવણ થાય છે-”

“ડોક્ટરને બોલાવું ?”

“હા...”

કુસુમે તરત જ ડોક્ટરને બોલાવવા નોકર મોકલ્યો.

છગનલાલને અચાનક ક્ષયનું જોર ઉપડી આવ્યું હતું. ડોક્ટર આવે તેટલામાં તેની પીડા વધી, શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો, કુસુમ ગભરાઈ. જમના દોડી આવી. નોકર ચાકર ગભીર થયાં. સગાં બહાલાંની દડ જમી. ડોક્ટર આવ્યો ને તેણે છાતી તપાસી મોઢો ગંભીર કર્યું. કુસુમના પેટમાં ફાળ પડી. જમના આગલી પાછલી બૂલી જઈ દીન વદને પતિના પલંગ પાસે ઉભી રહી. સઘળાંની આંખમાં આંસુ હતાં. બિંહાને પડેલા છગનલાલને અસહ્ય વેદના ચતી હતી. વાતાવરણ કંઈ થઈ ગયું હતું.

“કુસુમ ! દીકરા !...” ધીમો-ક્ષીણ અવાજ સંભળાયો.

“ઓ બાપુજી !-” પિતાની લાડકવાઈ કન્યા બોલી.

“હું જાઉં છું...પ્રભુ તારે રક્ષણ કરશે...”

કુસુમથી કંઈ બોલાયું નહિ. તેનાં મોહક નેત્રોમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં.

“મારી દીકરીને કોઈ દુઃખવશે નહિ...” છગનલાલે જમના તરફ ફાટી આંખે જોઈ પુનઃ કહ્યું.

“એની મરણ વિરુદ્ધ...”

“તમે હમણું ના બોલો, બાપુજી!...” કુસુમ પિતાના માથા-પર હાથ ફેરવતી દીન સ્વરે બોલી. પણ આવા કોમળ આત્માઓની ચમરાજે કદી દયા ખાધી હોય એવું સાંભળ્યું છે? છગનલાલની તળિયત સુધરવાને બદલે બગડતી જ ચાલી, ધીમે ધીમે શ્વાસ રૂંધાતો ગયો ને સાંજે ચાર વાગે તેનું શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયું ને ઓરડામાં રડારોળ થઈ રહી.

કુસુમ-રમ્ય આદર્શોમાં મહાલતી કુસુમ નબાપી થઈ.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

નિરાધાર કુસુમ.

કુસુમ ન્યાપી થઇ. તેની એકની એક બેલ ચાલી ગઇ. તેના હૃદયમાં પ્રસંગે બનેલા કર્ણ બનાવ પછી છગનલાલનું વર્તન તદન બદલાઈ ગયું હતું. તે કુસુમનો આત્મા ઓળખી શક્યો હતો. આવા પવિત્ર આત્માને છુંદી નાખવામાં ધોર પાપ છે એવી તેની ખાત્રી થઇ ગઇ હતી; અને તેથી કુસુમને બળતી હોળીમાં હોળી નહિ દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. લક્ષ પ્રસંગે કુસુમે કરેલા બંડ પછી જ તેનો પિતા તેને પૂરેપૂરી ઓળખી શક્યો. કુસુમના હૃદયમાં જવલંત પ્રેમ હતો, અસીમ ઉદારતા અને અપાર સહિષ્ણુતા હતી, તે છગનલાલ પોતાની માંદગી સમયે જોઇ શક્યો. આવી દેવદુષ્ટીતાને પરાણે પરણાવવાનાં પાપ કરનાર સમાજ પ્રભુની ભયંકર ગુન્હગાર છે એમ તે માનતો હતો અને તેથી જ તે પોતાના વીલમાં કુસુમને પૂર સ્વતંત્રતા સાથે પચાસ હજારની મિશ્કત આપી ગયો હતો.

મરતી વખતે ભાગીતૂટી ભાષામાં પોતાની લાડકી દીકરીને નહિ દુભવવાની તેણે જમનાને વિનંતિ કરી હતી. છગનલાલના મૃત્યુ પછી થોડાક દિવસો તો રડવાકૂટવામાંજ પસાર થયા. પરગામનાં સ્નેહી સંબંધીઓ રોવા આવ્યાં. જમના બધી વખતે તાલસુર સાથે રોઈ ફૂટી અને રોવાની વિધિ પૂરી થતાં જ “મરનાર સાથે જીવતાંથી કંઈ મરાય છે ? હવે તો જીવતાંનો વિચાર કરો બહેન ! કુસુમ મોટી થઇ. એને ફેટલા દહાડા ઘેર રાખશો ? આ મહા મહિનામાં જ આટોપી નાખો તો સાઈ ” એવી વાત પણ થઈ. કુસુમને માટે ખીજાં બે ચાર માર્ગાં આવ્યાં. જમના બધાંની વાત સાંભળતી. તે કુસુમને જેમ બને તેમ જલદી પોતાના ઘરમાંથી વિદાય કરવા માગતી હતી; કારણકે “કુસુમનો પગ આડો અવળા પડી જશે તો બાપદાદાની આબરુપર ડાખ લાગશે ” એવો તેને ભય હતો. કુસુમ

દેવબાળા છે-દ્વિલોકમાંથી કોઈ ગુમાયલી વસ્તુ શોધતી શોધતી તે મૃત્યુલોકમાં આવી પડી છે અથવા રૂઢીના ગુલામોને આત્માની પીછાન કરાવવા પ્રભુએ કોઈ દેવદૂતી અત્રે મોકલી છે-એમ સમજવાની જમનામાં શક્તિ જ નહોતી. સ્ત્રીનું જીવન પરણીને કુકર પેટે બચ્ચાં જણવાથી જ ધન્ય થઈ જાય છે એ સૂત્ર તેને ગલથુથીમાંથી લણાવવામાં આવ્યું હતું.

છગનલાલના મરણ પછી જમનાનો ભાઈ ધરનો વાલી થઈ આવી પુગ્યો. તેનું નામ કરસનદાસ! સ્વાર્થની જીવતી જગતી મૂર્તિ એટલે જમનાનો ભાઈ! છગનલાલ તેને પૂરેપૂરો ઓળખતો હતો; એટલે જ્યાં સુધી તે જીવ્યો ત્યાં સુધી આ સ્વાર્થીનું કંઈ ચાલ્યું નહોતું. પણ હવે સ્થિતિ બદલાઈ. જમનાને મીઠા બોલોથી મનાવી લેતાં તેને વાર લાગી નહિ. આકૃતના વખતમાં વીરો બહારે ધાયો તેથી જમના મલકાઈ પણ ખરી. અને આ ભાઈ બહેનની જોડી મળતાં પરિણામ એ આવ્યું કે કુસુમને જેમ બને તેમ જલદી ગમે ત્યાં હોમી દઈ પારકા કરી નાખવાનો બંનેએ નિશ્ચય કર્યો.

અમદાવાદમાં રાયપુરમાં માધવદાસ નામનો એક મૌમંત કપોળ રહેતો હતો; અને તેના પુત્રની બીજી પત્ની કુંકુમ ઉછાળતી સ્વર્ગે ચાલી ગઈ, તેની ખુશાલીમાં કોઈ ત્રીજી કપોળ કન્યાને “સૌભાગ્યવતી” ના ખિતાબથી નવાજવાની શેઠની ઇચ્છા હતી. કરસનદાસ તેમનો દલાલ થવા તૈયાર થયો અને માધવદાસ શેઠની મહેરબાનીની ખાત્રી હોવાથી તેણે નગીનદાસ સાથે-માધવદાસના પુત્ર સાથે કુસુમનું ભાવી જોડવાનો ઠરાવ કરી નાખ્યો. જમનાને આ વાતની ખબર મળતાં તે તરત જ કબુલ થઈ. નગીનદાસની ઉંમર ૩૫-૪૦ વર્ષની હતી. કુસુમ કરતાં તે ૨૦ વર્ષ મોટો હતો. જમે ઉધાર લખી, વર્ષે દહાડે વેપારનું સરવૈયું કાઢવા જેટલી કેળવણી તેણે લીધી હતી. નવજીવન, આત્મદર્શન, આદર્શ, એ કોઈ જાતના કાળા મંકોડા જ હશે એવી તેની ખાત્રી હતી. તેનું જીવન યંત્ર જેવું ગતિવંત હતું. એ યંત્ર સહવારે

નવ વાગે બિહાનું તજે, સાડા નવે ચ્હા પી, અગીઆરે જમે ને પછી શેર બજારમાં “માધવજી લીધા ને સીમ્પલેક્ષ દીધા” ની ગર્જનાથી સિંહનાદીઓને શરમાવી દે. સાંજે એક મંદિરની મુલાકાત લે ને પછી ભક્તિ સાથે શૃંગારનું મિલન કરી “પ્રેમભક્તિ” નું શરબત ચાખવા માટે જે તક મળે તે તરત ઝડપી લે ! નગીનદાસના કપાળપર અઢી ઈંચ લાંબું દીકું ન હોય એમ જવલ્લે જ બનતું. સૌભાગ્યવતી હિન્દુ લલનાઓના કપાળપર રાતદિવસ ચાંદલો ચમક્યા કરે તેમ નગીનદાસના કપાળપર “ગોવંધનધારી, શ્રી મહાપ્રભુજી” ના પદ ભક્ત હોવાની નિશાની તરિકે દીકું હંમેશ કાયમ રહેતું. ચીમનલાલ કુસુમનો જમણો હાથ ઝાલી પરવાર્યા પછી એ આદર્શધેલી બાળાનો માલિક થવાને એ તૈયાર થયો. જમનાએ સહેજ સંમતિ આપતાં જ કરસનદાસે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી આખી નાતમાં આ બીના જાહેર કરી દીધી અને કપોળ નાત ફરીથી મિષ્ટાન્ન ખાવાને લાગ્યશાળી થશે એ ખ્યાલથી સ્ત્રીપુરુષોને આનંદ થયો. ચીમનલાલની કેવી દશા થઈ હતી, કુસુમ કઈ જાતની કુમારિકા છે, એના આદર્શો કેટલા ગગન-ગામી છે, તેનો વિચાર કરવાની કોઇને કુરશદ જ નહોતી. “દોકરીની જાતને વળી આવા ફેસ્તા શા ? માબાપની ઉપરવારી શી ? હવે હું જેહંઝ તો ખરી કે એ માને છે નહિ ?” જમનાને સત્તાનો નીશા ચડવાથી તે કરસનદાસ આગળ ઉપલા શબ્દો બોલી હતી. તેને ખબર નહોતી કે આખી દુનિયા સામી થાય તો પણ કુસુમ નમણું આપવાની નથી.

પ્રથમ આ વાત કુસુમથી છુપાવવામાં આવી હતી. કુસુમ બિચારી પોતાના પિતાના મરણથી થયેલા આઘાતથી અધમુદ્ધ થઈ પોતાના આરડામાં જ બરાઈ રહેતી. તેને પોતાના જ ઘરમાં પોતાની સામે કેવું કાવતું રચાય છે તેની ખબર નહોતી. કરસનદાસ અને જમનાએ ગુપચુપ ધુસપુસ કરી બહું નક્કી કરી નાખ્યું. નાતને મનાવી લઈ નાત બહારનું કલકું શુંસી નાખવામાં આવ્યું અને પછી અચાનક કુસુમને એક દિવસ ખબર પડી કે તેની મા તેને માટે બીએ ડીંગલો

શોધી લાવી છે ! તેના કોમળ હૃદયપર પિતાના મરણથી ભયંકર આઘાત થયો હતો. આ નવી વાત સાંભળતાં જ તેને વજ્રધાત થયો. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. હજુ તેના પિતાના મરણને પૂરા ત્રણ માસ પણ થયા નહોતા એટલામાં તેની મા “વરસી” વાળી દષ્ટ દીકરીને પીઠી ચોળવા તૈયાર થઈ હતી. કરસનદાસે જમનાને નેપાળાનો ભુલાવ આપી દીધો હતો કે લાલદાસ પછી ન્યાતના થીજ શેઠ આધવદાસ શેઠ સાથે આડું થયું તો પછી કુસુમના બાર વાગી જશે—તે જીંદગી સુધી કુમારી સડ્યા કરશે પણ તેનો કોઈ ભાવ પૂછવાનું નથી.

“મા ! આ નવી મ્હોંકાણુ શાની છે ?” કુસુમને ઢીંગલાની શોધની ખબર મળતાં જ તે ગંભીર થઈ જમના પાસે જઈ બેઠી. તેનો મામો ત્યાં જ બેઠો હતો. તેણે આ જોગમાયાનું ગંભીર, નિશ્ચિત વદન જોઈ માથું ખજવાળ્યું.

“શાની મ્હોંકાણુ ?”

“લોકોમાં વાત થાય છે તેની જ તો !” કુસુમ ખાટા સ્વરે બોલી.

“સીધી વાત કરની !” જમના ચીડાઇને બોલી.

“સીધી વાત કરે ? તું જાણતી નથી ? મારાં લગ્ન તેં નક્કી કર્યા છે એ ખરું છે ?”

“હા-કેમ ! હવે હું નહિ નક્કી કરું તો કોણુ કરશે ?”

“તને મારી જીંદગીની પાળ બાંધવાનો કંઈ જ હક્ક નથી—”

“અરે ! જા-જા, ડાહ્યાલી ! જોઈ તારી શીશીયારી ! તારા બાપ હતા ત્યાં સુધી હું બોલતી નહોતી—પણ હવે તારા લાડ ચાલવાના નથી—સમજી !—”

“બહેન !—” કરસનદાસ ભલો થઈ ઠાવડું મ્હોં રાખી બોલ્યો :
“વડીલોની આમન્યા તોડવી તારા જેવી ડાહી છોકરીને ન શોભે—”

“મામા ! તમે વડીલોની આમન્યા કોને માનો છો તે જ હું સમજી શકતી નથી. તમે મારા વડીલ થયા તેથી મને તમે કૂવામાં

નાખો, બળતી હોળીમાં ફેંકી દો તો પણ મારે ચુપ બેસી રહેવું એમ ? આજ સુધી અસંખ્ય હિન્દુ બાળાઓએ પોતાના વડીલોના ડહાપણુપર પોતાના આશાભર્યા જીવનોનાં ધગધગતે દીલે બળીદાન આપ્યાં છે પણ હવે હદ થઇ. આ લોહીનો વેપાર અટકાવવા માટે મારા જેવી બંડખોર બાળાઓ બહાર પડ્યા વિના અમારા વડીલોની પાથરની છાતીપર કંઈજ અસર થવાની નથી.” નિશ્ચિત, ગંભીર સ્વરે કુસુમે જવાબ આપ્યો.

“નગીનદાસ નાલાયક છે ? આવો ભલો, શ્રીમંત ને આખરદાર મુરતીઓ ક્યાં મળશે ?”

“તમારા ભલા, શ્રીમંત ને આખરદાર મુરતીઆને તમારી પાસે રહેવા દો. મને લાયક વર નહિ મળે તો હું કુંવારી રહીશ સમજ્યા ! મારા પહાડ જેવા પિતાના મરણનો શોક હજી પૂરો થયો નથી તેટલામાં આ ઢોંગ શા ? આ ઉતાવળ શી ? હું ક્યાં તમને ખાવા આવું છું ? મારા પિતા મારા ગુજરાન માટે પૂરતું મૂકી ગયા છે...”

“બાપે બહુ ચઢાવી હતી તેનું આ પરિણામ ! હું તો એમને બહુ કહેતી’તી-રે ! બહુ કહેતી’તી કે દીકરીને અંગ્રેજ ના ભણાવો નહિ તો વંદી જશે. આખરે પરિણામ એ જ આવ્યું. રાંડ મડમની પેઠે જાતે વર શોધવાની વાત કરે છે. ભાઈ ! તું એની વાત પર ધ્યાન ન આપતો. એને તો ખાવા ફેરતા કરવાની ટેવ છે !-” જમનાએ પોતાને મળેલી નવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો.

“ને મારા ફેસ્તાથી તમે ડરવાનાં નથી ?”

“નહિ, નહિ, હું કંઈ તારા બાપ જેવી પોચા દીક્ષની નથી-”

“નહિ. તું પોચા દીક્ષની શાની ? મારા બાપુને ગયાને ત્રણ મહિના થયા એટલામાં જ ઘેર વાળાં વગડાવવા તૈયાર થાય તેને પોચા દીક્ષની કેમ કહેવાય ?”

“અરે, રાંડ! જીભ ઓછી ચલાવને ! તારા કરતાં મને એમને માટે વધુ લાગતું હશે. સમજી ? પણ તારા જેવડી ગોધીને હવે હું કેટલો વખત ધરમાં રાખું ?”

“તે હું તને ક્યાં નડવા આવી ?”

“તને તે કંઈ અક્કલ છે ? આવડી મોડી છોકરી તો બે બચ્ચાંની મા થાય ! જો તારા બાપે મારું કહ્યું માન્યું હોત તો આજે લાણુજી જોઈને મારી આંખ ઠારવાનો વખત આવત-”

“એમ કે ?-” તિરસ્કારથી હસીને કુસુમ બોલી : “તારે લાણુજી રમાડવા છે ને ? તારા લાણુજીનો બાપ કાણુ ? પેલો વાંદરો-નગીનદાસ ! હા-હા-હા ” કુસુમ ખડખડ હસી પડી.

જમનાનો પીત્તો ખસી ગયો. તે ગુસ્સાથી કુસુમનો હાથ ઝાલી બરાડી :

“ચુપ મર રાંડ ! અભાગણી !-”

“જો બા ! તને ખબર તો છે કે ચીમનલાલના વરઘોડાના કેવા હાલ થયા હતા ! એ મુઝો મારા “ચંદ્રવદન” પર કાવ્ય લખવા આવ્યો હતો પણ એને ખબર નહોતી કે અપઘાગઘ રચવું ને કુસુમના હૃદયના સ્વામી થવું એ બે તોખી ચીજ છે. તારા નગીનદાસને પણ હું એવા લોઢાના ચણા ચવાડીશ કે ન પૂછ વાત ! તું જાણેછ તો ખરી કે અંત્રેજી ભણેલી છોકરીઓને નરી નવી યુક્તિ ને નવા નવા ફેસ્તા કરતાં વાર લાગતી નથી...”

“તારી મજલ છે કે તું એવું કંઈ કરે ! હું તારે મ્હોડે કુચા મારી તને પરણાવીશ. સમજી !-”

“ને હું એ કુચાવાળા મ્હોડે બ્રમ પાડીને નગીનદાસને ઉભી પૂછીએ નસાડી મૂકીશ. યાદ રાખજો-”

જમનાથી આ ન સહેવાયું. તેની આંખો ગુસ્સાથી ફાટી ગઈ. તેણે કુસુમના શરીરપર ધસી જઈ તેના સુંદર ગાલપર બે ચાર તમાચા ચોડી કાઢ્યા.

“હં, હં, બહેન! એ શું કરે છે? હોય, છોર કછોર થાય-માબાપ કમાબાપ થાય છે?—” કરસનદાસ જમનાને વારતો બોલ્યો.

“તું ખસી જ બાપ! રાંડ છેક જ ફાટી ગઈ છે. એનાં હાડકાં હલકાં કર્યાં વિના એ માનવાની નથી.”

“લે માર-માર! તારો જીવ ધરાય ત્યાં સુધી મારી લે. મને મારી નાખશે તો હું તેં સળગાવેલી નવી હોળીમાંથી બચી જઈશ. ઓ બાપુ! તમે ક્યાં ગયા? તમારી લાડકી દીકરીની આ અબણુ માતા કેવી વલે કરે છે તે જુઓ! ઓ પ્રભુ! તારે ત્યાં ન્યાય છે કે નહિ? માતા એટલે દયા ને પ્રેમનો સાગર! આ જ માતા એકવાર મારાપરથી ઓછી ઓછી થઈ જતી. મને સૂકામાં સવાડી પોતે બીનામાં સૂતી-પોતાના મ્હોમાંનો કાળીઓ મને ખવાડતી-પણુ અચાનતાં, વહેમ અને રૂઢીની ગુલામીથી આજે એ જ માતા મારા પર અમાનુષી જીલમ ગુજરી રહી છે. ઓ પ્રભુ! એમને સન્મતિ આપ-મારી માતાને, મારાં હિન્દુ બાઈ બહેનોને એવું બાન કરાવ કે લોહી ને માંસપર ત્રાપ મારનારાં લમ્મ એ લમ્મ નથી પણ પિશાચો પણ જે કરતાં ડરે એવો લોહીનો વેપાર છે!...”

કરજી સ્વરે, આંખમાંથી આંસુ રેડતી કુસુમ બોલી. જમનાનું સ્ત્રીહૃદય-માતૃહૃદય ધવાયું! પણ એનામાં રહેલી સ્ત્રી અને માતા કરતાં રૂઢીએ બનાવેલી રીઢી જમના જુદી હતી. સ્ત્રી પીગળી, માતા પીગળી પણ પેલી રાક્ષસી-રીઢી જમના ન પીગળી.

“એને રોવું હોય તેટલું રોઈ લીધે બાપ! આવા ફેસ્તા મારે નથી જોઈતા. જો કુસુમ! તારા ઓરડામાં જ ને મારું કંઈ માનવું હોય તો જ મારી પાસે પાછી આવજો.”

કુસુમ ધવાયલા દીલે, હાળવા પગલે પોતાના ઓરડામાં ગઈ ને પોતાના ઉદાર પિતાને સંભારી કુંસકે કુંસકે રોવા લાગી. તે ઓરડાની જડ દીવાલો-આકાશમાંના સ્થિર ગ્રહો આ દેવબાળાનું કરજી

રૂઢન જોઈ કમ્પી ગયા. આકાશના ઝહોને નીચે ઉતરી આવી કુસુમને દીલાસો દેવાનું મન થયું. પણ જમના! નહિ, એ સતી સાવિત્રી ને સીતાનો વારસો લઈ હિન્દુસમાજમાં જન્મી હતી! આવી વખતે દયા બતાવવાથી હિન્દુસમાજની “ વંશવૃદ્ધિ ” અટકી જવાને તેને ભયંકર ભય હતો અને તેથી તે કુસુમને પરણાવી “ ભાણુજી ” રમાડવાનો લ્હાવો લેવાને દૃઢપ્રતિજ્ઞ થઈ ચુકી હતી.

કુસુમ પોતાના ઓરડામાં જઈ પ્રથમ પિતાને યાદ કરીને રડી-ખૂબ રડી; અને દુઃખનો ઉભરો ખાલી થયા પછી ગંભીર વિચારમાં પડી:

“ આ અમારી ઉચ્ચતમ આર્થ સંસ્કૃતિની દશા! આવી વિકૃતિમાંથી અમે ઉત્તર થઈશું? આવા સામાજિક આપઘાત કરી કરીને અમે સ્વતંત્ર થઈશું? આ દુનિયાના ચળવળખેર ભાષ બહેનો! આવો, તમારી સર્વની પ્રવૃત્તિની અમારા કમનસીબ દેશને જરૂર છે. એકવાર અમારા ઋષિ મુનીઓએ તમને ડેંકારના પવિત્ર અને શાંત સંપ્રદાયથી હર્ષધેલા બનાવ્યા હતા—એક વાર અમે જગતની સંસ્કૃતિ ધડવામાં પ્રધાનપદ ભોગવતા હતા—ન્યારે અખિલ જગત ઉંધતું હતું ત્યારે અમારે ત્યાં ઉપનિષદો ને દર્શનો ધડાયાં હતાં—ન્યારે સર્વત્ર અરાજકતા હતી ત્યારે અમે જગતને મનુસ્મૃતિ સોંપી હતી. પણ હાય! આજે! અમારી “ આજ ” ભયંકર છે. અમે ‘આવતી કાલ’ની મધુર આશામાં જીવીએ છીએ, ને અમારા આજના વડીલો અમને “આજ”ની વિકૃત, રૂઢીપદ્ધતિ ગુલામગીરીના બંધને તોડવા દેતા નથી. અમે રિવાજને ધર્મ માનીએ છીએ, દમ્ભને ધર્મસ્વરથીય મોટો ગણીએ છીએ, સમાજના સ્તંભરૂપ-સમાજના જીવનરૂપ લક્ષસંસ્થાને અમે નિર્જીવ જંતુ પેદા કરનારા યંત્ર જેવી બનાવી દીધી છે અને આ વહેંતીઆ ઉત્પન્ન કરનારા યંત્રમાંથી અમે “નવ ભારત” જન્માવવાના મિથ્યા મોહમાં ગોયાં ખાઈએ છીએ.....”

થોડીકવાર તે શાંત રહી. તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આધુનિક સમાજ પર તેને ક્રોધ આવ્યો. દેશની સામાજિક દશા જોઈતેનું હૃદય કમકમી ઉઠ્યું.

“મારી મા-મારી જનેતા જેની હુંકમાં મારું જીવન પૂરું કરવાની મને આશા હતી એ જ જનેતા આજે મને મારા ધરમાંથી પરાણે હાંકી કાઢવા માગે છે. ભલભલા વિચારકો થઈ ગયા-ભલભલા સુધારકો પાક્યા-પણ અમારા વડીલોની આંખ ઉઘડતી જ નથી. અમને પરાણે પરણાવીને તેઓ લ્હાવા લેવા માગે છે. જાણે અમે જડ, માટીની પૂતળીઓ હોઈએ તેમ અમને પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફેંકી દેવામાં આવે છે ને પરિણામે યુવાન, આશાભરી જીંદગીનાં ખૂન થાય છે. ઉગતી પ્રજાનું ખૂન એટલે પ્રજાકીય આપધાત! અને આવા આપધાત ચાલુ રાખીને અમારા નેતાઓ ભારતનો પુનરુદ્ધાર ચાહે છે!...” તે ધિક્કારથી એકલી એકલી હસી. તેની માતાપર તેને આખરે દયા આવી: “એ બિચારી જન્મથી એનાપર પડેલા સંસ્કારોની શુદ્ધાત બની ગઈ છે. એને શો દોષ દેવો? દોષ અમારા ધર્માચાર્યોનો-અમારા નેતાઓનો, અમારાપર સત્તા ચલાવનારા અમારા વડીલોનો છે. આજના ધર્માચાર્યોને “ભવ્ય પધરા-મણી” ને સોના રૂપાની દરકાર છે. પોતાના પંથના અનુયાયીઓના આત્માની ઉત્તિની જરાય પરવા નથી. આજનો નેતા “તાળીઓ”થી રાજી થાય છે, જાહેરફંડપર જીવે છે. પણ સમાજને થયેલા કાલિદક્ષયરોગની દવા કરવાની તેનામાં હિમ્મત નથી. અમારા વડીલોને તો “જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવા”ની ને દીકરી દીકરા વહેલા પરણાવી દઈ, “લીલીવાડો” જોવાની ઘેલછા લાગેલી છે. કોઈને પ્રગતિ જોઈતી નથી-સમાજમાં હવે ગતિ પણ રહી નથી-કેવળ મંદતા અને જડતાને ધર્મને નામે લઈ ચલાવવામાં આવે છે. આવી દશામાં આ સમાજ કેટલા દહાડા ટકશે?”

તે પોતાની આદત ભૂલી ગઈને સમાજની અધોગતિનો ગંભીર વિચાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

જ્યા મુંબઈમાં.

જ્યા શાંતિથી મુંબઈ આવી. કાંતિલાલને આ વાંધણી આટલી બધી ઢીલી થશે એવી આશા નહોતી. તેણે અત્યાર સુધી જ્યાને એક પણ અયોગ્ય શબ્દ કહ્યો નહોતો તેનું જ આ પરિણામ હતું. જ્યા તેનો મનોભાવ સમજી ગઈ હતી. તેને એક રીતે કાંતિલાલની દયા આવતી હતી. તે બિચારો એક બૂલભરી લમપદ્ધતિનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. જ્યા પણ એક વેદીપર હોમાઈ હતી. ફરક એટલો કે કાંતિલાલ લમને નામે લજવાતા ફારસથી માલિક-દેવ-પતિ-પ્રભુ થયો હતો. જ્યારે જ્યા અખંડ સૌભાગ્યવતી ગુલામડી બની હતી. હિન્દુઓમાં મુત્સદીપણું એટલું બધું છે કે તેઓ આ દેખીતી ગુલામડીઓને ગુલામડી નથી કહેતા પણ અધીગના કહે છે. જ્યા બલાતકારથી કાંઈની અધીગના થવા માગતી નહોતી ને કાંતિલાલ બળાતકારે પોતાનો હક્ક માગતો હતો. જ્યા ને કાંતિલાલ વચ્ચેના તુમૂલ સંગ્રામનું મૂળ આ હતું.

જ્યાએ ઝોરડીમાં પગ મૂકતાં જ પોતાના માતૃપિતાની બંધન કરી બૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને કાંતિલાલની પેટીઆ પેટે નોકરી કરનારી દાસીની ફરજ બજાવવા માંડી. “બુક્સ્ટેન્ડ” પર અવ્યવસ્થિત પડેલાં પુસ્તકો સાફ કરી વ્યવસ્થિત કરી. પાણિયારાપર ગમે તેમ પડેલાં વાસણો ઠેકાણે મૂક્યાં. ઝોરડીની મધ્યમાં પડેલો સ્ટવ-પુરૂષની ગૃહ-વ્યવસ્થાની અરાજકતાનું ચિન્હ-જ્યાએ યોગ્ય જગ્યાએ મૂક્યો ! એ બધું કામ કરવા પડેલાં તેણે કાંતિલાલને ચલા બનાવી પાછી હતી તે વાંચનારને કહેવાનું અમે બૂલી ગયા. કાંતિલાલ જ્યાના વર્તનથી અજબ થયો.

“જ્યા ! મને માફ કરશે ?” તે બંને પરવાર્યા પછી કાંતિ-

લાલ ખુરશીપર બેસી બોલ્યો. તેના સ્વરમાં દીનતા હતી. તે પરાજ-
યનો સ્વીકાર કરતો હતો.

“ શાને માટે ? ”

“ મારા તારા તરફના ગેરવર્તન માટે. ” જ્યાં હતી.

“ તમને ખરેખર પસ્તાવો થાય છે ? ”

“ હા, જ્યાં ! જો હૃદય ચીરી બતાવાવું હોય તો હું તેમ
કરવાને પણ તૈયાર છું. શા માટે મારી જીંદગી ધૂળમાં મેળવે છે ? ”

“ વળી પાછો તમે એવો સવાલ પૂછો છો કે જાણે હું તમારી
જીંદગી ધૂળમાં મેળવતી હોઉં ! મેં તમને પહેલી જ રાતે—નહિ-
પરણા પછી મુરત આવતાં દ્રેનમાં જ કહી દીધું હતું કે આપણા
લગ્ન એ વસ્તુતઃ લગ્ન જ નથી. એ એક જંગલી-કરંચુ ફારસ હતો.
જે અનુભવનાં જીવોની હોળી કરીને સમાજે મિષ્ટાન્ન ઉડાવ્યાં હતાં.
કાંતિલાલ ! એ લગ્ન નહોતાં પણ આપઘાત હતો—” ગંભીર સ્વરે જ્યાં
બોલી. તે જો બની શકે તો પોતાના માલિક સાથે સમાધાની કર-
વાને તૈયાર હતી.

“ થનાર થઇ ગયું. પણ હવે...”

“ હવે આપણે મિત્રો તરિકે ન રહી શકીએ ? ”

“ પણ તું મારી પત્ની...”

“ વળી તમારી નજર મારા શરીરપર ગઇ કે ! ” કંઈક
મસ્તી, કંઈક ધિક્કાર, કંઈક વ્યંગથી હસીને તે બોલી : “ તમને—
પુરૂષોને બહાએ કાણ જાણે ક્યા ચોંધડીઆમાં ધડ્યા છે ! ”

“ ગમે તે ચોંધડીઆમાં ધડ્યા હોય તેની મને પરવા નથી.
જ્યાં ! મને મારા ગૃહરાજ્યમાં શાંતિ જોઈએ છે, રનેહના ઉમળકા
ને પ્રેમની મસ્તી જોઈએ છે.”

“ તમને ~~તે~~ આકાશના તારા હયેલીમાં જોઈશે. હું એ બધું
ક્યાંથી લઇ આવું ? ”

“ ત્યારે શું મારે આમને આમ, ધગધગતા અંગારામાં જ જીવવું પડશે ? ”

“ જો તમે મારા પાંડવ થઈ શકો તો હું તમારી સાથે લગ્ન કરીશ. ” ગર્વથી મસ્તક ઉંચું રાખી જ્યા બોલી.

“ નહિ તો ? ”

“ નહિ તો તમે માલિક ને હું દાસી ! ”

“ છટ્ટ છટ્ટ ! એવી વાત ન કર-મારે તને દુઃખી નથી કરવી. જ્યા ! મારી જૂલ થઈ હોય તો માફ કર, મારામાં ખામી હોય તો તું સુધાર. હું પશુ હોઉં તો તું મને માણસ બનાવ... ” કાંતિલાલની દીનતાની હદ આવી. જ્યા આ અચાનક પરિવર્તન સમજી શકી નહિ.

“ મારા બહા મિત્ર !- ” તેના ખભાપર હાથ મૂકી જ્યા બહા લથી બોલી : “ તમે જો પ્રથમથી જ આવી લાગણી રાખી હોત તો આપણી વચ્ચે ભયંકર દીવાલો ખડી ન થાત- ”

“ હવે તું મને ન ચાહી શકે ? ”

“ ચાહું-એક મિત્ર તરિકે-પતિ તરીકે નહિ. ”

“ એનો અર્થ- ”

“ એનો અર્થ એ કે તમારી સાથે હું કદિ પરણી જ નથી. ”

“ વળી પાછો એનો એ લવારો. અરે ગાંડી ! ઉપરથી ધમ્મર નીચે આવે તો પશુ આપણાં લગ્ન રદ થવાનાં નથી. ”

“ કાયદાની નજરે-સમાજની નજરે. પશુ મારી નજરે તો એ લગ્ન કદિ થયાં જ નથી ને થવાનાંય નથી. ”

કાંતિલાલે કપાળ કૂટ્યું.

“ ત્યારે આખરે મારે સત્તાનો જ ઉપયોગ કરવો રહ્યો ! ”
તેના સ્વરમાં જરા સખ્તાઈ આવી.

જ્યા ચમકી. તેનું જંગલી જનવર પાછું પોતાની જાતપર જતું જણાયું.

“ સત્તા ! તમારી સત્તા ! ” તેની આંખ લાલ થઇ. ક્રાંતિલાલ કાણુ જાણે કેમ દબાઇ ગયો. તે જ્યાના રક્ત નેત્રો સામે ટકવાની શક્તિ ધરાવતો નહોતો.

“ શાંત થા, જ્યા ! હું નકામી હોળી સળગાવવા માગતો નથી. તને હું પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવા માગું છું. કલથી મારા મિત્રો આવશે. તારે જોઇએ તેમ કરજે; પણ પ્રભુને ખાતર મારી આબરૂ-પર પાણી ના ફેરવતી. ”

જ્યા શાંત થઇ બોલી: “ તમને મારા ચારિત્ર્ય પર શક છે ? ”
“ નહિ. ”

“ તો બસ. જ્યાં સુધી હું તમારા છાપરા નીચે છું ત્યાંસુધી તમારી કીર્તિને કદિ ડાઘ લાગવાનો નથી. ”

“ આ વળી શું ધતિંગ ! મારા છાપરાં નીચે છે ત્યાંસુધી ! એટલે ! પછી તું ક્યાં જવાની છે ? ”

“ મારે તમને સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇએ કે મારા માતપિતાએ કરેલી બલતું પ્રાયશ્ચિત મારાથી ખમાશે ત્યાંસુધી ખમી લઇને કરવાને હું તૈયાર છું. ”

“ ને પછી ?- ”

“ પછી શું થશે તે હું જ જાણતી નથી. તો તમને શું કહું ? ”

“ જા-જા ! ગાંડી ! આવી વાત ન કર. તું આ ધરની રાણી છે. સમજ ! મારે હાસી નથી જોઇતી. ”

“ જો તમે મને રાણી માનશો તો હું તમને રાજા બનાવીશ. ” આ મીઠા શબ્દો ક્રાંતિલાલને બહુ ગમ્યા. તેણે નમ્રતાથી જ્યાનો હાથ પકડી તેપર ચુંબન કર્યું.

“ બસ હવે ધરાયા !- ” કહી જ્યા ખડખડ હસી પડી. ક્રાં-

તિલાલ અનિશ્ચિત હસ્યોઃ જ્યાની સત્તા તેનાપર પરોક્ષ રીતે જામવા લાગી.

બીજે દિને શનિવાર હતો. શાંતિથી બન્નેએ એ દિવસ પસાર કર્યો. કાંતિલાલ જ્યાની લગ્નતાથી દબાઈને અથવા કોઈ બીજા કારણસર તદ્દન શાણો બની ગયો હતો. રવિવાર આવતાં કાંતિલાલનો ઉત્સાહ વધ્યો. આજે તેના મિત્રો સાથે પોતાની અત્રિતિમ પત્નીનો પરિચય કરાવવાની તેને તક મળવાની હતી.

પાછલા પહોરના ત્રણ વાગ્યા પછી પહેલો કનૈયાલાલ આવ્યો.

“ આ ગુજરાતનાં લલિત કાવ્યોના ઈગ્ગરદાર ! ” કાંતિલાલે જ્યા સાથે કવિતાના ઈગ્ગરદારની ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું.

“ અને આ મારી પત્ની શાંતા !—” કનૈયાલાલે તે આવ્યા પછી ત્રણ મિનિટ પછી તેની પાછળ આવી ઉભેલી પોતાની પત્ની શાંતાનો પરિચય કરાવ્યો.

શાંતા એટલે નમ્રતા, સહિષ્ણુતા, દયા, પ્રેમ અને લાચારીનું મિશ્રણ ! વીસ વર્ષની જુવાન વય હોવા છતાં તેના ગાલમાં ખાડા પડી ગયા હતા. આંખોનું તેજ રૂદ્ધથી આંખું થયું હતું. શરીર બહુ લેવાઈ ગયું નહોતું છતાં તદ્દુરસ્તીનો અભાવ ચોકખો જણાઈ આવતો. જ્યાએ તરત જ તેની સાથે બહેનપણાં બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો.

“ તમે આટલાં દુખળાં કેમ ? શાંતા બહેન !—” તેણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“ મુબદ્દનાં પાણી !—” શાંતાને બદલે તેના કનૈયાએ જવાબ આપ્યોઃ “ જણો છોને જ્યા બાબી ! તમેય છ મહિનામાં એના જેવાં થઈ જશો.....મારાં કાવ્યો તમે વાંચ્યા છે ? ”

“ થોડાં થોડાં—”

“ જુઓ આ આજે જ લખ્યું. શાંતા ! આ કાવ્ય મેં પાંચ

મિનિટમાં લખ્યું હતું ને ? ” કહી કનૈયાએ શાંતા તરફ અર્થસૂચક નજર નાંખી.

“ હા—” દુબળો સ્વર સંભળાયો.

“ વાંચ તો ખરો—” કાંતિલાલે અધીરાઇ બતાવી.

“ સાંભળ, કાંતિ ! એન્ડ યુ, જયા ભાભી ! પ્લીઝ એટેન્શન ! ”

“ આ વળી શું ? તમને ગુજરાતી ભાષા આવડતી નથી ? ” જયા જરા કઠોર થઇ બોલી.

“ નહિ, નહિ, એ તો સાળા ટેવ પડી ગઇ છે !..... હવે સાંભળો : તારાં આ ઘેરાં નયનાંમાં

કઈ રતિએ કાજળ આંજ્યું છે પ્રિયે ?

નથી, નથી એ કોઇ માનવ કલા !

હશે કોઇ કલાધેલા દેવનું એ જાદુ

સસ્તનતો આખીય આલમની

કુબેરના ભંડાર ને કાહરૂનના ખજાના—

ઓવારી નાખું એ નયનોના નૃત્ય સંદે....!

“ આ કાવ્ય છે ? ”

“ હા નિર્મલ રસ ચરણાવલિનું એ કાવ્ય છે. સ્વતંત્રતાના આ યુગમાં અમે નથી માનતા પિંગલના ખીજરાને !—”

જયા મૌન બેસી રહી. એટલામાં મી. નીશાનાથ નાણાવટી, મી. બટુકલાલ બારભાયા, ને લાંબી દાઢીવાળા જસુભાઇ પધાર્યા.

“ ત્રણ વર્ષના આરામ પછી—” આવતાંની સાથે જ જસુભાઇ આરામખુરશીપર પડ્યા—ન પડ્યા—એટલામાં જ નીશાનાથે વાગ્ધારા પહેવરાવવા માંડી : “ I beg your pardon Kantilal ! Is this lady Mrs: Kantilal ? ” જયા પર નજર પડતાં જ નીશાનાથને યાદ આવ્યું કે પોતે અંગ્રેજી ભણેલો છે !

“ Yes, she is my wife ! ”

“ Oh ! Congratulations ! મિસીસ કાંતિલાલ ! તમને જોઇને મને ઘણો જ આનંદ થાય છે—ત્રણ વર્ષના આરામ પછી, કાંતિલાલ ! હું સાહિત્યક્ષેત્રમાં પાછો આવ્યો ને જુઓ મેં કેવું પરિવર્તન કરી મૂક્યું છે ? આ મારા નવા માસિક “ જ્યોતિ ” પર એક ઉડતી નજર નાખો. એમાંના ચિત્રો જુઓ—લેખો વાંચો—આધુનિક યુગની બધીય ચમત્કૃતિઓ એમાં મેં મારા આ જમણા હાથે લરી છે ! “ કલા બહેનનો કીકો ” નામની આ ટૂંકી વારતા-એ તો આખા ગુજરાતમાં ખળભળાટ મચાવ્યો છે...”

“ તમે લેખક છો ? ” જવાબે પૂછ્યું.

“ લેખક ! એકલો લેખક જ નહિ પણ વકીલ, કવિ, લેખક, તંત્રી, મંત્રી, મુત્સદ્દી વગેરે વગેરે છું—”

“ ને નાટયાચાર્ય ! ” કનૈયાલાલે પૂર્તિ કરી.

“ Oh yes ! That is my latest career ! મિસીસ કાંતિલાલ ! તમે મારાં નાટકો જોશો તો છક થઇ જશો. નવચેતનના ઉડતા કુવારા, નવજીવનના અનેરા લ્હાવા, હિમાલયના ઉચ્ચ શિખરપર વિરાજતાં શંકર પાર્વતીનો શૃંગાર ને એવી એવી અનેક રસમય પ્રસાદીઓ તમને મારાં નાટકોમાં મળશે. બીજે બધે બીલ-ત્સ રસની છાજ ઉડે છે. જ્યારથી મેં રંગભૂમિપર પગ મૂક્યો ત્યારથી બધાય કલાહીન લેખકોના ઝાડઝંખાર મેં કાપીને સાફ કરવા માંડ્યા છે. દિવાનો, શયદા, પાગલ, રઘુનાથ બધાય મારા નામથી ધ્રુજે છે; કારણકે મારામાં ચમત્કૃતિ છે, આદર્શ છે, રમ્ય લાવનાઓ છે, કૃષ્ણચંદ્રની કળા ને રાધિકાનો રસપ્રવાહ છે ! ” નીશાનાથે પોતાના પરિચયની લાંબી પ્રસ્તાવના સંલગાવી. પણ જ્યાપર તેની કંઈ અસર થઇ નહિ.

“ તમે મારા માસિકમાં કંઈક લખશો ? ”

“હા, બનશે તો. લખીશ પણ...”

“પણ શું? ચિત્રોની મારી પસંદગી પર તમને કંઈ અશ્વક છે?”

“જીઓની! તમે આ “કલા બહેનના કીકા” ની વારતામાં મેલીન્સ કુડના ડબ્બાપરનું ચિત્ર મૂકી દીધું છે તે!” જ્યાથી આખરે કીકા કર્યા વિના ન રહેવાયું.

“અરે તમે બૂલો છો. એ તો ‘આટ’ છે”

“હું કંઈ લખું તેમાં આવી કળા મને નથી જોઈતી...”

નીશાનાથને લાગ્યું કે આ પંખી તેના સંધની બહારનું છે. તેને વટલાવવાની તેને અનિવાર્ય જરૂર જણાઈ.

“અમારી મુશ્કેલીઓનો તમને ખ્યાલ નથી જ્યાકુમારી! નહિ તો એક ઉગતા સાહસને કચડી નાખવાની નિર્દયતા તમે કદિ ન બતાવો—”

“હું તમને નિરૂત્સાહી કરવા માગતી નથી. તમારા ખોટા અહુને ડામવા માગું છું”

“તમે તો પુરોષોને ડારી નાખો એવાં છો!” જેમ તેમ હસીને વકીલ સાહેબ બોલ્યા.

આખરે વાતચીત પૂરી થઈ. જ્યા ને શાંતા ચ્હા ને ચેવડો તૈયાર કરવામાં રોકાઈ ને પછી બધાંએ આનંદથી ચ્હા ને ચેવડાનો સત્કાર કરી રજા લીધી. જસુભાઈ આખો વખત ગંબીર મુદ્રા રાખી બેસી રહ્યા હતા.

“આ લેકો કટલા કૃત્રિમ બની ગયા છે? અસત્ ને સત્ માનનારો વર્ગ તે આ!” બધાં વિદાય થયા પછી જ્યાએ મત બાંધ્યો.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

લયંકર કથા.

લલિતા છેતરાઈ—રામશંકરને ચાહીને, તેનાપરથી જીવન ન્યોછાવર કરી નાખીને છેતરાઈ. તેનો દમ્ભી આશક તેની સાથે લમગ્રનિયથી જોડાવા માગતો જ નહોતો. લમ કર્યાવિના પણ લલિતા સાથે દમ્ભતીજીવન ગુજારવાની રામશંકરની ઘાનત હતી જ નહિ. તે એક બોળી, વિશ્વાસુ અને સુંદર તરૂણીના જોબનનો બહાર ભૂટી તેના ભાવીની લેશમાત્ર પરવા કર્યા વિના, તેનો અમાનુષી જગ કરવા માગતો હતો. ખુનીઓ, લૂંટારાઓ ને ચોરોના અરાજક કૃત્યો આવાં કૃત્યો કરતાં ઓછાં દોષપાત્ર છે.

લીખાભાઈની ઓરડીમાં આવીને લલિતા પડી ત્યારથી તે રામશંકરના આગમનની પણ ગણવા લાગી. મહાલી ડાશી શિવાય આ નવા ધરમાં તે કોઈને ઓળખતી નહોતી. મુ'બઈના લયંકર વાતાવરણથી તે અજાણી હતી. બહારથી સુંદર દેખાતી મુ'બઈની વિશાળ ચાલીઓમાં નરાધમ રાક્ષસોને પણ શરમાવે એવાં કાળાં કામે થઈ શકે એ બીજા લલિતાની કદપનાની બહાર હતી. પ્રેમના પ્રથમ આવેશમાં—તરૂણીઓના મોહના ઉન્માદમાં—તે સાનભાન ભૂલી હતી. મનુષ્ય નામનું એપણું જનવર કેટલી હદ સુધી નિર્દય થઈ શકે તે તે જાણતી નહોતી. પરિણામે એને નસીમે હૈયાદાટ રૂ-દન અને કારમું મરણ જ લખાયું હતું તે જાણવા માટે ભાવીના પરદા ચીરવાની તેની પ્રેમધેલી આંખોમાં શક્તિ નહોતી. તે સ્ત્રી હતી અને સ્ત્રી તરિકે પુરૂષની બે ધડીની રમતમાં તે હોમાઈ જવાની હતી.

“માણ ! એ ક્યારે આવશે ?” લલિતા વારંવાર આ પ્રશ્ન મહાલી ડાશીને પૂછતી.

“ગાંડી ! આટલી બધી અધીરી કેમ થાય છે ? પરણેલી સ્ત્રીઓ

પણ આટલી અધીરી થતી નથી—” એ ચાર દિવસ મ્હાલી ડોશીએ “આવશે, કંઈ કામ હશે.” એવા મીઠા જવાબ આપ્યા કર્યા. પણ આજે તેણે જરા કંટાળીને ઉપસો જવાબ આપ્યો. એ જવાબ સાંભળી લેલીની આંખે અંધારાં આવ્યાં. પરણેલી સ્ત્રીને પ્રિયતમ માટે અંધીરા થવાનો હક્ક હોય—તેને નહિ—આ સ્પષ્ટ અર્થ તેના કામળ મગજને શું ચવી નાખવાને પુરતો હતો.

“પણ એ કહેતાંતા કે આપણી પાછળ એ તરત જ આવી પુગશે.”

“હા પણ કંઈ કામ આવી પડ્યું હશે. એને માથે પણ જન્મળ પડી છે ને! તારી પાછળ એ ભગવાં લે એવી તારી મરજી છે?” મ્હાલી ડોશીના સ્વરમાંથી પ્રથમની મીઠાશ ઉડી જવા લાગી.

લલિતાએ ઉડો નિસાસો નાખ્યો.

આ વખતે લીખાબાઈ બહારથી હસતો હસતો ઓરડીમાં દાખલ થયો.

“એમનો કંઈ કાંઈ આવ્યો બાઈ!” આતુરતાથી લલિતાએ પૂછ્યું.

“હા, શમશંકરબાઈ હવે શુંબધમાં જ રહેવા માગે છે. તમારે માટે ધર પણ લેવાઈ ગયું—” લીખાએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

“હેં!—” એ ક્યારે આવશે?”

“એ ત્રણ દિવસમાં આવીશ એમ લખ્યું છે. પણ તે પહેલાં તમને નવા ધરમાં રાખી આવવાનું એમણે મને ફરમાવ્યું છે.”

“હું એકલી?”

“નહિ રે! ડોશીમા તમારી સાથે છે ને! શમશંકરબાઈ એ ત્રણ દિવસમાં જ તમને આવી મળશે.”

“ત્યારે તો સાફ.”

“ હે, હવે ધીરજ વળી—” મ્હાલી ડાશીએ પાછો સ્નેહનો ઉમળકા બતાવ્યો. લલિતા હસી.

“ બાપુ. મારો જીવ જ એવો છે.”

“ એ આવે પછી ઝોરડીમાં જ કેદ કરી રાખશે કે ? બિચારાને બે ધડી બહાર પથ્થુ જવા ન દેતી—” સ્મશાનમાં જવાની તૈયારી કરતી ડાશીને જીવાની સાંભળી આવવાથી તેણે વિનોદ કર્યો.

લલિતા શરમાઇને નીચું જોઈ રહી. ખીજે દિવસે લલિતાને નવે ઘેર મોકલવાની ગોઠવણ થઈ. તેની ટ્રન્ક ઝાડીમાં મૂકાઈ. મ્હાલી ડાશી તેની સાથે વિક્ટોરીઆમાં બેઠી. તેમની સામેની બેઠકપર લ્હીખાભાઈ ખીરાળ્યા ને ચાણુકના ફટકારા સાથે ઘોડાગાડી પરેલ-માંથી ઉપડી ચોગ્ગ વખતે કાંદાવાણીમાં આવી. ત્રણ માળના એક ઘર આગળ ગાડી ઉભી રહી. લલિતા ને ડાશી નીચે ઉતર્યા. આ મકાનના પહેલા માળની બારીપર ઉભી ઉભી એક ફાંકડી પ્રોઠા આ ગાડીની રાહ જોતી હતી. ગાડી આવતાં જ તેણે ઘસીને નીચે મોકલી સામાન ઉતારવા લીધો ને લ્હીખાભાઈની સાથે લલિતા ને મ્હાલી ડાશીએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે એ બાઇએ તેમને હસતે મુખે આવકાર આપ્યો:

“ આવો, આવો, બહેન તમારું નામ શું ? ”

“ લલિતા !—” લલિતાએ જવાબ આપ્યો.

“ બહુ મઝાનું નામ છે હો ! અમારા કાઠિયાવાડમાં આવાં નામ પાડતાં નથી. જમના, ગંગા, ગોદાવરી એવા જૂના જમાનાનાં જ નામ ચાહ્યાં આવે છે. મારું નામ તારા. મારી ફાઈ જરા વધુ રસિક હશે હો ! નહિ તો મને પથ્થુ કાવેરી કે ગોમતીને નામે ઝોળખાવું પડત—” તારાએ લલિતાને આવતાંવાર પોતાની રસિકતા બતાવવા માંડી. આ નવી ઝોળખાણુ મારે લલિતા તૈયાર નહોતી. તે ફાઈ ખાલી ઝોરડીમાં નવું ઘર માંડવા આવી હતી. પથ્થુ અહિં નવો જ મામલો હતો.

“ તમારે જરા પથ્થુ શરમાવાની જરૂર નથી બહેન ! આ ધર માં છે. તમે આજથી મારાં આકૃત થયાં. તમારે ઘેરથી આવે ત્યાં સુધી તમને હું જરા પથ્થુ મુઝાવા દેવાની નથી. જુઓ, હું તમને તમારો ઓરડો બતાવું !...” આટલું કહી તારાએ લલિતાની આં ગળી પકડી ને તે તેને બીજે માળે તેડી ગઈ. મહાલી ડાશી પથ્થુ તેમની પાછળ બસડાઈ.

બીજા માળપર એક દિવાનખાનું ને બે ઓરડીઓ હતી. દિવાનખાનાના મધ્યભાગમાં ચારસનું રાઉંડ ટેબલ શોભી રહ્યું હતું. તેની આસપાસ ચાર બેન્ટવુડની ખુરશીઓ હતી. ટેબલપર સુંદર ચીનાઈ કાચનું ફલાવરવાજ હતું. દિવાલ આગળ બે મુલાયમ સોફાઓ પડ્યા હતા ને એક ખુણામાં ઉત્તમ કારિગીરીના નમુના રૂપ કબીટ પડ્યું હતું.

“ આ તમારું દિવાનખાનું ! ગમશેને લલિતા બહેન ! ” તારાએ આ લબ્ધ દિવાનખાનું જોઈને સ્તબ્ધ બની ગયલી લલિતાને પૂછ્યું.

“ આટલો બધો ખર્ચ ફાણે કર્યો ? ”

“ તારા મનમાં છે તેણેસ્તો ! ” મહાલી ડાશીથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

લલિતાની મનોદશા વિહ્વળ થઈ ગઈ. તેણે આ વાત સાચી જ માની લીધી. રામશંકર તેને સ્વર્ગમાં જ જીવન પૂરું કરાવવા માગતો હતો એવી તેની ખાત્રી થઈ ગઈ. “ ઓ મારા બહાલા ! ” તેનાથી મનમાં બોલાઈ ગયું. તેને બહાલનો ઉમળકો આવ્યો.

“ હવે તમારું શયનગૃહ જુઓ—” તારાએ લલિતાને બીજા ઓરડામાં લઈ જતાં કહ્યું.

બીજા ઓરડામાં પલંગ હતો. પલંગપર કીણી મચ્છરદાની લટકી રહી હતી. પલંગપર મશરૂની તળાઈ, સફેદ ચંદની જેવી ચાદર

અને ચાર પાંચ રેશમી ઉશીકા પડ્યાં હતાં. પલંગની બાજુમાં એક આરામખુરશી હતી. તેપર માથું અઢેલવાની જગાએ મખમલના ગલ્લેપવાળું મોટું ઉશીકું મૂકેલું હતું. બાજુમાં એક નાની ટીપાઇપર પાનનો ફેપેરી દાબડો હતો. દિવાલપર ભાતભાતનાં મોઢક ચિત્રો શોભી રહ્યાં હતાં. લલિતાને એમ જ લાગ્યું કે તે સ્વપ્નું જોઈ રહી છે !

“ હવે રસોડામાં ચાલો—”

લલિતાએ લથડતે પગે રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં અભરાઇપર ચકચકિત વાસણોની હાર ગોઠવવામાં આવી હતી. પશ્ચિયારાપર તાંબાપીતળનાં બેડાં શોભી રહ્યાં હતાં. ખાળ આગળ પીતળની ડોલમાં પાણી ભરેલું હતું. જાણે કાંઈ આદર્શ ગૃહિણીએ પ્રિયતમના સત્કાર માટે બધી તૈયારી અગાઉથી કરી રાખી હોયની એવો આ સ્થળનો દેખાવ હતો.

“ ગમે છે ને ?” તારા મલકાઇને બોલી.

“ વાહ ! કેમ ન ગમે ? ” ઈંદ્રનું ઘર પણ આટલું સુંદર નહિ હોય—” મહાલી ડાશી બોલી.

“ પણ એમણે આટલો બધો ખર્ચ શા માટે કર્યો ? અમને આટલી બધી ચીજોની જરૂર નથી—” હિંદુ સ્ત્રીના આત્મા પોકારી ઉઠ્યો: “ આ બધી ચીજો પૈસાદાર માણસોને શોભે. અમે તો ગરીબ રહ્યાં. ”

“ બહેન ! મુબ્બમ ગરીબી જેવી કાંઈ ચીજ જ નથી. બધાને અહીં જે જોઈએ તે મળી રહે છે. નકામી ચિંતા ના કરો. તમારા ઘરનાએ લીખાભાઇ પાસે આ બધી ચીજો મંગાવતાં પહેલાં બધો વિચાર કરી જોયો હશે !” તારા નયન નચાવતી બોલી. આ સ્ત્રીના વર્તનમાં કંઈક એવું હતું કે જે લલિતાને ન ગમ્યું અને છતાં તે પોતાની નાપસંદગી વ્યક્ત કરી શકી નહિ. ગરીબ બિચારી !

લલિતા અવાહ જેવી રસોડા અને શયનગૃહ વચ્ચેના બારણા-

ના ઉંચરપર ઉભી હતી. તેના મગજમાંથી વીજળી વેગે અનેક વિચારો વહી જતા હતા. આ બધી વાત સાચી હશે ? શામશંકર આટલો બધો શ્રીમંત હશે ? આ તારા વળી કાણુ છે ? શામશંકર અહિં આવવાને બદલે પરાયા માણસો પાસે શા માટે આવી બેસ્યા કરાવે છે ? આ પ્રશ્નો લલિતાને મુઝવી રહ્યા હતા અને એ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ આ વખતે તેનું પ્રેમચેતુ હૃદય આપી શક્યું. સુરતમાં લલિતા ગૂમ થવાથી હોહા થઈ રહી હશે; કાંતિલાલે તેની શોધ માટે આકાશ પાતાળ એક કરી નાંખ્યાં હશે; કદાચ શામશંકરપર પણ પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ શંકા ગ્રહ હશે, તેથી તે આબરૂ બચાવવાને વહેલો વહેલો મુંબઈ નહિ આવતો હોય—એમ લલિતાએ માની લીધું અને પોતાના સુખને માટે આટલી બધી કાળજી રાખનાર શામશંકર તરફ તેનું હૃદય આભાર ને પ્રેમની લાગણીથી ઉભરાવા લાગ્યું.

“ચાલો બહેન ! નીચે ચઢા ઠંડો થઈ જશે” તારાએ પાછો લલિતાનો હાથ પકડ્યો.

“હું હમણાં જ ચઢા પીને આવી—”

“તેથી શું ? મારી મહેમાનગીરી તો ચાખો—”

લલિતાથી ના ન પડાઈ. બધાં પહેલા માળના દિવાનખાનામાં જઈ રાઉંડ ટેબલની આસપાસ ગોઠવાયાં ને ચઢાના પ્યાલા મંડાયા.

“હવે અહીં તો ગમશે ને લલિ બહેન ?” લીખાભાઈ ચઢાનો મુંડકો ગળે ઉતારી બોલ્યો.

“હા બધું સાઈ થર છે.”

“તારા બહેન લાખ રૂપિયાના માણસ છે સમજ્યાં ? બધાં થરવાળાં મેં જોયાં છે પણ તારા બહેન તે તારા બહેન ! પ્રભુએ આટલું બધું આપ્યું છે પણ અભિમાનનો છટો પણ નહિ !”

“ભલાની ભલી વાત ભાઈ!” મહાલી ડાશીએ ચાલતી ગાડી હાંકી.

“અભિમાનીના ઘર ખાલી, બીખાભાઈ! આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી. ચાર દહાડાની ચાંદરણીમાં અભિમાન શું?” તારાએ વેદાંતનો ઉભરાઈ જતો સાગર ખાલી કરવાની જરૂર જોઈ.

લલિતા તારા તરફ તિક્ષ્ણ નજરે જોઈ રહી હતી. તારાની ઉમ્મર આશરે અઠાવીશેક વર્ષની હશે. કાઠીયાવાડના પાણીથી તેનું શરીર બંધાયું હતું. ગીરનારના પર્વતોપર ફૂદી ફૂદીને તેણે શક્તિ મેળવી હતી. ગીરનારની તળેટીમાં આવેલા એક નાના ગામમાં તેનો જન્મ થયો હતો. ખવાસણની છોકરી જન્મથીજ ખુબસુરત હતી થથુ આર પાંચ વર્ષની ઉમ્મરે તેને શીતળા આવ્યા ને તેના ડાહ્યા આજ સુધી કાયમ રહ્યા હતા. તે જુવાનીમાં આવી ત્યારે તેના લગ્ન કરવાને બદલે તેની જમાનાખાધેલ માએ તેને સોનાની ટંકશાળ બનાવવાનો વિચાર કર્યો ને બન્ને મુંબઈ આવ્યાં. મુંબઈના દશ વર્ષના વસવાટમાં બન્ને માદીકરી પાસે લગભગ લાખેક રૂપિયાની દૌલત જમા થઈ ગઈ. કાઠીયાવાડનું નાનું ગામ બન્ને બૂલી ગઈ હતી. કોઈ ખવાસના છોકરાની સ્ત્રી તરિકે એ પાંચ બચ્ચાંની માથવા કરતાં તારાને મુંબઈનું મોજાલું જીવન વધુ ગમી ગયું હતું અને આજે તે કાંઠાવાડીમાં એકહથ્થુ સત્તાની સ્વામિની ગણાતી હતી. પૈસાને જોરે, ગમે તેવાં નીચ માણસો પાસે કાવત્રાં કરાવીને ગમે તે કુળની-ગમે તે જાતની-નિરાધાર કન્યા, લાચાર વિધવા અથવા દુઃખી પત્નીને આશરો આપવાનું “પરમાર્થી” કામ કરી આ બાઈ ધનના ઢગલા એકઠા કરતી. સમાજના અનેક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો એની ગુલામગીરી કરવામાં લ્હાવો માનતા. એકાદ જુલજુલ પકડી લાવવા માટે એને અગાઉથી હજારો રૂપિયાના બાનાં અપાતાં ને આ “પ્રમાણિક” બાઈ એ બધા સોદાગરોના સાટાં વફાદારીથી પાર ઉતારતી!

વાંચનાર, તારે મુઝાવાની જરા પણ જરૂર નથી. જે ખુલાસા માટે તું આતુર છે તે જ ખુલાસો અમે હવે કરવા માગીએ છીએ.

રામશંકર સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની લાલિતાએ મુરતમાં માગણી કરી ત્યારથી જ તે ચમક્યો હતો. જે તેનું ચાલતું હોત તો તે જ પળે તે છૂટાછેડા કરી નાખત. પણ લલિતા ગર્ભવતી હતી તેથી તે ડર્યો. તેને પોતાનું પાપ છતું થવાની બીક લાગી ને એ નીચ હીચ કારાએ નિર્દોષ વિધવાને ધગધગતા અંગારામાં હોમી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. બહારથી ધર્મનિષ્ઠ ગણાતા મંડળોમાં જોડેયોક લોહીના વેપારના સાટાં કરનારાઓનો તોટો હોતો નથી. તેણે પ્રથમથી જ મહાલી ડોશીને પોતાના કામ માટે સાધી રાખી હતી. લલિતાનો કાંટો કાઢી નાખવા માટે તેણે મહાલી ડોશીને વધુ લાંચ આપી ને પાનને ચૂનો લગાડવા જેટલા વખતમાં એ નિપુણ ડોશીએ લલિતાનું સાકું કરવાનું વચન આપ્યું. લીખાભાઈ મુંબઈની આ નીચ “વેપારી પેઢી” નો કારભારી હતો. મહાલી ડોશી સાથે તેણે અનેક આવા સાટાં અગાઉ કર્યાં હતાં. મુંબઈ જીવતાં જ ડોશીએ લીખાભાઈને લલિતાની વાત કરી ને લીખાભાઈએ રૂ. ૭૦૦) માં તારા સાથે સાકું નક્કી કર્યું. તારાને એ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે લલિતા વણિકકુળની વિધવા છે, ઘરમાંથી નાસી આવી છે અને ત્રણ મહિનાનો ગર્ભ તેના પેટમાં છે. તારા માટે આ સોનેરી તક હતી. હિંચા કુળની ગર્ભવતી વિધવા પ્રાણુ જતાં પણ તેના ઘરમાંથી નાસી જવાની નથી અને તેથી તેની પાછળ સાતસો રૂપિયા કડવા કરવામાં જરા પણ સાહસ નથી એવો વિચાર કરી તેણે સો સો ના સાત ટૂંકડા લીખાભાઈને ગણી આપ્યા. ટૂંકમાં લલિતા-હિન્દુ-સમાજની એક કામળ કુસુમકલિ-બળરૂપીની પેઠે વેચાઈ.

તારા પ્રોઠા હતી. આળસુ આયશઆરામની જાંઘળી ગાળવાથી તેનું શરીર સ્થુળ થઈ ગયું હતું. તેનું મ્હોં ગોળ બરાઉ ને દેખાવડું હતું. પણ તેપર શીળીના ઝાંખા ડાઘ હોવાથી તેની ખુબસૂરતી

જરા ઝંખવાતી ! આ ખોડ ઢાંકવા માટે તે ચોવીસે કલાક મ્હોપર પાઉડર લગાવતી. તેના માથાના વાળ વાંકડીઆ હતા. અને તે ભાતભાતના આકારમાં ગોડવીને તે પોતાની સુંદરતા વધારવાનો પ્રયાસ કરતી. તેની આંખો એકવાર ભલભલાને પાણી પાય એવી હશે પણ હવે એની વિશાળ, કાળજાવાળી આંખો જરા વિકરાળ લાગતી હતી. એની આંખોમાં જીવાનીનો મદ નહોતો, સ્ત્રીસુલભ લજ્જા નહોતી. પણ એક બેદરકાર દારૂડીઆની આંખોની ભયંકર ખુમારી હતી. એ આંખો જાણે એવો પોકાર મારતી કે દુનિયાના બધાય પુરૂષોને આ નયનોના ધા એકવાર લાગ્યા હશે પણ એ નયનશર છોડનાર આંખને કોઈ પાગલ કરી શક્યું નથી ! લજ્જાહીન બેદરકાર જીવન-માંથી જીવનમાં જે જાતની વિકરાળતા આવે છે તેવી વિકરાળતા તેની આંખોમાં આવી હતી. તેના દાંતની બરીસી હતી અખંડ હતી પણ ચાલુ મિસ્ત્રી લગાવવાથી તેના દાંત કાળા થઈ ગયા હતા. એ જ્યારે હસતી ત્યારે કોઈ સ્ત્રી નહિ પણ કોઈ લાગણીહીન-સંસ્કારહીન બધા હસતી હોય તેવો કર્કશ અવાજ કુદરતની મીઠી શાંતિ બેઠી નાખતો. તેની છાતી હૃદયહારની કુલેલી હતી અને પેટ લાકુભટના સંતોષી પેટનો ખ્યાલ આપે એવું હતું. હાથણી જેવી બેદરકારીથી તે ધીમાં ડગલાં ભરતી પણ એની ચાલમાં મોહકતા નહોતી. પખાલ જેવા પેટવાળા ધણાય ભાટીઆ ગૃહસ્થો ચાલે છે એવી એની ચાલ હતી.

“ હવે હું રજા લઉં તારા બહેન ! લલી બહેનની સંભાળ રાખજો....”

“ તમારે એમની ~~પણ~~ જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ. આજથી એ મારી માજણી બહેન થઈ સમજ્યા ! ” તારા હસીને બોલી. પ્રત્યુત્તરમાં બીજો માર્મિક હાસ્ય કરી ત્યાંથી ચાલી ગયો.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

“ સંધ્યા ” પત્રના વિષાદર.

ઈન્દુલાલ અમદાવાદ છોડી મુંબઈ આવવા ઉપડ્યો ત્યારે તે મુંબઈને અલકાપુરી માનતો હતો. દરરોજ સ્થવારના પહોરમાં આવતાં મુંબઈનાં પત્રો તેને અમદાવાદમાં ખાત્રી આપતાં કે મુંબઈ ઈંદુપુરી સાથે સ્પર્ધા કરનારું શહેર છે; મુંબઈમાં અન્યાયની સામે બાયોબાય લડનારા શહીદો પડ્યા છે; જગતનો એક પણ બનાવ મુંબઈના જામતાને બે નેતાઓની ચાળણીમાં ચળાયા વિના રહેતો નથી; દરરોજ મારવાડી વિદ્યાનંદ ને ચોપાટીનો કિનારો પ્રખર દેશભક્તોની વીરહાકંઠી ચાલ રહે છે; ફરેક ઉમદા પ્રવૃત્તિને મુંબઈ વધાવી લે છે; મુંબઈના નેતાઓ અને મુંબઈના પત્રકારો પ્રજાકલ્યાણનો વિચાર કર્યા વિના પાછીનો છુટડો પણ પીતા નથી. એવી એવી અનેક વાતો ઈન્દુલાલે મનુષ્ય જાતિપરના અખંડ વિશ્વાસથી માની લીધી હતી. એ બિચારાને ખબર નહોતી કે મુંબઈના વર્તમાનપત્રો મુંબઈની રંગભૂમિનો પરદો બતાવે છે ! એ પરદાની પાછળ કેવા સેતાની ખેલ ખેલાય છે તે જાહેર કરવાની ફાઈને પડી નથી. મુંબઈમાં જઈ દેશસેવા અને સમાજસેવા કરવાની ઇન્દુલાલને હોંસ હતી. તેને પત્રકારોએ છાતીપર હાથ મૂકી ખાત્રી આપી હતી કે મુંબઈમાં સ્ત્રીઓ માટે, પુત્રો માટે, કંદીઓ માટે, અંત્યજે માટે અને બાળકો માટે અનેક સંસ્થાઓ સેવાપરાયણવૃત્તિથી ખૂબી રહી છે. આ સંસ્થાઓમાં જોડાઈ, રંક હિંદુસમાજની સેવા કરી ભારતમાતાને ચરણે કુલની પાંખડી અર્પવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. દેનમાં તેણે એવા જ વિચારમાં સમય પસાર કરી નાખ્યો. વચમાં વચમાં જ્યાના-કુસુમના વિચાર આવતાં તે મલકાયો. જ્યાએ તેના હૃદયપર પ્રબળ અસર કરી હતી. જ્યા સમાજની દૃષ્ટિએ ક્રાંતિલાલની પત્ની થઈ ચૂકેલી હોવા છતાં તે પોતાના અતરાતમાના

બળથી જે યુદ્ધ લડી રહી હતી તે જોઇ તે મુગ્ધ થયો હતો. આવી દિવ્ય રમણી માટે, આવી આદર્શ આર્યરમણી માટે પ્રાણુ ન્યોછાવર કરવો એ ઓછામાં ઓછો આત્મભોગ છે એવી તેની માન્યતા થઇ હતી. જ્યાં તેની ગેરહાજરીમાં શું થશે, તે તેને પાછી મળશે કે નહિ, કુંસુમનું જીવન હવે કઇ દિશાએ વહેશે, આ એ રમણીએ ગુજરાતના હિન્દુસમાજમાં કેવું પરિવર્તન કરશે, સમાજ તેમની કેવી દશા કરશે-આદિ અનેક પ્રશ્નપરંપરા ઇન્દુલાલના યુવાન મગજને ગુંચવી રહી હતી. ચર્ચારોડના સ્ટેશનપર ટ્રેન આવીને ઉભી રહેતાં તે પ્લેટફોર્મપર ઉતર્યો. તેનો મિત્ર રમણલાલ તેને લવાને સ્ટેશનપર આવ્યો હતો. હેલકરીને માથે ટ્રંક ચઢાવી બન્ને મિત્રો જૂલેશ્વરને રસ્તે પડ્યા ને સુંબઈ માટે ઇન્દુલાલે માની લીધેલી વાતો જૂઠી કરવા માંડી. તેણે સુંબઈમાં કળા અને સ્થાપત્યના વિધિવિધ નમુના જોવાની આશા રાખી હતી. તેને બદલે તેણે કળાહીન પત્થરોના ગંજ ખડકલા જોયા. સુંબઈની ચાલીઓમાં કળા નથી. મનુષ્યના આરામ માટે, મનુષ્યના નિવાસ માટે આ ચાલીઓ બંધાતી નથી; પણ કોઇ મોટી ફાંદવાળા શ્રીમંતના છોકરાઓને એદી ને વિલાસી જાંદગી ગાળવાની સગવડ થાય તે માટે વધુમાં વધુ બાહુ ખાવાની નીચ છાનતથી આ શહેરના મકાનો બાંધવામાં આવે છે. રસ્તે ચાલતાં જ ઇન્દુલાલે જોઇ લીધું કે સુંબઈમાં શાંતિને બદલે અકુદરતી ધમાલ હતી. મોટરો ને ધોડાગાડીઓની ધમાલ, ફૂતરાની પેઠે રોટલો મેળવવા આમથી તેમ દોડતા પ્રભુના બાળકોની નાસભાગ, વચમાં વચમાં નજરે પડતી પીળી પાથડીવાળી પોલીસની બચંકર મૂર્તિ ને બે રસ્તાના મેળાપ આગળ હાથમાં સોટી લઇ ઉભેલો ગોરો કોન્સ્ટેબલ ! બચંકર રાક્ષસ જેવી દબતાથી ઉભેલાં અનેક એકજ જાતના કળાહીન મકાનોની હારો, ગલી ગલીએ બે પાંચ બચ્ચાંની ફોજ સાથે બીખ માગતી ફરતી બીખારણો, દશ દશ પંદર પંદર વારને છેટે પાનવાળાંની દુકાન ને હોટલો ! આ દેખાવ મનુષ્યથી જોવાય એવો નથી

ને છતાં બાર લાખ માણસો આ બચંકર શહેરમાં વસે છે એ સાચી વાતનો જ્યારે વિચારક વિચાર કરે છે ત્યારે તેને કમ્પારી દેટે છે.

રસ્તામાંજ રમણલાલે ઇન્દુલાલને વધાઇ આપી:

“ ઇન્દુ, તું છે તો લાગ્યશાળી હો ! ”

“ કેમ ? ”

“ તારે માટે નોકરી તૈયાર છે. ”

“ ક્યાં ? ”

“ તને ગમે ત્યાં જ. ”

“ વર્તમાનપત્રમાં ? ”

“ હા. અહિંના “ સંધ્યા ” પત્રની ઓફિસમાં એક જગા ખાલી છે. ”

“ કામ શું ? ” ઇન્દુલાલે ઉત્સાહમાં આવી પૂછ્યું.

“ તંત્રી ખાતાનું. ”

“ ભારે તો સોના કરતાં પીળું, આજે જ મળી આવીશ. ”

“ હા. જમીને મળી આવજે. ”

ઇન્દુના પગમાં જોર આવ્યું. તેણે અચાનક રોજનું સાધન મળી જશે એવી આશા રાખી નહોતી. રમણલાલ ગુજરાત કોલેજમાં ભણતો ત્યારથી તેને તેની સાથે મૈત્રી બંધાઇ હતી. અને એ મૈત્રીને લીધે તેને ઊંબઘમાં પગ મૂકવાનું ઠેકાણું મળ્યું હતું એટલું હાલ તુરત તેને માટે પૂરતું હતું. રમણે તેને જે ખબર આપી તેથી તેના હુખી દીલમાં નવી નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થઈ.

બન્ને મિત્રો ઘેર આવ્યા. રમણ ભૂલેશ્વરના ત્રીજા બોયવાડામાં રહેતો હતો. તેને ને તેની પત્ની મણીને બાર ચોરસ ફીટ જગામાં છંદગી ગાળવાની ફરજ પડી હતી. ઇન્દુલાલ રમણની ચોરડી જોઇ આશો જ બની ગયો. એની નાની ચોરડીની બે ત્રણ ફીટ જગા રસોડા

માટે અલાહેદી રાખેલી જગામાં ગઈ હતી. એક બાબુ એક શેતરંજી પાથરી હતી ને તેની નજીક રમણની એક ડેસ્ક તથા થોડાંક પુસ્તકો પડ્યાં હતાં. ઓરડીમાં થોડાંક વાસણો હતાં. એક ખુણામાં બે ત્રણ ગાદલાં ડામચીઆપર પડ્યાં હતાં. દિવાલપર ખીલા ઠોકીને રમણે પોતાનાં વસ્ત્રો ટાંગ્યા હતાં ને તે ઉપરાંત બે ત્રણ દેશભક્તોની છ-બીઓ દિવાલ પર શોભતી હતી. મુંબઈ યુનીવર્સિટીના ગેડ્યુએટ-ભારતવર્ષના એક તરૂણ નાગરિકનું આ ઘર ! એને એક બોથડ, અક્કલ વગરનો, ફક્ત પૈસાને જોરે શેઠ ગણાતો ભાડીઓ વેપારી મહિને સાઠ રૂપિયાનો પગાર આપતો તે એનાપર ઉપકાર રૂપે ! પાંચ રૂપિયા પગાર વધારવાની વાત સાંભળતાં જ રમણના શેઠને ૧૦૫ ડીગ્રી તાવ આવી જતો. તેની ખાસ માન્યતા એવી હતી કે તેના નોકરો વધારે પૈસા મેળવીને ચળિત-માયારૂપ લક્ષ્મી સાથે પાતો પાડે તેમાં તેમનું કલ્યાણ નથી. એ બિચારો એના બધા નોકરોને “ બાવા ” બનાવીને સીધા સ્વર્ગમાં મોકલવાની અહોરાત્ર ચિંતા કર્યા કરતો; પણ દુનિયા કેવી કૃતખ્ત છે ? એ બધા શેઠને બધા “ સ્વાર્થી મુડીવાદી ” કહી નાહક વગોવ્યા કરે છે ! એની આંતરિક ઇચ્છા એના નોકરોને આત્મભોગના ઉચ્ચતમ શિખર પર મોકલવાની જ છે એમ માનીને એના નોકરો સંન્યાસીના દંડ કમંડળથી સંતોષ માનતા થઈ જાય તો ભારતવર્ષને વહેલું સ્વરાજ મળે તે વિષે તેને જરાપણ શંકા નહોતી. હરામના લાકુ ખાઈને પેટ વધારનારા બાલણીની પેટે રમણના શેઠની ફાંદ પણ કુલેલી હતી. એ શેઠની અક્કલના બે ચાર નમુના રમણે ઇન્દુલાલ સમક્ષ રજુ કર્યા-ઈન્દુલાલ પેટ મકડી હસ્યો-રમણની પત્ની મણી પણ હસી-પણ એ બધાનાં હાસ્યની પાછળ મૂડી અને મજૂરી વચ્ચેના ભયંકર અને ત્રાસજનક યુદ્ધનો જવાલામુખી ધુંધવાઈ રહ્યો હતો.

નાહી ઘોષ બન્ને મિત્રોએ સુખદુઃખની વાતો કરી ને સાડા દસ વાગે જમીને બન્ને બહાર નીકળ્યા.

“હું તને ‘સંધ્યા’ની ઓફીસ બતાવી મારી ઓફીસમાં જઇશ”
રમણે બહાર નીકળતાં કહ્યું.

“તને મોકું તો નહિ થાય !”

“નહિ.”

બન્ને દ્રામમાં બેસી કાટમાં ગયા. હોર્નબીરોડ પર ‘સંધ્યા’ પત્ર-
ની ઓફીસ હતી. રમણ ઇન્ડુલાલને ત્યાં મૂકી પોતાને રસ્તે પડ્યો.

‘સંધ્યા’ દર સાંજે પ્રગટ થતું સાર્વજનિક પત્ર હતું. તેના
અધિપતિ અને માલિક મી. એલ્લજી આદુખાઉ નવસારીમાં એકવાર
પીકું ચલાવતા હતા. દારૂની પ્યાલીઓ ભરી ભરીને પાતાં પાતાં
તેમને “શરાબની મસ્તી” ચઢી ને એ મસ્તીએ તેમના દીલના કોષક
ખૂણામાં છપાઇ રહેલી દેશભક્તિમાં પૂર આપ્યું. પોતાના દીકરાને
પીકાંને ‘ચાર્જ’ સોંપી મી. આદુખાઉ શુભાષ આબ્યા-એક છાપખાતું
ખરીદ્યું-એક ચંચળ ઝેણના ‘પારસી જવાન’ ને મદદનીશ અધિપતિની
ખુરશી પર બેસાડયા ને ‘સંધ્યા’ દ્વારા પ્રજાસેવા કરવા માંડી.
પ્રજાને માટે, પ્રજાકલ્યાણને ખાતર પ્રાણ ન્યોછાવર કરી નાખવાને
આ પત્રના ચાલકો તૈયાર હતા, તે વિષે કોઇએ શંકા કરવાની જરૂર
નથી. તેમણે ‘અમે પોતે’ તરિકે પોતાનો પરિચય કરાવતાં જ
ગુજરાતની પ્રજાને ખાત્રી આપી હતી કે ‘ઉપરથી આકાશ નીચે
આવે, સૂર્ય પશ્ચિમમાં પ્રગટે, ચંદ્રમાં પોતાની શીતળતા બંધ કરે
પણ ‘સંધ્યા’ કદિપણ પ્રજાસેવા કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે.’

ઇન્ડુલાલ આ ઉમદા પત્રદ્વારા પ્રજાસેવા કરવાની મળનારી
તક માટે પોતાને લાગ્યેલાની માનતો હતો. એક પળ તે ઓફીસના
મકાન આગળ ઉભો રહ્યો. દરવાજા આગળ એક બેચો જાડી ડાંગ
લઇને રડુલ પર બેઠો બેઠો ઢાઢીપર હાથ ફેરવતો હતો. દરવાજામાં
દાખલ થતાં જ કાળા મેશ જેવા શરીરના બે ચાર બાલરો ફાટેલો
કપડે પેપરના ફરમા મશીન રૂમમાં ઉપાડી જતા જણાયા. ઇન્ડુ-

લાલ ધીમે પગલે દાદર ચઢી ઓપીસમાં ગયો. ખીજે માળે એક નાની ચેમ્બરમાં મદદનીશ અધિપતિ ખીરાજતા હતા. અંત્રે વાંચનારને જણાવી દેવું નેપછી એ આ પત્રના માસિક એને અધિપતિની લેખનશક્તિ એમના ચાર ચોપડી લખેલા કારકુન કરતાં જરાપણ ચઢીયાતી નહોતી. પત્રનું બધું કામ પેલા ‘ચંચળ ઝેણ’નો જવાન મદદનીશ અધિપતિ મી. અંચેરશા મોકોડી જ કરતા ને ઇન્દુલાલને આ મી. મોકોડીને જ મળવાનું હતું.

મી. મોકોડીના ઓરડા આગળ એક સિપાઈ પહેરો ભરતો હતો.

“કાણીલા બેટાયયા આહે !—” સિપાઈ ઇન્દુને નેપં ખેલ્યો.

“અધિપતિલા—”

“લા કાગદાવર તુમંઆ નાંવ લીંકુંને લા—”

ઇન્દુએ કાગળપર નામ લખ્યું—મળવા આવવાનું ‘કારણ જણાવ્યું. બે મિનિટમાં પટાવાળો પાછો આવ્યો ને ઇન્દુલાલને “સાહેબ” ની હાજરીમાં ઉભા રહેવાની રજા મળી.

મી. અંચેરશા મોકોડી પાંત્રીસ સાડત્રીસ વર્ષના ગૃહસ્થ હતા. તેમની આંખો લાખો પત્રો વાંચવાથી આંખી થવાથી ચક્ષુઓ જડિત કરવાની તેમને જરૂર પડી હતી. “સંખ્યા” ના વાચકોની જીવાની અખંડ રાખવાને માટે તેઓ વિશ્વાચળ ને હિમાલયના મહાત્માઓની પ્રસાદથી મળેલી જડીભુટ્ટીઓ ને યાકૃતીઓ વેચનારાઓની જાહેરખબર ભરડા જેવડા અક્ષરે રૂઝા દેશસેવાને ખાતર પ્રગટ કર્યા જતા; પણ એ ગોળીઓ યા જડીભુટ્ટીના ઉપયોગ કરી પોતે પોતાના “ક્ષણભંગુર દેહ”ની જતન કરવાની જરાપણ પરવા કરતા નહિ. નવસારીમાં આ પત્રના માસિકને પીકું ચલાવતા હતા તેમાંથી વેચાતો દારૂ માણસોને પાયમાલ કરવાને બદલે તેમને “જહાંગીર ને તુરજહાં”ની લહનજત જ ચખાડતો હતો એવી તેમની ખાસ માન્યતા હતી. ખીજા શ્રીકાંવાળાંઓ પ્રજના આમવર્ગનું સત્પાનાશ

વાળવાનો ધંધો લઈ બેઠા છે ને એ નાપાક ધંધો કરનારાઓ આ-
ખરે દોજખમાં જ જવાના છે તે વિષે મી. અઠાડીને લેશ માત્ર
શંકા નહોતી. સ્કૉચ બ્રિસકી, એનેસી ક્રીસ્ટાર આદિ અનેક જાતના
વિભાજીતી દારૂઓની જાહેર ખબરો છાપીને તેઓ આખીય ગુજરાતી
આલમ આગળ નાપાક શરાબનો ધંધો કરનારા ગોરાઓની દુષ્ટતા
જાહેર કરી પ્રજાની સેવા જ બજાવે છે એમ તેઓ છાતીપર હાથ
મૂકીને કહેતા.

“કેમ બાવા ?—” ઈન્દુલાલ ઓરડામાં દાખલ થતાંજ “બાવા”
ના “હીકરા” એ પ્રશ્ન કર્યો.

“સાહેબ, મેં સાંભળ્યું છે કે આપના ખાતામાં રિપોર્ટરની
જગા ખાલી છે !—” ઈન્દુલાલે જવાબ આપ્યો.

“હા, હા, બેસો ! નેવોમી મી. ઈન્દુલાલ ! આપણું પત્ર નેશ-
નાલીસ્ટ છે તે તો તમે જાણતાજ હશો !”

“હા જી.”

“આત્મભોગ એ અમારો મુદ્દાલેખ છે.”

“જી.”

“તમારે રૂપિયા આના ને પાછની ગણતરી કરવાની નથી પણ
સેવા ધર્મને મહદ્ માનવાનો છે—” મી. અઠાડી વાંચનને પ્રતાપે
ગુજરાતી ઠીક ઠીક શુદ્ધ બોલી શકતા તે અત્રે નોંધવાની જરૂર છે.

“હું એજ ઇરાદાથી અહિં આવ્યો છું.”

“આ-હ ! I only require noble-hearted youth
like you—”

ઈન્દુલાલ જવાબમાં મૂંગો રહ્યો.

“તમે કેટલો અભ્યાસ કર્યો છે ?”

“ સીનીઅર બી. એ. સુધીનો.”

“ તમે ગ્રેજ્યુએટ નથી થયા ? ”

“ મને માફ કરજો સાહેબ ! પણ હું ધારું છું ત્યાંસુધી તમે યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીને માનનારા નથી.—”

“ Most certainly not. I am not so very particular about the special stamp of the slave-producing factory known as University ”— મી. મકેડોનીએ અંગ્રેજી ભાષાનો ભડોળ ખાલી કરવા માંડ્યો.

“ વારૂ—” મી. મકેડોનીએ પુનઃ બોલવા માંડ્યું : “ પગાર કેટલો લેશો ? ”

“ દોઢસો રૂપીઆ !—”

“ હે-હે ! Are you mad, Mr. Indulal ? ”

“ નહિ સાહેબ ! હું પાગલ નથી. જો પૂરતો પગાર નહિ મળે તો હું તનતોડીને કામ શી રીતે કરી શકું ? ”

“ પણ આપણો દેશ ગરીબ—આપણી સ્થિતિ ગરીબ—આપણાં પત્રો ગરીબ ! અમે આ ગરીબ દેશની સેવા માટે ખોટા ખમીને આ પત્ર નીભાવી રહ્યા છીએ તેમાં તમે અમને મદદ નહિ કરો ? આત્મબોગ ! મી. ઇન્દુલાલ ! આત્મબોગ ! ગેઝેટને ને તુલ્ય નેવા મહાન નરો ફરગ્યુસન કોલેજમાં વીસ વીસ વર્ષ સુધી બિખારી પેઠે સેવા બજાવી ગયા તેનો ખ્યાલ રાખો—”

“ તમારી શી મરજી છે ? ” ઇન્દુલાલને મી. મકેડોનીની બધી વાત હજી સુધી સાચી જ લાગતી હતી.

૧. અસ્થિતજ નહિ, યુનિવર્સિટીને નામે ઓળખાતા ગુલામો બનાવનારા કારખાનાના સિકાની અને ખાસ ફરકાર નથી.

૨. હું તમે ધાગજ થયા છો મી. ઇન્દુલાલ !

“Look here, Mr. Indulal ! I will start you with Rs. 80”^૧

“બહુ જ ઝોઝો સાહેબ !—”

“તમેથી ખીન અનુભવી છો ની ! બહુ લોભ ના રાખો—સતોષ રાખો—દેશસેવા કરવાની તમને આપણે ત્યાં અનેક તકો મળશે. તમે મહાપુરુષોના સમાગમમાં જાવશો—” મી. મંકાડીએ પત્રકારના જીવનના બહાવાનું ચિત્ર દોરવા માંડ્યું. આખરે થોડીક રકમક પછી મી. મંકાડીએ ઇન્દુલાલને મહિને રૂ. ૬૦ આપવાનું કલુસ્યું ને ઇન્દુલાલ “સંખ્યા” પત્રનો રિપોર્ટર થયો.

૧. જુઓ મી. ઇન્દુલાલ ! હું તમને સરખાતમાં રૂ. ૮૦ નો પચાસ માંડ આપીશ.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

ગર્ભિતા.

લલિતા તારાના ઘરમાં આવી. એ બિચારી હજુ પણ એમજ માનતી હતી કે તારાના ઘરમાંનું રામચંદ્ર તેના પ્રિયતમે તેને માટે વસાવ્યું છે. આ એકજ મધુર વિચાર તેના વદનપર વારંવાર રિપ્ત લાવવાને પુરતો હતો. રામચંદ્રે તેને કસાર્ધ કરતાં પણ વધુ ધાતકી રીતે એક ભયંકર સ્થળે વેચાવી દીધી હતી તેની લલિતાને કંપના પણ આવી નહોતી.

બીજા ચાર દિવસ વહી ગયા. હવે લલિતાની ધીરજ ખુટવા આવી. તેણે મહાલી ડોશીને પૂછ્યું:

“હજુ કેમ ન આવ્યા? કામ હોય તો કાગળ તો લખે ને!”

“તારાથી હું તો હારી જ્હેન! મેં ભલભલી બાઇઓ જોઈ છે પણ તારાથી તો હાથ જોઆ!” મહાલી ડોશી મ્હો કટાણું કરી બોલી.

“એમ ના બોલો માજી!” તારા મ્હો મલકાવી લલિતા તરફ ભાવભરી નજર ફેંકી બોલી: “જીવાન જીવ છે—હજુ કુનિયાની લીલી સુકી જોઈ નથી એટલે એમ જ થાય!”

“હા. તારા જ્હેન! જીઓને, મને અહિં આવ્યાને લગભગ મહિનો થવા આવ્યો. પણ એમનો પતો જ નથી. મારો જીવ કેમ રહે?”

“બરાબર છે, જ્હેન! તમે શીકર ન કરો. મારે ત્યાં તમને કંઈ કુઝ છે? આ ઘર તમારું જ છે ને—”

“તમારો પાડ જ્હેન! પણ બધું, મારો જીવ જ અધીરો છે.”

લલિતા તારાના ઘરમાં આવ્યા પછી તારાએ તેનાપર મુંદર જાપ પાડી હતી. તેને તે કંઈ કામ કરવા દેતી નહિ. તેનો પકતો

બોલ ઉંચકી લેવાય એવી તેણે ગોઠવણ કરી મેલી હતી. લલિતા માની બેઠી કે આ બાઈ પ્રભુનું માણસ છે. તેને મોટાઈ નથી, ખોટું અભિમાન નથી. તારાનો સ્વભાવ તેને એક બે દિવસમાં ગમી ગયો અને તે દરમિયાન બોળી લલિતાએ તેને ધીમે ધીમે પોતાની આખી વીતક કહી સંભળાવી. સુંદર સ્ત્રીઓના હાડચામનો વેપાર કરનારી નીચ તારા પણ એ કંઈ કથની સાંભળી પીગળી ગઈ. તેને પણ લાગ્યું કે બે આ કુલ જેવી સુકુમાર રમણીને પુનર્જન્મ કરવાની છૂટ હોત તો તે રામશંકર સમાધાની જેવા દગા-બાજ કામીની નીચ જળમાં ફસાઈ પોતાની જીંદગી ખતમ કરવાને તેને ધેર ન આવત ! અનેક ગુજરાતણાં ને કાઠીઆવાડી રમણીઓ તારાના ઘરમાં પોતાની કામળ દેહલતા છુંદી નાખી અતે સ્મશાન ભેગી થઈ હતી. હિંદુસમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન એવું છે કે તેની એક જ બૂલ તેને લાગણીહીન-સંસ્કારહીન વેશ્યાવાડમાં લાત મારીને ધકકેલી દેવાને પૂરતી છે. તારાએ આવી “ એક જ બૂલ ”ને લાભ લઈ લાખેક રૂપિયાની દૌલત જમાવી હતી. સમાજના “ પ્રતિષ્ઠિત ” ગણાતા શ્રીમંતોએ એ એક જ બૂલનો ભોગ થયલી બાળાઓના જીવનનો બહાર લૂંટવામાં જીવનનું સાક્ષ્ય માન્યું હતું. પણ સમાજ ! બાપના દૂવામાં ડૂબી મરતી સમાજ ! તેને શી પડી છે ? બલે ને હજારો રમણીઓ વેશ્યાવાડમાં જાય, બલે સેંકડો બાળ-હત્યા થાય, બલે એ પાતકી સ્ત્રીઓ આખી જીંદગી ધગધગતા અંગારામાં બળીને પસાર કરે : તેથી શું આર્યસંસ્કૃતિના જ્યોતિર્મય નામને કલંકિત થવા દેવાય ? દમ્ભ અને છુપાં પાપપર નભતી આ સમાજ જે આર્યસંસ્કૃતિની વારસ હોય તો તેને વરૂની પેઠે ફાડી આવી તે પ્રભુનું ભજન છે. મનુષ્યસમાજ અધમાધમ દશામાં દુર્ગ્ગિક ધર્મના ઓઠા નીચે જીવે તેના કરતાં તે હિંસક વરૂ ને વાધની સમાજમાં પલટાઈ જાય તો તેના વિકાસ વધુ ઝડપથી થવા પામે. જે સમાજ શુદ્ધિ ન માને અને અંતઃકરણ બળવો કરે

છતાં એક જૂની પ્રથાને હઠથી વળગી રહે તેને પરદેશીઓના યુદ્ધની એડી નીચે ચગદાવા શિવાય બીજો કાંઈ રસ્તો જ નથી !

મહાલી ડોશી લલિતાની એકવાર ખુશામત કરતી હતી. પશુ હવે તે બદલાઈ ગઈ. તેને એ તલમાં વધુ તેલ રહેલું જણાયું નહિ. શમશંકરે પ્રથમથી જ તેને શેતરંજની બાજી સમજાવી દીધી હતી. એ બાજી એણે પૂરી કરી. હવે લલિતા પારધીના સંપૂર્ણ કબજામાં આવી ગઈ હતી.

“ જો તને બહુ લાગતું હોય તો હું સુરત જઈ તપાસ કરી આવું. ” મહાલી ડોશીએ ધીમે રહી મુઝરો મૂક્યો. “ જો ને બહેન ! અને તો હવે પાકાં પાન ચયાં. અમારા બોલવાનો ચુસ્સો ન કરીએ. ”

લલિતાને આ સુચના ટાઢી હીમ જેવી લાગી. તેણે તરત જ હા બાણી.

જમ્યા પછી લલિતાને તારાએ આરામ લેવા બીજો માળે મોકલી દીધી. બોળી વિધવા નિરાંતે ઉપર જઈ સૂઈ ગઈ. અને બીજી બાજુએ મહાલી ડોશીએ સુરત જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

“ આ બહાનું ઠીક છે, માજી !-” તારા હસીને પાન આવતી આવતી બોલી.

“ હા. હવે હું છૂટી. રાંડ મહિના દહાડાથી ‘ એ ક્યારે આવશે, ક્યારે આવશે ’ પૂછીને મારું માથું ખાઈ જતી હતી. તમે એને સીધી કરજો તારાબહેન ! ” ડોશીએ પોત પ્રકાશ્યું.

“ મને તો એ બિચારીની દયા આવે છે. કેવી બોળી છોકરી છે ! ”

“ અરે બોળી બોળી કંઈ નથી. જો ઠીલી દોરી મૂકશો તો તમને સૂતાં વેચી આવશે. ”

“એક લઈશું.” બેદરકારીથી વેસ્યા બોલી: “તમે આજે રાતની ગાંઠીએ જશો ને ?”

“હા, તમારા પંખીને હવે તમે સીતારામ પઢાવી લેજો.”
“તે મારું કામ છે.”

મહાલી ડાશી તે જ રાતે મુરત જવા ઉપડી ગઈ. લલિતા એમ જ સમજી કે શમશકરને મળી તે તેને કેમ દીલ થાય છે તેની તપાસ કરી આવશે. ખરી વાત એ હતી કે મહાલી ડાશી તેને હંમેશને માટે તારાના ઘરમાં છોડી ચાલી જતી હતી અને હવે લલિતા આવજુ બાદરવો વરસાવી નયનોનાં નોર સૂકાવી દે તો પણ એનો “નફ્ટ નાવલીયો” એને ફરીથી મળવાનો નહોતો.

“તારા બહેન ! કાણુ જાણે કેમ મારી છાતી બળ્યા કરે છે. મને એમ થાય છે કે જાણે મારું બહુ જ ખૂંચ થવાનું છે.” દયા-મણે મ્હોડે લલિતાએ એક રાતે તારાને કહ્યું.

“ગાંડી રે ગાંડી ! તને શું થવાનું છે ? તને હું રાણી બનાવીશ રાણી, સમજી ! શું થાય છે ? માથું ફરે છે ?” તારા બહાલી લલિતાના માથા ઉપર હાથ ફેરવતી બોલી. લલિતા ગુપ-ગુપ ગંભીર થઈ બેસી રહી.

“દવા આપું ?” અચાનક નવો વિચાર આવતાં તારાએ પૂછ્યું.

“હા.”

તરત જ તારાએ કપ્પાટમાંથી એક પાટલી કાઢી. એક આસમાં ચોક્કસ દીપ્તિ નાંખ્યાં-ચોકક પાણી નાખ્યું ને લલિતા નિર્દોષ ભાવે એ દવા પી ગઈ. તારાએ તેને દવા પાઈ તરત જ સુવાડી દીધી.

સૂવાડે લલિતા જાગી ત્યારે તેના આખા શરીરમાં તેને કંઈક વિચિત્ર અસર થતી જણાઈ. તારાએ તેના ત્રણ મહિનાના મહાને

તોડી પાડવાની દવા આપી હતી. બાર કલાકમાં દવાની અસર થઇ. લલિતાને પેટમાં ચુંક આવવા લાગી. તેનું માથું ચક્કર ચક્કર ભ્રમવા લાગ્યું. તેણે તારાને યુમ પાડી.

“ કેમ બહેન !—” તારા તરત લલિતા પાસે દોડી જઇ બેઠી.

“ તારાબહેન ! મારી તબિયત ઠીક લાગતી નથી. મને પેટમાં ચુંક આવે છે, માથું ભારી થઇ ગયું છે. ”

“ તું નિરાતે સુઇ રહે બહેન ! તું બારેપગે છેની એટલે એવું થાય—”

“ પણ મારી આંખે અંધારા આવે છે, માંડ અહિંકાઇ નથી, એનો કંઇ પતો નથી—”

“ જો લલ્લી ? તું ગજુતી તો હશે કે આવાં કામને આપણા લોકો ધિક્કારે છે. ”

“ હા, તેથી તો હું નાસી ગયાવી. ”

“ ખરું. પણ તારા આશકને દુનિયાનો ડર લાગે છે. ”

“ તમે કેમ જાણ્યું ? ”

“ તું તો બોળી છે. લલ્લી ! આટલા દહાડા થવા છતાં એ અહિં આવ્યો નથી એ શું બતાવે છે ? ”

“ એમને કંઇ કામ હશે તારા બહેન ! ” બોળી વિધવાને હજી પણ એના દગાપ્રાજ આશકપર વિશ્વાસ હતો.

“ ઓ લલ્લીબહેન ! આપણી જાતની ખામીજ એ છે. આપણે પૂરા પ્યારથી આહીએ છીએ પણ પુરૂષોને મન આપણે બે ધડીની રમત ! ખીડી પીને ફેંકી દે તેમ એક પછી એક અંતે ભુલી જતાં મુઝા મરદોને શરમ આવતી નથી ” સંસારમાં રીઢ થયેલી તારાએ અનુભવના ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

હસિતા વિચારમાં પડી. એજ પગે પેટમાં ભયંકર ચુંક આવવાથી તેણે ચીસ પાડી.

“ ઓ તારા બહેન ! હવે માઈ શું થશે ? હવે એ નહિ આવે ? ” હસિતાની કંઈક દશા ને કંઈક શબ્દોએ રીઠ વેસ્યાની છાતી પલાળી નાખી.

“ નહિ આવે તો જય જહનનમાં ? તું તાઈ શરીર સંભાળ દીકરી ! ” બહાલથી હસિતાનું માથું રેશમી નરમ ઉશીકાપર મૂકતી તારા બોલી.

“ નહિ. નાહિ. તારાબહેન ! એ એવા નથી જો ! ”

“ હશે, જો હાલી ! હમણું વધુ બકારો ન કર. ”

તારા ખડે પગે હસિતાની સારવારમાં રહી. તેણે અગાઉથી સંધળી તૈયારી કરી રાખી હતી. વખત જતાં હસિતાની પીડા વધવા લાગી. તારાએ એક ઓળખીતી નર્સને બોલાવી. નર્સે કંઈકે દવા આપી ને ત્રણ ચાર કલાકની અસહ્ય વેદના પછી હસિતાનો ગર્ભ તુટી પડ્યો. તે પારાવાર રોષ. તેની છાતી તુટી ગઈ. તેની આશાના મિનારા તુટી ગયા. કીકો રમાડવાનો તેનો મનોરથ ધુળમાં મળી ગયો. આ ભયંકર આક્રમણ ગોટાળામાં તે કંઈ સમજી શકી નહિ. તારાએ તેને જાણી જોઈને ગર્ભપાતની દવા પાઈ હતી એવી તેને કદપના પણ ન આવી. ઉલટું તેની વેદના વખતે તારાએ નર્સને બોલાવી પોતાના પૈસા વેઝફી નાખ્યા, નોકર ચાકરોની ધમાલ કરી મૂકી, તેની ખડે પગે સારવાર કરી તે માટે તારા તરફ હસિતાનું હૃદય આભારથી ઢળી ગયું.

હસિતા ગર્ભપાતથી નબળી પડી ગઈ. ત્રણ ચાર દિવસ સુધી નબળાઈની અસર ન ગઈ. તારાએ એ દિવસોમાં બધો વખત તેના બિછાના પાસે જ ગુમાવ્યો. મીઠી મીઠી વાતોથી તેણે હસિતાને આકર્ષવા માંડી. તેની વાતચીત પરથી હસિતાને લાગ્યું કે શમ-

શંકર પાછો આવવાનો સંભવ નથી. ગરિબ લાચાર વિધવા વિચિત્ર દશામાં આવી પડી. ચાર પાંચ દિવસ પછી તેની તખીયત જરા સુધરી એટલે તે બિવિધનો વિચાર કરવા લાગી. “ શું કરવું ? ક્યાં જવું ? પાછી મુરત જાઉં ? ત્યાં જઈને શું મ્હોડું બતાવું ? બધા મને કાળા મ્હોંની ડાકણ કહેશે, મને જોઈને થુંકશે, ત્યાં મારાથી કેમ જીવાય ? શમશંકર નહિ જ આવે ? શું પુરૂષો આવા દગાબાજ અને હીચકારા હોય છે ? એકવાર કોઈ બોળી, વિશ્વાસુ સ્ત્રીને પ્રેમની પ્રબળ કેદમાં નાખી તેને નિર્લાજ્જ રીતે છોડી દેવી એ ધર્મ છે ? ત્યારે જ્યાં ને મંગળા પુરૂષોથી ચેતતા રહેવાની વારંવાર સલાહ આપતી હતી તેમજ થયું ? હું એ મુઆની જળમાં ફસી પડી. એણે મારી લાખ રૂપીઆની લાજ છુટી ને બધો શરમનો ટોપલો મારે માથે ! ” પ્રેમમાં પાગલ થયેલી યુવાન વિધવાના કામળ હૃદયને હવે આવા બચંકર વિચારો ફેરી ખાવા લાગ્યા. એનો ગુન્હો એ કે એ કુદરતની પ્રેરણાને વશ થઈ. એનો ગુન્હો એ કે એનામાં શક્તિ ન હોવા છતાં એણે “ બ્રહ્મચારિણી વિધવા ” થવાની ના પાડી. અને આ સ્વાભાવિક કૃત્ય માટે આખી હિંદુ સમાજ એની સાથે દુશ્મની બાંધી બેઠી હતી. એનો ઓળો પડતાં હિંદુસમાજની મનુસ્મૃતિની પોથી અબડાઈ જાય પણ કોઈ પરણેલી સ્ત્રી અથવા વિધવા ચાલાકાથી છૂપો બિચાર કરે અથવા બાલ આચાર જળવી છુપા અનાચાર ચલાવે તો તેની સામે સમાજથી ચું કે ચાં ન થઈ શકે.

“ તારા બહેન ! તમે મારે માટે કંઈ કામ ન શોધી કાઢો ? ” આઠ દશ દિવસ બચંકર નિરાશામાં પસાર કર્યા પછી લલિતાએ કર્ણ સ્વરે તારાને વિનંતિ કરી.

“ તું શું કામ કરશે ? ”

“ કંઈ પણ. કોઈને રાંધી ખવાડીશ. સારા માણસ હશે તો બસ—” બીનઅનુભવી વિધવાએ ધધો શોધી કાઢ્યો.

“ અરે મારી ભોળી બાઈ ! તારા જેવી જુવાન ને કુટડી બાઈને જોઈ ઋષિમુની ચળી જાય તો આજકાલના પુરૂષોના શા ભાર ?” તારા હસી. તે લલિતાના દીલમાં ચત્તી ગડમથલ સમજતી હતી.

“ ત્યારે મારે માટે મોત શિવાય આરોજ નથી. ”

“ વિધવાનાં મોત આવતાં હોત તો તો સાઈ. પણ કરમની કઠણાઈ એ છે કે મોત માગ્યાં મળતાં નથી. ”

“ હું ગરિબીથી મારો નિર્વાહ ચલાવીશ ખહેન ! મને જરા સીવતાં ભરતાં આવડે છે. કંઈ એવું કામ નહિ મળે ? ”

“ એવું કામ કરવાથી સવા શેરનો પેટનો ખાડો પુરાવાનો છે ? ”

“ આ રાચરચીલું વેચી નાખીએ તો શું ઉપજે ? ” લલિતાએ પોતાના વપરાશમાંના આરડામાંનું રાચરચીલું વેચી નાખી થોડોક વખત ગુજરાન કરવાનો વિચાર કર્યો. તારા ગંભીર ચર્ધ. આ છોકરીપર કાણુ જણે કેમ તેને પ્રથમથી જ દયા આવી હતી.

“ જુઓ ખહેન ! આ રાચરચીલું તમારા રામશંકરનું નથી. ”

“ હેં ! ત્યારે ? ” લલિતા ચમકી. તેની આંખે લાલ પીળાં દેખાયાં.

“ એ બધું માઈ છે. ”

“ આ રામ ! આ બધો મોટાજો શો છે ? તારાખહેન ! હું તમને પમે પકું-મને ખરી વાત સમજાવો ને ! ”

“ સાંભળ, તારા આજકાલે જ લલિતાબાઈ મારફતે તને વેચી નાખી છે. ” તારા ગંભીર અવાજે જોલી.

“ હેં હેં ! મને-મને વેચી નાખી ?...” લલિતાની આંખ-આંધી હઠહઠ આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

“ઓ રામ ! એ મુખ્યાનું ક્યાં બહુ થશે ? ઓં ભગવાન ! એને હવે હવે કીડા પડેને—એને અનનળના વાખા પડેને. મારી જીંદગીનું સત્યાનાશ વાળનારને તું સજા કરજે પ્રભુ !...”

હસિતા આવજુ બાદરવો વરસાવવા લાગી. તારાએ તેને બધી સમજાવી. પણ તેનો કીધો શમ્યો નહિ.

“હવે માઈ શું થશે ?—”

“તું ચિંતા ન કર. હસી ! હું તને ઠેકાણે પાડીશ.”

એક વેશ્યા હિંદુ વિધવાને ઠેકાણે પાડે ને તે હિંદુસમાજ આંખે પાટા બાંધીને જોષ રહે; પણ હિંદુ વિધવા સામેનો પ્રતિબંધ દૂર કરતાં તેમને પુરાણ ને સ્મૃતિઓ હૈયે ધાર્ષ આવે ! આ સમાજના પાપનો ધડો કોણ જાણે હજુ કેટલોય અધુરો રહ્યો છે !

“તમે મને ક્યાં ઠેકાણે પાડશો ?” હસિતાએ પૂછ્યું.

“તારો શ્રમશંકર છોડી મર્યો તેથી દુનિયા રંડાઈ ગઈ એમ ! એવા હજાર શ્રમશંકરને હું તારે પગે પડતા લાવીશ.” તારાએ મર્મમાં બધું સમજાવી દીધું.

હસિતા આ ધરમાં આવી ત્યારથી જ તેને કંઈક શંકા આવી હતી. એ ચાર પુરૂષો વારંવાર તારાને મળવા આવતા ને તેમની વાતચીત ઠાકવાર શરમની મર્યાદા ઉલ્લંઘી જતી તે હસિતા જોષ થકી હતી. તારાનું ઘર ખુલ્લા વેશ્યાવાડા જેવું નહોતું. એ બહુ ચાલાકીથી વસતી હતી. એના ધરમાં પ્રથમ લાચાર પંખીણીઓ અનાથ મટી સનાથ થતી ને એ જીલજીભોના રસિક આશોકો કંટાળી જતા ત્યારે જ તારાના ધરમાંથી તેમને તિલાંજલી મળતી.

“તમે મને કોઈ લાયક માણસ સાથે પરણાવી શકશો ?” હસિતા નિરાશ ગઈ “પરણવા” તૈયાર થઈ.

“હા, હા, હું તને પરણાવીશ. તું ચિંતા ન કર, બહેન !

હું તને એવી વિદ્યા શીખવીશ કે તું પુરુષોની ગુલામગીરી કરવાને બદલે એ લોકોને વાંદરાની પેઠે નચાવે. મારી આખી જીંદગીમાં હું કોઈ પુરુષ માટે રડી નથી. ”

લલિતા ગ્રુપગ્રુપ સાંભળી રહી. પ્રેમ સમર્પણ કરીને સામા દુઃખના પ્રેમમાં રસબસ થઈ જવું એ હૈવી ક્ષાવો છે. પણ સર્વસ્વ હોમી દધને જગતનો ધર્મકાર બોરી લેવા શિવાય હિંદુ વિધવા માટે બીજું કંઈ આશ્વાસન છે ખરું ? એ બળીબળીને મરી જાય ને તાપસી કહેવાય તેથી એનો વિકાસ થાય ખરો ? હિંદુસમાજમાં પાછા જઈ લોકોની ભાત ખાવાની તૈયારી હોય તો પણ હવે લલિતા માટે સમાજમાં સ્થાન નહોતું.

“ જો લેહી ! તું ધરમના પૂજાં છોડી દેતી હોય તો હું તને સ્પષ્ટ વાત કરું. ” તારાએ ગંબીર થઈ લલિતાને કહ્યું.

‘ બોલોને, મને કંઈ જ સમજ પડતી નથી. ’

“ તારી સ્થિતિમાં બધી વિધવા મુંઝાઈ જાય છે. ”

“ તારાબહેન, તમે કહો તેમ કરીશ. પણ મને પાપને રસ્તે ના પાડતાં. ’

“ જો બહેન ! આખી દુનિયા પાપથી ભરેલી છે. પાપ ને પુણ્ય લોકોએ માની લીધેલા ખોટા ખરા વિચારો છે. છતાં હું તને મારી બહેન જેવી ગણું છું એટલે તને હું દુઃખી કરવા માગતી નથી. હું તને કોઈ સારા માણસના ધરમાં બેસાડીશ. પછી કંઈ છે ? ”

લલિતા પાછી વિચારમાં પડી. “ મારે માટે બીજો રસ્તો જ ક્યાં છે ? એ મુઝો મને દોષ દઈ છોડી બેઠો. હવે લોકો મારું મ્હો પણ જોવાના નથી. તારા કહે છે તેજ ઠીક છે. ” તેનામાં વધુ પહોંચ નહોતી. તેને સ્વતંત્ર ગુજરાન કરવાની કેળવણી મળી નહોતી. બધી હિંદુ સ્ત્રીઓની પેઠે તે બે કળા જાણતી હતી. એક રાંધવાની ને બીજી જણવાની ! એક કળા એની માને મદદ કરતાં એ શીખેલી તેને લોકો ધરગથ્થુ તાલીમ કહે છે. બીજી કળા એને સ્ત્રી જાતિના

વારસામાં મળી હતી. લાચાર હિન્દુ લલનાના ગુજરાનનું એક માત્ર સાધન તેનું માંસલ શરીર ! આહ ! એ વિચાર જ ફટલો ભયંકર છે ?

અભાગણી લલિતાએ રડીરડીને બીજા એ ત્રણ દિવસ પસાર કર્યા. તારાએ એના દીલનો ઉભરો ખાલી થવા દીધો. એથે દિવસે એ કંઈક શાંત થઈ. હવે એનો શામશંકરપરનો પ્રેમ સૂકાઈ ગયો હતો અને પ્રેમની જગ્યા ભયંકર તિરસ્કારે લીધી હતી. એ સમજી ગઈ કે એ બદમાસે જ તેની દશા “ધોબીના કૂતરા” જેવી કરી હતી.

બપોરે એએક વાગવાનો સમય હતો. તારા જમી પરવારી લલિતા સાથે ગપ્પાં મારતી એક સોફાપર બેઠી હતી. લલિતા તેની બાજુમાં જ બેઠી હતી. તારાએ લલિતાનું કરમાયેલું મુખ મલકાય તે માટે કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવામાં ક્યાસ રાખી નહોતી. લલિતાને માટે સોનેરી ભરતવાળી સુંદર કિમતી સાડીઓ ને પોલકાંનો બંડાર તેણે ખુલ્લો મેલી દીધો હતો. લલિતાએ અગાઉ ન જોયલા એવા મોતીના અલંકારો આ પળે તેની નાજુક ગરદન શોભાવી રહ્યા હતા. લલિતાને આ વિલાસી જીવન ગમી ગયું. કાઈ કાઈ પળે તેને બીહામણા વિચારો આવતા-તેની સ્થિતિ આખરે કેવી થશે તેનો ખ્યાલ તેને બડકાવતો. પણ હવે તેને માટે બીજો આરો જ નથી એ તે સમજી શકી હતી.

“ તું બૂલ કરીને આવી પણ હું તને હવે એવી બૂલ નહિ કરવા દઉં ! લલ્લી ! આપણે મોહિની ! આપણે કહીએ તેટલું પાણી પુરૂષો ન પીએ તો આપણે સ્ત્રીઓ શાની ? ” તારાએ સ્ત્રીની અદ્ભુત શક્તિ લલિતાને સમજાવી. લલિતા હસી.

“ એ વાંદરાઓને કંઈ જાન જાન છે ? આપણે હસીએ તો એ પણ વગર કારણે હસે. આપણે મ્હો ચઢાવીએ તો એને કંઈ કંઈ થઈ જાય. અરે ! ને બધી સ્ત્રીઓ મારા જેવી થાય તો પુરૂષો બધરાંઓના ધાધરા છુએ ધાધરા ! સમજી ?-” છેલ્લું વાક્ય બોલાતાં બંને ખડખડ હસી પડી.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

કુસુમ નાચી ગઈ!

કુસુમને માથે નવો લય ઝૂમી રહ્યો છે તે વાચનાર જાણે છે. યુવાનીને મોહક આંગણે પ્રવેશ કરતી આ સ્નેહભીની બાળાના પિતાના અવસાન પછી તેની અભણ માતા જન્મનાને તેના પર એકદમ સત્તાનો ધનરો મળ્યો અને એ નાલાયક અભણ બાઈ પોતાને મળેલી સત્તાના નીલામાં પોતાની પુત્રીનું અવિધ્ય બગાડવા તૈયાર થઈ. કુસુમે એને ધણી સમજાવી-દલીલો કરી-રોષ કઢળી પણ તેની કંઈ અસર થઈ નહિ. હિંદુ કુટુંબમાં બાળાઓને રાજા સિવાય બીજો કોઈ જ નથી. મીથુની પૂતળીઓની પેઠે એ જીવંત પુતળીઓને તેના માબાપ ગણાતા અભિક્ષે પોતાની મરજી પડે તે આદરને સોંપી દે છે તે આવી રીતે વેચામણી-સોંપામણી હાડઆમની સુંદર પૂતળીઓ “પત્ની” ને “માતા” ગણાય છે. દીલ વગરના યુગલોમાંથી માયકાંકલા જેવી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને એ પ્રજા સાહેબો ને શ્રીમતોના એકા દેકડા બાઈ જીવે છે. આંધળાને પણ દેખાય એવી આ સામાજિક હત્યા હિંદુસમાજ જેણે શકતી નથી. યુવાન આલમની અભિલાષાના પૂત એટલે સામાજિક આપધાત ! આવો આપધાત કરનારી પ્રજાને નવજીવન ને નવઅભિલાષા શું ? આવી નિર્જીવ પ્રજાને સ્વરાજ ને સ્વતંત્રતાની કિમ્મત શી ? પોતાની જીવનદાત્રીને-પોતાના ભાવી વીરોની માતાને-પોતાના આધારસ્તંભ યુવાનોની હૃદયરમણીને જે સમાજ બનાવે જડ પૂતળી જેવી ગણ્યા કરે એ સમાજને ત્યાં વીરોના પારણાં કુલાવવાની વાત કોઈ દિવાને જ કરી શકે.

બની શકે ત્યાંસુધી કુસુમ પોતાની જનેતા સામે બંડ કરવા માગતી નહોતી. આધુનિક યુવાનો અને યુવતીઓને માતા-પિતાની માતા-ની સ્નેહાળતા જ નહોતી કરતાં અટકાવે છે. તેઓ જાણે છે કે

તેમની માતા જૂલમને ખાતર જૂલમ કરતી નથી પણ એક ઝેરી વિચાર જડ ધાલી બેસવાથી રખેને તેમના બાળકાના બાંડથી બૈકું-ઠપતિ ખીજી જશે, એવા ખોટા બયથી તેઓ યુવાન વર્ગને કચડી નાખે છે. કુસુમ માતાના અમૃત્ય સ્નેહની ભૂખી હતી. જો તેની માતા તેને અણુગમતા લમની બેડીથી ન જકડે તો તે આખી જી-દગી કુમારી રહી આત્મભોગ આપવાને તૈયાર હતી. તેણે જમનાને આ વાત સ્પષ્ટ કહી દીધી. પણ જમના ન જ પલળી. તેના મનમાં કોઈ જ ગલી જમાનાના ઇશ્વરે એવું ભૂત બરાબરું હતું કે કુસુમ સાસરે જઈ બચ્ચાંકચ્ચાંવાળી નહિ થાય તો પૂર્વજો પિંડ મહણ કરવાની સાફ ના પાડી દેશે ને આખા કુટુંબને શ્રાપ દષ્ટ પોતે રૌ-રવ નર્કમાં સજા કરશે ! આવી રીતે કાના પૂર્વજને રૌરવ નર્કમાં સડવું પડ્યું છે તેની કોઈએ હજી સુધી ખબર આપી નથી; છતાં હિંદુસમાજની આ માન્યતા હજી તૂટી નથી.

જ્યાને કુસુમે આ નવી આફતની ખબર આપી. ઈન્દુલાલ-પર પણ પત્ર લખ્યો. બન્ને તરફથી આશ્વસનના પત્રો મળ્યા. પણ કુસુમને આશ્વાસનથી શાંતિ વળે તેમ નહોતું. એ બિચારીની દશા અકથનીય હતી. ઈન્દુલાલને તે ક્લેદયથી વરી ચુકી હતી. ઈન્દુલાલના ચારિત્ર્યપર તે મુગ્ધ થઈ હતી. પણ એ પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરી શકી નહિ. જ્યા તો પ્રયાંડ બાંડખોર જ હતી. એણે કુસુમને પ્રાણુ જતાં પણ નમણું ન આપવાની સલાહ આપી. કુસુમને પોતાના મિત્રોની સલાહથી હિંમત આવી. પણ હજી વધારે શક્તિની એને જરૂર હતી.

એક જોળ વર્ષની નાઠાત કુસુમકલિ સામે અમદાવાદની આખી ક્યોળ માતિ રણસંઆમમાં ઉતરી હતી. છડેચોક કુસુમ વિષે ગમે તેવી વાતો ચત્રા લાગી. “એ બણુતી”તી ત્યારથી જ એનાં લક્ષણ સારાં નહોતાં. રાંડને મદમની પેઠે નાચવું હતું તો ગોરાને ભાં

જનમવું હતું ને! હવે એનો બધો પારો ઉતરી જશે ! એક વાર એના બાપે બચાવી. પણ જમના બહેન એ સાંઢણીને નાથ્યા વિના રહેવાનાં નથી. ” અબણુ જેરાંઓમાં કુસુમ વિષે આટલી વાંત થવા શિવાય બાગ્યે જ કાંઈ દિવસે સુરજ આથમી શકતા.

કુસુમ દહ પ્રાંતેડ હતી. એ મરી જાય પણ નમણું ન આપે એવો એનો સ્વભાવ હતો. જમના માની લીધેલા ધર્મ પાછળ આ-ધણીઆં કરતી હતી. કુસુમ સમજપૂર્વક સ્વીકારેલા આદર્શ પાછળ શહીદ થવા માગતી હતી. ઉમ ચાંડિકા સ્વરૂપ ધારણ કરી તે બ-ધાની સામે થતી. ગમે તેવા કઠોર શબ્દપ્રહારોની પરવા ક્યાં વિના તે બધાને મ્હોફાડ જવાબ આપતી. જમના એનાપર સખ્ત ચોકી પહેરો રાખવાનું બૂલી નહોતી.

એ સોળ વર્ષની હતી. કાયદા પ્રમાણે એને સાતાની મરજ પ્રમાણે વર્તવાનો હક્ક હતો. એને બળજબરીથી પરણાવવાની કાંઈને સત્તા નહોતી. છગનલાલ પોતાના વીલમાં એને માટે પૂરતી દોલત મૂકી ગયો હતો. જો કુસુમ કલેક્ટરને અરજ કરત તો કલેક્ટર તેનું રક્ષણ કરવાને તરત જ તૈયાર થાત. પણ કુસુમને એ વિચાર ન ગમ્યો. આ મુદ્દ અમારે જ લડી નાખવું પડશે. એમાં પરદેશીઓની સહાયની જ-રૂર નથી—એમ તેને લાગ્યું. તે મેદાનમાં ઉતરવાને કાંટબદ્ધ થઈ. એકલી, નિરાધાર, લાચાર બાળા આપ્યા સમાજ સામે લડવા તત્પર થઈ. એને લાગ્યું કે આ લડત લડવા જેવી છે. આજે નહિ તો આવતી કાલે કાંઈ પણ કુસુમને એ લડત લડી નાખ્યા શિવાય છુટકો જ નથી.

જમનાએ ઉતાવળમાં લમની તૈયારી કરવા માંડી હતી. પણ હજી તે ગોળધાણા વડેચાવી શકી નહોતી. કુસુમ કાંઈ પણ કામ કરવાને તૈયાર થતીજ નહિ. “વિવાહ પ્રસંગે કે લમ પ્રસંગે હું કાંઈ પણ ક્રિયામાં બાગ લેવાની નથી ” એમ તેણે ચોકપું પરખાવી દીધું હતું.

“બહેન ! હવે હું તને પગે લાગું. આ ફારસ છોડને ! તારા સાસરીઆ મારો જીવ ખાઈ જાય છે—” આખરે જમના કંટાળાને કુસુમને મનાવવા આવી.

“મારા સાસરીઆ વળી કોણુ ? બા ! મારે પરણવુંજ નથી. મારા મુઠ્ઠી ચોખા તને ભારી પડે છે ?”

“નહિ દીકરી ! નહિ. આ ભર્યો ભંડાર બધો તારો જ છેને ! પણ દીકરીની જાતને પરણ્યા વિના ચાલે ?”

“કેમ નહિ ચાલે ?”

“તું જ વિચાર કર ને !”

“જો બા ! મને પરણવાનું મન થશે ત્યારે હું પોતે તને વિનવતી આવીશ.”

“પણ તું તો ગમે તેની સાથે પરણવાની વાત કરે તે કંઈ ચાલે ?”

“કેમ નહિ ચાલે ? કપોળોના દીકરાઓને મને ઉંપાડી જવાનો કાંઈએ પરવાનો લખી આપ્યો છે ? હું મને ગમશે તેની સાથે પરણીશ.”

“જો પાછી જાતપર ગઈ કે ? કુસુમ ! દીકરી ! કંઈક તો સમજ ! તારા બાપની આબરૂપર પાણી ના ફેરવ...”

“બા ! તું નથીજ માનવાની ?”

“નહિ. તું કહે તો હું ઝેર ફાંફીને મરી જાઉં. પછી તારે જોઈએ તેવા ભવાડા કર્યા કરજે.”

“તું શા માટે ઝેર ફાંફે ? મને જ ચાર આનાનું અપીણ ખવાડી દેને ? બા ! તમે મને શા માટે બણાવી ?”

“તારા બાપને હું પહેલેથી જ ના પાડતી’તી—”

“બરાબર, પણ હવે હું બણી—મારામાં શુદ્ધિ આવી. હવે શા માટે મને ફવામાં નાખો છો ?”

“કુસુમ ! એમાં હું કંઈ નહિ સમજું. તારે હવે ઠેકાણે આવ-
વુંજ પડશે.”

કુસુમ કંઈ બોલી નહિ. તેની આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસું
સરી પડ્યાં.

“ તારે જોઈએ તેમ કર, બન-” તે કુંસકા લેતી બોલી. જમના
સમજી બહાર ક આખરે દીકરી ઠેકાણે આવી ગઈ !

કુસુમની સગાઈ થઈ-હતી લેવાયાં. બન્ને પક્ષોને ઘેર ધાંધલ
થવા લાગી. અને કુસુમ આખરે પરણવાની એમ માની સનાતની
કિસ્સાના રક્ષકો સંતુષ્ટ થયા.

આખરે હમતો દિવસ આવ્યો. સ્થવાર પડતાંજ ધમાલ શરૂ
થઈ. આંગણે વાળ વાગવા લાગ્યાં.

સગાંબહાણાંઓની આવજા શરૂ થઈ. કુસુમને ચાંલો કરવા ને
લાડકા લાડુ આપવા અનેક સ્નેહીઓ આવતા. કોઈ કુસુમની પાછ-
ળથી મશ્કરી કરતું. કોઈને એની રડી રડીને રાતી થયલી આંખ
જોઈ એની હા આવતી. બપોરે ગૃહસ્થાંતિ થઈ. સાંજે ચાર વાગ્યા
છતાં કુસુમ શાંતિથી આ તમાસો જોઈ રહી. જમનાના પેટને ટાઢક
વળી. એની ખાત્રી થઈ ગઈ કે એની દીકરી ડાહી થઈ ગઈ છે !

સાંજે સાત વાગે વર પક્ષને ત્યાં ન્યાત હતી. ત્યાં મિષ્ટાન્ન
હોવાની વરપક્ષની સાથે કપોળ મહાજન કુસુમને “ પારકી કરવાની
ક્રિયા ” પર મહોર મારવા આવવાનું હતું. જમના ઓઢલાપર બેસી
પોતાની પુત્રીના સદ્બાગ્યની ગાથા કેટલીક બાંધઓને સંભળાવી રહી
હતી. કુસુમ-જમનાની બંડખોર સખી આ વખતે પોતાના ઓરડામાં
એકલી હતી. એણે બારણાં બંધ કર્યાં. ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરી
પીડી ધોઈ નાખી, વસ્ત્રો બદલ્યાં, એક નાનીશી બેગમાં બે ચાર
વસ્ત્રો નાખ્યાં. એના વદનપર હિમ નિશ્ચલતા હતી. એ શું કરે છે
એની કોઈને ખબર નહોતી. વીજળીકે જે જે તેણે તૈયારી કરી નાખી

અને પાછલે વ્યારણેથી ઝગ લઈ રસ્તાપર નીકળી, એક ધોડાગાડી ભાડે કરી, તે સીધી સ્ટેશનપર ગઈ. સાંજે સાડા છ વાગે અમદાવાદથી મુંબઈ જતી ટ્રેન પ્લેટફોર્મપર આવી ઉભી હતી. કુસુમે તરત જ ટીકીટ ખરીદી ને ટ્રેનમાં બેઠી. તે બેઠી કે તરતજ ટ્રેન ઉપડી ગઈ.

+ + + + +

ખીજી બાજુએ કપોળ ન્યાતે મિશ્રાન ઉડાવ્યાં ને પછી વર-ધોડાની ધમાલ ચઢ. કુસુમને માટે એની માએ ગોતી કાઢેલા મુરતીઆને સ્નાન કરાવી રાજવંથી પોષાક પહેરાવી ધોડે ચઢાવવામાં આવ્યો. શેરબજારમાં આધવજી ને કરીમભાઈના બરાડા પાડવાથી એનું કટાઈ ગયલું શૈયું ઝળકી ઉઠે ને એ કદાચ જનૈયાઓની કતલ કરી નાખે તે માટે દીર્ઘદર્શી બ્રાહ્મણે એની ખાંધે લટકાવેલી તલ-વારને લાલ વસ્ત્રથી વીંટી લીધી હતી. હાથમાં નાળીએર લઈ રાજે શ્રી વાજતે ગાજતે બૈરાંઓના રસિક ગીતના લહેકા સાથે કુસુમને આંગણે આવી ઉભા.

વરધોડા આવ્યો ત્યારેજ જમના હાંફળી હાંફળી થઈ આમથી તેમ દોડાદોડ કરી રહી હતી. એની સાથે એનો ભાઈ ને ખીજ સગાઓ પણ ચિંતામ્રસ્ત મ્હોડે શોધ કરતાં હતાં.

“ભાઈ! એ તો ઘરમાં જ હશે. મણી ખેનને કહોને વર-રાજને પોંખી લે-હું હમણું શોધી કાઢીશ-” જમના કરસનદાસને આટલું કહી ઘરમાં ચાલી ગઈ. વરરાજ ઉતાવળમાં પોંખાયા ને માણરામાં ખીરાળ્યા. બ્રાહ્મણોએ લમમંત્રો પોકારવા માંડ્યા.

“કેમ મળી?” કરસનદાસે ઘરમાં જઈ પૂછ્યું.

“નહિ. એણે કૂવો તળાવ તો નહિ કર્યો હોય?—” ગળગળા થઈ જમના બોલી.

“નહિ નહિ: એટલી બધી ગાંડી તો નથી.”

“અરે ! તું એને નથી ઓળખતો. હવે હું શું કરીશ ? ઓ બહેન ! કુસુમ ! તું ક્યાં ગઇ ?” જમનાની આંખમાંથી નવધાર આંસુ પડવા લાગ્યાં.

વાત બહાર ફેલાઈ. “કન્યાનો પત્તોજ નથી. વરરાજા કેને પરણશે ?” આવી વાતો થવા લાગી. જમનાના વહેવાઇને ફાળ પડી. કુસુમે તેનું પશુ નાક કાપ્યું કે શું ? એવી ખીકથી તે તપાસ કરવા ગયો ને રોઈ રહ્યો. કુસુમનો પત્તોજ નહોતો. બે પળમાં આખા મહાજનમાં હોહા થઇ રહી. “કુસુમ નાસી ગઇ. એણે ખીજે વર તોરણેથી પાછો વાળ્યો. રાંડ બસા જ છે બસા !—” આવા વેદમંત્રો બાણીયા ને સપ્તપદી અધુરી રહી. વરરાજાનું મ્હોં કાપો તોય લોહી ન નીકળે એવું થઈ ગયું. એ બિચારાને માથરામાં બેઠાં બેઠાં જમીનમાં પેસી જવાનું મન થયું. અફસોસ !

મકરણ ૪૬ મું.

ઇન્ડુલાલનું બજેટ.

ઇન્ડુલાલ ‘સંખ્યા’ પત્રનો રિપોર્ટર નીમાયો તે દિને તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે માની લીધું કે હવે તે રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં ઇંદ્રના મસ્ત ઐરાવતની પેઠે ધુમી રહેલા આર્યનેતાઓના સમાગમમાં આવશે; સામાજિક સુધારણા માટે પ્રાણ પટકી નાખતાં સદ્ગુહસ્થો તે સજારીઓના વિરલ આત્મભોગ જોવાની તેને તક મળશે ને તે ઉપરાંત “સંખ્યા” દ્વારા તે પ્રજાની સેવા બજાવી પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરશે.

બીજે દિવસે સાડાઠસ વાગે તે આફિસમાં ગયો. હજી તંત્રી મહાશયની પધરામણી ચર્ધ નહોતી. ઇન્દુ ચીફ રિપોર્ટરને મળ્યો. તેણે ઇન્દુને સૂચના કરવા માંડી:

“જુઓ મી. ઇન્ડુલાલ ! આપણું પેપર નેશનાલીસ્ટ છે. સમજો છ કે ? એટલે મોડરેટો ને સરકારના એક પણ કામની પ્રશંસા કરવાની નથી.”

“તેઓ કંઈ સાઈ કામ કરે તો ?”

“તો પણ નહિ. In fact they never do anything to further the interests of the public—”*

“એમ કેમ કહી શકાય ? આપણને તેઓની કાર્યપ્રણાલી વિષે મતભેદ હોય શકે પણ મોડરેટ નેતાઓના હેતુની પ્રમાણિકતા.....”

“Now be sensible Mr. Indulal !—”

ચીફ રિપોર્ટરને ઇન્દુની દલીલ ન ગમી. તે જ કહે તેને

* ખરૂં જોતાં તેઓ પ્રજા લાભ માટે કંઈજ કરતા નથી.

૧. હવે સમજી ચાઓ, મી. ઇન્ડુલાલ !

બહાનો અક્ષર માની ન લેનાર આ યુવાન તેને ઉદ્ધત અને કમઅ-
કર્મ જણાયો.

“ Our policy is settled after mature consi-
deration and you are not competent enough
to change it... ” જાઓ, આ “ ટાઇમ્સ ” માં ‘ માર્ક ’ કરેલી
બાબતનો તરજુમો કરી લાવો... ” ચીફ રિપોર્ટરનો હુકમ છૂટ્યો.

ઈન્ડુલાલ ક્યવાતે દોલે “ ટાઇમ્સ ” લઈ બેઠો.

ચાર પાંચ દિવસમાંજ આ પ્રતિભાશાલી યુવાનની ખાત્રી થઈ
ગઈ કે ‘ સંખ્યા ’ પત્રના માલિકને મન તેના નોકરો મનુષ્યો નહોતા
પણ યત્રો હતા. એક રિપોર્ટર એટલે ભારતની ભાવી આશા રૂપ
જેવાન નહિ પણ રાજની પાંચ કોલમનો તરજુમો ! કમ્પોઝીટર
અને બાકરો એટલે શેઠની તિજેરી ભરનારા જીવતા સાધનો !
પગારદાર અધિપતિ એટલે શેઠને નામે શેઠને દેશાભિમાની તંત્રીની
ઉપમા અપાવનાર ત્રણસો રૂપિયાનું કલમબાજ મશીન ! અહિં ઈન્ડુ-
લાલે જોયું કે કોઈને દેશની કે પ્રજાની પડી નથી પણ પોતાના
પેટની પડી છે. તંત્રીખાતાના માણસોમાં કામની વહેંચણી પણ અકુ-
દરતી રીતેજ થતી. રાજ્યદારી વિષયના શોખીનને વેપારના રિપો-
ર્ટનો તરજુમો કરવાનો ને કવિતાની દુનિયામાં મહાલનારને મ્યુની-
સિપાલિટિના ગટર ખાતાપર નોંધ લખવાની ! મુખ્યમંત્રીની ગંધાતી
ગટર, શેર બજાર ને રૂ બજારની તેજ મંદી, હાઇકોર્ટના સેશન્સ
કોર્ટમાં ચાલતા ચોંકાવનારા કેસો, મુખ્યમંત્રીના ધારાસભા ને લેજસ્લેટીવ
એસેમ્બલીથી માંડીને લેડનના બ્લોઈટ હોલમાં થતા કામકાજની
વિગતો વગેરે વગેરે એક લાખ ને એક પ્રશ્નો પર આ પત્રના તંત્રી
શ્રી. મ. ચૈરશા મોકોડી ચુનો ને તંબાકુ આવતા આવતા કોલમોની

૨. આપણી રાજનીતિ પુખ્ત વિચાર કરીને નક્કી કરેલી છે
અને તેમાં ફેરફાર કરવાની તમારામાં યોગ્યતા નથી.

કાલમે ભરી શકતા ને ઇન્દુલાલને એ “ આર્ટ ” શીખી લેવાની ભલામણ થતી. ઇન્દુ મુઝાયો. બેએક અડવાડિયામાંજ તેનો સધળો મોહ ઉડી ગયો. સહવારના પહોરમાં ઑફિસમાં જતાં કાનિકલ ને ટાઇમ્સના તરજુમા કરતાં ને કાઈ કાઇવાર અધિપતિ કહે તે પ્રમાણે લેખો લખતાં તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો. તેનું વ્યક્તિત્વ મારી નાખવાના આ બધા અગ્નજ્વળતાં થતા પરોક્ષ પ્રયાસો હતા. આમાં મી. મકાડીને પણ દોષ નહોતો. તે બિચારા પણ પ્રુક્રીડરથી માંડીને ધીમે ધીમે અધિપતિના પદ પર આવ્યા તેટલા સમયમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેઠા હતા અને હવે ૨૦ વર્ષના “ લાંબા ને પહોળા ” અનુભવને આધારે મહાસભાના પ્રમુખે જ મહિના વિચાર કરીને લખેલા ભાષણપર પાંચ મિનિટમાં અગ્ર લેખ ચીતરી કાઢતાં તેમના અંતરાત્માને કાઈ પણ અંતરાય નડતો નહોતો.

ઇન્દુલાલ નવોજ હતો એટલે તેને ફાળે તંત્રીનું ચિત્ર વિચિત્ર કામ જવલ્લેજ આવતું. “ ટાઇમ્સ ” માંથી રૂઝના તાર તફાવવાં, એસોસિએટેડ પ્રેસના તારના તરજુમા ધસડવા અને સહવારના પત્રો-માંથી “ કટીંગ ” ફાડી મથાળાં બદલી પેપરનું ભરતીયું ભરવું, એમાં ઇન્દુલાલને “ પેટની વેક ” શિવાય બીજું કંઈ જાણતું નહિ. નવા સાહસ, પ્રતિભા, અમલકૃતિને અહિં સ્થાનજ નહોતું. મોટી ફાંદવાળો એક નાલાયક શ્રીમંતે બાપના પૈસાપર આ છાપખાતું કાઢી શક્યો હતો અને ફક્ત પૈસાને જોરેજ, બીજી કાઈપણ જાતની યોગ્યતા વિના તે “ મોટો માણસ ” ગણાઈ શકતો. દુનિયા એવી વિચિત્ર છે કે તે છૂપાં રત્નો શોધતી નથી ને ટેટના હીરાના જુડા ઝળકાટથી અંજઈ તેની પાછળ મરી પડે છે !

ઇન્દુલાલની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ મી. મકાડીને ન રૂચી. ચીફ રિપોર્ટર પણ એ યુવાનની પ્રતિભા જોઈ શક્યો નહિ. પ્રતિભા હંમેશાં ઇબ્બિને જન્મ આપે છે અને ખાસ કરીને પોતાના હાથ નીચેના

માણસમાં પોતાના કરતાં વધારે બુદ્ધિ હોય તે ઉપરી અધિકારીઓ પસંદ કરતા નથી. આ નિયમ સામાન્ય છે-અપવાદ રૂપ નથી. ઇન્દુલાલના ઉપરીને મહિને ૨૫૦) રૂપિયા શિવાય સંખ્યા પત્રમાં બીજો કશો સ્વાર્થ નહોતો પણ ઇન્દુલાલની હુશિયારી તેને આંખની કણીની પેઠે ખટકવા લાગી ને તેથી તેણે તેને પજવવાની શરૂઆત કરી. ઇન્દુલાલ ભાષાંતરમાં લખે કે “ લોખંડ જ્યોર્જની રાજનીતિ નિષ્ફળ નીવડી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી ” ત્યારે એનો ઉપરી પોતાનો “ લાંબો અનુભવ ” બતાવવાને “ અતિશયોક્તિ ” ને બદલે “ સરાહગાત ” શબ્દ મૂક્યો. આવી નજીવી જણાતી વાતો પણ આપણા નૌજવાનોની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના વિકાસમાં ઓછી બાધા રૂપ નથી.

પહેલો પગાર મળતાં ઇન્દુએ પોતાના મિત્ર પરનો બોજો હલકો કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂદી ચોરડી ભાડે રાખી ને “ બજેટ ” ઘડવા માંડ્યું:

આવક: રૂ. ૮૦

~~ખર્ચ:~~

ભાડું રૂ. ૨૫

વીંશી રૂ. ૨૫

ટ્રામ રૂ. ૫

ઢાપાણી ઇ. રૂ. ૫

ધોખી, હળમત ઇ. રૂ. ૨-૮

દીવાળતી રૂ. ૧-૮

ખિસ્સા પરચુરણ ખર્ચ રૂ. ૫

કપડાં સરેરાશ માસિક રૂ. ૫

પુસ્તકો રૂ. ૫

ટપાલ રૂ. ૨

માસિક દવાદારૂ રૂ. ૫

રાખો રૂ. ૪

૩. ૯૦

-૩. ૮૦ આવક

૩. ૧૦ ખોટ

મુંબઈમાં વસતા એક શિક્ષિત યુવાનનું આ માસિક બજેટ !

૩. ૧૦ થી ૧૨ ની માસિક ખોટ પુરતાં આ બિચારાઓના લોહીનું પાણી થઈ જાય છે અને છતાં વડીલો કહે છે કે મુંબઈ જઈને જીવાનીઆઓ ઉડાઉ થઈ જાય છે ! ને ઇન્દુ કુટુંબી હોત તો તેની દશા કેવી થાત તે તેણે તેના મિત્ર રમણુની દશા જોઈને જાણી લીધું હતું. આવી કંગાળ સ્થિતિમાં આપણા યુવાનોની પ્રતિભા નજ ઝળકી શકે તે સમજી શકાય એવું છે. છતાં એ બિચારાઓને વખત ક્વખતે તાણા મારવામાં આવે છે કે ગુજરાતી યુવાનોમાં સંશોધક શક્તિ નથી, સ્વતંત્રતા નથી, પ્રતિભા નથી, પ્રજ્ઞા નથી, કંઈજ નથી ! જ્યાં યુવાનોને અમુક પદાર્થ પેદા કરનારા યંત્રો ગણવામાં આવતા હોય અને એવા યાંત્રિક કાર્યથી કોઈ એક શ્રીમંતના કુટુંબીલ જેવા શરીરને મોટરમાં ગણડવાની બાજી રમાતી હોય ત્યાં યુવાનોની પ્રતિભા ઝળકવાની આશા મૂખાઓજ રાખી શકે.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

જયા અને વહુંતીઆ સાક્ષરો.

ની શાનાથ નાણાવટી અને કનૈયાલાલ જયા આવ્યા પછી કાંતિલાલને ઘેર રોજ ચાંટા મારતા થયા. એક ગુજરાતના સાહિત્યમાં ચમત્કૃતિ અને લલક લેવાનો ફાંદો રાખતો હતો અને ખીજો લલિત કાવ્યોનો ઇનરદાર થઇ બેઠો હતો. નીશાનાથની પત્ની એની લલકથી અંજનિ એની છાયા રૂપ બની ગઇ હતી. કનૈયાલાલની શાંતિ શાંતિનોજ અવતાર હતી. છતાં આ બે સાક્ષરોને જયામાં કંઈ અદ્ભુત બહુ જણાયું હતું. જયા આવી તે પહેલાં બન્ને ગાઢ મિત્રો હતા. જયા આવ્યા પછી ઉભય વચ્ચે કંઈક ખટાશ થઈ. નીશાનાથ આવતો સારે કનૈયો બેઠો હોય તો મી. નાણાવટીની લલક જરા ઝાંખી થઇ જતી તે કનૈયાલાલને પોતાના કાવ્યોનું લાલિત્ય જયાને બતાવવામાં નીશાનાથની હાજરી બહુવાર કાંટા બેસી ખૂંચતી.

“જયાકુમારી ! આજે તમે ગમે તેટલાં બહાના બતાવો તો પણ હું માનવાનો નથી. તમારે “જ્યોતિ” ના આવતા અંક માટે તમારી રસમય પ્રસાદી આપવી જ પડશે.” નીશાનાથે જયાને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

સ્થવારના અગિયારેક વાગવા આવ્યા હતા. કાંતિલાલ હમણાંજ જમીને ઓલિસમાં ગયો હતો અને જયાએ ખાધું ન ખાધું એટલામાં નીશાનાથની સવારી આવી પહોંચી હતી. જયા આ બે વહેંતીઆ સાક્ષરોને બહુ બેઠને બેલાવી રહી હતી. તેના નિરસ જીવનનો એક માત્ર વિનોદ કનૈયાલાલ અને નીશાનાથને બનાવવાનો હતો.

“હું શું લખું નીશાનાથ ?—”

“કંઈ પણ. તમે પોતેજ જીવંત કલા અને કવિતા છો. તમે જે લખશો તેમાં કંઈ ને કંઈ ચમત્કૃતિ તો જરૂર આવશે.” નીશાનાથ ખીલ્યો.

“ નહિ આવે. તમે ધારો છો તેટલી હું શુદ્ધિશાળી નથી. જ્યા હસીને બોલી.

“ એ તમારો વિનય બોલે છે—તમે બોલતાં નથી. તમારામાં હું ગુજરાતની સ્ત્રીસમાજનું જન્યું આભિમાન મૂર્તિમંત થયું જોઉં છું. તમને ખબર ન હોય, જયાકુમારી કે તમારા આ આછાં આછાં હાસ્યો મારી લેખિનીને કેવું નવજીવન અર્પે છે ?—”

“ આછાં આછાં હાસ્યો એટલે શું ! ” જયાએ ટોકારમાં પૂછ્યું.

“ તમને આવા સીનીક કાણે બનાવ્યાં ? ” નીશાનાથ જરા ક્યવાઇને બોલ્યો.

“ તમે જ—તમારી મતવાળા પુરૂષોએજ. ”

“ Nonsense ! શું કાંતલાલ તમારે યોગ્ય સન્માન નથી કરતો ? ”

“ એ ખાનગી સવાલ છે. મિ. નીશાનાથ ! તમે તમારી વાત આગળ ચલાવો. ” જયાએ સાક્ષરની ઉગતી અભિલાષ પર ડામ દીધો.

“ I didn't mean to offend you Mrs. Jayakumari !... હું ફક્ત એટલુંજ ચાહું છું કે હું તમારી કંઈક સેવા કરી શકું. સેવા ધર્મની મેં દીક્ષા લીધી છે ને તેમાંય સુંદરીસમાજના સન્નાયી સમાં તમે જો મારાં આરાધ્ય દેવી થાઓ તો હું રસસૂતા ગુજરાતને મંદિરે મંદિરે સ્નેહમૂર્તિની સ્થાપના કરી બતાવું...”

“ તોમારી પ્રતિમા ગોડી મંદિરે મંદિરે ” બંકિમચંદ્રની આ સુંદર ભાવના સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને નથી લખાઈ પણ માતાને ઉદ્દેશીને લખાઈ છે હો મિ. નીશાનાથ !...”

પુનઃ આ તારતા જવાબથી સાક્ષર દબાયો.

“ ત્યારે તમે મને છેક જ નિરાશ કરશો ? મારા માસિકને તમે નહિ જ શોભાવો ? ” નીશાનાથે વાત બદલી છતાં એ અર્થ કાયમ રાખ્યા. આ શબ્દજાળ કોઈ નાખવાની શક્તિ જયાએ ધણી વખતથી કેળવી લીધી હતી.

“તમે બહુ જ આગ્રહ કરો છો તો આ લો.” કહી જ્યાએ એક નાની વારતા નીશાનાથને આપી.

“ઝોહ ! આભાર, આભાર ! જ્યા કુમારી ! આ સુંદર ગદ્યને હું એવાં રસમય ચિત્રોથી શણુગારીશ કે આખી ગુજરાતી આલમ ઘેલીગાંડી બની જશે.”

“અરે ! ગાંડી ગુજરાતને ડાહી બનાવો નીશાનાથ ! ગાંડાને વધુ ગાંડા બનાવવામાં સાર નથી—” જ્યા સ્મિત કરી બોલી.

“ઝોહ ! તમે કેવી અદ્ભુત “સેટાયર” કરી શકો છો જ્યા-કુમારી !—” વારતા વાંચતો વાંચતો નીશાનાથ મલકાઈને બોલ્યો.

“તમે વાંચો—હું વાસણ માંજ નાંખું—” કહી જ્યા પાછલા ખંડમાં ગઈ.

“What a pity જ્યાકુમારી, કાંતિલાલ રામો નથી રાખતો ?”

“નહિ. રામો બેયાર દિવસથી રજા પર ગયો છે.”

“ખીન્ને નોકર નથી ?”

“ના.”

“હું મારો માણસ મોકલું ?”

“નહિજી. થે કસ !”

“નહિ. નહિ. તમે સંકાય ના રાખો. કાંતિલાલ મારો ઇજ મિત્ર છે. હું તેને કહીશ. તમારા નાનુક શરીરથી એ મહેનત નહિ થાય.”

“કેમ ન થાય ? હું તો વર્ષોથી ધરકામમાં ટેવાયલી છું.”

“હશે. પણ તમારો અમૂલ્ય સમય આવા નિર્જીવ કામમાં શા માટે જવા દેવો જોઈએ ?”

જ્યા કંઈ જવાબ આપ્યા વિના કામે વળગી. થોડીવાર પછી સાક્ષર શ્રી નીશાનાથ નાણાવટીએ ભારી દોલે રજા સર્પ ધર તરફ નો રસ્તો લીધો.

જ્યા એકાદ વાગે પરવારી જ્યાજ્યાંત વાંચવા બેઠી પશુ તેનું લક્ષ જ્યાના બહુચર્ચાશ્રમ કે જ્યાંતના શૈક્ષણમાં ન લાગ્યું. તે આદર્શ અને વહેવારની તુલના કરવા લાગી. ભાવનાના પ્રદેશમાં રમતા તરંગીઓ વહેવારમાં ફેટલા ક્ષુદ્ર બની જાય છે તેનો વિચાર કરતાં તે કમકમી. જોતજોતામાં બે ત્રણ કલાક પસાર થઈ ગયા. ઘડીઆળમાં ચાર ટકોરી દીન દીન વાગી ગઈ ને છેલ્લી ટકોરી પૂરી થતાં કનૈયાલાલ હસતો હસતો આવી પહોંચ્યો.

“કમ કાંતિ નથી આવ્યો ?”

“એ સાંજે છ વાગે આવે છે તે તમે નથી જાણતા ?” જ્યા-એ દંભી કવિનું હૃદય સોંસરું વીધી નાખ્યું. કવિ નાનાલાલની અણુ-બાહ અને અર્થહીન નકલ કરનારા આ વહેંતીઆપર તેને ખૂબ તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો.

“જ્યા બહેન !-” આવકાર વિના એક ખુરશીપર બેસી જઈ કનૈયાલાલ બોલ્યો.

“આ કાવ્ય ગઈ રાતે જ લખ્યું. શાંતિ તો એના પરથી ગાંડી ગાંડી થઈ ગઈ છે ! પશુ હું તમારો અભિપ્રાય માગું છું.”

“હું કાવ્યોની અભ્યાસી નથી.”

“નહિ, નહિ. એમ ના બોલો. ટુંક સહવાસમાં હું જોઈ શક્યો છું કે તમારામાં “ક્રીટિક” અને ઓબ્ઝરવરનાં ઉમદા લક્ષણો છે. મહેરબાની કરી સાંભળશો !-”

“વાંચો-”

“આ નાનકડા કાવ્યનો ટુંકો સરીખડો ઇતિહાસ છે, જ્યા બહેન !-”

“ત્યારે પહેલાં ઇતિહાસ કહી જાઓ-” જ્યા બ્યંગથી હસીને બોલી.

“અમદાવાદમાં જ્યારે રવીન્દ્રાણુ આવ્યા ત્યારે જગતના એ

કવિ પયગંબરના દર્શન કરવાનો અનુપમ લ્હાવો મને મળ્યો હતો. બાપુજીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ધવલ ચંદનીના રમ્ય પ્રકાશમાં રવીબાજુના કિમ્બર કંઠે ગવાયેલ એકતારાનું મધુર ગીત સાંભળતાં મને જે આનંદ થયો હતો તે કેમે કરી બૂલી શકાતો નથી.”

“તમારો ઇતિહાસ લાંબો જણાય છે.”

;

“નહિ, નહિ, I am coming to the end. એ ચંદની રાતનાં મીઠાં સંસ્મરણ ગદ્ય રાતે તાજાં થયાં. હું મારા બંગલાની અગાસીમાં બેઠો હતો. બાજુમાં સતારી લઈ શાંતિ કંઈ ગાઈ રહી હતી ને ઉપર આકાશમાંથી તોફાની તારાઓ અમને આંખ મારતા હતા.”

“તમે નવલકથા લખી છે કે કાવ્ય ?”

“કાવ્ય, કાવ્ય ! અધીરાં ના થાઓ. હું શાંતિનું મીઠું ગાન સાંભળી રહ્યો હતો. એવામાં...”

“એવામાં પ્રેરણાનો પ્રવાહ છૂટ્યો ખરેને !”

“હા. હા. તમે કવિ છો, નૈસર્ગિક કવિ છો. કવિની મનોદશા તમે તરતજ પારખી શક્યાં... મારી બાજુમાં અબરદારનું “સીલ્કન ટેસલ” અને સરોજીની નાઇકુનું ગોલ્ડન પ્રેશોલ્ડ પડ્યાં હતાં !...”

“હવે તમે લખ્યું છે શું તે વાંચોને !”

“સીલ્કન ટેસલની પાછળના કોરા પાના પર ફક્ત ત્રણ મિનિટમાં આ અજબ કાવ્ય મેં લખી નાખ્યું.”

આહા ! હો જગતના જાણુહાર

શ્રી અમલકૃતિ ભરી છે તેં !

મને ને મારી પ્રિયતમાને,

ચંદનીના ધવલ રમ્ય પ્રકાશમાં

કોક અનેરી મુગ્ધાની નીલ સાડી પરની ટીકડી સરીખડાં,

તારાં આ પ્રિય તારલીયા

પ્રેમ વન્હી જગવવા,
આંખ મારી રહ્યા છે મારા નાથ !
સંતાકુકડીની આ અણુંમેલ રમત
નયનોના જાદુના આ અદ્ભૂત ખેલ,

પ્રેમનાં જાદુલયાં દેશના આ અજળ મંત્રો.

કાણે-કાણે સૃષ્ટિને ચરણે ભેટ ધર્યાં છે !

કેમ ! જ્યાજ્ઞેન ! સાચું કહેજો ! કેવું કાવ્ય છે ? ” કનૈયાલાલ અધીરો થઈ બોલ્યો. તેની આંખો ચમકી રહી.

“ કાવ્ય તો નથી પણ તમે જેવા છો તેવું કંઈક તમે લખી નાખ્યું છે. ”

“ કાવ્ય નથી ? કાણ કહે છે ? ગુજરાતના રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરીખડા કવિવર નાનાલાલની અદ્વિતિય રસભરી શૈલીમાં લખાયલું આ અપદ્યાગદ્ય છે !... નીશાનાથ “ જ્યોતિ ” માં એ પ્રગટ કરશે પછી એના પર ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ સાક્ષરો શો મત ઉચ્ચારે છે તે તમે વાંચશો કેની જ્યાજ્ઞેન ! તો તમારી બધી બ્રમણા ભાગી જશે. ”

“ આ કાવ્ય “ સાહિત્ય ” માં મોકલી જુઓને ! ”

“ સાહિત્યમાં ? એ માસિક કંઈ મંરકારી ગણાય ? એનામાં રસ ક્યાં, કલા ક્યાં, ઔચિત્ય, માધુર્ય અને ડોલન ક્યાં ! અરે વાણિયા વેપારીઓ સાહિત્ય સમજશે ત્યારે અમારા જેવા ક્યાં જશે ? ”

“ હું પણ વાણિયા વેપારીની જ જાતની છું. ”

“ Oh ! you are an exception...* કેટલાક આત્મા જન્મથી જ કવિત્વ લઈ આવે છે. ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી હોય છે ની તેમ !-”

જ્યા કંઈ બોલી નહિ. થોડીકવાર આવો જ ખીજો લવારો કરી કનૈયાલાલે રૂખશદ લીધી.

* અરે ! તમે તો અપવાદ રૂપ છો !

મકરણ ૪૮ મું.

લલિતા વેશ્યા થઇ.

તારા લાગણીહીન, સંસ્કારહીન વેશ્યા હતી છતાં તે મનુષ્ય હતી. મનુષ્યત્વના સઘળા ગુણો તેણે ચરવા મોકલ્યા નહોતા. લલિતાના દગાખાજ પ્રેમીના વિશ્વાસઘાતથી તે બિચારીની થયેલી નિરાધાર દશા જોઇ તારાને દયા આવી અને તેણે લલિતાને ૨૦૦ રૂપિયાના પગારે એક શ્રીમંતને સોંપી. તારાએ લલિતાની ખરીદીમાં જે પૈસા વાપર્યા હતા તે છોડી દેવાની ઉદારતા તેનામાં નહોતી. એવી ઉદારતા હોત તો પણ એની લાગણીહીન મા એ રકમ જવા ન દેત. આથી તારાએ દર મહિને લલિતાના પગારમાંથી ૧૦૦ રૂપિયા કાપી લેવાની ગોઠવણ કરી અને લલિતાએ તે કબૂલ રાખી.

લલિતાનો નવો આશક કાંતિલાલનો મિત્ર કનૈયાલાલ જ હતો. કનૈયાલાલ પરણેલો હતો અને તેની પત્ની શાંતિ તેનાપરથી જીવન ન્યોછાવર કરી નાખતી હતી છતાં લલિતકાવ્યના આ ઈજારદારને કલાપીની પેઠે એ નહિ પણ ડઝન બે ડઝન ગોપીઓ સાથે વિહાર કરી “કનૈયા” ના રસિક જીવનનો લ્હાવો લેવાનો શોખ હતો. તારાનો તે મીઠો મહેમાન હતો. તારાપરનો તેનો મોહ ઉડી ગયા પછી એ ખંધી ખવાસણે કનૈયાને નવી નવી પ્રજ્ઞાનીઓ એના પ્રેરણાના પ્રવાહને અખંડિત રાખવા માટે મેળવી આપી હતી. કનૈયાના બાયલાવેડાથી એ માહિતગાર હતી અને લલિતાનું ગાકું એની સાથે ઠીકઠીક ચાલશે એમ ધારી તેણે એને આ નવું પંખી સોંપ્યું હતું.

સાંજે સાતેક વાગ્યા હતા. લલિતાને તારાએ ખબર આપી હતી કે આજે તેનો પ્રિયતમ આવવાનો છે. આ પ્રિયતમને બિચારી લલિતાએ જોયો પણ નહોતો. તારાએ તેને સુંદર વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં. લલિતાના માથાપરના વાળ હવે ઠીકઠીક વધી ગયા હતા. તારાએ જાતે એ વાળને મોહક ગુચ્છામાં ગોઠવ્યા. લલિતા ફાંકડી

દેખાવા લાગી. આયનામાં જોતાં એને એની સુંદરતાનું અભિમાન આવ્યું. પણ એ જ સુંદરતા આજે પાપી પેટને માટે એક અનળયા શખ્સને વેચવી પડશે એ ખ્યાલથી તે કમકમી. તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું. તેની બધી મસ્તી ઉડી ગઇ અને જાણે હમણાં રડી પડશે એવા દયામણા મ્હોંએ તે તારા તરફ જોઇ રહી.

“કેમ ! શું થયું?”

“તારા જ્ઞેન ! હું તમને પગે લાગું. મને બે ટંક સૂકા રોટલો આપજો. હું તમારી દાસીનું બધું કામ કરીશ. પણ મને આ નથી ગમતું.” લલિતા આ શબ્દો બોલતાં રડી પડી. તારા એક પળ ચુપ રહી. બીજી પળે તે બોલી:

“લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ધોવા જાય તે આવું નામ ! આખરની આટલી બધી દરકાર હતી તો શામશંકર સાથે કાળું કરતાં વિચાર નહોતો કર્યો ?” વેશ્યાને આ તાણો લલિતાના કામળ હૃદયમાં સોંસરો પેસી ગયો.

“હું જાણું કે બિચારી સુખી થાય. એમ જાણીને મેં કનૈયા કહાન જેવો શેઠ તારે માટે શોધી કાઢ્યો ત્યારે તું સતી સીતા થવા માગે છે !” તારા ગુસ્સાથી પુનઃ બોલી: “બોલ, તારે શું કરવું છે ? તે મને કહી દે. આવાં નખરાં મારા ઘરમાં નહિ ચાલે—”

“ઓ નહિ, નહિ, જ્ઞેન ! આવું ન બોલો. હું તમે કહેશો તેમ ચાલીશ.” લલિતા લાચારીથી બોલી.

“ઠીક ત્યારે ! હવે કેવી ડાહી લાગે છે ! ચાલ, આંખ ધોઇ નાખ. હું તને કાજળ આંજું—”

લલિતાએ કરમને દોષ દઇ પીઅર્સ સાબુથી મ્હોં ધોઈ નાખ્યું. તારાએ તેની મારકણી આંખો કાજળથી વધુ મારકણી બનાવી અને બન્ને પાછી મીઠી મીઠી વાતો કરવા લાગી.

“જો જ્ઞેન ! હજી તું નવી છે એટલે તને લાગી આવશે. પણ

બે ચાર મહિના પછી તું જ મને કહેશે કે પરણેલી યુવામહીઓ કરતાં આપણી દશા હજાર દરજ્જે સારી છે. ”

“ સંસાર તે સંસાર હો તારા બહેન ! ”

“ ધૂળ ને ધમાસા ! જોજો, આવતી કાલે હું સામેના માળામાં તને સંસારનો તમાસો બતાવીશ. ” તારા તુચ્છકારથી બોલી.

“ એ વળી શું છે ? ”

“ એસ્તો ! પરપ્રયાના ભવાડા ! એક બાઇ ખિચારી સામે રહે છે. એના શરીરના એકે એક હાડકાં ગણી શકાય એવું એનું શરીર છે પણ એના પર એનો પતિદેવ લાકડીનો કેવો મારો ચલાવે છે તે તું જોશે ને તો એવા સંસારને નવ ગજના નમસ્કાર કરશે !—”

લલિતા વિચારમાં પડી.

આ વખતે કનૈયાલાલ હસતો હસતો દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. તારા તેને જોઈ હસીને બોલી :

“ આવો કનૈયાલાલ ! ”

“ પેલી ક્યાં છે ? ” ખુરશી પર બેસતાં જ કવિ બોલી ઉઠ્યો. તેની નસેનસ કવિતા બનાવવાને ઉછળી રહી હતી !

“ કેમ એટલા બધા અધીરા થઇ ગયા ? એ તો ચાલી ગઇ—”

લલિતા શરમાઇને ખીજ બાજુ જોઇ ચુપ બેસી રહી હતી.

તારા કનૈયાલાલને બનાવવા લાગી તે જોઇ એ એકલી એકલી હસી.

“ તું મસ્કરી ના કર તારા ! મેં કાલે તો પગાર મોકલ્યો ને આજે એ ચાલી ગઇ ? ”

“ હા. એની મા માંદી પડી. ”

“ જહનમમાં જાય એની મા ! સાચું કહેને ! ”

“ એને જોયા વિના જ આટલા આકળા થઇ ગયા તો જોયા પછી શું કરશો ? ”

“ અમે રહ્યા કવિઓ, સમજીને તારા ! અમે કેાણ ? મસ્ત ! ”

“એમ ! વાહરે મારા મસ્ત ! લો, આ તમારાં પટરાણી !...”
કહી તારા ખડખડ હસી ને ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઇ. જતાં જતાં એ બારણું ઠેલવાનું બૂલી નહિ. “તાં નામ શું ?” તારા જતાં તરતજ લલિતાની પાસે જઇ કનૈયાએ તેના માથાપરનો છેડો ખસેડી નાખી પૂછ્યું.

“લલિતા” બોળી વિધવાએ જવાબ આપ્યો.

“તારા વાળ આટલા બધા ટુંકા કેમ ?”

“જાઓ, એવું શું પૂછો છો ?” શરમાઇને માથાપર પાછો છેડો ઢાંકતી લલિતા બોલી.

“ના, ના, મારા સમ. કહે તો ખરી.”

“શું કહું ?”

“તું વિધવા છે ?” કનૈયાએ કમ્પન્ના કરી.

“હા.”

“તું ક્યારે વિધવા થઇ ?”

“વરસેક થયું હશે.”

“તારા વાળ કાપી નાખ્યા હતા ?”

“હાસ્તો વળી.”

“તારી ન્યાત શી ?”

“વાણિયા.”

“કેવા વાણિયા ?”

“દશા શ્રીમાળી” લલિતા આ હિલટપાલટ તપાસતી જરા કંટાળીને બોલી.

“તને અહિં કેાણુ લાગ્યું ?”

“મારું નસીબ.”

“અફસોસ !—

“કેમ અફસોસ કરો છો ?”

“તારી આ હાલત માટે.”

“તો મને હવે તમે સુખી કરો. તમે મને હોઝોઝ તમારી

ત્તી તરિકે રાખશે ? ” લલિતાએ કનૈયાની વાક્યાતુરીને લાલ લઈ તેને તેની જ શબ્દભળમાં ફસાવ્યો.

“આપણા લોકો કેવા જીલમી છે ? વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ હોય તો. ”

“તો તમારા જેવાને મારા જેવી નહિ મળે—” કવિની કદપનાસૃષ્ટિપર લલિતાએ અભણતાં ધા કર્યો. કનૈયો ચૂપ થઈ ગયો.

“તને કંઈ ગાતાં આવડે છે ? ”

“ના—”

“કંઈ નહિ. હું શીખવીશ. ” કહી તેણે લલિતાને બાથમાં લઈ ચુમી લીધી. લલિતા મુઝાઈ-જરા ત્રાસી. તેને તેની દશા જોઈ કમકર્માં આવ્યાં. હવે આ અભણયા શખ્સને રાજી રાખવા માટે તેને ગમે તેવા ચેન ચાળા કરવા પડશે એ ખ્યાલથી તે ધ્રુજી ઉઠી.

“શા વિચાર કરે છે ? ”

“કંઈ નહિ. ”

“તું મને ચાહે છે ? ”

“તમેય કેવો સવાલ પૂછો છો ? હજી તમે મને હમણા જ મળ્યા. ચાહ એવી વસ્તુ છે કે જે એક પળમાં પેદા થાય ? ”

આ પ્રશ્ને કનૈયાલાલને કંઈક રાજી કર્યો. તે સમજી શક્યો કે તેને કંઈક સંસ્કારી ત્તી મળી છે.

“જોવ્હાલી ! હું તને સુખી કરીશ. તું મારી થશે તો તારે અહિં વધુવાર નહિ રહેવું પડે.”

“તમે મને સુકો રોટલો નાખશે તોય હું નીભાવી લઈશ, પણ પ્રભુને ખાતર મને ના રવડાવતા. ”

“નહિ, નહિ, તું ગભરા ના. ” કહી કનૈયાએ લલિતાની આંખો ચુમી લીધી.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

સીનેમામાં.

વહેંતીઆ સાક્ષરોને વિદાય કરી જ્યાંએ સાંજની રસોઈની તૈયારી કરવા માંડી. રૂઢવ -સળગાવી પુરીઓ તૈયાર કરી ને શાક મૂક્યું. સાંજના છ સાડા છ વાગે કાંતિલાલ આવ્યો. આવતાં વાર તે બોલ્યો:

“ રસોઈ થઈ ? ”

“ પાંચેક મિનિટની વાર છે. ”

“ જરા ઉતાવળ કરને બહાલી ! ”

“ કેમ ? ”

“ સીનેમામાં જવું છે. ”

જ્યાં ગુપચુપ પોતાનું કામ કરવા લાગી. કાંતિલાલ આજસુધી તેની સાથે ઘણી જ શાંતિથી વર્ત્યો હતો. આજે સીનેમામાં લઈ જવાની વાતમાં જ્યાંને કંઈ બેદ જણાયો નહિ. તે સમજી હતી કે કાંતિલાલ “ પડયું પાનું નીલાવી લેવાની ” કાશેપ કરી રહ્યો છે અને બળતા હૃદયે તેને પોષી રહ્યો છે. હમણાં હમણાં જ્યાંના દીલમાં કાંતિલાલ માટે કંઈક માન અને દયાની લાગણી પેદા થઈ હતી. “ એ પણ શું કરે ? જે સમાજની હું ગુલામ છું તે જ સમાજનો એ પણ ગુલામ છે. અને આખી સમાજ વેદીઆ પાંડિતોએ પાડેલા લોખંડી રિવાજની ગુલામ છું. ” આવા વિચારથી તે કાંતિલાલની સગવડ સાચવવાને પુરતી કાળજી રાખતી. પણ કાંતિલાલના શરૂઆતના વર્તનપરથી બન્ને વચ્ચે ઉત્તર ધ્રુવનું અંતર પડયું હતું તે કમી થયું ન હતું.

કાંતિલાલ મુત્સદ્દીની પેઠે શેતરંજની બાજી ખેલી રહ્યો હતો. તે જ્યાંપર શાંતિથી પોતાની માલિકી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો

હતો. કનૈયાલાલ અને નીશાનાથે તેની સમક્ષ જ્યાની તીવ્ર બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવામાં કયાસ રાખી નહોતી. કનૈયાએ તો બધો દોષ ક્રાંતિલાલપર દોળ્યો હતો એટલે તેણે જ્યાની સાથે બધી જ કુશળતાથી બાજી ખેલવા ડુંભાંડી હતી. આખરે તેની ધીરજ ખૂટી. આજે સહવારથી જ તે ધુધવાધ રહ્યો હતો. “ મારી પરણેલી સ્ત્રીને રાજી કરવા માટે આવી બચંકર તપશ્ચર્યા કરવાની મને શી પડી છે ? ” એવો વિચાર કરી તે જ્યાને જીતવાનો નિશ્ચય કરી ઘેર આવ્યો હતો: વેસ્ટ એન્ડ સીનેમામાં પ્રીસીટલા ડીનનામની જાણીતી નટીના પાર્ટવાળી એક પ્રેમકથાની શીલમ હતી. આ શીલમ બતાવી જ્યાના હૃદયના રનેહના તંતુઓ ઝચ્ચુઝચ્ચાવી ક્રાંતિલાલે પ્રિયતમપદ પ્રાપ્ત કરવાની હોંસ રાખી હતી.

“ ચાલો રસોઇ થઇ ગઈ.” જ્યાનો ધંટડી જેવો અવાજ સંભળાયો. ક્રાંતિલાલને એ સ્વરમાં જાદુઈ મીઠાશ જણાઈ. તે જમવા બેઠો.

“ તું પણ બેસી જાને ? ”

“ હું પછી જમીશ.”

“ ના ના. સાત વાગ્યાના ‘શો’ માં જવું છે ને હમણું પોણા સાત તો થઇ ગયા. બેસી જા, ડીયર ! ”

તેણે વ્હાલભર્યો આગ્રહ કર્યો.

જ્યા જમવા બેઠો. એ હિંમતથી પોતાના સિદ્ધાંતનો અમલ કરી રહી હતી. પણ તેની આંતર બથાનો પાર નહોતો. તેના લમ થયા પછી આજ સુધીમાં એવા બનાવો બન્યા હતા કે જેથી તેની છાતી ચીરાઇને ચાળણી જેવી થઇ ગઇ હતી. અમદાવાદમાં એની માતા મુમિત્રાએ એનાપર જીલમ વરસાવવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી જ આ બંડખોર યુવતી ક્ષયરોગના મંદ ઝેરથી ગળાતી ગઇ હતી. મુબઇ આવ્યા પછી એના હૃદયને કાઇ જાતનો આરામ

મળ્યો નહોતો. અત્યાર સુધી કાંતિલાલ શાંત રહ્યો તે માટે તે પ્રભુનો આભાર માનતી હતી. પણ અંદરથી તેનો રોગ વધતો જ જતો હતો. તેના ગાલપરની એક વારની મોહક રતાશ ઉડી જઈ તેની જગ્યાએ શીકાશ આવી હતી. તેની કાળી વિશાળ આંખો જરા જરા ઊંડો ઊતરી ગઈ હતી અને તેના શરીરની હાડકીઓ નજરે પડવા લાગી હતી.

જમીને બન્ને સીનેમામાં ગયાં. કાંતિલાલે બોક્ષની ટીકીટ ખરીદી.

“ આટલો બધો ખર્ચ શા માટે કરો છો ? ” જ્યા મંદ-મંદ મુસ્કેરાઈ બોલી.

“ તારે માટે. ”

બન્ને બોક્ષમાં જઈ બેઠાં. શીલમ શરૂ થઈ.

બુગદાદની જાહેરાતલાલીના સમયની એક પ્રેમકથા શીલમમાં ઉતારવામાં આવી હતી. મસ્ત સુલતાન એક ફકીરની નીજવાન બેટીપર આશક પડી રાજ ને તાજને ફના કરી નાખવાને તૈયાર થયો હતો. દરરોજ રાતે તે પોતાની માથકને મળવા માટે છૂપા વેષમાં રાજમહેલમાંથી નીકળી જતો અને એક ગીચ ઝાડીમાંથી પગે ચાલતો પેલા ફકીરની બેટીને મળતો. પ્રીસીલ્લા ડીન જેવી મશહૂર નટી એ ફકીરની બેટી બનતી હતી અને પ્રેમાળ મુઘ્ધાને પાર્ટ એ એવી પ્રશંસા પાત્ર રીતે બજવતી હતી કે જોનારથી “આ-ફ્રન” પોકાર્યા વિના રહેવાનું નહિ. કાંતિલાલ ખુશમિજાજથી શીલમ જોઈ રહ્યો. તેની પાસે તેની પ્રીસીલ્લા ડીન બેઠી હતી. તેને વારં-વાર અડપલું કરી તે પોતાની વિહવળતા વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. જ્યાની દશા અકથનીય થઈ પડી. થીએટરમાં તે કાંતિલાલ સાથે વિગ્રહ જગાવી નાહક બન્નેની આખર બગાડવા માગતી નહોતી. કાંતિલાલના અડપલાં શરૂ થયા પછી તે દોઢ કલાક પૂરો થવાની રાહ જોવા લાગી.

“કેમ ગમે છે ને ?” કાંતિલાલે પૂછ્યું.

જયા કંઈ બોલી નહિ.

“તું તો રસિકતા સારી રીતે સમજી શકતી હોઈશ. પેલો સુલતાન કેવો મસ્ત હતો ? એને એની માથુકના પ્રેમ આગળ તાજની પથ્થુ પરવા છે ?”

“ નહિ.”

“ એનું નામ પ્રેમ ”

“ બરાબર. એ ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત નથી.” જયાએ તક સાધી ટીકા કરી. કાંતિલાલ દીલમાં દાઝી ગયો.

“ જો આ સીન કેવો અચ્છો છે ? દ્રાક્ષના મંડપમાં બન્ને પ્રેમીઓ ઉભાં છે ને પેલી દ્રાક્ષના વેલાપરની દ્રાક્ષનો લુમખો દાખી પેલી યુવતી સુલતાનના મ્હોંમાં રસ નાખે છે. આહા ! આ જમાનો ગયો તે ગયો જ. એક વાર આપણે ત્યાં પથ્થુ આવી મસ્તી હતી.”

“ હશે, જો “હતું” ને હવે નથી તેનો શોક શો કરવો ? કાશ્મીરમાં હજુય દ્રાક્ષના મંડપો છે.”

“ પથ્થુ જહાંગીર ને ગુરજહાં ક્યાં છે ?”

“જહાંગીર ને ગુરજહાં શિવાય બીજાઓને દ્રાક્ષના મંડપમાં મહાલતાં નહિ આવડતું હોય ખરૂં ?—”

“ એમ નહિ.”

“ ત્યારે કેમ ?” જયાએ મસ્કરીમાં મસ્તી બતાવી.

“ તને મસ્કરી સુઝે છે ને મારો જીવ જાય છે.” કાંતિલાલે એક નિસાસો નાખી કહ્યું.

ખેલ ખલાસ થયા પછી બન્ને ઘેર ગયાં.

કાંતિલાલ પ્રેમનાટક જોઈ મસ્ત થઈ ગયો હતો. તેની દશા બૂખે મરતા બિખારીથી પથ્થુ બદતર થઈ હતી. જયાની દશા ત્રિશંકુ જેવી હતી. તેને કાંતિલાલની દયા આવતી હતી અને છતાં તેના

અભિમાની આત્મા નમણું આપવાની સાફ ના પાડતો હતો.

જ્યાએ જુદાં જુદાં બિઝાનાં પાઠ્યાં. તે મુંબઈ આવ્યા પછી હંમેશા રસોડાવાળા ખંડમાં જુદી સતી હતી. આજે પણ એ જ પ્રમાણે તેણે પોતાનું બિઝાનું કર્યું.

“જ્યા! તું આવી જુદાઈ ક્યાં સુધી રાખશે?” દયામણે ચહેરે કાંતિલાલ બોલ્યો.

“જીંદગી સુધી. આપણી ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત બોગવ્યે જ છૂટકો છે.” કહી તેણે વચમાંનું દાર બંધ કરી લીધું. કાંતિલાલ એકલો એકલો પોતાના બાગ્યને શાપ દેવા લાગ્યો. જ્યાના આજના વર્તનથી તેને અત્યંત લાગી આવ્યું. આટલા માનથી વર્તવા છતાં જ્યા તેની ન ચર્ચ શકી તેથી તેને બારી નિરાશા ઉપજી અને આ વીક્ર-રેલ ઝેરીને ચૌદમું રત્ન બતાવ્યા વિના છુટકો જ નથી એમ તેને પુનઃ પુનઃ લાગવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૫૦ મું.

મહિલા આશ્રમ.

કુસુમ ખીજ વરને તોરણે વા ખાતો રાખી મુંબઈ જતી દ્રેનમાં ઉપડી ગઈ. તેણે લાવીનો લેશ માત્ર વિચાર કર્યો નહોતો. ઇન્દુલાલને તે ચાહતી હતી પણ આ સાહસ કરતી વખતે તેણે પોતાના પ્રિયતમને મળવાનો ખ્યાલ રાખ્યો નહોતો. તેને બળજબરીથી ચતાં પોતાના લગ્ન અટકાવવાની ધૂત લાગી હતી. તેની અભણ મા પોતાની સંસ્કારી કન્યાને ગમે તેવા વહેવારધેલા શુક વેપારી સાથે લગ્નની અટૂટ બેઠીથી જકડી દે, એ વિચાર જ કુસુમને અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. ધણો-ધણો વિચાર કરીને તેણે આ બચકર સાહસ કર્યું હતું અને ભવિષ્યમાં શું થશે એ વિચાર તેની કામળ છાતીને ધડકાવી રહ્યો હતો. છતાં તેને પોતાના સાહસ માટે પરતાવો થતો નહોતો.

“આવા ઉદ્ધત બાંડ શિવાય અમારે માટે ખીજો રસ્તો જ નથી...” દ્રેનમાં બેઠા પછી તે વિચાર કરવા લાગી: “હિંદુ સમાજના યુગયુગ થયા ચાલી આવતા રિવાજોનું નિકંદન કાઢવા માટે સરકાર કાયદો ન ધડે ત્યાં સુધી મારા જેવી લાવનાવાહી કન્યાઓનાં ખૂન થયા જ કરશે. અને જો અમે આત્માનો નાદ ગળવતી જ જીવવાનું પસંદ કરીશું તો બાંડ શિવાય ખીજો કોઈ આરો જ નથી. આ સમાજને અમે ખીજી શી રીતે સમજાવીએ ? આજ સુધીમાં એના ખપ્પરમાં લાખો અભાગણી કન્યાઓ ને વિધવાઓ હોમાઈ ગઈ છે. પણ હજી એ રાક્ષસીની લોહીની તરસ છાપી નથી. હજી આઝીઓ વસ્તીવર્ધક યંત્ર દાસી અથવા ડોલી જ મનાય છે. એ દાસીઓ, ડોલીઓ ને જડ યંત્રોને જીવંત સહચરીના સ્થાનપર મૂકવા માટે બચકર આક્રમણ જ કરનાં પડશે...” તેણે અનેક તર્કવિતર્ક કરી પોતાના કાર્યની ફર સમાલોચના કરી બેઠી. મારી જૂલ તો

ન થતી હોય ? એમ માનીને તેણે પ્રારંભથી આજ સુધીના તેના વર્તનપર નજર નાખી. ચીમનલાલની મોહક ઈર્દગ્ગળપરનો તેનો મોહ, જ્યાની સલાહ, ચીમનલાલની સ્વાર્થી વૃત્તિ, લાલદાસ અને કપોળ મહાજનનો જૂલમ, તેની માતાની કરડી સખ્તાઈ અને એ ઝેરી અને તીખા વાતાવરણમાં તેણે બતાવેલો સંયમ, એ સર્વપર વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે તે તેના અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે ચાલવાથી જ પ્રભુને પસંદ કરી શકશે. પ્રેમ સ્વરૂપ ગણાતો પરમ-દયાળુ પિતા કદિ પણ અયોગ્ય લગ્નોની બેડીથી પોતાના બાળકોને જકડવા ન ચાહે એવી તેની ખાત્રી હતી. તે ઇન્દુલાલને શુદ્ધ પ્રેમથી ચાહતી હતી. તેની વીરતાથી તે મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી. પણ એ પ્રેમ એના હૃદયકપાટમાં જ છૂપાઈ રહ્યો હતો. દેવો પણ એવા નિર્મળ પ્રેમના અમીઝરણમાં સ્નાન કરવામાં લ્હાવો માને એ વિષે તેને કશો શક નહોતો.

“ હવે ક્યાં જઈ ? જ્યાં જઈને ત્યાં જવામાં સાર નથી. એ બિચારીને એનું જનવર કેવી રીતે સતાવી રહ્યું હશે તે હું જાણતી નથી. પણ ત્યાં જરૂર તુમુલ્લ યુદ્ધ ઝૂમિલું હોતું જોઈએ. એવા આગના ભડકામાં હું જઈને શા માટે ભારરૂપ થાઉં ? ઇન્દુલાલ પાસે જઈ ? એ મને રાખશે ? કદાચ એમનાપર મારે લીધે આદત આવી પડે તો ? કાયદો સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ સ્વીકારતો જ નથી. એનો માલિક એનો પતિ અથવા પિતા ! એની પોતાની જાતપર એની કંઈ જ સત્તા નથી. વળી ઇન્દુલાલને ત્યાં હું જઈશ તો મુઆ લોકો એમને જાણવા દેવાના છે ? મારે લીધે એમની નિંદા થાય તે ઠીક નહિ...કંઈ નહિ. હું મુખ્યમાં મહિલાઆશ્રમમાં જઈશ. ત્યાંથી મને કાંઈ બળજબરીથી ઉપાડી જવાનું નથી.” અંતે તેણે મહિલાઆશ્રમમાં જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ટ્રેન ટ્રાંઝિટ સ્ટેશનપર આવતાં તે ઉતરી પડી ને વિક્ટોરીયા

ભાડે કરી સેંડહર્ટ રોડ પર આવેલા મહિલાઆશ્રમમાં ગઇ. આ આશ્રમની તેણે વર્તમાનપત્રોમાં ધણી પ્રશંસા વાંચી હતી તેથી જ તે ત્યાં જવાને લલચાઇ હતી.

આશ્રમનું મકાન લગ્ન હતું. આસપાસ વિશાળ કમ્પાઉંડ હતો અને કમ્પાઉંડમાં થોડે થોડે છેટે ટૂલોના કુંડાંઓ ગોઠવેલાં હતાં. કમ્પાઉંડમાં દાખલ થતાં જ વરંડામાં રોફીંગ ચરપર બેઠેલા એક ગૃહસ્થની કુસુમ પર નજર ઠરી. હાથમાંનું વર્તમાનપત્ર બાળુએ મેલી તે કુસુમને જોઇ રહ્યો. એટલામાં કુસુમ તેની નજીક આવી પહોંચી.

“ આશ્રમના સેક્રેટરી ક્યાં છે ? ”

“ હું જ સેક્રેટરી છું બહેન ! મારું નામ ચંપકલાલ ! શો હુકમ છે ? ” ચંપકલાલે કુસુમના હાથમાંથી ઝગ લઇ બાળુએ મૂકી કહ્યું :

“ બેસોને. ”

કુસુમ એક ખુરશી પર બેઠી. તે હિમ્મતવાળી હતી પણ પોતાની દુઃખી દશાથી રડું રડું થઇ રહી હતી. આશ્રમનો મંત્રી તેને જોઇ અનેક તર્કવિતર્ક કરી રહ્યો.

“ મને આશ્રમમાં આશરો મળશે ? ”

“ શા માટે નહિ ? આ આશ્રમ નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટે જ છે. પણ તમે—”

“ હું સમાજ સામે બંડ જગાવી નાસી આવી છું. ” કુસુમે કંઈક ખુલાસો કર્યો.

ચંપકલાલ ચમક્યો.

“ કેવું બંડ ? ”

“ મને બળજબરીથી પરણાવી દેવામાં આવતી હતી એટલે હું ભાગ જોઇને નાસી છટી—” કુસુમ હસી. ચંપકલાલ ગંભીર થયો.

“ હશે, તમારી વાત પછી કરજો. તમે થાકી ગયાં હશે.

મંગલી ! આ બહેનને દાતણપાણી લાવી આપ ને પછી ચ્હા લઈ આવ. ” ચંપકલાલે આશ્રમની નોકરડીને છેલ્લા શબ્દો કહ્યા. કુસુમને આ મંત્રીના વર્તનથી આશા ઉપજી.

કુસુમે દાતણપાણી કરી ચ્હા પીધી. થોડી જ વારમાં તેને આશ્રમમાં વસતી કન્યાઓ અને વિધવાઓ સાથે પીછાન થઈ અને તેના સ્નેહાળ સ્વભાવથી તે સહુને પ્રિય થઈ પડી. આશ્રમનો મંત્રી ચંપકલાલ કુસુમના સંસ્કારથી રાજી રાજી થઈ ગયો અને તેના આગમનથી આશ્રમની શોભા વધેલી ગણાઈ. બે ચાર દિવસમાં જ કુસુમે પોતાનો પ્રતાપ બતાવી આપ્યો. આશ્રમના કાર્યમાં તે કિમતી સહાયક થઈ પડી. આશ્રમની અધિષ્ઠાત્રીને કુસુમ પોતાની દીકરી કરતાં પણ બહાલી થઈ પડી. કુસુમના ઉન્નત વિચારો, તેનું નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય, તેનો સ્નેહાળ અને મળતાવડો સ્વભાવ, નાની વયમાં વિકસીત થયેલી તેની બુદ્ધિની તીવ્રતા અને તેના અંતરમાં ઉછળતો શુદ્ધ સેવાભાવ, એ સર્વની આ આશ્રમને જરૂર હતી. અને કુસુમને જીલમગાર સમાજના પંઝામાંથી છૂટી કાઢી શાંત સ્થળે જીવન ગુજરવાની તક જોઈતી હતી.

મહિલાઆશ્રમ આદર્શ આશ્રમ હતો. તેના મંત્રી ચંપકલાલના દિવ્ય આત્મોત્સર્ગથી તેની સ્થાપના થઈ હતી. ચંપકલાલે પોતે એક વિધવા સાથે પુનર્વિવાહ કર્યા હતા અને એ મહા પાપ માટે એને એની સમાજે હાંકી કાઢ્યો હતો. એ અસલ સુરતને વતની હતો. તેણે વિધવા સાથે લગ્ન કર્યા ત્યારથી તેને સુરતની હિંદુ સમાજે અસ્પર્શ્ય ગણી લીધો હતો અને એણે મહા પ્રયાસે મુંબઈમાં આવી પોતાની પ્રિયતમા સાથે આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. પ્રારંભમાં તેને અથાગ મુશ્કેલી નડી. પૈસા પૈસા માટે તેને શ્રીમતોને ઘેર જઈ બુટના તળીઆં ધસી નાખવા પડ્યાં. ફેવારવાર વર્તમાનપત્રોની ખુશામત કરવી પડી. છતાં તે સનાતની પત્રો અને

ધર્મરક્ષક સમાજની નિંદામાંથી બચ્યો નહિ. તેને ને તેની આદર્શ પત્નીને “ નાતરીઆ જોડા ” તરિકે વગોવી મૂકવામાં કેટલાક લોકોએ જરા પણ મણા રાખી નહિ. પણ અંતે સલ તર્યું. અંપકલાલના આદર્શ વર્તનથી તે પ્રજાપ્રેમ કંઈક અંશે જાગી શક્યો અને એક બે ઉદાર શ્રીમતોની સહાયથી આશ્રમનું ગાડું ઠીક ઠીક ચાલતું થયું. શરૂઆતની વ્યવસ્થા થતાં જ તેણે બીજા ન માગવી પડે તે માટે આશ્રમને સ્વાશ્રયી બનાવવાનાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં. તેની ઇચ્છા મહિલાઆશ્રમને સ્ત્રીઓની પાંજરાપોળ બનાવવાની ન હતી. તે એ આશ્રમને એક આદર્શ સંસ્થા બનાવવાનો રસિયો હતો. આશ્રમને આવક થાય અને સાથે સાથે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી શકાય એવા હેતુથી તેણે એક કન્યાશાળા કાઢી. તેમાં ફી આપીને બહારની બાળાઓ ભણુવા આવવા લાગી. આશ્રમની કન્યાઓ પણ તેમાં જ ભણતી. આશ્રમમાં ભરત, ગુંથણ, સંગીત, ચિત્રકલા આદિના શિક્ષણની વ્યવસ્થા પણ કરી અને જે સ્ત્રીઓ એ ક્લામાં પારંગત થતી તેનો ખર્ચ તેની જ મહેનતમાંથી ચલાવવામાં આવતો. આવી ઉમદા ગોઠવણને લીધે હવે મહિલાઆશ્રમને શ્રીમતો પાસે હાથ ધરવા જવું પડતું ન હતું.

કુસુમને આ આશ્રમની વ્યવસ્થા ગમી ગઈ. આશ્રમની અધિષ્ઠાત્રી જ્ઞાનુમતિ અને તેનો પતિ અંપકલાલ ઉભય કુસુમનાં પ્રિય મિત્રો થઈ રહ્યાં. કુસુમે તરત જ અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણની કન્યાઓને શિક્ષણ આપવાનો બોળે ઉપાડી લીધો અને સારે નસીબે એક શિક્ષિકાની હાલમાં જરૂર હોવાથી કુસુમને અંપકલાલે એ પદપર નીમી લીધી.

કુસુમના દિવસો શાંતિથી પસાર થવા લાગ્યા. આશ્રમમાં તેને કાંઈ જાતનું દુઃખ નહોતું. અલ્પ સમયમાં તેણે સર્વનાં મન એવી રીતે હરી લીધાં હતાં કે તેની આસપાસ હમેશાં સ્નેહાળ વાતાવરણ એકાંત જ રહેતું.

અમદાવાદમાં તે જે સાહસ કરી આવી હતી તેની ખબર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થઇ હતી. કેટલાક નિંદાખોર પત્રકારોએ કુસુમના વર્તનને અક્ષમ્ય ગણી તેને ગમે તે રીતે શોધી કાઢી સખ્તમાં સખ્ત સજા કરવાની હિમાયત કરી હતી. આ ચર્ચાઓ આશ્રમમાં વાંચીને કુસુમ હસતી ને તેને બાપના કૂવામાં ફૂળી મરતી સમાજની દયા આવતી.

દશેક દિવસ શાંતિથી પસાર થતાં કુસુમ ઇન્દુલાલ અને જ્યાને મળવાને અધીરી થઇ તેણે બન્નેને પત્રો લખ્યા અને બીજે દિને આશ્રમમાં બન્ને જણુ તેને મળવા આવ્યાં. ઘણે દિવસે ત્રણે મિત્રો મળવાથી ત્રણેને અત્યંત આનંદ થયો. ઇન્દુલાલ અને જ્યા મુંબઇમાં આવ્યા પછી આજે જ પહેલી વાર મળ્યાં.

“ તમે અહિં શું કરો છો ઇન્દુલાલ ? ” કુસુમની ખબરઅંતર પૂછી જ્યા ઇન્દુ સાથે વાતે વળગી.

“ પેટની વેફરો ! હમણાં હું એક પ્રજાકીય પત્રનો રિપોર્ટર થયો છું તે જાણો છો ? ”

“ નહિ, કયા પત્રમાં છો ? ”

“ સંખ્યા. ”

“ વાહ. એ તો સોના કરતાં પીળું !-”

“ અરે ! શું સોના કરતાં પીળું ! જ્યા ! ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે. અહિંયા પણ દંભ, દંભ ને દંભ !-”

“ શું વાત કરો છો ? જાહેર પત્રકારોમાં દંભ ? ” કુસુમે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, દંભ તો એવો કે તમે એ વાત સાંભળી કમકમી જશો. ચાર નાટકની ટીકીટ માટે ગમે તેવા કંગાળ નાટકની અમારા પત્રમાં પ્રશંસા થાય છે ને તલમાં તસુ ઝોાહું પડતાં ગમે તેવા આદર્શ પુરૂષને નીચમાં નીચ ગણી ઉતારી પાંડવામાં આવે છે. ” ઇન્દુ કડવાશથી બોલ્યો.

“ એવાં પત્રો પ્રજાને શી રીતે દોરી શકે ? ”

“ કરમની કહણીય એ છે કે એવાં જ પત્રો પ્રજાને બહુ ગમે છે. જે પત્રકાર વધુમાં વધુ જૂઠાણાં પ્રગટ કરે તેજ દેશાભિમાની ને બાહોશ ગણાય છે...”

“ત્યારે તમારો પાટલો કેમ ફાવશે ?” જયા ચિંતાતુર થઇ બોલી.

“હું નથી ધારતો કે મારા આધપતિ સાહેબ મને બે એક મહિનાથી વધુ વખત સહી શકે.” ઇન્દુલાલ હસીને બોલ્યો: “વાર પછી તમારી વાત તો કરો. તમે અમદાવાદથી આવ્યા પછી બહુ નંખાઇ ગયાં છો.” જયાના કંતાર્ધ ગયેલા શરીરપર નજર કરી ઇન્દુ બળી ગયો.

“મને ખાસ સુખ પછી નથી ને દુઃખ પછી નથી.”

“તમે મને હવે મળી શકશોને?”

“કંઈ કહેવાય નહિ. મારા શેઠે હજી મારી સાથે સમ્પૂર્ણ સંધી કરી નથી...” કહી જયા શીકકું હસી: “કુસુમ ! તું બા-અશાળી ખરી હો ! ગમે તેમ થયું પછી તું અત્રે તો બચી જ ગઇ...”

આ સમયે અંપકલાલ અને હાનુમત્તિ ત્યાં આવ્યાં. કુસુમે જયા અને ઇન્દુની પીછાન કરાવી. આખું મંડળ એક સરખા વિચારનું હોવાથી તરત જ સંબળાને એક બીજા માટે માન પેદા થયું અને આશ્રમની મહેમાનગીરી ચાખી જયા અને ઇન્દુ દિંદાય થયાં.

“જયા ! તમને હું શું કહું?...”, આશ્રમમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ઇન્દુ ગળગળતે સાહે બોલ્યો.

“શું કહેવું છે ?” જયા હસી.

“બહુ કહેવાનું છે. પણ કહી શકતો નથી. તું આટલી બધી તવાઈ કેમ ગઇ ?”

જયાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“તારે ન કહેવું હોય તો હું બળાત્કારે તારી પાસે કંઈ સાંભળવા માગતો નથી. ફક્ત એટલું જ કહી જાઉં છું કે તને જ્યારે મારી જરૂર જણાય ત્યારે મારી સેવા માગવાનું ભૂલતી ના.”

જયા કંઈ અને સ્નેહાળ નજરે ઇન્દુલાલને જોઇ રહી.

પ્રકરણ ૫૨ મું.

એકાંત કેદ.

લલિતા કનૈયાલાલની રખાત થઈ. થોડા જ દિવસમાં તેને કનૈયાલાલ ગમી ગયો. એ સંસ્કારી હોવાનો ફોકો રાખતો હતો એટલે એના તરંગો પ્રમાણે એને વર્તવા દેવા શિવાય લલિતાને બીજું કંઈ કરવાનું નહોતું. તારાએ તેને ધીમે ધીમે એને નવા જીવનના પાઠો ભણાવી દીધા હતા કેઈ પણ આશક માટે એક પણ આંસુ ન પાડવાનો મંત્ર એણે લલિતાને ખૂબ ગોખાવ્યો હતો અને શમ-શંકરના ભયંકર છગથી એ પર્ણીત વિધવા એ મંત્ર કલાકમાં સાડ વાર ગોખતી થઈ ગઈ હતી. છતાં એ જન્મે વેશ્યા નહોતી. એનામાં સ્ત્રીની ક્રોમળ લાગણી હતી. એને સંસાર ભોગવવાની-કાંકા રમાડવાની અને પ્રિયતમ સાથે વિધવિધ લ્હાવા લેવાની હોંસ હતી.

આ હોંસ કનૈયાલાલ પૂરી શકે તેમ નહોતું. તેને ઘેર એક ડાહી હતી જ. એની ડાહી શાંતિ દુનિયામાં એની પત્ની ગણાતી. જહોર સભાઓમાં કેાઈ કેાઈવાર એની ડાહી થઈને જતી અને ઘરમાં દાસીનું સ્થાન સાચવતી. કનૈયાલાલને એટલાથી સતોષ થાય તેમ નહોતું. તેનો પિતા આઠ દશ લાખની મીલકત મૂકી મરણ પામ્યો હતો અને રાજેશ્રીને ખાચરન, કલાપી ને શેલી સાથે ગાઢ મૈત્રી હતી એટલે શેલી ને કલાપીની પેઠે ઉપપત્ની રાખ્યા શિવાય મસ્ત કવિ-જીવન ગાળ્યું ન જ કહેવાય એવી એની અતૂટ માન્યતા હતી. એ શરાબી થવા માટે શરાબ પીતો નહોતો પણ—

“ બહા ખાલા અરે રો ના સનમ તારી તને આપું;

તને માશકની ઝુલ્ફે શીશાની સાથ હું ટાંચું. ”

આ કથનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તેણે બાટલી સાથે નાતો રાખ્યો હતો. એની તીબેરી ભરેલી ન હોત તો જે પત્રકારો એને લલિત કાવ્યોનો ઇન્ગરદાર કહેતા હતા તેઓ એના તરફ બેઠને

શું કંત પણ નહિ. પણ પૈસાને જોરે એ કવિત્વ ખરીદી બેઠો હતો. અને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળતો ત્યારે નવી નવી શોભના મેળવી લઈ તેના વાળની લટ ને ગાલપરના છુંદણ પર અપઘાગદ્ય ચીતરી કાઢતાં તેને “ સંસ્કારી આલમ ” નો કાયદો નડતો નહોતો.

લલિતાને ત્યાં એ સાંજે આઠક વાગ્યે જતો ને દશ અગિયાર વાગે પાછો ફરતો. પહેલો પગાર આપ્યા પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં જ એણે લલિતાને પોત્તના તરંગ પ્રમાણે નચાવવા માંડી. એણે વાળ કેમ ઓળવા, સાડી કેમ પહેરવી, કયા રંગનાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાં, વાત કેમ કરવી, પ્રેમચેષ્ટા શી રીતે કરવી વગેરે વગેરે સઘળા દિશામાં તે લલિતાનો શિક્ષાગુરૂ થઈ બેઠો. પણ લલિતાને એમાંનું કંઈ ગમ્યું નહિ. તે જાણતી હતી કે રામચંદ્રને એના જોખનનો મોહ હતો. આ માણસને વળી કંઈ બીજે જ ધખારો છે. તે એને નારાજ કરતી નહોતી તેમ ચાહતી પણ નહોતી.

પંદરેક દિવસ વહી ગયા. કનૈયાલાલે લલિતા માટે હજારેક રૂપિયાનો ધુમાડો કરી નાખ્યો. લલિતાએ એની પાસે પગાર લીધા પછી કંઈ માગણી કરી નહોતી છતાં તેણે એને બે ચાર સોનાના દામીનાં ને વસ્ત્રો ખરીદી આપ્યાં. આ ઉદારતાની લલિતાપર સારી છાપ પડી અને હવે તે આ શેઠને સાચવી રાખવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી. કનૈયાલાલની ધન્યતાને અનુસરી તેણે કલાપીનાં કાવ્યો ને શુંગારી નવલકથાઓના પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં. એ વાંચતાં જ મનુષ્યના હૃદયમાં ક્યાંક છૂપાઈ રહેલી ઉન્નત ભાવનાઓ લલિતાના દીલમાં જાગ્રત થઈ. એને રસિક લ્હાવા લેવા ને દેવાનું મન થયું. પણ એનો એ ભયંકર ભ્રમ હતો. કનૈયાલાલને એ જેમ રંગે તેમ રંગાય એવી રસિકા બેઠતી હતી. અને પોતાના પાશવ શાખની વૃત્તિ માટે જ્ઞાનાલાલની ગગનગામી ભાવનાઓનું ઇડેઓક ખૂત કરવાનો એણે બીનલેખિત પરવાનો મેળવ્યો હતો.

લલિતા એ કહે તેમ કરવા લાગી. એ નચાવે તેમ નાચી રહી. એની દરેક મરજી સાચવવા લાગી. કનૈયાલાલ મલકાયો. પણ લલિતાને શાંતિ વળી નહિ. એને રખેને કાંઈ ઓળખીતાની નજર પડી જશે એ બીક હતી અને તેથી તેને લાચારીથી ઓરડીમાં કેદ થઈ રહેવું પડતું. કનૈયાલાલ એને ઘેર આવતો પણ એને લઈને કદિ બહાર જવાના એણે સોગન ખાધા હતા. લલિતા તારાના ઘરમાં હતી ત્યાં એને અનેક ગૃહસ્થો જોઈ ગયા હતા. એ બધાય ગૃહસ્થો ખાનગીમાં લલિતા ને તારાની ગુલામી કરવાને તૈયાર હતા. પણ બહારની દુનિયામાં તેઓ પોતાને “સતી” જ ગણાવતા. સંસ્કારી સમાજમાંની પોતાની “પ્રતિષ્ઠા” પર પાણી ફરી ન વળે તે માટે કનૈયાલાલ તેને કદિપણ બહાર લઈ જવાની હિમ્મત કરતો નહિ.

લલિતાને એ એકાંત કેદ સાલવા લાગી. કનૈયાલાલ એનાં મદભર નયનાંપર કાવ્ય લખે યા એના વાળો સાથે રમત કરતો પાગલની પેઠે એનું ડાઘું જોયા કરે તેથી લલિતાનો કંઈ શુક્રવાર વળે એમ નહોતું. એ બિચારી જરા ફરવા હરવા માટે વલખાં મારી રહી હતી અને એને કપાળે ફરજયાત કેદ લખી હતી ! મનમાં ને મનમાં એ બળવા લાગી. પ્રથમ પ્રેમના નીશામાં કરેલા બચંકર સાહસ માટે એને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. કનૈયાલાલ તરફથી એને કાંઈ જાતનો ખાસ ત્રાસ નહોતો પણ એ તરંગીના તરંગથી સ્ત્રી હૃદય સંતુષ્ટ થતું ન હતું. કનૈયાલાલ ગમે તેવો પણ એનો ભાડૂતી પ્રેમી હતો. અને હજુ લલિતામાં સંપૂર્ણ વેશ્યાપણું આવી ગયલું ન હોવાથી એને એ ભાડૂતી પ્રેમ કડવો ઝેર જેવો લાગતો હતો.

લલિતા મુઝાતી જ રહી. એક બેવાર તેણે કનૈયાલાલને પોતાની મનોવેદના જણાવી પણ કનૈયાએ એ વાત ઉડાવી દીધી. વિષવા નિરાશ થઈ. તે શું કરે ? કનૈયાલાલપર એનો શો હક્ક ? લગ્નપ્રતિષ્ઠા જોડાયેલી પત્ની પતિને ફરજ પાડી શકે તેમ એનાથી થવાનું હતું ? એની એકમાત્ર સત્તા એના નખરામાં હતી. એ

સત્તાના પ્રભાવથી એ કનૈયાલાલને આકર્ષી શકી પણ જીતી શકી નહિ.

“ મુઆં મારાં માબાપ !...” લલિતા એકલી પડતી ત્યારે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી માબાપને શ્રાપ દેતી: “ જો મને સારું ઠેકાણું નાખી હોત તો મારી આવી દશા ન થાત. આ તે કંઈ જીવંતર છે? આજે કનૈયાલાલ છે. કાલે એ કંટાળી જશે તો વળી બીજા મુઆનું મ્હો જોવું પડશે...ઓ રામ ! વિધવાઓએ એવાં તે શાં પાપ કર્યાં છે કે તેમની આવી દશા થાય !...”

આવા જ શોકજનક વિચારમાં તે એક દિવસ બેડી હતી એટલામાં કનૈયાલાલ આવ્યો. લલિતાનું કરમાઈ ગયેલું વદન જોઈ તે બોલ્યો:

“ શું છે ? ”

“ કંઈ નથી.” લલિતા શીકું હસીને બોલી.

“ ના, ના મારા સમ ! તારું મ્હો ઉદાસ કેમ છે ? ”

“ તમે મારું કશું માનશો ? ”

“ બોલ તો ખરી ” કહી કનૈયાલાલે તેને આર્થિકગન દીધું.

“ મને આ કેદ નથી ગમતી, ”

“ ગાંડી રે ગાંડી ! તું અહિં એકલી થોડી છે ? તારા સાથે નાટક સીનેમામાં જ-ચોપાટીપર ફરવા જ-”

“ નહિ. એની સાથે હું બહાર જવા માગતી નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ એ વેશ્યા છે. ”

“ ને તું ? ” અચાનક કનૈયાલાલથી બોલાઈ ગયું પણ બીજી જ પળે તેણે જીભ કરડી. લલિતાને આ બે અક્ષર સાંભળી જમીનમાં પેસી જવાનું મન થયું. તેની છાતીમાં કુમો બરાબ આવ્યો ને તે ઝારઝાર રોવા લાગી.

“ જો લલિ ! હું તને મ્હોલું મારવા બોલ્યો નથી. મારાથી સહજ બોલાઈ ગયું. મને માફ કર. ”

“એમાં માફ કરવા જેવું શું છે? તમે સાચી જ વાત કહી. હું ગમે તેવી લાગણીવાળી હોઉં તોય વેશ્યા તો ખરીજને !-” લલિતા આંસુ લૂછી બોલી.

કનૈયાલાલ વિચારમાં પડ્યો.

“તું હું કહું તેમ ચાલશે?”

“ચાલું છું તો ખરી.”

“તારે અહિંથી નીકળી જવું છે?”

“હા. પણ તમે મને રાખશો?”

“જો લલિ! હું પરણેલો છું એટલે મારી સાથે તને શી રીતે રાખી શકું?”

“તમે પરણેલા છો?”

“હા.”

“તો અહિં-શા માટે આવો છો?”

“તારા પ્રેમને ખાતર.”

“તમારી સ્ત્રી તમને ચાહતી નથી?”

“ચાહે છે.”

“ત્યારે?”

“એ તો રોજની છે.” સામાન્ય પુરૂષના આત્માનો સાહજિક જવાબ મળ્યો.

“એ બિચારી તમારે માટે ઓછી ઓછી ધન જતી હશે ને તમે આવું કરો એ કીક કહેવાય?”

“તેની તારે શી પડી છે? ને હું અહિં આવું તેમાં મારી સ્ત્રીનું શું હુંદાર્જ જવાનું હતું?”

લલિતા કંઈ બોલી નહિ. પુરૂષોના “અખંડ પ્રેમ”નો તેને પુરતો અનુભવ મળી ગયો હતો.

“તું જુદું ઘર લઈ રહેશે?” કનૈયાલાલે થોડીવાર પછી મૂળ વાત ઉપાડી.

“ક્યાં ?”

“આટલામાં જ.”

“ને પછી તમે મને છોડી જાઓ તો !”

“ગાંડી ! મારા પર વિશ્વાસ નથી ?”

“વિશ્વાસ તો છે...પણ તમે મને ભુલી જાઓ તો હું એકલી સુખી જેવા શહેરમાં શું કરું ?”

“તારે એવો ડર રાખવાની જરૂર નથી. હું તને સુખી કરીશ.”

“ના, ના, અહિંજ આવજો !” લાલિતાને કનૈયાલાલ પર વિશ્વાસ ન આવવાથી તે બોલી. દુધથી દાઝેલો છાશ ફૂંકી ફૂંકીને પીએ તેના જેવી એની હાલત હતી.

પ્રકરણ પર મું.

સ્ત્રીત્વનો નાશ.

કનૈયાલાલનું કવિત્વ લલિતાને રાખ્યા પછી સિંધુ નદીના પૂરની પેડે છલકાવા લાગ્યું. મહિના દોઢ મહિનામાં તેણે સાઠ સીતેર નવલ કાઢ્યો ગુજરાતની રસકુંજમાં વેરી નાખ્યાં. પણ એ પૂરમાં ઓટ આવતાંય વાર લાગી નહિ. લલિતા તેની થયા પછી દોઢેક મહિનામાં તેનો મોહ ઉડી ગયો. પ્રથમ તે દરરોજ આવતો. હવે એ ત્રણ દહાડે લલિતાનું મ્હો જોવાની તેને ઈચ્છા થતી. તારાએ આવો નાટક ભજવાતો અનેકવાર જોયો હતો. તેણે લલિતા માટે ખીજો ઉલ્લુ શોધવા માંડ્યો. કનૈયાલાલને તે સારી રીતે ઓળખતી હતી. તેના ધરમાં નવી નવી સ્ત્રીઓ આવતી તે બધીને જીંદગી સુધી અખંડ પ્રેમથી ચાહવાના કનૈયાલાલે અનેકવાર સોગન ખાધા હતા. એ ત્રણ મહિનામાં એનો મોહ ઉડી જતો અને એનાં વચનો એના સ્મૃતિપટપરથી લુપ્ત થઈ જતાં. એની પત્ની શાન્તાને પરજીતી વખતે એણે મનુસ્મૃતિની સપ્તપદીમાં એવાં જ ગંભીર વચનો આપ્યાં હતા. શાન્તા એના ધરમાં આવી ને પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા પહેલી રાતે સંતાકૂકડી રમ્યાં ત્યારે પણ કનૈયાલાલે છાતીપર હાથ મૂકી શાંતિ શિવાય અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ નજર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પુરૂષોની આવી પ્રતિજ્ઞા વિશ્વાસુ સ્ત્રીઓ સહેલાઈથી માની લે છે પણ એ પ્રતિજ્ઞા હાલમાં એક દિવસ પણ અભંગ રહેતી નથી. કનૈયાલાલે તો આવાં વચન દેવાં ને ખીજ જ પળે તોડવાના વ્રત લીધાં હતાં. એ અજબ વ્રતપાલનથી એની કવિત્વશક્તિ દિનપરદિન શુક્લપક્ષના ચંદ્ર પેડે વિકસીત થતી જતી હતી તે વિષે એના દીલને કંઈ શક નહોતો.

લલિતાના જોખનનો બહાર બેએક મહિના લૂંટ્યા પછી એ કંટાળ્યો. એનો મોહ ઉડી ગયો. એને હવે જ્યાનો નાદ લાગ્યો હતો.

ગમે તેમ કરીને એ નવી પંખીણીને પોતાની ફાંસમાં ફસાવવાનો એનો વિચાર હતો. જ્યાંને રાજી કરવા માટે તેણે આલ અવનિ એક કરવા માંડ્યાં હતાં. સ્વાભાવિક રીતે એ લલિતા તરફ બેઠરકાર બન્યો. એની ગરીબ પત્ની શાંતા એની ઝંખના કરતી ઘરમાં એકલી બેસી રહે ને બાઈસાહેબ કવિતાના દરિયા ડહોળવા માટે મુઝીના રંગભવનમાં પધારે, ઘડીભર જ્યાં સાથે વિનોદ કરી આવે, ફાઈવાર લલિતાના ઘર તરફ ઘસડાઈ આવે ને ફાઈવાર બીજી ફાઈ જગ્યાએ અપહાગલ શોધવા ચાલ્યા જાય ! આવી એની સ્થિતિ હતી.

તારાની નજર જગમોહન નામના એક યુવાનપર પહેલેથી જ હતી. તેણે લલિતાને મળવાની જગમોહનને હવે તક લેવા દીધી. જગમોહન લલિતાના સૌન્દર્યપર પ્રથમ નજરે જ પતંગ બન્યો હતો. લડાઈના ચાર પાંચ વર્ષમાં એણે કાપડની દલાલીમાં વીજ ત્રીસ હજારની કમાણી કરી હતી. તેને લક્ષ્મીદેવી પ્રસન્ન થઈ તે પહેલાં તે છ રૂપિયાના માસિક બાડાની અધારી ફાટડીમાં રહેતો હતો. કાપડની દુકાનમાં નોકરી કરી, આઠ દશ કલાક તાકા ઉપાડી તે ૨૫-૩૦ રૂપિયા કમાઈ લાવતો ને એટલામાં જ એની કલાગરી પત્ની એનો સંસાર નીભાવી લેતી. એ ગરીબ હતો ત્યારે એની પત્ની ઢાઢીગૌરીએ એને કદિપણ પૈસા માટે સતાવ્યો નહોતો. એ જ કમાય તેટલામાંથી તે સંસારનો ખર્ચ ચલાવી લેતી. એ પોતે પણ ડાહી સાથે માયાળુ વર્તન રાખતો. પણ બીલાડીને ખીર પચતી નથી એ કહેવત સાચી હોય તો તેથી અથવા ફાઈ અન્ય કારણે એ પૈસા જોઈ ભૂત બન્યો. એને લાચારીએ પાળતું પડેલું એક પત્નીવત એણે એક હજારનો પહેલો જ ચેક હાથમાં આવતાં તોડવા માંડ્યું અને હવે શ્રીમંતાઈનો દમામ બતાવવા માટે એકાદ ગોઆ-ગરી નાયકો અથવા ફાઈ ખુબસુરત ખવાસણને ઉપપત્ની તરિકે રાખતી જ જોઈએ એમ તે માનતો થયો હતો. તે શ્રીમંત થયા પછી જેના જેના સહવાસમાં આવ્યો તેઓએ એના ખાત્રી કરી આપી કે

નીતિ અને પવિત્રતા લાચાર કંગાળો માટે છે—જેની તીજેરીમાં નોટોનાં બંડલ ભર્યાં હોય તેનાથી સ્મૃતિ ને શાસ્ત્રો સો કાસ દૂર નાસી જાય છે. સહવારે દશ વાગે ઉઠી દલાલીમાં ચાર પાંચ કલાક ગાળ્યા પછી સાંજે છ સાત વાગે તે ગોખલેના હોટલમાં જતો—ત્યાં કોઈ શ્રીમંત ઉલ્લુઓ સાથે નવા સોદા કરતો—આડેક વાગે રેલ્વે યા લંડન હોટલમાં મદિરાપાન કરી અસલના ઋષિ મુનીઓના સોમર-સપાનની લહજ્જતનો અનુભવ લેતો ને પછી કોઈ લલિતા, મેનકા કે તારા શિવાય એને એન પડતું નહિ. એ છયોક કહેતો કે “દાળ ભાત તો રોજ ખવાય છે પણ સાથે લજ્યા પાતરાં ખમણુ ને દહીં વડાંય જોઈએને !” લલિતાને એના જીવનમાં એ દહીંવડા ને ખમણુ પાતરાંની જગ્યા આપવા માગતો હતો.

લલિતાને કનૈયાલાલે શરાબ પીવાની ટેવ પાડી દીધી હતી. વિધવા પ્રથમ બહુ અચકાઈ હતી પણ પોતાના આશ્રયદાતાને રાજ રાખવા માટે પ્યાલી ગટગટાવ્યા વિના એનો છુટકો જ રહ્યો નહોતો. કનૈયાલાલે એને કસમપૂર્વક કહ્યું હતું કે શરાબની મસ્તી વિના પ્રેમ-સાગર ઉછળતો જ નથી અને એ રહ્યો મસ્ત કવિ એટલે એના કવિતાના સાગરમાં ભરતી લાવવા માટે શરાબ પી મસ્ત થઈ જવાની લલિતાની ખાસ ફરજ હતી.

દારૂની સાથે ખીડીએ પણ લલિતાપર હુમલો કર્યો હતો. તારા છટ્યોક સીગરેટ કે ખીડી પીની તે એ જાણતી હતી પણ એને એ ગમતું નહોતું. દારૂની ટેવ પડ્યા પછી એને ખીડી પીવામાં રસ જણાયો. ધીમે ધીમે પ્યાલી ગટગટાવતા જવું એને સીગરેટનો ધુમાડો વાતાવરણમાં ઉડતો જોવો એ શરાબીની માનીતી મોજ છે. લલિતા પણ એ મોજ ભોગવતી થઈ ગઈ અને તે સમયે જ એની લાગણીહીનતા વધી. કનૈયાલાલની બેદરકારી માલુમ પડ્યા પછી એ વધુ ગાંડી થઈ. એની ખાત્રી થઈ ગઈ કે હવે તારાના જેવા રંગ

બતાવ્યા વિના ચાલે એમ છે જ નહિ. એ બેદરકાર બની. ફક્ત એ જ મહિનામાં તારાના અનીતિના અડાના વાતાવરણમાં એ સ્ત્રી મરી ગઈ. એ બધાને ચાહવાનો દાંબ કરી શકે ને કાપને ન ચાહે; સદ્-ગુણ અને સદાચારને તિલાંજલી આપી દે અને જેના ગળવામાં પૈસા હોય તેને નચાવી શકે એવી સ્થિતિ આવવાને હવે થોડી જ વાર હતી.

આ સમયે એને જગમોહન મળ્યો. કનૈયાલાલ જયાના તાનમાં એને મૂલી જેવો ગયો હતો. એનો ત્રીજા મહિનાનો પગાર પણ ન આવ્યો એટલે જગમોહનને વરમાળા આરોપવામાં લલિતાને કંઈ વાંધો નહોતો.

જગમોહનને પહેલી જ રાતે લલિતાએ પાગલ કરી મક્યો. આ વિદ્યામાં હવે તે પાવરધી થઈ હતી. સંપૂર્ણ પ્રેમ આપીને તેણે રામશંકરનો ભયંકર છળ બ્હોરી લીધો હતો. હવે પ્રેમના એક પણ બિંદુનું દાન કર્યા વિના તે પુરૂષોને નચાવવાનો નિશ્ચય કરી બેઠી હતી. તેની ધારણા ફળી. તેનાં નાજનખરાં, તેની મદમસ્ત છાતીના હલન અને તેની લયકાતી ચાલથી જગમોહન અંધો થયો. એના ગંધાતા બેબનમાં જગમોહનને સ્વર્ગનું અમૃત જણાયું. લલિતાની આંખમાં મદ હતો પણ તેની કેફ જગમોહનને ચઢતી. એની લય-કાતી ચાલ જગમોહનના પગ અથડાવતી. એનો ધન કેશકલાપ એના આશકની બુદ્ધિને બહેરી કરી નાખતો. પહેલી જ રાતે લલિતાએ જગમોહનના ત્રણસોએક રૂપિયાનું પાણી કરાવ્યું. તારાના પૈસા વસુલ થઈ ગયા પણ તારાના દીલમાં અગાઉ લલિતા માટે જે લાગણી હતી તે હવે રહી નહોતી. લલિતા માર્ગ પર આવી ગઈ હતી. હવે એને જીવતી તીજેરી ગણવામાં તારાને કોઈ જાતની નડતર જણાઈ નહિ. તેણે લલિતાની કમાણી પર પોતાનો હક્ક માગ્યો અને તેની આગણી સ્વીકાર્યા વિના લલિતાને ચાલે એમ નહોતું.

પ્રકરણ ૫૩ મું.

જ્યા નાસી ગઇ.

કાંતિલાલ હુંધવાયો. તેના દીલમાં બયંકર જવાલામુખી ધીખી રહ્યો હતો. એ જવાલામુખીની જવાલા આજ સુધી તે જેમ તેમ દાખી રહ્યો હતો. હવે તે લાચાર થઇ ગયો. તેની બે બદામની ગુલામડી આમ છેવટ સુધી સંગ્રામમાં જૂઝટી રહેશે એવી તેની ખાત્રી નહોતી. ધીમે ધીમે શાંતિથી, કળથી, છળથી, લાલચથી જ્યા વશ થઇ જશે ને પાંડવને વરવાની અલિલાસી રાખતી બાળાના જોબનનો તે ભોક્તા થઇ શકશે એવી તેને આશા હતી. જ્યા રસોડાની ઓરડીનું બારણું બંધ કરી સૂઈ ગઈ તે રાતે તે જેમ તેમ મન મનાવી શાંત રહ્યો. પણ તે જ પળથી તે જ્યાનો કટ્ટો દુશ્મન બની ગયો. ગમે તેમ થાય પણ હવે જ્યાને વશ કરવીજ જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ખીજા બે ત્રણ દિવસ તે જાણી જોઈને ચૂપ રહ્યો. પાંચમે દિવસે સિનેમાવાળી રાતે બન્યો હતો તેવો જ બનાવ પાછો બન્યો. રાતના વાગુ કરી અંદરનાં બારણું બંધ કરી જ્યા સુઇ ગઈ. તે એમ છટકી ન જાય તે માટે કાંતિલાલે ઘણી કાશિષ કરી પણ તે ફાવ્યો નહિ. ત્યારે જ તેની ખાત્રી થઇ કે હવે બળાત્કાર કર્યા વિના છટકો જ નથી. જ્યાના અંતરાત્માના નાદ પ્રમાણે તેને સ્વતંત્ર રીતે જીવવા દેવામાં કાંતિલાલને પોતાની સત્તા ચૂર થઈ જતી જણાઇ. ગમે તેમ કરી જ્યાને નમાવવી જ જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ સમયની તેની મનોદશાનું પ્રયક્ષરણ કરવું મુશ્કેલ હતું. જીવાનીના પૂર બહારમાં ખીલેલી જ્યા તેની સાથે રાત દિવસ રહે, તેના પર દુનિયાની નજરે કાંતિલાલની સમ્પૂર્ણ સત્તા હોય; અને તે છતાં કાંતિલાલને જ્યા એક પારકા માણસ જેવો ગણીને અલગ ને અલગ જ રહે એ સ્થિતિ એ બિચારાથી કેમ

સહેવાય ? એની વૃત્તિ જેટલી ધિક્કારપાત્ર હતી તેટલી જ એની દશા દયાપાત્ર હતી. એ પોતે પણ એક એવી સામાજિક સંસ્થાનો સભાસદ હતો કે જેમાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ જોવાની એને કોઈએ દેવ જ પાડી નહોતી. વીસમી સદીના ભાવનામય વાતાવરણમાં પણ એના દીલના કોઈક ખૂણામાં એની પુરૂષ અને પતિ તરિક્કની સત્તા છૂપાઈ રહી હતી. એ સત્તાનું અભિમાન આજે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રગટ થયું.

“જયા !...” થોડીકવાર બિછાનાપર આજોટી તે બોલ્યો.

“હ.”

“મને પાણી જોઈએ છે.”

“તમારા રૂમમાં લોટો મૂકેલો છે.” અંદરથી જવાબ આવ્યો.

“જલ્દમમાં ગયું એ પાણી ! બીજને લોટો ભરી આપ-”

કહી ક્રાંતિકાલે બિછાના પાસે પડેલો લોટો ઉઘડાને જમીનપર પછાડ્યો. રાત્રિની નીરવતા એ અવાજે ભેદી નાખી પણ જયા કંઈ ન બોલી,

“બારણું ખાલ-”

“હમણું નહિ સાહેબ ! મારી નોકરી પૂરી થઈ-”

“જો જયા ! આનું પરિણામ સાફ નહિ આવે હો.”

“તે સહવારે જણાશે. હમણું તો સૂઈ જાઓ.” બેંગ સાથે જયાએ જવાબ વાળ્યો.

“ઉઘાડેછ કે નહિ ?” કહી ક્રાંતિકાલે બારણાપર હાત મારી.

“બારણું તોડવાની તમારામાં તાકાત નથી. ખાલી ધમપછાડા કરી આડોશી પાડોશીને તમારી આખર જણાવવી હોય તો ભલે તમારાથી મરાય એટલી લાતો જડ બારણાપર માર્યા કરો-”

“એમ કે ! સાળી ફાટી ફાટી છેકજ ફાટી છે. હું બાણું કંઈ નહિ. આજે ઠંડાણે આવશે, કાલે ઠંડાણે આવશે. પણ આખર ભત તો બેરંગીની ! એ ડીકાં ખાધાં શિવાય ઠંડાણે નહિ આવે-”

“હા. હવે સમજ્યા તે ખરૂં. એ સાળી ઝેરાંની જાતને ઠેકાણે લાવવાને કાલે સહવારે રણે ચઢજો-હમણાં આરામ લો સાહેબ !-” જ્યાએ માર્મિક બાણ ફેંક્યું. ક્રાંતિલાલનો ક્રોધ લબૂકી ઉઠ્યો. તે એકલો દાંત કચકચારી રહ્યો.

ક્રાંતિલાલને રૂંવે રૂંવે કામ અને ક્રોધના બહકા બળવા લાગ્યા. તેનું માથું ભમી ગયું. એક પળ આંખે અંધારા આવ્યાં. શરીર થર-થર ધ્રુણ રહ્યું. તે મનુષ્યત્વ બૂલ્યો, પુરૂષોચિત સંસ્કાર બૂલી ગયો અને હીચકારાની પેઠે એક લાચાર સિંહણપર ધા કરવાના ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

“એઈ!...” તેણે બરાડ મારી: “ઉઘાડ; નહિ તો તારો જાન લઈશ.”

“તમને શરણે થવા કરતાં હું મોતને ઘણી પુશીથી ભેટીશ.”

“જ્યા ! જ્યા ! આ ગુમાન હવે નથી ટકવાનું. તું નાહક મને ના તપાવ.”

“ક્રાંતિલાલ ! શા માટે તમે તપો છો ? તમે એક જંગલી રિવાજની મદદથી મને લાવ્યા ત્યારથી મેં મુખની એક ધડી પણ જોષ છે ? આપણી વચ્ચે કદિ સ્નેહનું એક બિંદુ પણ ટપક્યું છે ? મારા જેવી લાગણીહીન, પ્રેમહીન સ્ત્રીપર બળાત્કાર કરીને તમે શો દહાવો લેવાના હતા ?” એરડાની અંદરથી જ્યા કંઈ પણ દૃઢ સ્વરે બોલી.

“મારે તારી સાથે દલીલ નથી કરવી. આજે હું છેલ્લે પાટલે બેઠો છું. તું મારી છે. હું તારો સ્વામી છું. ધર્મ અને કાયદાની રૂએ તારા પર મારી અંપૂર્ણ સત્તા છે. બળતા અંગારામાં હું હવે બળી જવા માગતો નથી...” ક્રાંતિલાલે સત્તાનું જોર બતાવ્યું.

“તમારા દીલમાં જે આગ ધીખી રહી છે તે ઝોલવવાના તમારી પાસે ઘણા માર્ગો છે.”

“ એટલે ? ”

“ એટલે શું તે તમે નથી સમજતા ? હું અહિં આવી ત્યાર પછી તમે ઘણી ચાલાકાથી વર્ત્યા છો છતાં તમે ને તમારા મિત્રો કેવા છે તે મારાથી છુપું નથી. તમારી આગ ઓલવવાનું સ્થાન ન્યાં હોય ત્યાં જાઓ...”

“ તું મારી સ્ત્રી છે. ”

“ એ તો તમે તમારો હક્ક સાબીત કરવા આવશો ત્યારે જણાશે. ”

“ તારો હું જાન લઇશ. ”

“ લેજો. ખુશીથી લેજો. હું આશિષ દઇશ. આ પ્રેમશન્ય ધર-માં દાસીની પેઠે જીવવા કરતાં મોત હજાર દરજ્જે સારું હશે. ”

“ અરે રાંડ ! ઝાઝી ખુમારી ના રાખ. હું તારું ખૂન પીઇશ. ”

“ ત્યારે જ તમારી મરદાઈ જણાશે ને ! આ જમાનાના તમારા જેવા દુશ્મી હીયકારાઓ ખીન્નું શું કરી શકવાના છે ? તમને ડાહીઓ ને દાસીઓ જ જોઇએ છે-સ્ત્રીઓ ને અર્ધાંગત્રીઓ નથી જોઇતી. ક્રાંતિલાક્ષ ! તમે પણ જાણી લો ને તમારા પેલા વહેતીઆ સાક્ષર મિત્રોને જ જાણી દેજો કે જ્યાં કંઈક અજબ પૂતળી છે. એને વશ કરવા જતાં તમારે લોખંડના ચણા ચાવવા પડશે. ” જ્યાં તીખા સ્વરે બોલી. ક્રાંતિલાક્ષની છાતીમાં એનો એક એક બોલ તીક્ષ્ણ ભાવાની અણી જેવો ભોંકાયો. એની નસેનસમાં ધૂપાયલો ક્રોધ બહુકડી ઉઠ્યો. એના અંગ પ્રત્યંગમાંથી કામની વીજળી ઝલુકવા લાગી. ગમે તેમ થાય તો પણ આજે પોતાની પતિ તરિક્કેની સત્તાનો ઉપયોગ કરી જ્યાંને વશ કરી લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કામ અને ક્રોધથી તે એવો અંધ થયો હતો કે તેને આખરની, સારા સારની કે કશાવની પરવા ન રહી. તેના તોફાનથી આડોશ પાડોશમાં કેવી અગર થશે તે વિચારવાનું તેને જાન નહતું. આ

માથાફરેલ ગુલામડીના ગુલામી ખતની શરતો તેની પાસે પળાવવાની કાંતિલાલને પાગલ ધૂન લાગી હતી.

તેણે ઓરડામાં નજર ફેંકી. જ્યાંને મહાત કરવાના ઉપાય શોધવાનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. જરા વાર પથારીપર બેસી નેસથી કપાળ દાખ્યું અને કપાળપર બાએલો પરસેવો લુછી નાખ્યો. “એ સાળી સમજે છે શું? હિંદુ ધૈર્યને આ ગુમાન શું?...” તે બબડ્યો. અચાનક તેને એક વિચાર સૂઝ્યો. તેણે ખૂણામાં પડેલી એક લાકડી ઉપાડી લીધી અને બે ઓરડી વચ્ચેની કાચની બારી આગળ ગયો. જ્યાંએ એ બારી પણ અંદરથી બંધ કરી હતી.

“જ્યા! તારૂં આવી બન્યું સમજજે હં! સીધી સીધી માની જા.”

જ્યાએ ધિક્કારથી મૌન ધરી રાખ્યું ને એજ પળે કાંતિલાલે કાચની બારી પર લાકડીનો પ્રહાર કર્યો. કાચ તૂટી ગયા. પણ કાચ તૂટી જવાથી એક માણસથી જઈ શકાય એટલી જગા થાય તેમ નહોતું. તુટેલા કાચમાંથી હાથ નાખી અંદરની આગળી ખોલી નાખી બારી ઉઘાડી એક પળમાં તે રસોડાના ઓરડામાં ફેરી પડ્યો.

બારીપર ધા થયો ત્યારથી જ જ્યા ચેતી ગઇ હતી કે ભયંકર સંભ્રામની ધડી આવી પુગી છે. તેણે સઘળી હિમ્મત એકડી કરવાની કોશિષ કરી. યુવાન, આશાભરી યુવતીની જીંદગીપર યુવાનીને આંગણે જ સમાજના કારમા રિવાજોએ ભયંકર પ્રહારો કર્યા હતા. એક પળ-ફક્ત એકજ પળ જ્યાની છાતી ભરાઇ આવી. તેણે તેના માતપિતાને, સમાજને, હિંદુઓના સ્મૃતિશાસ્ત્રોને આપ દીધો. તેની આંખોમાંથી દડ દડ આંસું નીકળી પડ્યાં.

“આખર આ સ્થિતિ આવી!...” તે કળકળતી છાતીએ ખોલી. પણ આ વિચાર કરવાનો સમય નહોતો.

“ખૂર્ખી, રૂએ છે શાની? તુટી જા પણ નમણું ન આપ-”

તેના હૃદયે ટંકાર કર્યો. તે સાવધ થઈ. બારીનો એક કાચ તૂટતાં જ તે બારણા આગળ જઈ ઉભી ને કાંતિલાલ બારી ખેલી રસોડામાં આવ્યો તે પળે તો તે વીજળી વેગે રસોડાનું દ્વાર ખેલી આગલા ઓરડાના બારણાં ખેલી ચાલીમાં ચાલી ગઈ. આ બધું આંખના પલકારામાં બની ગયું. જ્યાંને મન આ મોત જીવતની પળ હતી. તે છેલ્લા પાટલા પર બેઠી હતી. મોત આવે તો પણ કાંતિલાલ ને પતિ તરિકે ન સ્વીકારવાની તેણે ક્ષિપ્ત પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. સમાજ, કાયદો, માબાપ અને અગમ્ય શાસ્ત્રો એ બધાની સત્તાને ચૂર કરી બહાદુર અરાજકની પેઠે આત્માનો નાદ ગળવતાં મરી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કેસરીયા કરતી જ્યાના શરીરમાં વીજળીનો સંચાર થયો હતો. કાંતિલાલ જંગલી વાઘની પેઠે તેની પાછળ દોડ્યો. તે મનુષ્ય મટી સેતાન થયો હતો. જ્યાંને જગતની કેઈ સત્તાની લેશ માત્ર પરવા નહોતી. કાંતિલાલને પાછળ આવતો જોઈ તે કંઈપણ વિચાર કર્યા વિના ચપળ હરણી જેવી દાદર ઉતરી ગઈ. કાંતિલાલ તેની પાછળ પડ્યો પણ દાદર આગળ જતાં જ એ કામાંધ કૂતરો ઠોકર ખાઈ પછડાયો. જ્યાંને સોનેરી તક મળી. પાગલના પેઠે ઘર છોડી તે નાસવા લાગી.

દાદર આગળ પછડાયેલો કામી મરણીયો થયો. તેના પગને સખત લાગવા છતાં તે ગાંડા જેવો દાદર ઉતરી જ્યાંને પકડવા દોડ્યો પણ જ્યા સિકારીના ત્રાસથી નાસી જતી હરણી પેઠે ક્યારની એક બે નાની ગલીઓમાંથી અદસ્ત થઈ ગઈ હતી. કાંતિલાલનું મગજ જ્યાંને ન જોતાં ચક્કર ચક્કર ઘૂમવા લાગ્યું. નિરાશાની પ્રચંડ આંધીએ તેના કામી હૃદય પર ભયંકર આઘાત કર્યો. બેભાન દીવાનાની પેઠે તે એક ગલી છોડી બીજી ગલીમાં ઘુમવા લાગ્યો. પણ જ્યા નજરે ન પડી.

અરધા પોણા કલાક પછી કામ અને ક્રોધની ભરતીમાં ઓટ આવવા લાગી. કાંતિલાલની બહેર મારી ગયેલી બુદ્ધિ કંઈક સતેજ થઇ. તે પસ્તાયો. જ્યાં સાથે જંગલી પશુ જેવું વર્તન ચલાવવા માટે તેને પારાવાર શોક થયો પણ એ શોકની પાછળ ધુ'ધવાતો પતિ તરિક્કની એની સત્તાનો અગ્નિ ઠંડો પડ્યો નહોતો. હતાશ દીલે જ્યાંને ગાળો દેતો તે ધર તરફ પાછો ફર્યો અને પુનઃ જ્યાંને કેમ મેળવવી તેનો ઘાટ ધડવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૫૪ મું.

એનું નામ ગ્રમ.

જ્યા પાગલની પેઠે રસ્તાપરથી નાસી જતી હતી. તેને ભય હતો કે તેનો કામી માલિક તેને પકડી પાડી તેની અણુમોલ પવિત્રતાનો નાશ કરશે. પ્રાણુ જાય તો ભલે જાય પણ તેની સંમતિ વિના સમાજના રિવાજના જોર પર તેના પર માલિકીનો સિકકો મારનાર યુવાનને તે વશ થવા માગતી નહોતી. કાંતિલાલ એનો પતિજ નથી. એ બહુ બહુ તો એનો શેઠ ગણાય—અને શેઠ તરિકે એની પાસે ધર કામ કરાવી એને બે ટંક ખાવાનું આપે—એમ જ્યાએ તેને સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું. કાંતિલાલે જ્યા મુંબઈમાં આવ્યા પછી રખાય તેટલી ધીરજ રાખી પણ અંતે અનંગ વનમાં દાવાનળ બલુકી ઉઠ્યો ને તેણે જ્યાપર ભયંકર આક્રમણ કરી એ વીરાંગનાને વીફરાવી દીધી. કંઈ પણ વિચાર વિના એ નાસી જતી હતી. ક્યાં જવું, ક્યાં જઈશ, શું થશે, જગત શું બોલશે, તેની એને જરાપણ પરવા નહોતી. મોતથી એ ડરતી નહોતી અને મોત કરતાં વધુ ભયંકર સજા કરવાની કોઈનામાં તાકાત હોય એમ એ જાણતી નહોતી. પાગલની પેઠે રાત્રીના ભયંકર એકાંતમાંથી એ રસ્તો કાપવા લાગી. એકાદ માઈલ દુર આવ્યા પછી એક ફાનસ આગળ જરાક થાક ખાવા ઉભી. એ હાંશી ગઈ હતી. વિકરાળ વર સાથે ભયંકર યુદ્ધ કરી એ નાસી આવી હતી અને તેની શક્તિ હવે ખૂટી હતી. રાત્રીના એ વાગે ભયંકર એકાંતમાં, રાત્રીના સજીસણાટમાં તે જાહેર રસ્તા પર એકલી ઉભી હતી પણ તેને કશો ભય નહોતો. તેણે કાંતિલાલ સાથના સંબંધની આજે છેલ્લી ધડી આવી રહેલી જ જોઈ હતી અને તેથી હવે એક પણ પણ તેના ઘરમાં રહેવું હરામ ગણીને જ તે નાસી આવી હતી. તે ફાનસ પાસે ઉભી રહી. થોડીક વાર તેની છાતી ધમધમતી પેઠે હાંફતી રહી લાંબા શ્વાસ લેવાથી યુવતી જરા શ્વાંત થઈ. તેની હિમ્મત

ખૂટી ગઇ ને તેને ડૂબે ભરાઇ આવ્યો. આકાશની નીચે પરમાત્માને આધારે ઉભેલી જ્યા રડી પડી. તેની ભલભલા ઋષીમુનીઓના તપને ગંગાના વહેતા પુરમાં ફેંકી દેવાની તાકાત વાળી મદીલી આંખો ટપટપ આંસુ સારવા લાગી. એ આંસુથી એના મોહક પણુ શીકકા પડી ગયલા ગાલો ભીંજ્યા. એ નયનોના નીર લૂગનાર અહિં કાઇ નહોતું. એની ધડકતી છાતીને હૃદયસરસી ચાંપી કાઇ એને હુંફ આપે તેમ નહોતું. એના અદ્ભુત ગાલ ચુમી લઇ એને એ મીઠા બોલ કહેનાર પણુ કાઇ નહોતું. એ રડી-છાતી હલકી થઇ ત્યાંસુધી રડી.

“છટ છટ ! હું રોઢિં શા માટે ? શું રડી રડીને આંધળી થઇ જવા માટે મેં આ અંડ જગાવ્યું હતું ?” આ વિચાર આવતાં તેની હિમ્મત પાછી આવી. વસ્ત્રના પાલવથી તેણે નેત્રો લુછી નાખ્યાં. તેના મગજમાં હજારો વિચારો ગડમથલ મચાવી રહ્યા. સિને માના ચિત્રોની પેઠે તેની આંખ આગળથી તેના જીવનના સઘળા પ્રશ્નો વીજળીક વેગે પસાર થઇ ગયા. તેના લગ્ન લગ્ન જ નહોતા એવી તેની માન્યતા વધુ દઢ થઇ “મેં મારા માત પિતાને ના નહોતી પાડી ? મંગલદેરા ફરવાનો ઇનકાર કરીને મેં બ્રાહ્મણને ને કાંતિલાલને નહોતા ચેતાવ્યા ? દ્રેનમાં મુરત આવતાં મેં એને મારા પાંડવનું પદ લેવા માટે યોગ્ય થવાની સલાહ નહોતી આપી ? મેં શું ખોટું કર્યું ? પહેલી જ રાતે એણે મારી સાથે જંગલી વર્તન ચલાવીને મને દાસી ગણી માફ અપમાન નહોતું કર્યું ? લલિ ખેનને ઘરમાંથી નાસી જવાની ફરજ પાડનાર એજ લોકો નથી ? એ બિચારીને એ લોકોએ એ મીઠા બોલ પણુ કહ્યા હોત તો એ માતાની હુંફાળી ગાદ તજી જત ખરી ? હું અહિં આવી તે પછી એ મુત્સદી બન્યો હતો પણુ એવા મુત્સદીના પ્રપંચ સ્ત્રીને લોભાવી શકતા નથી. આખરે એણે મને વશ કરવાને પ્રેમને બદલે સત્તાનો જ આશરો લીધો ને ! બલે હું મરી જતી. બલે દુનિયા મને કુંપી

ખાતી. બલે મારાં માબાપ મને જીવતી સળગાવી મૂકતાં. હું કોઇને વશ થવાની નથી. સત્તાને—જુદી સત્તા ને રિવાજના જૂતને વશ થવાને હું જન્મીજ નથી. વરીશ તો મારા પાંડવને; નહિ તો આમજ આત્માનો પ્રયંત્ર ટંકાર કરતી હસતી હસતી મરીશ ” આવા આવા અનેક તર્ક વિતર્ક કરતી જ્યાં વધુ વિકરાળ બની. હવે કાંતિલાલને ત્યાં જવાય તેમ હતુંજ નહિ. તેના માત પિતા તેને સંધરે એવી આશા નહોતી. કુસુમના આશ્રમમાં જવાનો પ્રથમ તેને વિચાર આવ્યો પણ ખીજી જ પળે એ વિચારને તેણે ખંખેરી નાખ્યો. “ આશ્રમના ચાલકો બહા માણસો છે. પણ મહા મહેનતે ઉભી કરેલી એ સંસ્થાને હું શા માટે નીંદાનો ભોગ કઈ ? તેઓ મને રાખશે તો ખરા. પણ મુઆ લોકો ને નવરા પત્રકારો આશ્રમની નહિ નહિ તેવી નીંદા કરશે. નહિ. ત્યાં નથી જવું—” થયું. જ્યાંને એક ધૂન આવી એટલે તે ફેરવવાની કોઇનામાં તાકાતજ નહોતી. ખીજે વિચાર ઇંદુલાલનો આવ્યો. એ વીર યુવાનનું સ્મરણ થતાંજ તેનું હૃદય પુલ્કિત થયું. તેની હમણાંજ રડી પરવારેલી આંખો હસી રહી. તેના બગ્નાશ હૃદયમાં આશાના કિરણો ચમક્યાં. તેના બંડ-ખોર હૃદયને પ્રેમાળ લાગણીએ પોચું બનાવ્યું.

“ ઇન્દુને ત્યાં જઈ ? એ બંડખોરની જોડી તો ઠીક જામશે...” જાણે એને ત્યાં જવાનો એને ખાસ હકક હોય એમ જ્યાંને લાગ્યું. બન્ને આશ્રમમાં મળ્યાં ત્યારે ઇન્દુલાલે એને પોતાના ઠેકાણાની ખબર આપી હતી. એના ધરના દરવાજા એને માટે મધરાતે પણ ખુલી શકશે એવી જ્યાંની ખાત્રી હતી. એ એકલી એકલી હસી. એને બહાલનો ઉમળકો આવ્યો. એ ઇન્દુલાલને તનમનથી ચાહતી હતી. નાદાન નાની પર બળાત્કાર કરનાર લોગીલાલના હોંઠામાં કરી નાખનાર ઇન્દુ એનો લીમ હતો. કુસુમના લગ્ન મંડપને વીખી નાખી આખી કપોળ નાત સામે થનાર વીર એનો અર્જુન થયો હતો. એની સાથની વાતચીત વખતે ઇન્દુ સત્ય ધર્મનો એને ખ્યાલ

આપતો જણાયો હતો. એનું વિશાળ જ્ઞાન જોઈ યુવતી મુગ્ધ થઈ હતી. એની ગરિબીમાં પણ એ કલાપ્રિયતા જોઈ શકી હતી. જ્યાં એ પોતાની ભાવના સૃષ્ટિમાં રમતા પાંડવ સમે લાગ્યો હતો. ધર્મ, બળ, શૌર્ય, જ્ઞાન અને કળાનું મિશ્રણ એણે ઇન્દુલાલમાં જોયું હતું અને ત્યારથી એ એને વરી ચૂકી હતી. એની કલ્પના સૃષ્ટિમાં— એના ભાવનાના જગતમાં થયલા આ ગુપ્ત લગ્ન પર પ્રભુએ મોહર મારી હતી. એ લગ્નને કાયદાસર ઠરાવવા માટે જ્યાં બ્રાહ્મણના વચનની કે સૂર્યની સાક્ષીની જરૂર નહોતી. એનાં આદર્શ લગ્નની કુલવાડીમાં પતિ પત્ની પવિત્ર હૃદયે પરણી શકતાં. તેમને સ્મૃતિના શ્લોક કે વેદના મંત્રોના સીકાની જરૂર નહોતી. એનું હૃદય એણે એવી ઉન્નત ભાવનાઓથી ભર્યું હતું કે જેમાં મલી-નતાનો પડછાયો કદિ પણ પડતો નહિ. એ છૂપી રીતે ઇન્દુની થઈ ચૂકી હતી. ઇન્દુ એનો હતો તે તો એ એ ક્યારની જાણી ગઈ હતી. એનો પાંડવ લગ્નની વેદીપર હોમાત્ર જતી કુસુમને બચાવી જખમી થઈ, હોસ્પિટલમાં પાટા બંધાવી આવ્યો તેજ દિને જ્યાંનું હૃદય કેડક અનિર્વચનીય પરવશતાના બંધનથી જાણે અજાણે જકડાયું હતું. એ બંધન આ સ્વતંત્ર કિશોરીને એટલું બધું પ્રિય હતું કે સ્વર્ગના સિંહાસન માટે પણ તે એ બંધનમાંથી મુક્તિ ચાહતી નહોતી.

ઇન્દુનું સ્મરણ થતાંજ એના પગ ઇન્દુના ઘર તરફ વળ્યા. ઇન્દુલાલ બુલેશ્વરમાં લીમ શરાફની ચાલીમાં બીજે માળે રહેતો હતો. ઇન્દુએ એને આપેલી નિશાની પ્રમાણે એ બુલેશ્વર ગઈ. સદ્ભાગ્યે નાટકમાંથી આવતા બે ત્રણ જણ એને ત્યાં મળી ગયા.

“ભાઈ, લીમ શરાફની ચાલી કઈ ?” તેણે એક જણને પૂછ્યું. આટલી રાતે આ યુવાન સ્ત્રીને એકલી જોઈ પેલો શપ્થ્સ જરા અજબ થયો. પણ તે બલો માણસ હતો.

“આવો બહેન ! હું બાબુનાજ માળામાં રહું છું. તમને

લીમ શરાફની ચાલી બતાવું—” એના અવાજમાં સૌજન્ય અને વિવેકની છાપ હતી. જ્યાં માનસશાસ્ત્રની અભ્યાસી હતી. તેને આ માણસમાં કંઈ કળિયુગ જણાયો નહિ. તે બેઘડક તેની સાથે ગઇ.

“ જુઓ, આ બાળુની પેલી લીલી ચાલી—” થોડુંક ચાલ્યા પછી પેલા શખ્સે કહ્યું. “ તમે કહો તો હું તમને તમારે ત્યાં મૂકી જાઉં. ”

“ નહિ, નહિ, બાઇ ! તમારો આભાર. હવે હું જઇશ. ” તેણે હસીને જવાબ આપ્યો ને પેલા માણસ પોતાને ઘેર ગયો.

જ્યાં લીમ શરાફની ચાલીમાં દાંબલ થઇ. દાદરના પહેલાજ પગથિયાપર પગ મૂકતાં તે ગંભીર થઇ. આજે જગતમાં કદિ પણ ન બનેલો બનાવ બનતો હતો. એક પ્રિયતમા પોતાના પ્રિય-તમને ત્યાં વિચિત્ર સંજોગોમાં અડધી રાત્રે જાગી હતી. જ્યાં થંભી. ઇન્દુલાલ શું ધારશે ? સહવારે મને અચાનક આવેલી જોઇને એના પાડોશીઓ શી વાત કરશે ? તે મુઝાઇ. પણ હવે એવી મુઝવણ ચાલે તેમ નહતું. હવે પાછા ફરવું અશક્ય હતું. તે દાદર ચઢવા લાગી. બીજે માળે ગઇ. વળી મુઝાઇ. બીજા માળપર આઠ ઓરડીઓમાં ઇન્દુલાલની ઓરડી કઈ હશે ? કઈ ઓરડીના બારણાં ખખડાવું ? તે વિચારમાં પડી.

“ મૂર્ખા ! આટલી નજીવી મુશ્કેલીથી ડરે છે તો આ સમાજની સામે કેમ થશે ? ” તે બબડી ને જરા હસી. બે ત્રણ પળ ચાલીમાં ઉભી રહી ને પછી તેણે ખૂસ પાડી.

“ ઇન્દુલાલ !—ઇન્દુલાલ !—”

“ કોણ ? ” બાળુની ઓરડીમાંથી અવાજ આવ્યો.

“ એ તો હું—જ્યા !—” તે બોલી.

તરતજ બારણું ઉઘડ્યું ને ઉંબરા આગળ ઇન્દુલાલ આવી ઉભો. તેનાં નયનોએ જ્યાનો સત્કાર કર્યો. તેની છાતી જ્યાને જોઇ

પ્રફુલ્લ થઇ ગઇ. પણ આટલી મોડી રાતે જ્યાં આવવાથી કંઇ નવા જૂની બની હશે તે વિશે તેને કશો શક રહ્યો નહિ.

જ્યાં બારણા આગળ આવી. ઈન્દુ દાર આગળ જ ઉભો હતો.

“ હવે રસ્તો છોડને !—” જ્યાં કંઇક મસ્તીથી બોલી. ઈન્દુ દાર આગળથી ખસી ગયો. જ્યાંએ અંદર જઇ દાર બંધ કરી દીધું.

“ જ્યાં !...” ઈન્દુલાલ કંઇક ધ્રુજતે સ્વરે બોલ્યો.

“ કેમ ! મારી બીક લાગે છે ? તું વળી બૈરીઆથી બહીતો ક્યારથી થયો ? ” બાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ ખડખડ હસીને જ્યાં બોલી. ઈન્દુ આ અજબ યુવતીને ચકિત નયને જોઇ રહ્યો.

“ એમ મારા મ્હો સામે શું ગાંડાની જેમ જોઇ રહ્યો છો ! કંઈ કામણુ બામણુ તો નથી કરતો ને ? ”

આ ટકારથી ઈન્દુ હસ્યો.

“ તું હમણું ? ”

“ હાહાહા ! તેથી અજબ થયો ! ગાંડો ! તું બાણે છ તો ખરો કે વહેલો મોડો આવો ~~સાટક~~ થયા વિના રહેવાનો નહોતો. મારા શેઠની કૃપા આજે એટલી બધી વધી ગઇ કે હું એ કૃપા વૃદ્ધિથી મુઝાઇને હું નાસી આવી છું.” બયંકર અદૃહાસ્ય કરી જ્યાંએ ખુલાસો કર્યો. ઈન્દુ બધું સમજી ગયો ને ગંભીર થયો.

“ કેમ ! તું ગભરાય છે ? ” જ્યાં ઈન્દુની ગંભીરતા જોઇ, મસ્તી છોડી બોલી.

“ નહિ, નહિ. તારે માટે હું ગભરાઉં એ બને એવું જ નથી. ”

“ ત્યારે ? ”

“ મને બધી વાત તો કર. ”

“ વાત શું કરે મારું કપાળ ? હું નાસી આવી છું એટલુંજ. ”

“ એને તારા જેવી દેવી આખરે નજ ગમી. ”

“ નહિ. અને મારા જેવી બ્રહ્માઓ હિંદુ સમાજના હીચકારાઓને ગમે એવી સ્થિતિ આવતાં પહેલાં મારા જેવી અનેકના ભોગ લેવાશે. ”

ધન્દુએ કપાળે હાથ દીધો.

“ તું શા માટે મુઝાય છે ? ” જ્યાથી પ્રિયતમની ગંભીરતા ન સંખાધ.

“ જ્યા ! હું શું કહું ? ”

“ જે કહેવું હોય તે. ” તેની આંખો પુનઃ મસ્તીથી નાચી રહી. ધન્દુ અજબ ભાવથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો. બન્નેની આંખો મળી. એ ચાર આંખોના મિલનથી આજે પહેલીવાર ઉભયના હૃદયતાર સાથે ઝણઝણી ઉઠયા.

“ જ્યા !-” ધન્દુનો સ્વર જરા લથડ્યો: “ જ્યા ! તું શા માટે આ દુનિયામાં અવતરી ? ”

“ તને મળવા માટે. ” જ્યા બધું ભૂલી ગઈ તે અજબ મસ્તીથી એકદમ ધન્દુને બેટી પડી. તેના પાંડવ તેને મળી ગયો. ધન્દુએ જ્યાના અધરોપરનો અમીરસ ચુસી લીધો એ પાંચ પળ બન્ને દુનિયાનું જાન ભૂલી એક થઈ ગયાં. પ્રિય વાંચનાર ! આવા પ્રેમીઓને કઈ સ્મૃતિ અથવા કયો કાયદો ચુંબનના લ્હાવા લેતા અટકાવી શકે તેમ છે ?

“ જ્યા ! જ્યા ! જરા સ્વસ્થ થા—” ધન્દુ પુનઃ જાનમાં આવી અળગો થઈ બોલ્યો.

“ શા માટે સ્વસ્થ થાઉં બ્રહ્મા ? મેં શું ખોટું કર્યું ? તુંજ મારો પતિ-તુંજ મારો સ્વામી—” જ્યા મસ્ત થઈ બોલી અને પુનઃ ધન્દુને બેટી પડી.

“ જો ત્રણ વાગવા આવ્યા. હવે હિંદવું છે કે મસ્તી કરવી

છે ? ” ઇન્દુ હસ્યો. એ હાસ્યે જ્યાનું હૈયું હેલે ચઢાવ્યું. આજે પહેલીવાર એ પ્રિયતમા બની.

“ તને ઉંધ આવે છ ? ”

“ ના-હા—”

“ હા કે ના ? ”

“ ના—”

“ ત્યારે ખેસને. વાતો કરીએ. ”

“ શાની વાત કરીશ ? ”

“ પ્રેમની. જો ઇન્દુ ! આજે મારે બીજી કંઈ વાત જોઈતી નથી. ક્રાંતિકાલ જહનમમાં ગયો, સમાજ જહનનમમાં ગઈ, બધા જહનનમમાં ગયા. મારે મન દુનિયા બેજ માણસોની બનેલી છે. એક તું ને બીજી હું. ”

ઇન્દુને લાગ્યું કે તે સદેહ સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયો છે. બહાલથી જ્યાના વાળની લટો સાથે રમત કરતાં કરતાં તેણે તેનો અંબોડો ઢીલો કરી મૂક્યો.

સમય કેમ જાય છે તેનું ઉભયને લાન નહોતું. જ્યા સ્વર્ગ સુખમાં ડૂબી હતી. તેની બધી મસ્તી આજે ઉછળી રહી. ઉમ્ર, હડીલી, સંયમી જ્યાને પ્રેમની અદ્ભૂત મસ્તીમાં પાગલ થયલી જોઈ ઇન્દુના આનંદનો અવધિ થયો. ઉભયને લાન પણ ન રહ્યું કે તેમને માથે બેધારી તલવાર લટકી રહી છે. કાયદો અને સમાજ ઉભય તેમના કદા શત્રુ છે તેનું તેમને સ્મરણુજ રહ્યું નહોતું. અને પ્રેમમાં ગાંડાંતૂર થયલાં ક્યાં પ્રેમીઓ આવી મંગળ પળે એવા શુષ્ક તર્કવિતર્કમાં પડે છે ?

મકરણ પપ મું.

ચાવીસ કલાકમાં ખાલી કરો.

સેવરે લીમ શરાફની ચાલી જયાના દર્શનથી ખળમળી ઉઠી. ઇન્દુલાલના પાડોશીઓ તેને “વાંઢા” તરિકે ઓળખતા હતા અને ચાલીમાં તેને રહેવા દેવામાં જાણે તેના પર મહાન ઉપકાર કર્યો હોયની એવી સર્વની માન્યતા હતી. જયાને જોતાંજ તેમને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. આ ઉપરથી શાંત અને ધોળા બગલા જેવો લાગેનો યુવાન મહા પાપી અને સેતાન જણાયો. જયાની ખીસતી જીવાની ચાલીના યુવાનોની આંખમાં ખૂંચી. ઇન્દુની તેમને ભારી અદેખાઈ આવી અને એ ઇર્ષ્યામિતે શાંત કરવા માટે તેઓએ ધર્મ અને નીતિને મદદે બોલાવ્યા. “જયાને ઇન્દુ નસાડી લાવ્યો છે. આવું કાણું કરવાનો હતો તો આવા આબરુદાર કુટુંબોમાં શા માટે આવી વસ્યો? શેઠને કહી અબધડી એને ખાલી કરાવો. ઝાંચ મા! કેવો કળીકાળ આવ્યો! મુઆ બે ચાર અંગ્રેજ ચોપડી બાણીને ગોટપીટ કરતાં શીખ્યા કે બસ તરી પાર ઉતરી ગયા. નહિ દુનિયાની પરવા કે ન ધર્મનું ભાન! પૃથ્વી માતા હજી આવા પાપીઓનો ભાર કેમ ઝીલી રહી હશે તેજ સમજાતું નથી.” જયા સહવારે નળપરથી પાણી ભરી આવ્યા પછી તેની પાછળ રહેલી એક વૈષ્ણવ બાઈએ પોતાના દીકને ઉભરો કાઢ્યો. આ બાઈ મરજદણુ હતી. એ સ્નાન કરીને ઠાકારજીની પૂજા કરતી હોય ને એનો પતિ એને બૂલે ચૂકે અડી જાય તો એને પુનઃ નાહી ધોઈને પવિત્ર થતું પડતું. રસ્તેથી ચાલી જતાં ખીજ બધાય માણુસો કરતાં જાણે પોતે વધુ પવિત્ર હોયની તેવું અભિમાન રાખી “જો જો-લાઈ! સંભાળજો બહેન! અડશે નહિ. મરજદી છીએ. ઠાકારજીમાં નાહી છું.” એવા એવા મંત્રો બાણુતી તે આગળ વધતી અને જો કાંઈ અડી જતું તો ન્હાતાં ન્હાતાં તેની સાત પેઢી ધોઈ નાખતી. આવી રીતે ક્રોધને વશ થઈ

બીજને ગાળ દેવાની તેના ઠાકારજીની મના નહોતી. જ્યાંને જોતાંજ તેને સનાતની જુસ્સો ઉભરી નીકળ્યો. તેણે વીજળી વેગે આખા માળાને ખબર આપી દીધી કે એક નાલાયક, બ્રષ્ટ અને પત્નિત સ્ત્રી આખી ચાલીને અમડાવી રહી છે અને પેલા બદમાસ ઇન્દુલાલે તેને ઘરમાં બેસાડી દીધી છે. એ બહાને તુરતા તુરત ચોટલો પકડી બહાર કાઢ્યા વિના તેના ઠાકારજી પ્રસન્ન થવાના નથી ! જો જ્યાંને કાઢી મૂકવામાં ન આવે તો આ મરજદણુના ઠાકારજી આખી ચાલીના માણસોપર ગુસ્સે થઈ બહાને મરડી કે કોગળીયાના ભોગ બનાવી દેશે એવો તેને ઇશ્વરી પેગામ પણ મળી ગયો હતો !

બે કલાકમાં તો લીમ શરાફની ચાલીના ત્રણે માળના બાકુતો તળે ઉપર થઇ ગયા. જાણે મરડીનો એપી રોગ ફેલાઈ ગયો હોય તેમ તેઓ અછાડ પછાડ કરવા લાગ્યા. નીતિ, પવિત્રતા અને ધર્મના રક્ષણ માટે બધા સંગ્રામમાં ઉતરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ વસ્તુતઃ સ્થિતિ જૂદીજ હતી. જેઓ ખુદ પાપી હોય છે તેઓનેજ વારંવાર પવિત્રતાના પડધમ બળવવાની જરૂર પડે છે. જો ધર્મનું રક્ષણ કરવાની તેમની બાંગ જરાક ધીમી પડશે તો રખેને પોતાનું પોકળ ખુલી જશે એવા ભય તેમના દંભી જીગરને હંમેશાં ક્રાંતર-તોજ રહે છે. જ્યાં અથવા ઇન્દુલાલ એ લોકો પાસે પોતાના ચારિત્ર્યનું પ્રતિષ્ઠાપત્ર મારવા ગયા નહોતાં. છતાં આ નવરા અને દંભી લોકોને પરંપરાથી એવીજ ટેવ પડી ગઇ છે કે ચાલુ રિવાજનો જરા પણ ભંગ થતાં શ્રીનાથજીથી માંડીને શિવ બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ આદિ તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓને એકદમ બેલાવી મગાવવા અને રિવાજનો ભંગ કરનાર વિદ્રોહીનું ખૂન પી સમાજના લોખંડી પાયા મજબૂત કરવા.

જ્યાંને જોઇને ઇન્દુલાલની ચાલીમાં આવો ભયંકર ખળબળાટ થશે એમ જ્યાં ધારતી નહોતી. હિંદુઓમાં કંઈક લાજશરમ કે મનુ-ષ્યત્વનો અંશ હશે એમ તે માની રહી હતી. પણ અહિં તેણે

જૂદોળ અનુભવ કર્યો. સ્થવારે છ વાગે ઈન્દુલાલની ઓરડીના દરવાજા ઉઘડયા પછી ત્રણ કલાકમાં ચાલીના ઘગભગ બધાંય સ્ત્રીપુરૂષો કંઈને કંઈ ખૂલતે ઈન્દુની ઓરડી આગળથી પસાર થઈ જવાના દર્શન કરી ગયાં. બન્નેએ એકજ ઓરડીમાં એકાંતમાં રાત્રી ગુળરી હતી તેથી કંઈ પણ તપાસ કર્યા વિના ઉભય કલંકિત મનાયાં અને હવે ખુદ પરમાત્મા નીચે આવીને જવાને નિર્દોષ જાહેર કરે તો પણ આગ આગળ ધી ટકેજ નહિ એવી અખંડ માન્યતા ગલ્લથૂથીમાંથી પીને આવેલા હિંદુઓ એ બિચારીને પવિત્ર માને એવો સંભવ નહોતો.

દશેક વાગે વાત વધી. માળાના માલિકને રિપોર્ટ થયો. માળાનું ભાડું ઉધરાવનાર મહેતાજી આવ્યા. તેની આગળ બે ચાર સ્ત્રીઓએ રસ લઈલેખને ઈન્દુલાલના પરાક્રમની વાત કરી. ઈન્દુને જ્યા સમજી ગયાં કે હવે રંગ ઝમિવા લાગ્યો છે !

“અરે ! જુઓ તો ખરા, દાસ !—” માળાના મહેતાજી રામદાસ આગળ મહાલક્ષ્મી નામની પેલી મરજદણુની બહેનપણીએ પુરાણનો પહેલો ખંડ વાંચવા માંડ્યોઃ “આ મુઆ વાંદાને તમે ઓરડી આપી ત્યારે આવું જેવું પડ્યુંને ! શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ કરો-ભાઈ, કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરો ! આ જમાનામાં શું શું જેવું પડશે તે સમજાતું નથી. મુઓ દેખાય છે તો ડાહ્યો ડમરો ! પણ એ કાળમુખાના લક્ષણ તો જુઓ ! કેવી ગોધા જેવી બાઇડી ઉપાડી લાવ્યો છે ! હું તો સ્થવારે નળપર ગઈ ત્યારે મને ખબર પડી. પૂછ્યું કે બાઈ તમે કેણુ છો ? તો એ નફ્ટ વાંદરી કહે કે ઈન્દુલાલ મારા મિત્ર છે ! રાંડ છેકજ વહી ગયલી લાગે છે. બાઇડી જાતને માટીડાઓ સાથે દોસ્તી થતી હશે ! તમે દાસ ! કંઈ કરો તો સાફ-નહિ તો આપણાથી તો બા, આ માળામાં રહેવાશે નહિ—” હજુ આ કથા ટુંકી થાત નહિ પણ એટલામાં બીજી બાઈ વચ્ચે બોલી.

“હા, રામદાસભાઈ ! મહાલક્ષ્મી બહેન સાચું કહે છે. મારા બાણના બાપાને જલદી દુકાને જવાનું એટલે હમણા ચાલ્યા ગયા છે

પણુ આ વઠેલ જોડું રહેશે તો અમે અહિં રહેવાનાં નથી. ” આ બાઇની છાતીપર જ્યાંને જોઇ ત્યારથીજ સતીત્વ ચઢી બેઠું હતું અને જો જ્યાં જોવી પાપીણી માળામાં રહે તો તે “સત” પ્રકટાવી આખા માળાને બાળીને ભસ્મિભૂત કરી નાખવાની હતી ! એના સતીત્વનો પ્રતાપ એટલો બધો હતો કે એ સંપૂર્ણ નિર્વિદારી થઇ ગઈ હતી. સહવારથી સાંજ સુધીમાં એ શુદ્ધ ભાવે બે ચાર પતિદેવાને બેઠી તુચ્છ કાગળના કટકા લઇ આવતી ને એના પતિના ૬૦ રૂપિયાના પગારમાં ૧૫૦ રૂપિયાનો માસિક ખર્ચ કરી કરકસરી ગૃહિણી તરિકે પંકાતી. આવી પવિત્ર બાઇથી જ્યાં જોવી બહુચારિણીને જોઈને મૌન ધારણુ કરાય ખરું ?

“ ઠીક છે. હું તપાસ કરું છું. ” કહી રામદાસ ઇન્દુલાલની બોલી તરફ ગયો ને તેની પાછળ ધીમે ડગલે આખું બૈરક મંડળ તમાસો જોવા ભેગું થયું.

“ ઇન્દુલાલ !—” મહેતાજી સાહેબ બોલ્યા.

“ જી. ” પ્રતિભાશાલી યુવાન બોલ્યો.

“ આ બહેન કાણુ છે ? ”

“ મારાં મહેમાન. ”

“ જુઓ બાઈ ! બધા બાહુતો તમારી ફરિયાદ કરે છે એટલે બે બોલ કહું છું. ” રામદાસ ઇન્દુના ગૌરવશીલ દેખાવથી જરા દબાઈને બોલ્યો.

“ શું છે ? બોલોને ! ”

“ આ બોટું કહેવાય. ”

“ શું ? ”

“ તમે આપણા લોકોને તો ઝાળખો છો ને ! ”

“ હા. પણુ સ્પષ્ટ વાત કરોને ! ” ઇન્દુ જરા તપીને બોલ્યો.

“ જુઓ ઇન્દુલાલ ! ગરમ થવામાં સાર નથી. આ બાઇ સાથે તમે આ માળામાં રહી શકશો નહિ. ” રામદાસનો મિળજ પણુ તથ્યો.

“ કેમ ? ”

“ કારણકે આ ગૃહસ્થીઓનો માળો છે. ”

આ માર્મિક કટાક્ષથી ઇન્દુલાલ લાલ પીળો થઈ ગયો.

“ મહેતાજી ! તમે તમારું કામ કરો. હું ગૃહસ્થનો ધર્મ સારી પેઠે બાંધું છું. ”

“ એટલે તમે કહેવા શું માગો છો ! અબધડી ખાલી કરવું પડશે. સમજ્યા ! ”

“ એમ કે ? તમારે મન હજી યુગલોનું રાજ ચાલતું લાગે છે ! ” જ્યા ધીક્કારથી હસીને બોલી.

“ ઇન્દુલાલ ! હું તમને નોટીસ આપું છું કે ચોવીસ કલાકમાં બોલી કરજો—”

“ નહિ તો ? ”

“ નહિ તો સામાન બહાર ફેંકી દઈશ. ”

“ એમ ! આટલું બધું યુમાન હોય તો ખુશીથી આવજો સામાન ફેંકી દેવા. ” દમામથી ઇન્દુએ જવાબ આપ્યો શમદાસે માથું ખજવાળ્યું.

“ તમે ખાલી નહિજ કરો ? ”

“ નહિ. શા માટે ખાલી કરું ? શું કાઢને ત્યાં મહેમાન આવતાં નથી ? ”

“ પણ બલા માણસ ! વાંઢાને ત્યાં સ્ત્રી મહેમાન હોય તો શું કહેવાય ? ”

“ શું કહેવાય ? સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે મિત્રતા ન હોઈ શકે ? ”

“ દાળમાં કંઈ કાળું હોય તો હોય—”

“ તમારે જોઈએ તે માની લો. જ્યા કુમારી મારી મિત્ર છે ને તે અહિં મારી સાથેજ રહેશે. ”

શમદાસ બળડતો ફફડતો ચાલ્યો ગયો અને ઘેરાંઓ ટોળે મળીને મહોશાવતી વાતો કરવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ પદ મું.

નવું સમાજ મંદિર.

ઈન્દુલાલને ચોવીસ કલાકમાં ખાલી કરવાની ધમકી આપવામાં આવી પણ તે એવી લાખ ધમકીને નમે એવો નહોતો. તેણે માળાના માલિકને તથા તેના મહેતાને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “તમારાથી થાય તે કરી લોઃ હું રૂમ ખાલી કરવાનો નથી.” જ્યાં અને ઈન્દુ-ને જુડી પવિત્રતાના જર્જરિત કિલ્લાના રક્ષકાએ ગાળો દીધી. તેમની ન થાય એવી નિંદા કરી. એવા નવરાઓના લવારાથી ઉભય ડરે તેવાં નહોતાં. પણ તેમને પોતાના પાડોશીઓની નીચ ટીકાથી દુઃખ તો થયું જ. જેઓ પવિત્રતાથી હળરો કેસ દૂર હતાં તેઓ જ પે-તાની દુષ્ટતા છૂપાવવાને આ પવિત્ર યુગલની પાછળ પડ્યાં હતાં. નિર્માલ્ય સમાજ ક્રમશઃ દમ્ભી થાય છે અને દમ્ભીઓને દુષ્ટ થતાં વાર લાગતી નથી. આવા દુષ્ટો અને દમ્ભીઓ “ઘોળા બગલા” જેવાં જીવન ગાળી “સારા માણસ” ગણાય છે અને તેઓની દમ્ભી સમાજ સામે વીરકેસરી માફક લડનારાઓ દુનિયાદારીની નજરે વહી ગયલા ધર્મદ્રોહી મનાય છે. આવાં ધર્મદ્રોહી થવામાં જ્યાં અને ઈન્દુલાલ પ્રજાની સેવા માનતાં હતાં.

“ઈન્દુ! આપણું શું થશે?” જ્યાં જરા કંઈ સ્વરે બોલી.

“શું થવાનું છે મીઠી? તું ગભરાય છે શા માટે? તારે માટે હું ત્રિજીવન ધ્રુજવવાને તૈયાર છું.” ઈન્દુ દૃઢ નિશ્ચયથી બોલ્યો.

બન્ને ઈન્દુલાલની નાની ઝોરડીમાં બેઠાં હતાં. ઈન્દુ એક આ-રામ ખુરશીપર પડ્યો હતો અને જ્યાં તેની નજીકમાં ચટાઈ નાખી બેઠી હતી.

“મારે લીધે તારાપર ધાડ તો નહિ આવે?” જ્યાં વધુ બળગળી થઈ બોલી.

“ધાડ તો આવવાની જ. પણ તેથી તારે ડરવાની જરૂર નથી.

હજાર વાદળાંમાંથી પણ સૂર્ય ચમક્યા વિના રહેવાનો છે ? પછી જરા વહેલો યા મોડો !—” ઇન્દુએ શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો. તે જાણતો હતો કે જ્યાં દુનિયાની નજરે પરણેલી સ્ત્રી છે અને તેથી તેને પોતાના ધરમાં રાખવી એ કાયદાની નજરે ગુન્હો છે. એણે કાયદાની સજા કરતાં તેને જ્યાં વધુ વ્હાલી હતી. સમાજની નિંદા અને વેદીઆ પંડિતોની સલાહથી ‘હિંદુ દો’ ધડનારી સરકારની સજા કરતાં તેને સત્ય વધુ પ્યાઈ હતું. જ્યાં જેવી દેવાંગનાને ચાહવા માટે—તેને તેના કહેવાતા પતિના પાશવ જૂલમમાંથી ઉગારી લેવા માટે—ઇન્દુ જેલજાત્રા કરવાને ખડે પગે તૈયાર હતો.

“આપણે તો ખપ્પરમાં હોમાઈ જવાને કેસરીયાં કરી બેઠાં છીએ. પણ મીઠા ! આપણી પાંગળી સમાજનું શું થશે ? આવા અત્યાચારો કરીને તે ક્યાંસુધી ટકી શકશે ?” જ્યાએ વાત ફેરવી.

“જ્યા ! આપણી સમાજ હવે અજાણતાં જૂલમ નથી કરતી—જાણી જોઈને કરે છે. સનાતની અને ધર્મરક્ષક ગણાતા વર્ગને કોઈ અગમ્ય ધર્મરાજની બચંકર સજાની રાતદહાડો ખીક લાગે છે ને તેથી જ હજારો વર્ષથી જડ બાલી બેઠેલા રિવાજને તેઓ ધર્મ ગણીને નમ્યા કરે છે.” ઇન્દુનો સ્વર ઉઘ્ર થયો. આખી સમાજની બચંકર દશા તેની નજર સામે તરવરી રહી.

“એનો ઉપાય ?” જ્યાએ પૂછ્યું.

“હજારોવાર એનો ઉપાય શોધવાને મેં મારા મગજનું દહીં કરી નાખ્યું છે અને હું ચોક્કસ નિર્ણયપર પણ આવ્યો છું. મારો નિર્ણય સાચો છે કે નહિ તેની મને ખાતરી નથી પણ મારી શ્રદ્ધા મને ખાતરી આપે છે કે હું સાચો છું.”

“તું શા નિર્ણયપર આવ્યો છે ?”

“પ્રથમ તો આપણને આર્યસમાજે અગાઉ કરેલા બંડના જેવાં બંડો જ કરવાં પડશે. જૂઠી માન્યતા, જૂઠા વહેમો, જીગર ફાડી નાખ-

નારા રિવાજો ને યુવાન પ્રજાને દળી. નાખનારી પ્રથાઓને અરખી સમુદ્રમાં પધરાવ્યા વિના આપણા છુટકો જ નથી. બાળલમ્બો અને તેને પરિણામે થતી બાળ-માતાઓ આપણા સમાજ પર ભયંકરમાં ભયંકર કલંકરૂપ છે.” જ્યાનો પાંડવ બોલ્યો:

“સારે નસીબે ઉચ્ચ ગણાતી નાતોમાં હવે બાળલમ્બો બહુ થતાં નથી. પણ તેથી સતોષ માનીને બેસી રહેવાનું નથી. સંમતિવય (age of consent) વધારવા માટે લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં ડૉ. ગૌર અને બક્ષી સોહનલાલ જેવા નેતાઓ સખત જેહમત ઉઠાવી રહ્યા છે.* પણ મારા મત પ્રમાણે સંમતિવય વધારવાને બદલે ગાયકવાડ સરકારની પેઠે બાળલમ્બ પ્રતિબંધક કાયદો ઘડવાની જરૂર છે. બાળલમ્બો અટકતાં બાળાઓ પરનો કૂર જૂલમ એની મેળે અટકી જશે. સંમતિવય વધારીને ૧૪ વર્ષનું કરવામાં આવશે અને બાળલમ્બો ચાલુ રહેશે તો કંઈ શુક્રવાર વળવાનો નથી. આપણા પ્રતિનિધિઓ રોગના મૂળને ડામવાને બદલે ભૂળતો જ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.”

“પણ સરકાર આપણી સામાજિક વ્યવસ્થામાં દખલ નાખે તે યોગ્ય છે ?”

“પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રમાં સરકારી દખલ દખલ ગણાતી નથી. હવે આપણી પ્રાંતિક ધારાસભાઓ અને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં પ્રજાની પ્રતિનિધિઓની સ્પષ્ટ બહુમતિ છે એટલે સામાજિક કાયદા ઘડવામાં કંઈ વાંધો નથી. વળી જે દેશમાં સમાજ એક તસુ પણ પ્રગતિ કરવાની ચોકખી ના જ પાડતી હોય ત્યાં પ્રજાકલ્યાણને માટે રાજ્યતંત્રના સુકાનીઓ આવી બાબતમાં આપખુદ સત્તાનો ઉપયોગ

* આ લખતી વખતે સંમતિવય વધારવાના ડૉ. ગૌરના ખાનગી ખીલ-પરનો સીલેક્ટ કમિટીનો રિપોર્ટ પ્રગટ થઈ ગયો છે તેમાં ઘણા સલાહદોષો સંમતિવય ૧૨ પરથી વધારી ૧૩ વર્ષનું કરવાની હિમાયત કરી છે અને હિંદી સરકાર પણ તેમાં સંમત થઈ છે.

કરે તો પણ કંઈ ખોટું નથી. મનુસ્મૃતિમાં જે જે નિયમો છે તેમાંના ઘણાખરા પ્રગટ્યાણુના જ છે. પણ આપણે આખી મનુસ્મૃતિને ધો-
ળાતે પી ગયા છીએ અને જંગલી રિવાજોને મનુસ્મૃતિને નામે પા-
ળાએ છીએ. કઈ મનુસ્મૃતિમાં બાર વર્ષની બાળાપર માતૃપદ લાદ-
વાનું લખ્યું છે ? કઈ સ્મૃતિ અક્ષતયોની બાળવિધવાને પુનર્લભની
મના કરે છે ? લભની ગાંઠ જોડતી વખતે, વરની પસંદગી કરવા
માટે મનુસ્મૃતિએ માબાપોપર જે ફરજો નાખી છે તે આજના મા
બાપો પાળે છે ? જે માબાપો એ ફરજો ન પાળતા હોય તો તેમને
પોતાના સંતાનોના લભ નક્કી કરવાનો હક્ક શો છે ? વડીલો વડીલ
તરિકેની પોતાની સત્તા જો જાળવી રાખવા માગતા હોય તો તેમણે
પ્રથમ પોતાનાં બાળકોની અભિલાષા જાણ્યા પછી જ લભના
ચોક્કાં નક્કી કરવા પડશે. જે તેઓ સંતાના ગુમાનમાં ને મોટાપ-
ણુના અભિમાનમાં યુવાન જીંદગી કચડવાની ઘેલછા ચાલુ જ રાખશે
તો યુવાન આલભ તેમનાપર એવું ભયંકર આક્રમણ કરશે કે જેનો
ખ્યાલ કરતાં જ મને કમકમાં આવે છે. આજથી પચીસ પચાસ વર્ષ
પહેલાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો ઝાઝો પ્રચાર નહોતો;
રોજ નવી નવી અભિલાષા પ્રકટાવનાર પત્રો નહોતાં; પ્રજાની ભા-
વના તાર, રેલ્વે અને સ્ટીમરોને અભાવે મર્યાદિત રહેતી હતી. પણ
હવે ? હવે રોજ સુરજ ઉગ્યે આપણે નવી નવી વાતો સાંભળીએ
છીએ. દુનિયાના એકે એક દેશમાં નવીન સામાજિક અને રાજકીય
મંદિરો ચણાઈ રહ્યાં છે. જાણે અગાળે બધા દેશોની પ્રજા છેલ્લા યુરો-
પીય મુઠ્ઠા પછી આત્મનિર્ણય અને પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રની બાંઝ
ઝારી રહી છે. પ્રજાજીવનમાંથી વહેતી આ નવીન શક્તિનો ધસમસતો
પ્રવાહ ખાળવાની સઘળી જૂની પ્રથાઓમાં તપકાત નથી. આ નવી
શક્તિને માટે જગ્યા કરવાને જૂની સમાજે ખસી જવું જ પડશે. અને
જે સમાજ આ નવા મંત્રો ને નવા સિદ્ધાંતોને માટે મોઝા વાતાવરણ
તૈયાર કરવાની ના પાડશે તેને કના તરફ ફેરવ કરવી પડશે. નવયુ-

નગના જવાલામુખીના લયંકર લાવાથી સધળા જૂના અનર્થો, સધળી કુટીલ રૂઢીઓ અને સધળાં જુલમી બંધનોનો નાશ થશે અને પછી-પછી જ એ જૂની સમાજની ખાખપર-એ જૂના સમાજમંદિરના ખંડેરપર ‘આવતી કાલનો મહાપુરૂષ’ નવું મંદિર ચણશે !...”

છન્દુ ત્રણે કોઈ દેવી પ્રેરણાથી ભવિષ્ય લખતો હોયની તેમ બોલતો હતો અને જ્યાં સ્નેહાળ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ નજરે તેના આવેશમય વદન તરફ જોતી સાંભળી રહી હતી.

“આત્મનિર્ણય અને સ્વતંત્રતાના હક્ક માટે તો મહાસત્તા સખત લડત ચલાવી રહી છે.” જ્યાંએ ફલીલ કરી.

“હા. પણ એ હક્ક મેળવવાની લડત ચલાવનારા નેતાઓમાંના ઘણાખરા કર્તાવ્યવિમુખ અને બેજવાબદાર છે. પ્રજાના નેતા હોવાનો દાવો કરનારા હિંદુઓ પણ આખરે હિંદુસમાજની માટીના પૂતળાં છે ને !-”

“એ જેવા છે તેવા. આપણે કામ તો એમની મારફતે જ કરવાનું રહેલું.”

“તારી જૂલ થાય છે, જ્યાં ! નવયુગનો યુવાન એવા દમ્ભી નાયકોની સરદારી વધુવાર નથી સાંખી શકવાનો. તેને મહાત્મા ગાંધી જેવા પ્રમાણિક અને સાચા નેતાઓ જ દોરી શકશે. હજુ યુવાન આલમ પૂરી જાગ્રત થઈ નથી. હજુ તેમના વડીલો સાથેના સ્નેહ બંધનો પૂરાં તૂટી ગયાં નથી. હજુ અસંખ્ય યુવાનો અને યુવતીઓને નવજીવનની ધગશ લાગી નથી. હજુ લાખો વિધવાઓ છૂપાં પાપ કરતાં પુનર્જન્મને વધુ પુણ્યમય માનતાં શીખી નથી. જ્યાં સુધી યુવાન આલમ તૈયાર ન થાય ત્યાંસુધી દમ્ભી નેતાઓને માટે પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિમાં સ્થાન રહેશે. એ વર્ગ જાગ્યો એટલે તેઓના બાર વાગી જવાના એ ચોક્કસ.”

“એ વર્ગ જાગશે ખરો ?”

“ જાગશે. હજી આપણી યુવાન પ્રજા સમાજની ભારી ધુન્સરી ગળાપર રાખી રહી છે. તેમાં તેનો દોષ નથી. તેને જે કારખાનામાં ટીપીને તૈયાર કરવામાં આવે છે તે કારખાનાનાં ખીખાં જ એવાં છે કે જેથી પ્રજા નામદં અને નિર્માલ્ય જ થાય. આપણી આખી શિક્ષણ પ્રણાલી જ ખોટી છે. હિંદુસ્થાનના યુવાનને ટયુડરવંશના બધા રાજાઓના કાર્યો તારીખવાર યાદ હશે, અમેરિકાની સિવિલ વૉરને એકેએક બનાવ તે જાણતો હશે; ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન વિષે અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના પુસ્તકો તેણે પોતાના મગજમાં ટ્પોટ્પોટ ભર્યા હશે; હેમલેટ ગાંડો હતો કે ડાલ્ફો તેનો નિર્ણય કરનારી ટીકાઓ વાંચી વાંચીને એ બિચારાએ આંખો ઝાંખી કરી નાખી હશે. પણ એને જઈને પૂછો કે રામાયણ ને મહાભારતમાં શું ભર્યું છે તો તે શરમથી મ્હો નીચું કરી લેશે. એને હિંદુસ્થાનના ગૌરવશીલ ઇતિહાસના થોડાંક પાનાં શિવાય ખીજ કંઈ માહિતી નહિ હોય. એણે સ્પીટકરલેંડ ને ઇટાલીના રમ્ય સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય કોઈક ધન્ય પળે જોવાની મહેત્ત રાખી હશે પણ કાશ્મીરના નંદનવન ને હિમાલયના અદ્ભુત સૌન્દર્ય નીરખવાની એને કલ્પનાયે નહિ હોય. એની મોટામાં મોટી મહત્વાકાંક્ષા મામલતદાર કે કલેક્ટર થવાની ! સામાન્ય યુવાનો સરકારી કારકુનગીરી કે કોઈ હાઈસ્કૂલના પંતુજની પદવીથી ઉંચે નજર ફેંકી શક્તા જ નથી. એમાં એ બિચારાઓનો કંઈ દોષ નથી. દોષ યુવાન જીગરને કચડી નાખનારી શિક્ષણવ્યવસ્થા અને તેપર ચાલુ બા કરનાર સામાજિક પ્રણાલીનો છે ! હિંદની યુવાન આલમને આ બે બલામાંથી છોડાવ્યા વિના સામાજિક પુનર્વિધાનની બધી આશાઓ ધૂળમાં મળશે. ” હિંદુએ આજની યુવાન આલમનું ચિત્ર રજૂ કર્યું.

“ તું જે વાત કરે છે તે સાચી. પણ યુવાન આલમ એ બે બલામાંથી ક્યારે છૂટશે ? ”

“ જ્યારે સમાજના બંધનો અસહ્ય થશે ત્યારે. ”

“ શું હજી એ બંધનો અસલ નથી થયાં ? ”

“ થયાં છે. જેઓને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને નવજીવનની ધગશ લાગી છે તેમને. પણ હજી અસંખ્ય માણસોની એવી ખાત્રી છે કે આપણી હાલની સમાજના જેવી આદર્શ સમાજ પૃથ્વીતલ-પર ખીજી કોઈ જગ્યાએ નથી. નવજીવન, પ્રેમજીવન, રસજીવન, સામાજિક પુનર્વિધાન વગેરે શબ્દોમાં તેઓ કાળા મઠોડા શિવાય ખીજું કંઈ જ જોઈ શકતા નથી. ટુંકમાં તેઓ કુદર પેઠે જીવે છે ને જીવે છે. ”

“ એવા જડ વર્ગની જડતા કેવીરીતે દૂર થશે ? ”

“ તે કામ આપણા જેવાનું છે. એ ધર્મકર્તવ્ય છે-ઉપકાર નથી. આપણા સમાજસેવકો ઉપકાર તરિકે સેવા કરવાનો દેખાવ કરે છે તેથી નિષ્ફળ થાય છે. વળી તેમનો દમ્બ તેમની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ છે. જ્યાંસુધી સમાજસેવકો ઉપકાર કરવાનો ડોળ છોડશે નહિ ત્યાંસુધી આમવર્ગપર તેમની છાપ પડવાની નથી અને તેમનાં ચારિત્ર્ય નિષ્કલંકિત થશે નહિ ત્યાંસુધી સનાતની કિલ્લો તૂટવાનો નથી. ”

“ તું મને નિરાશ કરી નાખે છે. ”

“ નહિ. સમાજની આખેહુલ્ય સ્થિતિ જાણ્યા વિના આપણાથી ચોગ્ય ઉપાય થઈ જ ન શકે તે માટે તેની ખરી સ્થિતિ જાણવાની જરૂર છે. આપણું કાર્ય વિકટ છે પણ અશક્ય નથી. સુસ્કેલી તો દરેક સત્કર્મમાં નડે છે જ. માર્ટીન લ્યુથરને સ્લામી ફ્યાનંદનું કાર્ય ઓછું વિકટ ન હતું. જો તેઓ નિરાશ થઈ ગયા હોત તો શોપના જૂલો ચાલુ રહેત ને હિંદમાં આર્યસમાજની સ્થાપના ન થાત. ”

“ આર્યસમાજ સ્થપાઈ ને તેણે સુંદર કાર્ય કરી બતાવ્યું છતાં તેની સ્થાપનાથી હિંદની અગણિત નાતોમાં એક નવી નાત વખ્યા શિવાય ખીજું કંઈ થયું નથી એમ તને નથી લાગતું ? ”

“એ માટે આર્યસમાજ દોષપાત્ર નથી. સ્વેચ્છાથી દયાનાંદ સ્વસ્વતીના વખતની સામાજિક દશાનો વિચાર કરતાં જણાશે કે સનાતનીઓએ તમુ પશુ નમવાની હડીલાઈથી ના પાડી ત્યારે જ તેમને તું કહે છે એવી નવી નાત સ્થાપવી પડી હતી.”

“હવે ?”

“હવે જો આર્યસમાજના સિદ્ધાંતને માનનારાઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ જૂદી જૂદી નાતોમાં ચલાવવા માંડે તો પરિણામ બધું સાફ આવે.”

“પશુ તેથી નાતોના વાડાઓ વિશ્વાળ થશે ?”

“હા. સાંભળ તો ખરી. તું બહુ અધીરી છે !” ઈન્દુ હસ્યો. જ્યાંએ મીઠા સ્મિતથી તેના બહાલનો જવાબ વાળ્યો. ઈન્દુ પુનઃ બોલવા લાગ્યો: “જાતિ કર્મ પ્રમાણે માન્યા વિના આપણો છૂટકો જ નથી. હાલની જૂદી જૂદી નાતો અમુક ધંધો કરનારી સંસ્થા તરિકે જળવાઈ રહે તેમાં કંઈ વાંધો નથી. આવી ધંધાદારી નાતોમાં વર્ણોંતર લગ્નની મના ન જ હોવી જોઈએ. એમ થતાં હિંદુ જાતિનું પ્રબળ સંગઠન થવા સાથે નાતો સામાજિક સંસ્થાઓ તરિકે જળવાઈ રહેશે અને ગુણકર્મ પ્રમાણે આદર્શ વર્ણાશ્રમે સ્થપાશે.” ઈન્દુએ પોતાની યોજના રજુ કરી.

“સઘળી નાતોનો શંભુમેળો કરવાથી ઉદ્ધમલતા વધી નહિ પડે ?”

“શી રીતે ?”

“સનાતનીઓની હમૈશની દલીલ એવી છે કે જો વર્ણોંતર લગ્નોની છૂટ અપાશે તો રૂપાળી ટેડી સાથે આઠણુ વાણિયાના દીકરા પરણવા દોડશે.” જ્યાં હસતી હસતી બોલી.

“તું પણ સનાતની પેઠે દલીલ કરવા લાગી હો ! - ”

“ નહિ. હું સામા પક્ષનો વાંધો રજુ કરું છું. ”

“ એ દલીલ દલીલ કરનારાઓની હલકી વૃત્તિ બતાવે છે. હૈંયે તેવું હોઠે એ કહેવત ખોટી નથી. સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે દરેક યુવાન યા યુવતી પોતાના વર્ગમાંથી જ પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરશે. દાખલા તરિકે કારકુનોનો ધંધો કરનારાઓના સંતાનો કારકુનોના કુટુંબોમાં જ પરણશે. પછી ભલે એ કારકુનોની જન્મ પ્રમાણેની નાતો જૂદી જૂદી હોય. હાલમાં શહેરોમાં પોતાની નાતના માણસોને મળવાની માણસોને કુરશદ નથી. તેઓ પોતાના સહવાસમાં આવતા પોતાના સહકર્મીઓને જ મળે છે અને આવા માણસોના કુમારો તથા કુમારિકાઓ પોતે જો મંડળમાં ફરતાં હોય તેમાંથી જ જીવનસાથી શોધી લેવાને તૈયાર થાય છે. જો વર્ણોત્તર લગ્નની છૂટ હોય, નાતો ધંધાદારી સંસ્થાઓ થઇ જીવતી હોય, ગુણકર્મ પ્રમાણે વર્ણશ્રમ મનાતા હોય તો આપણા સમાજનાં અસંખ્ય અનિષ્ટો આપોઆપ નષ્ટ થઇ જાય અને હિંદુજાતિ એક બળવાન અને જીવંત જાતિ તરિકે નવજીવન પામે...”

“ સ્વપ્નું તો બહુ સુંદર છે પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કેમ થશે ? ”

“ નાતોમાં જાગૃતિ લાવવાથી. જુદી જુદી નાતોના નવા વિચારના માણસોએ પોતપોતાની નાતને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું જોઇએ. અત્યારસુધી સુધારકોએ નાતોપર પ્રહાર જ કર્યા છે અને મારા મત પ્રમાણે એ જૂલ છે. પ્રહાર કરવાથી આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમ પ્રમાણે સામે પ્રહાર થાય છે અને પરિણામે વેરઝેર વધે છે તે સમાજની પ્રગતિને બાધા નડે છે. જો સુધારકો અને સનાતનીઓ સામસામા પ્રહાર કરવાને બદલે સાથે મળીને યોગ્ય ધલાજ લેવા માંડે તો માઈ સ્વપ્નું બહુ થોડા વખતમાં પાર પડે. ” ઇન્દુએ આ વાક્ય પૂરું કર્યું તે જ પળે બહારથી કોઇએ ઇન્દુલાલ નવનીતલાલ કરીને સત્તાદર્શક જૂમ પાડી.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

અદાલતમાં.

પોતાના નામની ખૂબ સાંભળી ઈન્દુ તરતજ તપાસ કરવાને બારણા આગળ ગયો. તો પોલિસ ઈન્સપેક્ટર નજરે પડ્યો. તેની સાથે એક યુવાન અને એક સિપાઈ હતો.

“ ઈન્દુલાલ નવનીતલાલ કેાનું નામ ? ” ઈન્સપેક્ટરે પૂછ્યું.

“ મારું નામ. શું છે સાહેબ ! ” ઈન્દુએ પૂછ્યું.

“ તમારાપર પરત્વીહરણના આરોપનું વોરંટ છે. ”

જ્યા આ વખતે બારણા આગળ જઈ ઉભી. તેણે કાંતિલાલને ઓળખ્યો. તે જરા ધ્રુજી. તેને માટે તેના પ્રિયતમનો ભોગ લેવાતો હતો. તેની આંખે અંધારા આવી ગયાં. પણ તરતજ તે હિમ્મત રાખી સ્વસ્થ થઈ અને કાંતિલાલ તરફ અસામાન્ય તિરસ્કારથી જોઈ રહી.

“ તમારી પત્ની આજ કે ? ” ઈન્સપેક્ટરે કાંતિલાલને પૂછ્યું.

“ હા. સાહેબ ! અને આ જ મારી સ્ત્રીનું હરણ કરનાર શખસ ! ”

“ હું તમને ગીરફતાર કરે છું મી. ઈન્દુલાલ ! ”

“ સાહેબ, ઈન્દુલાલ તદ્દન નિર્દોષ છે. ” જ્યા બોલી.

“ તે અદાલતમાં કહેજો. ”

“ તમારું નામ મિસીસ જ્યા કુમારી ? ”

“ હા. ” જ્યા બોલી.

“ હું દિલ્હીગીર છું કે તમને પણ મારે ગીરફતાર કરવાં પડશે. ”

“ કારણ ? ” ઈન્દુ અમક્યો.

“ મી. કાંતિલાલે તેમનાં પત્નીપર ચોરીનો આરોપ મૂક્યો છે. ”

ઈન્સપેક્ટરે જવાબ વાળ્યો.

“ હીઅકારો !-” જ્યા ધિક્કારથી બબડી : “ મને કંઈ વાંધો

નથી સાહેબ ! તમે તમારી ફરજ બજાવો.” કહી જ્યા પોલિસ સ્ટેશનપર જવાને તૈયાર થઈ.”

“ કાંતિલાલ ! આખરે તમને આવું જ સૂઝ્યું કે ? ” જ્યા ધિક્કારથી બોલી.

“ એ બધું તારી હઠીલાઈનું પરિણામ ! ”

“ તમે કાયદાના બળથી મને વશ કરવાના છો ? ”

“ તે હવે પછી જણાશે. ”

“ એમકે ?—” જ્યાની આંખ અંગારા વરસાવી રહી:—“તમારા હજાર કાયદા મારા અંતરાત્માને છુંદી શકવાના નથી. સમજ્યા ? મને સત્તાનું જોર બતાવીને વશ કરવાની જરાતરા ઉમેદ હજુ પણ તમારા મનમાં રહી ગઈ હોય તો ખાંડ ખાજો ખાંડ !—”

“ બહેન !—” ઈન્સ્પેક્ટર માનભર્યા અવાજે બોલ્યો: “ આ દલીલ કરવાનું સ્થળ નથી. તમને અદાલતમાં બચાવ કરવાની સંપૂર્ણ તક મળશે. મહેરબાની કરી ચુપ રહો. ”

ઈન્દુ આ વાતચીત થતી હતી તેટલામાં કપડાં પહેરી તૈયાર થયો. ઇન્સ્પેક્ટરપર તેના ભવ્ય અને પ્રતિભાશાળી વદનથી સારી છાપ પડી હતી તેથી તેણે કાંઈ પણ ભાવની સખ્તાઈ વાપર્યા વિના સંન્યતાપૂર્વક વૉરન્ટની બજાવણી કરી. ઈન્દુ તૈયાર થઈ જ્યા તરફ જોઈ બોલ્યો.

“જ્યા ! યુદ્ધ હવે જ શરૂ થાય છે હો ! મારું ગમે તેમ થાય પણ નમણું ના આપતી. ”

“ અરે ! કંઈ ગાડો થયો ! નમણું આપવા માટે આટઆટલો ત્રાસ નથી વેઠ્યો ! ચાલો ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ! અમે તૈયાર છીએ.” જ્યા હિંમતથી બોલી.

આડોશી પાડોશી સહળા આ તમારો જોવાને એકઠા થઈ ગયા હતા. પ્રથમ પોલિસને જોઈ તેઓ બીધા હતા પણ ઈન્દુલાલ-

પર ધાડ આવી છે એવી ખાત્રી થતાં જ નિંદાખોરોને ગિલગિલીમાં થયાં ને તેઓ વગર પૈસાનો તમાસો જોવાને ભેગાં થઈ ગયાં.

“જયા ! હું જઈ છું.....ચાલો ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ !-”

ઇન્સ્પેક્ટર, કાંતિલાલ સિપાઇ, ઇન્દુલાલ, અને જયા માળામાંથી બહાર નીકળ્યાં. આ પ્રસંગે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના મનમાં જુદી જુદી જાતના તરંગો ઉઠી રહ્યા હતા. જયા ખંદારથી હિમ્મત બતાવી રહી હતી પણ તેને ખાતર તેનો પાંડવ એક ખામીભર્યા કાયદાનો ભોગ થઇ પડ્યો તે જોઇને તેને અસહ્ય યાતના થતી હતી. કાંતિલાલ આખરે જયાને નિરાધાર થઇ તાબે થવુંજ પડશે એ ખ્યાલથી મલકાતો હતો. ઇન્દુના આડોશી પાડોશીઓ “કરે તેવું પામે” એ મહાન નીતિવાક્યપર મનભાવતી ટીકાઓ કરી રહ્યા હતા. પણ ઇન્દુ શાંત હતો. શરીર જેવાં અસામાન્ય શાંતિ અને ગૌરવથી ડગલાં ભરતો તે પોલિસ સાથે ગયો. તેને પોતાના કાર્ય માટે લેશમાત્ર પસ્તાવો થતો નહોતો. એક જુલમી રિવાજની સામે શરવીર સિંહજીની પેઠે ઝુઝીને લાચાર થયેલી પોતાની પ્રિય સખીને માટે સજા ખમવાની થઈ આટલી જલદી આવી તે માટે તે પોતાની જાતને લાચરશાળી માનતો હતો. તેની ખાત્રી હતી કે તેના જેવા સેંકડો યુવાનો શરીર થશે તો જ હિંદુસમાજના પોલાણ કાયદાઓ ફરી શકશે.

જયા કંઈજ નજરે પોલિસ સાથે જતા પોતાના પાંડવને જોઈ રહી. તેનું ઉઘ્ર ચડિકાસ્વરૂપ કાંતિલાલના હૃદયમાં ભડભડ ચીતા સળગાવતું હતું. આ અસામાન્ય સ્ત્રી તેને તુચ્છ તરજ્યા જેવો ગણીને તેના તરફ તુચ્છકારથી જોઇ રહી હતી. તેના કોષમાં તેથી તેલ રેડાણું અને ગમે તે ભોજે બન્નેને સજા કરાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે પોલિસ સાથે ચાલ્યો ગયો.

પોલિસ સ્ટેશનપર જયા ને ઇન્દુલાલને જુદી જુદી ઓરડીમાં રાખવામાં આવ્યાં. જયા એકલી પડતાં જ તેની હિમ્મત ખૂટી. તેની

આંખો શ્રાવણુ ભાદરવો વરસાવવાને તૈયાર થઈ અને તે છૂટે મ્હોડે રોધ પડી. તેને માટે ઇન્દુલાલ પરહેજ ચવાથી તેની છાતી છિન્ન વિછિન્ન થઈ ગઈ હતી. આખી દુનિયા તેને મન અધકારરૂપ થઈ ગઈ હતી. સૃષ્ટિનાં સકળ સંકટો તેનાપર આવી પડ્યાં હોયની એમ તેને લાગ્યું હતું. તે રોધ—ખૂળ રોધ—છાતીનો ભાર હલકો થયો ત્યાં સુધી રોધ અને પછી ભાવી યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગી.

પોતાની પરણેતરનું હરણુ કરી જઈ તેની સાથે વ્યભિચાર કરવાના આરોપો ક્રાંતિલાલે ઇન્દુલાલપર મૂક્યા હતા. અને જ્યાં તેના ઘરમાંથી અલંકારો ચોરી ગઈ હતી એવો દુષ્ટ રિપોર્ટ તેણે પોલિસ સમક્ષ રજુ કર્યો હતો. ભીમશરાઈની ચાલીના નવરા નૃંદાપોરોએ જ્યાંના આગમનની વાત મુંબઈના સઘળા હિંદુ લતાઓમાં ફેલાવી દીધી હતી. ક્રાંતિલાલ પાંચ સાત દિવસની સતત શોધ પછી ઇન્દુલાલને ત્યાં જ્યાં છે તેનો પત્તો મેળવી શક્યો અને તરત જ તેણે વૉરંટ કઢાવ્યું. ભીમશરાઈની ચાલીમાંના બે ચાર નીચ માણસોને લાલચ આપી તેણે તેમને પોતાના સાક્ષી બનાવ્યા હતા.

ખીજે દિવસે સ્હવારે મુંબઈના વર્તમાનપત્રોએ આ બનાવ પ્રગટ કરી આખા મુંબઈની હિંદુસમાજને ખળભળાવી મૂકી. “પતિના ઘરમાંથી નાસી જનાર હિંદુ સ્ત્રી,” “પરસ્ત્રીહરણુ કરનારપર ધાડ,” “હિંદુ સમાજમાં ખળભળાટ,” “પોતાના પતિ સાથે રહેવાની ના પાડનાર પત્ની” વગેરે અનેક જાતનાં મથાળાથી વર્તમાનપત્રોએ “સેનશેસન” મચાવી મેદ્યું અને તેને લીધે પોલિસ-કોર્ટમાં અગિયાર વાગ્યાંથી જ પ્રેક્ષકોની ઠંઠ જમી.

સાડા અગિયાર વાગે ઇન્દુલાલનો કેસ અદાલતમાં રજુ થયો. માજિસ્ટ્રેટ ન્યાયસનપર આવીને ખીરાજતાં પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરે ઇન્દુલાલે જ્યાં નામની પરણેલી સ્ત્રીનું હરણુ કરવાના બનાવને લગતું ફરિયાદનામું વાંચી સંભળાવ્યું. ઇન્દુલાલપર બે આરોપ હતા. એક

પરસ્ત્રી હરણુનો અને બીજો પરસ્ત્રી ગમનનો ! પરસ્ત્રીગમનનો આરોપ મૂકીને કાંતિલાલે ફરિયાદ નોંધાવી હતી અને પરસ્ત્રીહરણુ માટે કાંતિલાલની ફરિયાદથી સરકાર કેસ ચલાવતી હતી.

સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરે પ્રથમ કાંતિલાલની જુબાની લેવા માંડી:

“ તમારું નામ ? ”

“ કાંતિલાલ માણેકલાલ. ઉમ્મર વર્ષ ૨૩. ધંધો નોકરીનો. આરોપી ઇન્દુલાલને મારી પત્ની જ્યા સાથે અમદાવાદથી મૈત્રી હતી. મારી સ્ત્રી મુંબઈમાં આવ્યા પછી તે આરોપીને વારંવાર મળતી હતી એવી મને ખબર મળી હતી પણ મને કંઈ શક ગયો નહોતો. ગઇ તા. ૫ મી જુલાઇને શનિવારે રાતે અમને પતિપત્નીને ટંટો થયો નહોતો. પણ હું બરનિદ્રામાં હતો તે વખતે મારી પત્ની મારા ઘરમાંથી ચોરી કરી નાસી ગઇ હતી. રાતે બેએક વાગે હું અચાનક જાગી ગયો તો તે નાસી ગયલી જણાઇ. મેં ઘણી તપાસ કરી પણ મને કંઈ ખબર મળી નહિ. આખરે તા. ૧૨ મીએ તે ઇન્દુલાલને ત્યાં છે એવો મને પત્તો મળ્યો. મેં તપાસ કરી તો મને જણાયું કે તે આરોપી સાથે તેની પત્ની તરિકે રહે છે. આરોપી બૂલેશ્વરમાં બીમશરાફની ચાલીમાં એક જ ઓરડીમાં રહે છે અને તેની સાથે મારી સ્ત્રી છેલ્લા આઠ દિવસથી રહેતી હતી. ” કાંતિલાલે જુબાની આપી.

બીજા બે સાક્ષીઓ બીમશરાફની ચાલીમાં વસતા નિદાખોર માણસો હતા. કાંતિલાલે તેમને લાંચ આપી પોતાના કરી લીધા હતા. એક સાક્ષીએ કોર્ટમાં કહ્યું:

“ હું આરોપીને ઝોળખું છું. તે મારી પાડોશમાં રહે છે. તા. ૫ મીએ રાતે ૧ વાગે તે એક બાઇને લઇ આવ્યો હતો. બન્ને એક જ ઓરડીમાં રહેતાં હતાં. મારી ને આરોપીની ઓરડી પાસે પાસે જ છે તેથી તેની ઓરડીમાંની વાત મારી રૂમમાં સંભ-

ળાય છે. તેઓની વાતચીતપરથી તેઓ આશંક માથક હતાં એમ મને લાગ્યું હતું. ”

બીજા સાક્ષીએ જણાવ્યું કે: “ મારી ઓરડી પણ આરોપીની ઓરડીની નજીક જ છે. તે જ્યાં નામની જુવાન સ્ત્રીને તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે કોઈ જગાએથી નસાડી લાવ્યો હતો. જ્યાંના પતિને હું ઓળખતો નથી. ઈન્દુના રૂમમાંથી મેં સુંબનનો અવાજ સાંભળ્યો હતો.”

કાયદા પ્રમાણે બીજા બે ત્રણ સાક્ષીઓની જુવાની લેવાઈ અને માજીસ્ટ્રેટ ઇન્ડુલાલ સામે પરસ્ત્રીગમન તથા પરસ્ત્રીહરણના આરોપો ધડી કાઢ્યા. જ્યાંના શરીરપર કાંતિલાલના બે ત્રણ દાગીના હતા. એ બીના પણ કાંતિલાલે કોર્ટમાં રજુ કરી.

“આરોપી, તારે બચાવમાં શું કહેવાનું છે ?” માજીસ્ટ્રેટ પૂછ્યું.

“ હું નિર્દોષ છું નામદાર ! હું તા. ૫ મી જુલાઈએ જ્યાકુ-મારીને નસાડી ગયો હતો એ બીના હડહડતી જૂડી છે. એ રાતે જ્યાકુમારી પોતે જ રડતાં રડતાં મારે ત્યાં આવ્યાં હતાં અને કાંતિલાલે તેમનાપર અસહ્ય જૂલમ ગુન્નરવાની વાત કહી મારો આશરો માગ્યો હતો. અમદાવાદમાં જ્યાકુમારી સાથે મને પીછાન થઈ હતી અને તેમને તેમના પતિ સાથે બીલકુલ બનતું નહોતું તે હું સ્વાસ્થી જ જાણતો હતો. જ્યાકુમારી સુબંધમાં આવ્યા પછી હું તેમને ક્રૂર એકજવાર મહિલાઆશ્રમમાં મળ્યો હતો. તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે હું બહાર ગયો જ નથી. હું રાતે એક દોઢ વાગાને સુમારે મારી ઓરડીમાં સૂતો સૂતો વાંચતો હતો એટલામાં મારા નામની ખૂસ સંબળાઈ હતી. મેં જ્યાકુમારીનો અવાજ તરત જ ઓળખ્યો અને તેમની કશું કથા સાંભળી લઈ તેમને મેં આશરો આપ્યો. ”

“ તમે એક જ ઓરડીમાં બન્ને જણાં રહેતાં હતાં એ વાત ખરી છે ? ”

“ હા. નામદાર ! હું ગરિબ માણસ છું અને બે ઓરડી

ભાડે રાખવાની મારી શુંજ શ નથી. અમને બન્નેને એક જ ચોર-
ડીમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. ”

“ તમને જ્યાકુમારી સાથે કેવો સંબંધ હતો ? ”

“ તદ્દન પવિત્ર. પવિત્ર પ્રેમ જેવી કંઈ વસ્તુ હોય તો તેવી
ભાવના અમારામાં હતી અને છે. ”

“ એક સાક્ષીએ યુવનનો અવાજ સાંભળવાની વાત કરી છે.
એ ખરી વાત છે ? ”

“ હા. નામદાર ! જે રાતે જ્યાકુમારી પ્રથમ મારે ત્યાં આવ્યાં
હ્યારે એમના દુઃખનો પાર નહોતો. એમની મનોદશા વિહવળ હતી.
એ સમાજના એક ધાતકી રિવાજનો ભોગ થઈ પડી હતી. એવા
સંજોગોમાં મેં એમને આશરો આપ્યો તેથી વહાલનો ઉમળકો
આવતાં તે મને ભેટી પડી હતી અને મેં તેને યુમી લીધી હતી. એ
શિવાય અમારી વચ્ચે બીજો કોઈપણ જાતનો વિકારી સંબંધ નથી. ”

બચાવ તરફથી જ્યા સાક્ષીમાં રંજીત થઈ. અસામાન્ય હિમ્મત
અને શાંતિથી સાક્ષીના પીંજરામાં જઈ જ્યા બોલી :

“ નામદાર, આરોપી સામેનો પ્રથમ આરોપ તદ્દન બનાવટી
છે. મારી ચાલીના માણસોને બોલાવી પૂછશે તો નામદાર ન્યાયાધિ-
શની ખાત્રી થશે કે તા. ૫ મી જુલાઈએ ક્રાંતિલાલ સાથે મારે
સખત તકરાર થઈ હતી. અમારી સમાજના રિવાજ પ્રમાણે અમે
પરસ્પરાં ત્યારથી જ હું અમારાં લમ સ્વીકારવાની ના પાડી રહી હતી.
વસ્તુતઃ એ લમ કાયદાસર જ નહોતું. મારી સંમતિવિના મારા
માતપિતાએ ક્રાંતિલાલ સાથે મારા લમનું ચોકું ગોઠવી દીધું હતું
અને તેથી હું પરણેલી સ્ત્રી છું એવો ફરીઆદનો સુદો કાયદાસર
નથી. હિંદુધર્મ પ્રમાણે લમ પ્રસંગે વરકન્યા ચાર મંગળદેરા ફરે
તો જ લમ સંપૂર્ણ થયેલું ગણાય છે પણ હું લમ વખતે ચાર મંગ-
ળદેરા ફરી નહોતી. ”

“ તમે જુદા જ સવાલની ચર્ચા કરો છો, મિસીસ જ્યાકુમારી અદાલત સામે પરત્વીહરણ અને પરત્વીગમનના સવાલો જ છે. ” માજીસ્ટ્રેટ કહ્યું.

“ હું નામદાર કોર્ટની ખાત્રી કરવા માગુ છું કે ફરિયાદી કાંતિલાલ મને પોતાની પરણેતર સ્ત્રી ગણીને આરોપી સામે જે આરોપ લાગ્યો છે તે લાવવાનો તેને હક્ક જ નથી. હું હજુ કુમારિકા છું અને કાયદા પ્રમાણે હું હવે પુખ્ત વયની છું. ”

“ તમે કાંતિલાલ સાથે લગ્ન થયાં પછી ચાર છ મહિના રહ્યાં હતાં ને ? ”

“ હા. એક દાસી તરિકે. ”

“ તમે કેવા દરજ્જામાં ત્યાં રહ્યાં તે મારે જોવાનું નથી. લગ્ન પછી તરત જ તમે કાંતિલાલને ત્યાં ગયાં હતા ને ? ”

“ હા. ”

“ એટલે સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે તમે તેનાં પત્ની ગણાઈ ચૂક્યાં. ”

“ નહિ, નામદાર ! મેં પ્રથમથી જ તેની પત્ની થવાનો ઈન્કાર કર્યો હતો. આરોપી સામે ઘણો જ ગંભીર આરોપ મેલવામાં આવ્યો છે ને તેથી આ કેસની એકે એક વિગત લક્ષ્યપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાની હું અરજ કરું છું. ”

હું હવે આ કેસના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીશ. તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે મારા કહેવાતા પતિ મારાપર બળાત્કાર કરવા તૈયાર થયા હતા. હું રસોડાવાળા ખંડમાં સૂતી હતી અને એ આગલા ખંડમાં હતા. વચમાંનું દાર બંધ હતું. કાંતિલાલ કામાંધ થઈ મારાપર જીલમ ગુજારવા તૈયાર થયો હતો અને તેથી બે ખંડ વચ્ચેની કાયની ખારી તોડી નાખી તે રસોડાના ખંડમાં ફેદી પડ્યો એટલે હું ઝડપથી દાર ખોલી બહાર નીકળી ગઈ. તે મારી પાછળ પડ્યો. હું

નાસી ગઇ. એને દાદર આગળ ઠેસ વાગવાથી એ પડી ગયો એટલે મને નાસી જવાની તક મળી. મુંબઈમાં હું નિરાધાર હતી. આરોપી શિવાય મારે કોઇ સાચો મિત્ર નહોતો એટલે હું આરોપીને ત્યાં ગઇ અને ત્યાં મને આશરો મળ્યો. મારી ઉમ્મર સત્તર વર્ષની છે. કાયદા પ્રમાણે મને મારી મરજી પ્રમાણે વર્તવાની સ્વતંત્રતા છે. આરોપી મને ઊપાડી ગયો છે એ વાત તદ્દન બનાવડી અને જૂઠી છે. હું મારી રાજીપુશીથી, મારા કહેવાતા પતિના જૂલમથી ત્રાસીને ઇન્દુલાલને આશરે ગઈ હતી. અમે પવિત્ર મિત્રો છીએ. અમારી પવિત્રતાપર ઉપરથી આવીને કોઈ દેવ પણ આરોપ મૂકે તો તે હું માનવાની નથી. કાંતિલાલ આરોપી સામે આ કેસ તદ્દન દેષ-ભાવથી લાવ્યો છે. હવે મારાપરના ચોરીના આરોપ વિષે હું બે બોલ બોલીશ. મારા શરીરપરના આ ત્રણે દાગીના મારા પિતાની માલિકીના છે. ”

તમે તે પૂરવાર કરી શકશો ? ”

“ હા, નામદાર !..... ”

પરજીગમનનો આરોપ તદ્દન પાયા વિનાનો છે એવું સમર્થન કરતાં આરોપીઓના વકીલે જ્યાકુમારીની વૈદક તપાસ કરવાની હિમ્મતથી માગણી કરવાથી માણસે એક લેડી ડોક્ટરને જ્યાની તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો. જ્યાએ પોતે પણ આવી તપાસ સામે કંઈ વાંધો લીધો નહિ.

જ્યા સામેના ચોરીના આરોપના સંબંધમાં હર્ષદરાયને સાક્ષી તરિકે બોલાવવામાં આવ્યા.

જ્યા અને ઇન્દુ પકડાવાની ખબર મળી ત્યારથી જ હર્ષદરાયે જ્યાને પડખે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાની દેવી જેવી દીકરીપર જૂઠા આરોપ મૂકનાર બદમાસનો પક્ષ લઇને નાતજાતમાં આબરૂદાર ગણાવાની તેમને દરઝર નહોતી. તે હવે બંડખોરોની

નાતમાં જન્મ લખ્યા હતા; કોર્ટમાં તેમણે જીખાની આપી.

“ આરોપી જ્યાં મારી પુત્રી છે. તેના લગ્ન મેં કાંતિલાલ સાથે તેની સંમતિવિના કરી આપ્યાં હતાં તે માટે મને ધણો પશ્ચાતાપ થાય છે. લગ્ન પ્રસંગે મારી પુત્રીએ ચારે ચાર મંગળ-ફેરા ફરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. વળી હસ્તમેળાપ સમયે હિંદુધર્મ પ્રમાણે સપ્તપદીના મંત્રો લણીને પતિ પત્ની એકબીજાને ગંભીર વચનો આપે છે તે વચનો આપવાનો પણ મારી પુત્રીએ સાફ ઇનકાર કર્યો હતો. જ્યાં સામે ફરિયાદીએ ચોરીનો આરોપ મૂક્યો છે તે હડહડતો જૂઠો છે. મારી પુત્રીના શરીરપરથી મળી આવેલા ત્રણ દાગીના મારા છે. મેં મારી પુત્રીને તે બેટ આપ્યા હતા. મેં એ દાગીના ખરીદ્યા હતા તેની સાબીતીરૂપ આ બીલો મારી પાસે મોજુદ છે.”

હર્ષદરાય આવી જીખાની આપશે એવી કાંતિલાલને સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી. તે લાલ આંખો કરી જમાધરાજની સતા હર્ષદરાયને ક્યારે બતાવવાની તક મળે તેનો વિચાર કરતો દાંત કચકચાવવા લાગ્યો.

આરોપી જ્યાં તરફના બીજા બે સાક્ષીઓની જીખાની લેવાઇ. આ સાક્ષીઓ કાંતિલાલની ચાલીના રહીશ હતા. બન્નેએ અદાલતમાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે કાંતિલાલ ને જ્યાં સખત તકરાર થઈ હતી અને ધરમાંની ધમાલપરથી જ્યાંપર બળાત્કાર કરવાને કાંતિલાલ તૈયાર થયો હોય એમ માનવાને કારણ મળતું હતું.

સાક્ષીઓની જીખાની પૂરી થયા પછી કાંતિલાલના વકીલે પોતાના અસીલના કેસનું સમર્થન કર્યું. પછી ઇન્ડુલાલ ને જ્યાં માટે હર્ષદરાય તથા મહિલાઆશ્રમના મંત્રી ચંપકલાલે રોકિલા ખાસ ધરીસ્ટરની ગર્જના શરૂ થઈ. તેણે જ્યાંનું લગ્ન જ ગેરકા-

યહેસર હોવાથી તે કાંતિલાલની પત્ની જ નથી એ દલીલને કાયદાની કલમો ટાંકીને સબળ કરવાની કોશિષ કરી.

બન્ને પક્ષની દલીલો સાંભળી લઈ માજીસ્ટ્રેટ ચુકાદો આપ્યો:

“આ કેસ હિંદુસમાજના એક કૂર રિવાજનું કંઈ પરિણામ દર્શાવનારો છે. પહેલો આરોપી ધન્ડુલાલ ચારિત્ર્યશાલી અને શિક્ષિત યુવાન જણાયો છે. તેના જીવનમાં એક પણ ડાઘ ફરિયાદી બતાવી શક્યો નથી. બીજા આરોપી જ્યાકુમારીનાં લગ્ન ફરિયાદી સાથે થયાં ત્યારે તેણે સમપદીમાંના વચ્ચેના આપવાની તથા મંગળકેરા ફરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી હતી એટલે હિંદુ લો પ્રમાણે જ્યાકુમારી કાંતિલાલની કાયદાસર પત્ની ઠરતી નથી. બીજા આરોપીએ પત્ની તરિકેના ગંભીર વચ્ચેના આપવાનો ઇનકાર કર્યો હતો એ બીના પૂરવાર થઈ છે અને મી. હર્ષદરાયની જુખાનીપર મને બીલકુલ શક નથી. બન્ને આરોપીઓએ પ્રમાણિકપણે સાચે સાચી હકીકત જ કોર્ટને જણાવી છે અને જો બન્ને જૂઠી વાત કરીને પોતાનો ગુન્હો છુપાવવા માગતાં હોત તો તેઓએ ચુંબનના લઢાવા લેવાની હકીકતનો ઇનકાર કર્યો હોત. ફરીઆદી કાંતિલાલની જુખાની મને વિશ્વાસપાત્ર જણાતી નથી કારણ કે તે તા. ૫ મી જુલાઈની રાતે તેની કહેવાતી પત્ની સાથે તકરાર થવાની વાતનો ઇનકાર કરે છે જ્યારે તેની ચાલીમાં વસતા બે આબરૂદાર ગૃહસ્થોએ બન્ને વચ્ચે સખત તકરાર થઈ હતી એમ સોગનપૂર્વક જણાવ્યું છે. આ બે સાક્ષીઓ આ અદાલતના માનવંત વકીલો છે અને તેમની હકીકત હું તદ્દન સાચી માનું છું. આ પ-રથી પૂરવાર થાય છે કે કુમારી જ્યાકુમારી સામે ફરિયાદીએ ચો-રીનો બીજો આરોપ મૂક્યો છે તે તદ્દન પાયા વિનાનો છે.

હવે પહેલા આરોપી સામેના પરબીહરણ અને પરબીગમનના આરોપો તપાસીએ. જ્યાકુમારીના કાંતિલાલ સાથે કાયદાસર લગ્ન જ થયા નહોતા એવી મારી ખાત્રી થઈ છે. ખુદ બીજા આરો

પીના પિતાએ સમપદીના મંત્રો ન લાજીવાની વાત કબૂલી છે. વળી આરોપીનું ચારિત્ર્ય જોતાં તેની વાતપર શક લાવવાનું પણ મને કંઈ કારણ જણાતું નથી. જ્યાકુમારીનું લમ ગેરકાયદાસર હતું એટલે તે પરસ્ત્રી ગણી શકાય નહિ. તે કાયદાની નજરે હજી કુમારી જ છે અને તેથી પરસ્ત્રીહરણનો આરોપ નકામો છે, અને તેથી હું એ આરોપ કાઢી નાખું છું.

પરસ્ત્રીગમનનો આરોપ પણ જ્યાકુમારીનું લમ ખરું લમ ન હોવાથી ટકતો નથી. પણ આરોપીના ભાવી જીવનને માટે તે વિષે હું એ બોલ બોલવા માગું છું. બન્ને આરોપીઓ લાંબા વખતથી ગાઢ મિત્રો હતા એ વાત ઉભયે સ્વીકારી છે. જો તેમનો વિચાર વ્યભિચાર કરવાનો હોત તો તેમ કરવાની અમદાવાદમાં ઉભયને જોઈએ તેટલી તક મળત. વળી મુંબઈમાં ક્રાંતિલાલના ઘરમાં રહીને જ જો જ્યાકુમારી ઇન્દુલાલ સાથે આડો વહેવાર રાખવા માગત તો રાખી શકત. પણ ઉભય મુંબઈમાં ફક્ત એકવાર મળ્યાં હતાં એ બતાવે છે કે બન્નેનાં હૃદય પવિત્ર હતાં. તકરારવાળી રાતે જ્યાકુમારી ફરિયાદીના ત્રાસથી હતાશ થઈ ગઈ હતી. એવા સંજોગોમાં તે પહેલા આરોપીને બેટી પડી હોય અને ઉભયે એક બીજાને ચુમી લીધી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. જો ઉભયે વ્યભિચાર કર્યો હોત તો તેઓ ચુંબન લેવાનો ઇનકાર કરત. પણ તેમણે તેમ કર્યું નથી એ બતાવે છે કે બન્નેનાં ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે.

બન્ને આરોપીઓની વિશુદ્ધ પવિત્રતા વિષે સૌથી સચોટ પુરાવો જ્યાકુમારીની વૈદક તપાસનો છે. મને મેડીકલ ઓફીસર તરફથી મળેલા રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે જ્યાકુમારીને એક લેડી ડોક્ટરે બારીકીથી તપાસી હતી અને તે અક્ષતયોની માલુમ પડી છે. આ બધા પુરાવાઓપરથી હું એ નિર્ણયપર આવ્યો છું કે આ કેસના બન્ને આરોપીઓ તદ્દન નિર્દોષ છે અને તેથી ઉભયને માન

સાથે છોડી દેવાનો હું હુકમ કરું છું.

આ ચુકદો સાંભળતાં જ ક્રાંતિલાલ આભો બની ગયો. તેની આંખે અધારાં આવ્યાં. આખી અદાલત બાજુ ચક્કર ચક્કર ધ્રુમતી હોય એમ તેને લાગ્યું અને તે હતાશ થઈ ખુરશીપર ફસડાઈ પડ્યો.

જ્યા અને ઇન્દુલાલ માળજોટના છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાં જ મલકાઈ ગયાં. એક ન્યાયપ્રિય ન્યાયાધિશના ઉદાર વિચારો ને ગંભીર નિર્ણયાત્મક શક્તિને પ્રતાપે આ બે પવિત્ર આત્માઓની નિષ્કલંકતા સાબીત થઈ, અને ઉભયને બાજુ સદેહ સ્વર્ગમાં ઉભાં હોયની તેવો આનંદ થયો !

